

GLSANS294.59214

TAT

125365
LBSNAA

त्रि राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

LBSNAA National Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

— 125365

अवधि मध्या

Accession No.

13245

वर्ग मध्या *Sans*

Class No.

294.59214

पुस्तक मध्या

Book No.

TAT तैत्तिरी

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३७

कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

—:~::~~::~~:—

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् ।

(तत्र द्वितीयकाण्डस्य षष्ठ-सप्तमाष्टमेत्यन्तिमप्रपाठकत्रितयं तृतीयका-
ण्डस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तमप्रपाठकाश्चे-
त्येतत्परिमितो द्वितीयो भागः (२) ।

एतत्पुस्तकं

पुण्यपत्तननिवासिभिः ' गोंडबोले ' इत्युपाह्वैः वे० शा०
सं० रा० रा० नारायणशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्याभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५९ ।

स्त्रिस्ताब्दाः १९३६ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसंस्कारस्वायत्तीकृता

मूल्यं सार्धरूपकपञ्चकम्)

अथ द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उपहोमार्थमन्त्राणां पञ्चमे शेष ईरितः ।

षष्ठे प्रपाठके सौत्रामणिः कौकिल्युदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके ग्रहा उच्यन्ते । कल्पः—“ सुरायाः संधानकाले तोवमैमासरणं नग्नहुना च सुरा संसृज्य ” इति । अङ्कुरिणा ब्रीहयस्तोकमाः । ईषत्तप्तानां यवानां चूर्णं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तत्रेण वा मिश्रितं दध्नेः प्रच्छन्नं मासरमित्युच्यते । स्थूलचूर्णं तु मन्येन मिश्रितं दध्नेः प्रच्छन्नं नग्नहुरित्युच्यते । तैस्तोकममासरनग्नहुभिः सुरायाः संसर्जनार्थं स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रः । तत्पाठस्तु—

स्वाद्वा त्वां स्वादुना । त्रा त्रा तीव्रेण । अमृता-

ममृतेन । मधुमतीं मधुमता । सृजामि सः

सोमेन । सोमोऽस्य श्वित्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै

पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व, इति ।

हे सुर स्वाद्वीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोमशब्देन पूर्वोक्तं तोकममासरनग्नहुशब्दाभिधेयद्रव्यत्रयमुपलक्ष्यते । सोमस्त्वौषधिराजत्वनं तदुपलक्षणं कर्तुं शक्यम् । कीदृशीं त्वां तीव्रामुग्रगन्धाममृताममृतवदाप्यायन-करीम् । अत एव बलीवर्दादीनाप्याययितुं पाययन्ति । मधुमतीं माधुर्यगो-पेताम् । कीदृशेन सोमेन तीव्रेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन सोमस्य तीव्र-त्वम् । अमृतेन “ अपाम सोमममृता अभूम ” इति श्रुतेरमृतत्वप्रापकेण । मधुमता माधुर्ययुक्तेन । एवंविधसोमरूपतया भावितैस्तोकमादिभिर्युक्तत्वात्त्वं सोमोऽसि । तस्मादेव तात्रयार्थं त्वं पच्यस्व सुत्राम्णे सुष्ठु रक्षकाय ।

कल्पः—“ सक्तूनां तृतीयेन परिकीर्य परीतो विश्वता सुतमित्येकस्या

गोर्दुग्धेन परिषिच्य ” इति । श्यामाकसक्तुंस्त्रेधा विभज्य तृतीयांशं सुरा-
यामुपरि विकीर्य तदुपरि दुग्धपरिषेचनार्थोऽयं मन्त्रः । तत्पाठस्तु—

परीतो पिञ्चता सुतम् । सोमो य उँत्त-
मश् हविः (१) । दधन्वा यो नर्यो अप्सव-
न्तरा । सुषाव सोममद्रिभिः, इति ।

यः सोमलतात्मकस्तदेवेदमुत्तमं हविस्तदत्र सुतमभिपुतमितोऽस्मात्क्षीरा-
त्परितः सिक्तमभूत् । यः सोमो नर्यो नराणां यजमानानां हितः सन्नप्स्व-
न्तरा द्रवद्रव्येषु मध्य आ समन्तादधन्वा स्वादुत्वं धारयति तं सोममद्रिभि-
रुपांशुसवनप्रभृतिभिः पाषाणैः सुषाव यजमानोऽभिषुतवान् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अज्यमुत्पूय पय उन्पुनाति प्राङ्सोमो अतिद्रुत
इति सोमवामिनः, प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य ” इति ।
तत्र सोमवामिनो मन्त्रमाह—

पुनातु ते परिस्त्रुतम् । सोमश् सूर्यस्य
दुहिता । वारेण शश्वता तना । वायुः
पूतः पवित्रेण । प्राङ्सोमो अति-
द्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा, इति ।

ह इन्द्र ते त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता पयः पावयन्ती सूर्यस्य संबन्धिनी
दुहितृस्थानीया दीप्तिः स्त्रुतं द्रवीभूतं सोमं सोमत्वेन भावितं पयोद्रव्यं वारेण
वाल्जन्धेन पवित्रेण पुनातु शोधयतु । कीदृशेन वारेण शश्वता शश्वतेन
दृढेन तना विस्तीर्णेन तादृशेनानेन पवित्रेण पूतः सोमः पयोरूपो वायुव-
च्छीघ्रगामी भूत्वा प्राङ्मुखं निर्गतः । कीदृशः सोम इन्द्रस्य युज्यो योग्यः
सखा तादृशोऽयं सोमः शुद्धो भवत्वित्यर्थः । यः पूर्वं सोमयागं कृत्वा
वाञ्छितं कृतवांस्तस्येदानीं सौत्रामण्यां पयःशोधनार्थोऽयं मन्त्रः ।

यस्य तु पुरा सोमो जीर्णः सोऽयं सोमातिपवितो यद्वा यस्य सोमोऽधो-
द्वारेण निर्गतः सोऽयं सोमातिपवितस्तस्य पयःशोधनार्थं मन्त्रमाह—

वायुः पतः पवित्रेण । प्रत्यङ्सोमो अति-

द्रुतः (२) । इन्द्रस्य यज्यः सग्वा, इति ।

अत्र “पुनातु ते परिस्नुतम्” इति पूर्वभागोऽनुपज्यते । प्रत्यङ्कृतिद्रुतोऽभो निर्गतः । अन्यत्पूर्वव्याख्येयम् ।

कल्पः—“ब्रह्म क्षत्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थाता ” इति । पुनातीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियम् । सुरया सोमः

सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण दव दवताः

पिपृग्धि । रसेनान्नं यजमानाय धेहि, इति ।

ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातिश्च तेजकारणामिन्द्रियवृद्धिकारणं चेदं द्रव्यं पवते पुनाति । अनया सुरया सह सोमः सुत उत्पादितः । मदाय देवानां मदार्थमासुतः सर्वतोऽभिषुतश्च । हे सोमदेव तव शुक्रेण निर्मलेन रसेन दवताः पिपृग्धि सपृक्ताः कुरु । यजमानाय चान्न संपादय ।

कल्पः—“ अध्वर्युः पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्या, एकः प्रैषः, एका याज्या, उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यवसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसे त्वेति सादयित्वोपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वीर्याय त्वेति सादयित्वोपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वोपवाकसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वलाय त्वेति सादयित्वा ” इति । तत्र पुरोरुचमाह—

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चित् । यथा दान्त्य-

नुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुत भोजनानि ।

ये बर्हिषो नमोवृत्तिं न जग्मुः, इति ।

अङ्गशब्दः मिश्रसंबोधनवाचकः । हे प्रिया अश्विसरस्वतिसुत्रामेन्द्रा ये यज्वानो बर्हिषो यागस्य नमोवृत्तिं नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न प्रापुः । किंत्वत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यजतां हविर्विषयाणि भोजनानी-
देह कृणुत । ग्रहणपात्राणामनेकत्वाद्दीप्ता । तत्रोपमानमुच्यते—कुविच्छब्दो

बह्वर्थवाची चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यवादिधान्योपेताः
कृषिकाः कुबिद्यवं चिद्बहुलं यवमन्यानि च गोधूममिषङ्गवादिधान्यान्यनु-
पूर्वं तत्तत्परिपाकानुक्रमेण विग्रूय विधूय विशेषेणदं पक्वमिदमपक्वमिति पृथ-
क्कृत्य दान्ति लुनन्ति तथा यूयमपि नमस्कारादिराहितो नास्तिकोऽयं यज्वा
श्रद्धालुरयं यज्वेति विविच्य श्रद्धालोर्हवीषे भुङ्ध्वम् ।

अथ ग्रहणमन्त्रानाह—

उपयामगृहीतोऽस्यश्वित्वां त्वा जुष्टं गृह्णामि

(३) । सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे, इति ।

उपयामशब्दः पृथिवीकार्यदारुपात्रवाची । “ इयं वा उपयामः ” इति
श्रुतेः । पयोरूपद्रव्यविशेष त्वपुपयामेन गृहीतोऽस्यश्वित्वां त्वामिह पात्रे
गृह्णामि । सरस्वतीमन्त्रे पूर्वोत्तरभागानुपपञ्चनीयौ तथा सुत्रामन्त्रेऽपि ।

अथ सादनमन्त्रानाह—

एष ते योनिस्तेजसे त्वा ।

वीर्याय त्वा बलाय त्वा, इति ।

ह आश्विनग्रहैष स्वरप्रदेशस्ते तव स्थानम् । अस्मिन्स्थाने तेजःसिद्धयर्थं
त्वां सादयामीति शेषः । वीर्यबलमन्त्रयोरप्येष ते योनिरित्यनुवर्तते । हे
सारस्वतग्रह वीर्यवृद्धये त्वामिह सादयामि । हे सुत्रामग्रह बलवृद्धये त्वा-
मिह सादयामि ।

कल्पः—“ उत्तरैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठते ” इति । पाठस्तु—

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । वीर्यमसि वीर्यं

मयि धेहि । बलमसि बलं मयि धेहि, इति ।

ग्रहत्रयं क्रमेण संबोध्य योजनीयम् ।

कल्पः—“ सुराणां बाल आनीयमानायां धारायाः प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहा-
न्गृह्णाति नाना हि वां देवहितं सदः कृतमिति सर्वेषामेका पुरोरुगंका पुरो-
नुवाक्यैकः प्रैष एका याज्योपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजोऽश्विभ्यां त्वा
जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादवत्युप-
यामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवि-

त्रेण परिमृज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादयत्युपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बल-
मिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते
योनिर्महसे त्वेति सादयति" इति । तत्र पुरोरुचमाह—

नाना हि वां देवहितं सदः कृतम् । मा सःसृ-

क्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम

एषः । मा मां हिंसीः स्वां योनिमाविशन्(४), इति ।

हे सुर हे सोम वां युवयोर्नाना पृथग्भूतं सदः स्थानं देवेभ्यो हितं कृतं
संपादितं तस्मात्तौ युवां मा संसृक्षाथां परमे व्योमन्नुत्कृष्टे मदीयरक्षणे
निमित्तभूते सति परस्परसंसृष्टौ मा भूतम् । हे गृह्यमाणद्रव्यविशेष त्वं
शुष्मिणी बलवती सुराऽसि । एष तु सोमः शान्तात्मा ततश्च युवयोः संसर्गो
न युज्यते । हे सोम स्वां योनिं मृदूदररूपं स्वस्थानमाविशन्मां सोमस्य
पातारं मा हिंसीः ।

अथ ग्रहणमन्त्रानाह—

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः ।

सारस्वतं वीर्यम् । ऐन्द्रं बलम्, इति ।

हे द्रव्यविशेष [स्त्वदीयरक्षणे निमित्तभूते सति परस्परसंसृष्टौ मा भूतम् ।
हे गृह्यमाणद्रव्य, उपयामेन] गृहीतोऽसि । तदिदं तव स्वरूपमश्विसंबन्धि
तेजोऽतोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति शेषः । एवं सारस्वतमन्त्र ऐन्द्रमन्त्रश्च
सूत्रोक्तक्रमेणानुषङ्गशेषपूरणाभ्यां योजनीयः ।

अथ सादनमन्त्रानाह—

एष ते योनिर्मोदाय त्वा । आन-

न्दाय त्वा महसे त्वा, इति ।

सूत्रोक्तक्रमेण ग्रहत्रयं सादने योजनीयम् ।

कल्पः—“ षण्णामनुवाकशेषेणाध्वर्युर्यजमानश्चोपतिष्ठते, उत्तरेण चानुवा-
केन ” इति । तत्रानुवाकशेषे चत्वारि यजुंष्याह—

ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि
मन्युं मयि धेहि । महोऽसि महो मयि
धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि, इति ।

ओजो बलं मन्युर्दीप्तिः, महः पूजः सहोऽभिभवितृत्वम् । हे द्रव्यविशेष
त्वमुक्तैर्गुणैर्युक्तोऽस्यतो मय्यपि तान्गुणान्संपादय ।

अथैकामृचमाह—

या व्याघ्रं विपूचिका । उभौ वृकं च रक्षति ।
श्येनं पतत्रिणं सिंहं । सेमं पात्वहंसः, इति ।

भुक्ताक्षजरणविरोधिव्याधिविशेषो विपूचिका । तादृशी या व्याघ्रं वृकं
चोभौ रक्षति । वृकोऽरण्यश्वा । व्याघ्रवृकयोर्दीपनपाटवात्कदाचिदप्यजरण-
दोषो नास्ति । तथा सा विपूचिका श्येनाख्यं पक्षिणं सिंहं च रक्षति ।
तयोरपि नास्ति सा व्याधिः । सा व्याघ्रादिरक्षिका विपूचिकेमं यजमानमं-
हसः पापफलाद्व्याधेः पातु ।

अथ यजुर्द्रव्यमाह—

संपृचंस्थं सं मां भद्रेण पृङ्क्त । विपृचंस्थं
वि मां पाप्मनां पृङ्क्त (५), इति ।

हविः प्रत्यङ्क्षोमो अतिदुतो गृह्णाम्याविशन्विपूचिका पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

=====

ह इन्द्रपात्रस्थद्रव्यविशेषा यूयं द्रवत्वेन स्वभावतः संपर्कशीलाः स्थ, अतो
मां भद्रेण श्रेयसा संयोजयत । इह तु पृथक्पात्रे धृतत्वादिपृचो वियुक्तरूपाः
स्थ, अतो मां पाप्मना विपृङ्क्त वियोजयत ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्वाद्वीं तोक्मादिभिर्षोऽज्यं सुरा क्षीरं पुनेत्यतः ।
 ऋचां त्रयादुत्पुनीयात्सुरां ब्रह्मेति शोधयेत् ॥ १ ॥
 कुवित्पुंगुरुचं ब्रूयादुपयामादिभिस्त्रिभिः ।
 पयः पात्रत्रये ग्राह्यपेषा सादयते त्रिभिः ॥ २ ॥
 तेजस्त्रिभिरुपस्थेयं नानेत्येतां पुरोरुचम् ।
 सुराग्रहे पटेन्मन्त्रैरुपयामादिभिस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
 सुरां गृह्णात्यथैवाद्यैर्मन्त्रैः संसादयेत्त्रिभिः ।
 ओजोऽभीत्यादिभिः सप्तमन्त्रैस्तानुपतिष्ठते ।
 प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्नकोनत्रिंशदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे पष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

=====

अथ पष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे ग्रहा उक्ताः । द्वितीये तदुपस्थानमुच्यते । तत्र प्रथमामृचमाह—

सोमो राजाऽमृतं सुतः । ऋजीषेणाजहान्मृत्युम् ।
 कृतेन सत्यमिन्द्रियम् । विपानं शुक्रमन्थसः ।
 इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोऽमृतं मधु, इति ।

अयमभिपुतः सोमो राजा स्वयममृतं पीयूषसमानो यथा पीयूषं पिब-
 तोऽपमृत्युर्नास्त्येवं सोमपस्यापि नापमृत्युरित्यर्थः । तत्रायं हेतुः—ऋजी-
 षेण कीदृक्स्थानीयेन नीरसेन मृत्युमजहात् । ऋजीषे ह्यपमृत्युमजहात् । ऋजी-
 षमपमृत्युभाषकं रसनिःसरणेन तस्य परित्यागादपमृत्युहेतुः परित्यक्तः ।
 अतोऽपमृतेन यज्ञनिष्पादनेनेन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिहेतुस्तदेतत्सत्यं अपथं करो-
 मीत्यर्थः । अन्धसोऽन्नरसादपि विपानं विशेषेण पानयोग्यं सोमरसरूपममृ-
 तमतः शुक्रं शुद्धं योऽयमिन्द्रस्तस्यापीन्द्रियवृद्धिकारणमिदम् । किंचेदं द्रव्यं
 मधु पयो मधुरं क्षीररूपमन एवामृतरूपम् ।

अथ द्वितीयादाह—

सोममद्भ्यो व्यपिबत् । छन्दसा ह्रस्वः शुचिषत् ।

ऋतेन' सत्यमिन्द्रियम् । अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्
 (१) । कुङ्कुमाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । अन्नात्परिप्लुतो रसम् । ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्, इति ।

शुचौ शुद्धप्रदेशे स्वर्गे सीदतीति शुचिपदंसः सर्वमाणिहृदि स्थितो जीवात्मा तद्रूपधारीन्द्रश्छन्दसा स्वेच्छया तमिमं सोममद्भ्यः सकाशाद्विभज्यापिबत् । ऋतेन यज्ञद्वारेणन्द्रियवृद्धिहेतुः सोमस्तदेतत्सत्यम् । तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके कुङ्कुमौ श्वपक्ष्याङ्गिरसः सर्वाङ्गसंबन्धिसारयुक्तः पुष्टशरीर इत्यर्थः । तादृशो धिया स्वबुद्ध्या क्षीरमद्भ्यो विविच्यापिबत् । क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिप्ते सति मुखगताम्लरससंपर्कात्क्षीरांशो जलांशश्चोभौ विविच्येते । तत्र जलभागं परित्यज्य क्षीरभागमेव पिबति । तद्वदयमिन्द्रोऽपि सोमरसं जलभागाद्विविच्य पिबति । अतो यज्ञद्वारेणन्द्रियवृद्धिहेतुः सोमस्तदेतत्सत्यम् । तत्रैवान्यो दृष्टान्त उच्यते— यथा क्षत्रं क्षत्रियजातिर्ब्रह्मणा प्रौढेन क्षीराज्यादिना योगात्परितः स्रवतीति परिसुदन्तं तस्मादन्नात्संपन्नं रसं पिबति । राजादयो हि भोजनकाले प्रभूने क्षीरे वा व्रीह्याद्यन्नं प्रक्षिप्य तदन्नं रसोपेतं क्षीरादिकं पिबति । एवमिन्द्रोऽयमपि सारभूतं रसं पिबति । ऋतेनेति पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामाह—

रेतो मूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।
 गर्भो जरायुणाऽऽवृतः । उल्बं जहाति जन्मना ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् (२) । वेदेन रूपे व्यकरोत् ।
 सतासतो प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । इति ।

यथा लोके स्त्रीयोनिं प्रविशत्पुरुषस्येन्द्रियं रेतो मूत्रं च विभज्य परित्यजति । मूत्रस्य वहिस्त्यागः । रेतसो गर्भाशये त्यागः । तद्वतः परिणामो जरायुणा वेष्टितो गर्भो भूत्वा स्वकीयेन जन्मना तदावरणरूपमुल्बं जहाति । एवमिन्द्रो

प्यसारं षरित्यज्जैकस्मिन्नपि पात्रे सारमेव स्वी करोति । ऋतेनेति पूर्ववत् ।
यथा प्रजापतिरेकरूपेण वेदेन पर्यालोच्य सतासती पृथिव्यादिसद्रूपं शशवि-
षाणाद्यसद्रूपं च विभज्याकरोत् । तथाऽयमिन्द्रः सारासारविभागं कृतवान् ।
ऋतेनेति पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह—

सोमेन सोमौ व्यपिबत् । सुतासुतौ प्रजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् ।
सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽर्धात् । श्रद्धाः
सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्, इति ।

प्रजापतिरेकरूपेण सोमद्रव्येण युक्तो रसात्मकोऽयं सोमोऽभिषुतो बल्ल्या-
त्मकोऽयं सोमो नाभिषुत इति विभज्य तत्र रसात्मकमेवापिबत् । अत्र प्रजा-
पतिश्चन्द्रेण प्रजापालकत्वादिन्द्रो विवक्षितः । तत्र विभागे दृष्टान्त उच्यते—
यथा प्रजापतिः सत्यवदनमनृत्वदनं चेत्येवं वचनस्य द्वे रूपे विशेषेण सृष्ट-
वान् । ततोऽनृते प्रजानामश्रद्धामविश्वासं स्थापितवान् । सत्यवचने तु स
प्रजापतिर्विश्वासं स्थापितवान् । एवमयमिन्द्रोऽप्यभिषुतमेव पिबति ।

अथ पञ्चमीमाह—

दृष्ट्वा परिस्सुतो रसम् । शुकेण शुक्रं व्यपिबत् ।
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । वि-
षान् शुक्रमन्वसः । इन्द्रस्येन्द्रियम् । इदं पयोऽ-
मृतं मधु (३), इति ।

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबज्जन्मनेन सत्यमिन्द्रियम्

सत्ये प्रजापतिरष्टौ च ।

सोमो राजा विषान् सोममद्भ्योऽत्रादितो मूत्रं वेदेन सतासती सोमेन सुतासुतौ

दृष्ट्वा रूपे दृष्ट्वा परिस्रुतो रसं विगानं दश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रजानां पालकोऽयमिन्द्रः परिस्रुत आलवालस्य परितः श्रयणं कुर्वन्तो
द्रव्यस्य रसं दृष्ट्वा तत्र शुक्लेण शुद्धेन द्रव्यान्तरेण सहितं शुद्धद्रव्यान्तरं पयः
सोमं च विशेषेणापिबतु । ऋतेनेत्यादिकं प्रथममन्त्रवद्वयारूपेयम् । तैरैतेः
पञ्चभिर्मन्त्रैरुपस्थानं कुर्यात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ पष्ठे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये ग्रहोपस्थानमुक्तम् । तृतीये ग्रहहोमोऽभिधीयते ।

कल्पः—“सुरावन्तमिति पयोग्रहाञ्जुहोति” इति । पाठस्तु—

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरम् । यज्ञं हिन्वन्ति महिषा

नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु । मदेमेन्द्रं

यजमानाः स्वर्काः, इति ।

महिषा महनीयाः पूजनीया यजमाना नमोभिर्नमस्कारोत्तैर्मन्त्रैर्यज्ञमिधं
सौत्रामण्याख्यं हिन्वन्ति । भीषयन्ति सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । कीदृशं यज्ञं
सुरावन्तं सुराद्रव्योपेतं बर्हिषदं बर्हिषि दर्भ आसाद्यमानेन हविषा युक्तं
सुवीरं शोभनापत्यमदम् । दिवि द्युलोकं देवतासु सोमं दधानाः संपादयन्तो
वयं यजमानाः स्वर्काः शोभनेनार्चनेन युक्ता इन्द्रं मदेम हृष्टं करवाम ।

कल्पः—“यस्वे रसः संभृत इति सुराग्रहान्” इति । जुहोतीत्यनुवर्तते ।
पाठस्तु—

यस्ते रसः संभृत ओषधीषु । सोमस्य शुष्मः

सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन ।

सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम्, इति ।

हे सुखे सोऽयं ते रस ओषधीषु व्रीह्यादिषु संभृतः संपादितः सुठस्याभि-
षुतस्य सोमस्य शुष्मो बलप्रदो रसः सुरया संयोजितस्तेन मदेन तदीयेन
हर्षेण यजमानं जिन्व प्रीणय । तथा सरस्वत्वादिदेवांश्च प्रीणय ।

कल्पः— “यमश्विना नमुचेत्याश्विनमध्वर्युर्भक्षयति” इति । पाठस्तु—

यमश्विना नमुचेरासुरादधि । सरस्वत्यसनोदिन्द्र-
याय (१) । इमं तश्च शुक्रं मधुमन्तमिन्दुम् ।
सोमश्च राजानमिह भक्षयामि, इति ।

अश्विनौ देवौ यं रसं नमुचिनाऽसुरादध्य हृतवन्तौ । सरस्वती चेन्द्रि-
यार्थमसनोत्प्रादात् । तमिमं सोमं राजानमिह कर्माणि भक्षयामि । कष्टिशं
सोमं शुक्रं शुद्धं मधुमन्तं माधुर्योपेतमिन्दुमाह्लादकं परमैश्वर्यप्रदं वा ।

कल्पः— “यदत्र रितामिति सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च” इति । भक्ष-
यत इति शेषः । पाठस्तु—

यदत्र रिता रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिब-
च्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमश्च
राजानमिह भक्षयामि, इति ।

रसिनो रसयुक्तस्य सुतस्याभिषुतस्य सोमात्मकस्य पयसो यदवशिष्टं
पात्रे रिप्तं लिप्तं यच्चेन्द्रः स्वकीयाभिः शचीभिः शक्तिभिः सहापिबत् ।
अस्य सोमात्मकस्य पयसस्तदवशिष्टं रसरूपं सोमराजत्वेन भाग्यमानमिह
कर्माणि शिवेन मनसाऽहं भक्षयामि ।

कल्पः— “ दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पयःशेषं पितृपितामहमपितामहेभ्यो
ददाति पितृभ्य [इति] ” इति । पाठस्तु—

पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः । पितामहेभ्यः
स्वधाविभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधा-
विभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरः (२) ।

अमीमदन्त पितरः । अतीतृपन्त पितरः । अमी-

मृजन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वम्, इति ।

स्वधाकारस्तृप्तिहेतुरेषामस्तीति ते स्वधाविनस्तादृशेभ्यः पितृभ्यः स्वधा-
पयःशेषोऽयं समर्पितस्तथा तेभ्यो नमस्कारोऽस्तु । एवं पितामहमपितामह-
योर्धोऽर्जनीयम् । एते पितरोऽक्षभुक्तवन्तः । भुक्त्वा चास्मानपीमदन्त संतु-
ष्टान्कुर्वन्तः । अतीतृपन्त तृप्तिमुक्तान्कुर्वन्तः । अमीमृजन्त शोधितवन्तः । हे
पितरो यूयमपि शुन्धध्वं शुद्धा भवत ।

कल्पः—“ पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्युपतिष्ठते ” इति । तत्रोप-
स्थानसाधनभूतासु दशस्वक्षु प्रथमामृचमाह—

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः । पुनन्तु मा पिता-

महाः । पुनन्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा, इति ।

सोम्यासोऽनुग्राहकत्वेन सौम्याः पितरः पवित्रेण शुद्धेन अतसंख्याके-
नाऽऽयुषा मां पुनन्तु शोधयन्तु । एवं पितामहमपितामहाश्च ।

अथ द्वितीयामाह—

पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः (३) ।

पवित्रेण शतायुषा । विश्वमायुर्व्यश्रवै, इति ।

पूर्वमन्त्रोक्तानामपि पुनः कथनमादरार्थम् । एतेषां प्रसादेनाहं सर्वम-
प्यायुः प्राप्नवानि ।

अथ तृतीयादीनामष्टानामृचां प्रतीकानि दर्शयति—

अग्न आयूषि पवसेऽग्रे पवस्व । पवमानः सुवर्जनः

पुनन्तु मा देवजनाः । जातवेदः पवित्रवयसे पवि-

त्रमर्चिषि । उभाभ्यां देव सवितर्वैश्वदेवी पुनन्ती, इति ।

अत्राऽऽद्यमृगद्वयं तु “ त्वमग्ने रुद्रः ” इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अव-
शिष्टं षट्कं “ पवमानः सुवर्जनः ” इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

कल्पः—“अथाऽऽहुतीर्जुहुतो ये समाना इत्यध्वर्युर्थे सजाता इति प्रतिप-
स्थाता ” इति । पाठस्तु—

ये स॒मानाः स॒मनसः । पि॒तरो॑ यम॒राज्ये॑ । तेषां
लो॒कः स्व॒धा नमः॑ । य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्पताम्(४), इति ।

यमराज्ये यमलोके वर्तमानाः पितरो मया समानस्वभावाः संगतमन-
स्काश्च ये सन्ति तेषां पितॄणां लोको ममास्त्विति शेषः । तेभ्यः पितृभ्यः
स्वधा हविःशेषो दत्तो नमस्कारश्च कृतः । अयं मदीयो यज्ञो देवेषु कल्पतां
तृप्तिप्रदो भवतु ।

अथ द्वितीयामाह—

ये स॒जाताः स॒मनसः । जी॒वा जी॒वेषु॑ मा॒मकाः ।
तेषां॑ श्रीर्भ॒यि कल्पताम् । अ॒स्मिँल्लो॒के श॒त॑ समाः, इति ।

जीवेषु वर्तमानेषु मध्ये मामका मदीया ये जीवाः सजाता आत्रादिरूपेण
मया सहोत्पन्नाः संगतमनस्का मयि प्रीतियुक्तास्तेषां सर्वेषां श्रीर्धनादिसंप-
न्मयि कल्पतां तिष्ठतु मदधीना भवत्वित्यर्थः । अस्मिँल्लोके मय समाः शत-
संख्याकाः सन्तु ।

अथ “ द्वे सुती ” इत्यादिमन्त्रो बल्मीकवपायां सुरावपनार्थः । स च
पूर्वकाण्डे “ युवं सुराम् ” इत्यनुवाके राजसूयान्तर्गतसौत्रामण्यर्थमाज्जातः ।
इह तु कौकिल्यर्थमाज्जायते । पाठस्तु—

द्वे सु॒ती अ॒श्रुण॒वं पि॒तृणा॑म् । अ॒हं दे॒वाना॑मु॒त म॒र्त्या-
ना॑म् । या॒भ्यामि॒दं वि॒श्वमे॒जत्समे॑ति । यद॒न्तरा॑
पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च, इति ।

मरणशीलानां श्रौतमार्गवर्तिनां कर्मानुष्ठायिनामुपासकानां च दक्षिण-
मार्ग उत्तरमार्गश्चेति स्मृती द्वौ मार्गौ वेदमुखादहं श्रुतवानस्मि । तत्रैकः
पितॄणां संबन्धी तल्लोकप्राप्तिहेतुत्वात् । अन्यश्च देवानां संबन्धी ब्रह्मलोक-
प्राप्तिहेतुत्वात् । एतौ चोभौ मार्गौ छान्दोग्यबृहदारण्यकयोः स्पष्टमात्रातौ—
“ ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् ” इति दक्षिणमार्गः । “ तेऽर्चिषम-
भिसंभवन्ति, अर्चिषोऽहः ” इत्यादिरुत्तरमार्गः । एजत्कम्पमानं परलोक-
गतियुक्तमिदं विश्वं प्राणिजातं याभ्यां मार्गाभ्यां तत्तल्लोकं सम्यक्प्राप्नोति ।
यन्मार्गद्वयं पितरं मातरं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तते तादृशमार्गद्वयम-
हमशुणवमित्यन्वयः ।

वर्ण्य—“ इदं हविरित्यैन्द्रं ब्रह्मा यजमानश्च ” इति । हविःशेषं अक्ष-
यत्त इति शेषः । पाठस्तु—

इदं हविः प्रजननं मे अस्तु । दशवीरं सर्वगणं
स्वस्तये । आत्मसनिं प्रजासनिं । पशुसन्त्यभयसनिं
लोकसनिं । अग्निः प्रजां बहुलां मे करोतु । अन्नं
पयो रेतो अस्मासु धत्त । रायस्पोषमिषमूर्जम-
स्मासु दीधरत्स्वाहा (५), इति

इन्द्रियाय पितरः शत्रायुषा पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु

प्रपितामहाः कल्पतास्वस्तये पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इदं भक्ष्यमाणं हविर्मे स्वस्तयेऽस्तु मम सेमाय भवतु । कीदृशं हविः,
प्रजननं प्रजोत्पादकं दशवीरं दशसंख्याकैः कर्मशूरैः पुत्रैर्युक्तं तथा बन्धुभृ-
त्यादिभिर्वहुभिर्गणैर्युक्तं सर्वगणम्, जीवात्मानमस्मिञ्जरीरे चिरकालाव-
स्थायिनं सनोति ददातीत्यात्मसनिं प्रजासनिं पशुसनिं प्रजां पशुन्ददातीति
प्रजासनिं पशुसनिं, अभयसनिं भीतिराहित्यं परलोकानन्ददातीति । अयम-
ग्निर्वेदीयां प्रजां बहुलां करोतु । देवा अन्नादीनस्मासु संपादयत । तथा
धनपुष्ट्यन्नरसानस्मासु धारयत । इदं हविरस्मदुदरे स्वाहा हुतमस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘सुरा’ ‘यस्ते’ क्रमान्कार्या द्वाभ्यां क्षीरसुराहुतिः ।

यमश्विनेत्याश्विनारूपध्वर्युर्भक्षयेत्तथा ॥ १ ॥

सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च यदित्यतः ।

‘पितृभ्यः’ इत्यादिकेन पयःशेषं ददाति हि ॥ २ ॥

देश आहवनीयस्य दक्षिणेऽथोपतिष्ठते ।

पुनन्तु मेत्यादिकानां मन्त्राणां दशकेन हि ॥ ३ ॥

अध्वर्योश्च प्रतिप्रस्थातुर्धे स द्वयमाहुर्ता ।

सुराशेषं तु वल्मीके नयति ‘द्वे स्तनी’ इति ॥ ४ ॥

इदं भक्षयतो ब्रह्मस्वामिनौ ग्रहमैन्द्रकम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यब्राह्मणमाप्ये पष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ पष्ठे चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये ग्रहहोमोऽभिहितः । चतुर्थे उपहोमा उच्यन्ते । कल्पः—‘मनोता-
काले पृथक्पात्रेषु पशूनां यूषाणि निदधाति पुरस्तात्स्विष्टकृतः शृङ्गेऽश्वैरुपहो-
माञ्जुहोत्यष्टावष्टावैकैकस्य कुष्ठिकशफा आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकां शफं च
पूरयित्वा सीसेन तन्त्रमित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां कुष्ठिकशफाभ्यां
जुहोतीत्युत्तमायाः शृङ्गे अनुषजति हुत्वा स्वेष्ट्वभिषेचनपात्रेषु संपातानव-
नीषाऽऽहवनीये कुष्ठिकशफान्भविष्यन्त्येवमुत्तरेणाष्टर्चेन सारस्वतस्य सर्वेणा-
नुवाकेनैन्द्रस्य’ इति । अत्र कुष्ठिकशब्देन शफसमीपस्थः क्षुद्ररूपे शफाऽभि-
धीयते । एकैकशफमैकमुपशफं च यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वैकैकामा-
हुतिं जुहुयात् । एतैश्च मन्त्रैर्यजमानेन प्रायणीयो यज्ञावयवो निष्पाद्यो भवि-
ष्यन्निन्द्रदेहो निरूप्यते । तत्र प्रथमामृचमाह—

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणः । उर्णासूत्रेण कव-

यो वयन्ति । अश्विना यज्ञं संविता सरस्वती ।

इन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन्, इति ।

मनीषिणो बुद्धिमन्त ऊहापोहकुशलाः कवयो विद्वांसः शास्त्राभिज्ञा ऋ-
त्विजः स्वमनसा प्रयोगं सर्वं विचार्य सीसद्रव्यक्रीतेन ब्रीह्यङ्कुरादिना
तन्त्रं सौत्राणियज्ञविस्तारमूर्णासूत्रेणैव वयन्ति निष्पादयन्ति । यथा लोके
केचिदभिपालका ऊर्णासूत्रेण कम्बलं वयन्ति । एवमेतेऽप्यृत्विजः सीसक्री-
तद्रव्यादिना यज्ञारूपं दीर्घतन्त्ररूपं वयन्ति । अश्विनासरस्वत्याद्या देवता
इन्द्रस्य स्वरूपभूतमिमं यज्ञमोषधिसदृशैः पञ्चङ्गैर्मिषज्यंश्चिकित्सन्ते ।

अथ द्वितीयामाह—

तदस्य रूपममृतं शचीभिः । तिस्रो दधुर्देवताः

संहराणाः । लोमानि शष्पैर्वहुधा न तोक्मभिः ।

त्वर्गस्य मांसमभवन्न लाजाः, इति ।

द्वावश्विनावेका सरस्वतीत्येतास्तिस्त्रो देवताः शचीभिः स्वकीयशक्तिभि-
रस्येन्द्रस्य तद्यज्ञात्मकं रूपममृतं विनाशरहितं यथा भवति तथा दधुः संपा-
दयामासुः । कीदृश्यो देवताः संहराणाः संभूय परस्परं रममाणाः । तोक्म-
शब्देनाङ्कुरिता ब्रीहय उच्यन्ते । तदङ्कुररूपं बालतृणं शष्पशब्देनोच्यते ।
नकार उपमार्थः । तोक्मभिः शष्पैर्वहुधा लोमानीव निष्पादितवन्तः । अङ्-
कुरप्ररोहाधारभूता बीजाधिशेषा लाजाशब्देनोच्यन्ते । ते च लाजा अस्य
यज्ञरूपस्येन्द्रस्य त्वगिव मासमिवाभवन् ।

अथ तृतीयामाह—

तदश्विनाभिषजा रुद्रवर्तनी । सरस्वती वयति पेशो

अन्तरः (१) । अस्थि मज्जानं मांसरैः । कारो-

तरेण दधतो गर्वां त्वचि, इति ।

रुद्रस्येव वर्तनिर्मागो ययोरश्विनोस्तौ रुद्रवर्तनी । यथा रुद्रः क्रूरो देवो
हिसितुं समर्थ एवमेतावश्विनौ व्याधिं नाशयितुं समर्थवित्यर्थः । तादृशाव-
श्विनौ तत्र यज्ञे भिषजौ चिकित्सकौ । या तु सरस्वत्यन्तरः शरीरमध्ये पेशो
वयति रूपं निष्पादयति । मांसशब्देन यवनिष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवो दाधिमिश्रा
दर्भैः परिबेष्टिता उच्यन्ते । कारोतरशब्देनावटस्थानीयस्वत्सदृशो वेणुदलनिर्भि-
स्रभ्रमणा सर्वतः परिबेष्टितः सुराश्रव(प)णार्थभाण्डाधारः पदार्थविशेष उच्यते ।

गवां त्वच्यवस्थितेन कारोतरेण मासैश्च मज्जानमस्थि च दधतो दधाति सरस्वती संपादयतीत्यर्थः ।

अथ चतुर्थीमाह—

सरस्वती मनसा पेशलं वसु । नासत्याभ्यां वयति
दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितम् । नग्नहूर्ध्नी-
रस्तसरं न वेम, इति ।

इयं सरस्वती नासत्याभ्यामश्विदेवताभ्यां सहिता वपुर्वयति शरीरं मनसा निष्पादयति । कीदृशं वपुः पेशलं वसु देवतात्मनो निवासयोग्यं दर्शतं दर्शनीयं दृष्टिप्रियमित्यर्थः । परिस्रुता न परिस्रुतेव धारया स्रवत्सुराद्रव्यं परिस्रुदित्युच्यते । तथा परिस्रुतेव शरीरस्थं रसं जलं रोहितं रक्तं वयति संपादयति स्रवन्स एव रक्तस्थानीय इत्यर्थः । नग्नहृशब्देन यवानां स्थूलचूर्णानि संस्त्रावेणाभिषिक्तानि कथ्यन्ते । सोऽयं नग्नहृशब्दवयवान्तरस्थानीय इत्यर्थः । धीर इत्यादिदृष्टान्तो लोके धागे बुद्धिमान्कुविन्दस्तसरं नववस्त्रमिव । वेमशब्देन वस्त्रनिर्माणकाले प्रहारदण्डोऽभिधीयते । यथा कुविन्दः प्रहारदण्डेन वस्त्रं निष्पादयति तद्वदित्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह—

पयसा शुक्रममृतं जनित्रम् । सुरया मूत्राज्जनयन्ति
रेतः । अपामतिं दुर्मतिं वार्धमानाः । ऊर्ध्वं वातश्च
सबुवं तदारात् (२), इति ।

यदेतदत्र पयोद्रव्यं यच्च सुराद्रव्यं तेन द्रव्यद्वयेन मूत्रान्मूत्रद्वारात्सकाशा-
न्निर्गमनयोग्यं रेतो देवता जनयन्ति । कीदृशं रेतः शुक्रम दीप्तिपच्छेतवर्ण-
ममृतं विनाशरहितमत एव जनित्रमपत्योत्पादकम् । या देवता रेतो जन-
यन्ति ताः कीदृशः, अमतिं दुर्मतिं चापबाधमानाः । अमतिः कर्तव्यवि-
षयज्ञानाभावः, दुर्मतिर्विपरीतज्ञानम् । किंच ता देवतास्तत्तास्मिन्संपादयि-
तव्ये शरीर आरात्पमपीप उदरमध्य ऊर्ध्वं जनयन्ति । अर्थं जीर्णमन्नप-
परिपक्वं पुरीषमूर्ध्वशब्दवाच्यम् । पयःसुराभ्यामेव तज्जनयन्ति । तथा
सबुवं वातं जनयन्ति । वातः प्राणवायुः । बुवशब्दः श्वासकालीनं शब्दमनु-
करोति । तेन शब्देन सहितमित्यर्थः ।

अथ षष्ठीमाह—

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यम् । पुरोडाशेन सविता
जजान । यकृत्क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् । मत्स्रे
वायव्यैर्न मिनाति पित्तम्, इति ।

शोभनं यथा भवति तथा त्रायत इति सुत्रामा । तादृश इन्द्रः पशोर्हृदयेन सत्यं यथार्थज्ञानशक्तिं जजान । सविता च पुरोडाशेन यकृज्जजान । वरुणश्च पुरोडाशेन क्लोमानं भिषज्यन्वर्तते । यकृत्क्लोमशब्दाभ्यां हृदयस्य पार्श्वद्वयवर्तिनौ मांसखण्डवुच्येते । यकृत्क्लोमोः समीपवर्तिनी द्वे मांसे मत्स्रे । वायव्यैर्न वायव्यैरिव वायव्यानि ग्रहपात्राणि तैर्भूतस्ते इव पित्तमिव मिनात्यवयवज्जातं संपादयति ।

[अथ] सप्तमीमाह—

आन्त्राणि स्थाली मधु पिन्वमाना । गुदा पात्राणि
सुदुधा न धेनुः । श्वेनस्य पत्रं न णीहा शचीभिः ।
आसन्दी नाभिरुदरं न माता, इति ।

मधु मधुरं क्षीरादिरसं पिन्वमाना पीणयन्ती धारयन्तीत्यर्थः । तादृशी स्थाली या वर्तते सेयमान्त्राण्यान्त्रस्थानीयानि । अन्यानि पिष्टादिद्रव्यस्थापनार्थानि पात्राणि तानि गुदा गुदस्थानीयानि । स्थाल्याः पात्राणां च दृष्टान्तः । सुदुधा न धेनुः शोभनं क्षीरं दोग्ध्रीति सुदुधा । तादृशी धेनुरिव स्थाल्यादिकं वर्तते । णीहशब्दो मांसविशेषवाची । स च मांसविशेषः श्वेनाख्यस्य पक्षिणः पत्रं न पक्ष इव । तादृशः स मांसविशेषः शचीभिः स्वव्यवहारशक्तिभिः सह पात्रैः संपादित इति शेषः । सेयमभिषेकार्थाऽऽसन्दी सेयं नाभिस्थानीया । या तु माता सा भूम्यात्मिका वेदिः सेयमुदरं न, उदरमिव ।

अथा] अष्टमीमाह—

कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्नग्रे योन्यां

गर्भो अन्तः (३) । प्लाशीर्व्यक्तः शतधार

उत्सः । दुहे न कुम्भीः स्वधां पितृभ्यः , इति ।

उत्प्लवणसिद्धेशो मांसविशेषो बनिष्ठः । योऽयमत्र द्रवद्रव्यस्थापनार्थः
कुम्भः स बनिष्ठस्थानीयः । स च शचीभिः स्वशक्तिभिर्जनितोत्पादयिता ।
यस्मिन्बनिष्ठावग्रे पुरोभागे योन्यामन्त्र्यो गर्भो वर्तते । अत्र सुरावनयनार्थं
शतच्छिद्रयुक्तः कुम्भो योऽस्ति सोऽयं व्यक्तः स्पष्टः । बहुच्छिद्रोपेतत्वाच्छ-
तधारः । सुरास्रवणयुक्तत्वादुत्सः । तादृशः कुम्भः प्लासी(शी)र्नासिका-
च्छिद्रस्थानीयः । येयं द्रवद्रव्यधारणार्था कुम्भी तां कुम्भीं पितृभ्यः पितृभ्य
स्वधां दुहे नामृतं दोग्धीव । अध्वर्युर्गिति शेषः ।

[अथ] नवमीमाह —

मुखः सदस्य शिर इत्सदेन । जिह्वा पवित्रमश्विना

सः सरस्वती । चप्पं न पायुर्भिषगस्य बालः ।

वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी , इति ।

सीदत्यत्रेति सदो देवयजनस्थानं तेन सदेनास्य निरूप्यमाणशरीरस्य
संमुखं समीचीनं मुखं शिर इच्छिरश्च संपन्नमिति शेषः । पवित्रं द्रव्यशोध-
नार्थं यद्वस्त्रं तज्जिह्वा । एतत्सर्वमश्विनौ सरस्वती च तिस्रः संपादितवत्यः ।
चप्पं पिष्टयात्रं तत्पायुर्नीपानस्यानमिव वर्तते । योऽयं बालो द्रव्यशोधनार्थः
सोऽयमस्य शरीरस्य भिषक्, चिकित्सकस्थानीयः । तेन हि व्याधिस्थानीयो
द्रव्यदोषोऽपनीयते । योऽयं पशोः शेषः सोऽयं वस्तिर्न मूत्रस्थानमिव ।
हरसा वह्निज्वालारूपेण तेजसा तरस्वी निरूप्यमाणो देहो वेगवानिव लक्ष्यते ।

अथ दशमीमाह —

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्याम् । छागेन तेजो

हविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कलैरुतानि ।

पेशो न शुक्लमसितं वसाते (४), इति ।

अश्विभ्यां ग्रहाभ्यामश्विनोः संबन्धिनौ यौ ग्रहावयवौ ताभ्याममृतं विना-
शरहितं चक्षुः संपादितम् । शृतेन पक्षेन हविःस्वरूपेण च्छागेन चक्षुर्गतं
तेजः संपादितम् । सक्तुनिष्पादनार्थं ये गोधूमा ये च कला बदरफलविशे-
षास्तेरुभयैः परस्परमुत्तानि संबद्धानि पक्षमाणि रोमाणि संपाद्यन्ते । पेशो न
रूपमिव यत्पशौ दृश्यते तच्चक्षुर्गतशुक्लमसितं च शुक्लमण्डलं कृष्णमण्डलं
च तदुभयं वसाते अश्विनौ देवौ पक्षमभिराच्छादयतः ।

ए(अथै)कादशीमाह—

अविर्न मेपो नसि वीर्याय । प्राणस्य पन्था
अमृतो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम् ।
नस्यानि बर्हिर्वदरैर्जजान , इति ।

अविर्नाविरिव वर्तमानो यः सारस्वतो मेघः सोऽयं नसि नासिकायां
वीर्याय श्वासप्रवृत्तिसामर्थ्याय प्रवर्तते । इयं च नासिका प्राणारूयस्य
वायोरमृतः कदाचिदपि विनाशरहितः पन्था गमनागमनहेतुर्ग्रहाभ्यां पयः-
सुराभ्यां निष्पादितैः । तथेयं सरस्वत्युपवाकैर्हरितयवसक्तुभिर्व्यानवायुं
जनयति । नस्यानि नासिकायां भवानि बर्हिर्वर्हिषि लोमानि बदरैः सक्तु-
निष्पादनाय संपादितैर्बदरफलैर्जजानं संपादयामास ।

अथ द्वादशीमाह—

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय । कर्णाभ्यां श्रोत्रम-
मृतं ग्रहाभ्याम् । यवा न बर्हिर्भुवि केसराणि ।
कर्कन्धुं जज्ञे मधु सारघं मुखात् , इति ।

योऽयमृषभ इन्द्रस्य रूपमिन्द्रदेवताकत्वेन तत्स्वरूपसदृशः सोऽयमस्य
शरीरस्य बलार्थं संपाद्यते । पशुसंबन्धिभ्यां कर्णाभ्यां पयःसुरारूपग्रहाभ्यां
चामृतं श्रोत्रं बाधिर्यरहितं श्रोत्रेन्द्रियं संपाद्यते । भु(भ्रु)वि यवा न भूपावुत्पन्ना

यदा इव बर्हिर्वेद्यामासादितानि बर्हिषि केसराणि प्रवृद्धतमानि लोमानि ।
सरया मधुमक्षिकास्ताभिः संपादितं सारघं मधु तद्रूपं कर्कन्धु जज्ञे । कर्क-
न्धुशब्देनातिस्थूलवदरफलपिष्टमुच्यते । तच्च मधुसदृशं मुखाज्जज्ञे यज्ञपारम्भे
समुत्पन्नमित्यर्थः ।

[अथ, त्रयोदशीमाह—

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोमं । मुखे श्मश्रूणि न
व्याघ्रलोमम् (५) । केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै
शिखा । सिंहस्य लोमं त्विषिरिन्द्रियाणि, इति ।

प्रकृतिभूतायां सौत्रामण्यां त्रयाणि लोमानीति वाक्येन वृकव्याघ्रसिंहानां
लोमानि विहितानि तान्यत्र चोदकप्राप्तानि ग्रहत्रये प्रक्षिप्यन्ते । तत्र यद्-
वृकस्य लोमं तदात्मन्संपाद्यमानशरीर उपस्थे न गुह्यप्रदेशे इव वर्तते । यत्तु
व्याघ्रलोमं तन्मुखे वर्तमानानि श्मश्रूणीव । यत्तु सिंहस्य लोमं तच्छिरासि
केशा इव । केशानिष्पन्ना च शिखा यशसे श्रियै च संपद्यते । अनुष्ठानकाले
सशिखत्वेन यशः । लोके व्यवहारे रमणीयत्वेन श्रीः । या तु लोमगता
त्विषिर्दीप्तिः सा तु संपाद्यस्य शरीरस्फेन्द्रियस्थानीया ।

[अथ] चतुर्दशीमाह—

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विना । आत्मानमङ्गैः
समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुः ।
चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना, इति ।

तत्तदानीं यागावसरे भिषजा चिकित्सकावश्विनावात्मन्संपाद्ये शरीरेऽ-
ङ्गानि हस्तपादादीनि संपादितवन्तौ । सरस्वती च तैरङ्गैरात्मानं संपूर्णदेहं
समधात्सम्यगकार्षीत् । कीदृशी सरस्वती । इन्द्रस्य वर्तमानस्य यद्रूपं तद-
धाना संपादयन्ती । तथा शतमानं शतसंवत्सरप्रमाणमायुः संपादयन्ती ।
तथा चन्द्रेणाऽऽह्लादकरूपेणामृतं ज्योतिरनश्वरं तेजः संपादयन्ती ।

[अथ] पञ्चदशीमाह—

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां पत्नी
सुकृतं विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न साम्ना ।
इन्द्रं श्रियै जनयन्नप्सु राजा, इति ।

अश्विभ्यां देवाभ्यां सुकृतं सुष्ठु संपादितमुत्पादनीयशरीररूपं गर्भं पत्नी
पालयित्री सरस्वती योन्यां गर्भाशयेऽन्तर्मध्ये विभर्ति पोषयति । अपां
रसेन सारभूतेन साम्ना परस्परं साम्येन पयःसुराग्रहेणाप्सु वरुणो न
राजा ? यथा जलमध्ये वरुणी राजा तस्यामब्देवतायां पुत्रं जनयति तथेमं
यजमानमिन्द्रमिन्द्रसमानक्षीरं श्रियै सपदनभवार्थमयमनुष्ठीयमानो यागो
जनयन्वर्तते ।

[अथ] षोडशीमाह—

तेजः पशूनां हविरिन्द्रयावत् । परिस्रुता पयसा
सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या
सुतासुताभ्याम् । अमृतः सोम इन्दुः (६), इति ।

अन्तरं आरादन्तर्वसति व्याघ्रलोमं राजा चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पशूनां तेजः सारभूतं हविर्भिषजा चिकित्सकाभ्यामश्विभ्यां दुग्धं संपा-
दितमित्यर्थः । केन द्रव्येण परिस्रुता पयसा परितः स्रवतीति परिस्रुत्सुरा
तया क्षीरेण च संपादितं हविः । कीदृशं हविरिन्द्रयावदिन्द्रियाभिवृद्धिकरं
सारघं मधु सरघाभिः संपादितेन मधुना सहशं यथाऽश्विभ्यां हविः संपा-
दितं तथा सरस्वत्या तत्फलभूतो यजमानस्येन्द्रसहशः संपादितः । केन
साधनेन सुतासुताभ्यामभिषवसहशव्यापारेण संपादिता सुरा सुता तादृक्म-
यासरहितक्षीरमसुतं ताभ्यां देहः संपादितः । कीदृशो देहोऽमृतो देवलोके

समुत्पन्नत्वान्मरणरहितः सोमः सोम्यो दृष्टोऽप्रिय इन्दुश्चन्द्रवदाद्दृष्टादकरः
परमैश्वर्ययुक्तो वा । एवमेतैः षोडशभिर्मेन्त्रेभ्येजमानस्य भाविदेहसूचनपरैरु-
पहोमः कर्तव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठे पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थ उपहोमा अभिहिताः । पञ्चमेऽभिषेकोऽभिधीयते । कल्पः—“औदु-
म्ब्यासन्धरत्निमात्रशीर्षण्यानूच्या नाभिदघ्नपादा मौञ्जविवाना मित्रोऽसि
वरुणोऽसीति तां यजमानायतने प्रतिष्ठापयत्यासादनोपवेशनाभिमन्त्रणानि
राजसूयवत् ” इति । पाठस्तु—

मित्रोऽसि वरुणोऽसि । समहं विश्वैर्देवैः, इति ।

ह आसन्दीविशेष त्वमिष्टभापकत्वान्मित्रोऽसि । अनिष्टनिवारकत्वाद्वरु-
णोऽसि । अहमत्र त्वद्बलात्सर्वैर्देवैः संगतो भूयासम् ।

कल्पः—“क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृत्य (त्र) धीवासमास्तीर्य ”
इति । पाठस्तु—

क्षत्रस्य नाभिरसि । क्षत्रस्य योनिरसि, इति ।

हे चर्मपट त्वं क्षत्रस्य बलस्य नाभिर्मध्यस्थानमसि । तथा क्षत्रस्य बलस्य
योनिः कारणमसि ।

कल्पः—“स्योना मा सीद सुषदा मा सीदंति तामासाद्य यजमानो मा
त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीदित्युपविशति ” इति । पाठस्तु—

स्योना मा सीद । सुषदा मा सीद । मा त्वा हिं-

सीत् । मा मां हिंसीत्, इति ।

ह आसन्दि त्वं स्योना सुखकरी भूत्वा मां प्रत्यासीद । तथा सुषदा
सुष्टूपवेशनयोग्या सती मां प्रत्यासीद प्राप्नुहि । मदीयो देहस्त्वां मा हिनस्तु ।
त्वदीयस्वरूपमपि मां मा हिनस्तु ।

कल्पः—“निषसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

निषसाद धृतव्रतो वरुणः । पस्त्यास्वा (१) ।

सामाज्याय सुकृतुः, इति ।

अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतनिष्प्रो वरुणः फलप्रतिबन्धकपापानिवा-
रको भूत्वा साम्राज्यं कर्तुं सुकृतुः शोभनसंकल्पः सन्पस्त्यासु गृहसमानेष्व-
सन्दीस्थानेष्वानिषसाद् सर्वत उपविष्टवान् ।

कल्पः— “तस्यां प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नश्विनोः संपातैरभिषि-
ञ्चति देवस्य त्वा ” इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् ।

पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन । तेजसे

ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि, इति ।

सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंबन्धिभ्यां बाहुभ्यां पूषसंबन्धिभ्यां हस्ता-
भ्यामश्विनोः संबन्धिना संपातेनौषधरूपेण कान्तिब्रह्मवर्चसासिद्धयर्थं यज-
मानं त्वामभिषिञ्चामि ।

कल्पः— “ एवमुत्तरेण मन्त्रेण सारस्वतस्योत्तमेनैन्द्रस्य ” इति । संपा-
तेनाभिषिञ्चतीत्युभयत्रानुवर्तते । पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् ।

पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भैषज्येन (२) ।

वीर्यायान्नायायाभिषिञ्चामि, इति ।

पूर्ववच्छाख्येयम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् ।

पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्रस्येन्द्रियेण । श्रियै यशसे

बलायाभिषिञ्चामि, इति ।

पूर्ववच्छाख्येयम् ।

कल्पः— “ कोऽसि कतमोऽसीति पाणिं संमृश्य ” इति । पाठस्तु—

कोऽसि कतमोऽसि । कस्मै त्वा कायं त्वा, इति ।

हे यजमान त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । अत एव कतपोऽस्वक्वितावि-
शेषोऽसि । न हि प्रजापतिरीदृश एवेति केनचिदपि निर्धारयितुं शक्यते ।
तस्य सर्वात्मकत्वेन विशेषस्य दुर्निरूपत्वात् । अतः कस्मा अविज्ञेयस्वरूप-
सिद्ध्यर्थं त्वां स्पृशामि । काय प्रजापतिरूपमिद्ध्यर्थं त्वां स्पृशामि । अनेन
मन्त्रेण यजमानस्य पाणिद्वयमभिसंस्पृशेत् ।

कल्पः—“अत्र राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आहूय” इति । राजसूये त्वेवमु-
क्तम्—मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँ३ इति संग्रहीतारं सुमङ्गलाँ३
इति भागदुधं सत्यराजारेनिति क्षत्तारम्” इति । पाठस्तु—

सुश्लोकाँ३ सुमङ्गलाँ३ सत्यराजा ३ न, इति ।

शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्यासौ सुश्लोकः । आह्वानार्था सानुनासिका
प्लुतिः । सुष्ठु मङ्गलाचरणं यस्यासौ सुमङ्गलः । सत्येन स्वापिठषापारेण
राजत इति सत्यराजः । एतैः संग्रहीतादय आह्वानाः स्युः । रथस्योपर्य-
श्वमग्नहधारी संग्रहीता । यद्वा संपादितं राजधनं भाण्डागारे सम्भक्तसंगृ-
ह्णातीति संग्रहीता । ग्रामेषु राजभागकरं दुग्धे स्वी करोतीति भागदुधः ।
क्षत्ता सारयिर्द्वारपालको वा ।

कल्पः—“शिरो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गलानि संमृश्य” इति । पाठस्तु—

शिरो मे श्रीः (३) । यशो मुखम् । त्विषिः
केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतम् ।
सम्राट् चक्षुः । विराट्छ्रोत्रम् । जिह्वा मे
भद्रम् । बाह्वहः । मनो मन्युः । स्वराड्भामः ।
मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि (४) । चित्तं
मे सहः । बाहू मे बलमिन्द्रियम् । हस्तौ मे
कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम । पृष्ठीर्म
राष्ट्रमुदरमश्वौ । श्रीवाश्च श्रोण्यौ । ऊरू

अरत्नी जानुनी । विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ।
 नाभिर्मे चित्तं विज्ञानम् । पायुर्मेऽपचितिर्भसत
 (५) । आनन्दनन्दावाण्डौ मे । भगः
 सौभाग्यं पसः, इति ।

मदीयं शिरः श्रियो हेतुत्वेन श्रीरूपमस्तु । मुखं यशोहेतुरस्तु । केशाः
 श्मश्रूणि च कान्तिहेतवः सन्तु । मदीयः प्राणः सर्वेन्द्रियाणां राजा सन्न-
 मृतहेतुरस्तु । चक्षुरिन्द्रियं दूरसूक्ष्मादिदर्शने सम्यग्राजमानमस्तु । श्रोत्रे-
 न्द्रियं दूरशब्दमन्दध्वनिश्रवणेन विविधं राजमानमस्तु । मदीया जिह्वा
 विविधरसज्ञानेन कल्याणभोगेहेतुरस्तु । वागिन्द्रियं सभारज्जनेन पूजाहेतु-
 रस्तु । मदीयं मनो धर्मकार्यमननहेतुरस्तु । मदीयो भ्राम क्रोधो भ्रातृव्य-
 निराकरणेन स्वयमेव राजाऽस्तु । अङ्गुलयो मोदा दर्पहेतवः सन्तु ।
 अङ्गान्यनुक्तावयवाः प्रमोदाः प्रकृष्टदर्पहेतवः सन्तु । मदीयं चित्तं स्तुति-
 निन्दादिसहनहेतुरस्तु । मनश्चित्तयोर्वृत्तिभेदेन भेदः । मदीयौ बाहू मणि-
 बन्धस्य मूलभागौ प्रबलशक्तिहेतूस्ताम् । हस्तौ मणिवन्धस्याग्रभागौ वीर्य-
 वद्व्यापारहेतूस्ताम् । मदीय आत्मा मध्यशरीरमुग्रश्च सन्नं बलहेतुरस्तु ।
 पृष्ठ्यादयो जान्वन्ता अवयवा राष्ट्रहेतवः सन्तु । पृष्ठयः पायोरुपरिस्थान्य-
 स्थीनि । उदरादयः प्रसिद्धाः । ग्रीवा गलावयवाः । अरत्नी प्रकोष्ठौ ।
 विशो मनुष्याः । ममाङ्गानीव सर्वतो विधेयाः सन्तु । मदीयं(यो) नाभि-
 श्चित्तं चैतन्यहेतुरस्तु । पायुर्विज्ञानं विसर्गज्ञानकुशलोऽस्तु । भ्रमन्मे ममो-
 पस्थेन्द्रियमपचितिर्नियतत्वेन बहुमानहेतुरस्तु । मदीयावाण्डौ वृषणावानन्द-
 नन्दयोर्हेतूस्ताम् । पुंसः सुखमानन्दः । स्त्रियाः सुखं नन्दः । पसः प्रज-
 ननं भगसौभाग्यहेतुरस्तु । भग ऐश्वर्यम् । सौभाग्यं देहशोभा ।

कल्पः—“जङ्घाभ्यां पद्भ्यामिति प्रत्यवरुद्ध” इति । पाठस्तु—

जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि । विशि राजा
 प्रतिष्ठितः, इति ।

जानुभ्यामधोभागौ जङ्घे ताभ्यां पादाभ्यां च धर्मो देहस्य धारयिताऽ-
 स्मि । विशि प्रजायां प्रतिष्ठितः स्थैर्येणावास्थितो राजाऽस्मि ।

कल्पः—“प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रं इति जपित्वा” इति । पाठस्तु—

प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतिति-
ष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रति-
प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे । प्रतियावापृथिव्योः ।
प्रतितिष्ठामि यज्ञे (६), इति ।

क्षत्रादिषु यज्ञान्तेषु प्रतितिष्ठामि स्थैर्येणावस्थितोऽस्मि । क्षत्रं बलं क्षत्रि-
यादिर्वा । राष्ट्रं देशः । अश्वादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् । पुष्टं शरी-
रस्य पुष्टिः ।

कल्पः—“त्रया देवा एकादशेत्याहुर्नीर्जुहोति” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

त्रया देवा एकादश । त्रयस्त्रिंशः सुरार्धसः ।

बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः सवे । देवा

देवैरवन्तु मा । प्रथमा द्वितीयैः । द्वितीयास्तृतीयैः ।

तृतीयाः सत्येन । सत्यं यज्ञेन । यज्ञो यजुर्भिः

(७) । यजूंषि सामभिः । सामान्युग्भिः ।

ऋचो याज्याभिः । याज्या वषट्कारैः । वषट्-

कारा आहुतिभिः । आहुतयो मे कामान्तसमर्ध-

यन्तु, इति ।

एकादशसंख्याका देवतास्त्रयास्त्रिविधा लोकत्रयवर्तित्वात् । तथा चाऽऽ-
न्नातम्—“ये देवा दिव्येकादश स्य” इत्यादिना । ते चैते त्रयस्त्रिंशत्सं-
ख्याका देवाः सुरार्धसः शोभनस्य कर्मणः साधकाः । बृहस्पतिः पुरोहितो
मुख्यो येषां ते बृहस्पतिपुरोहिताः । सवितुर्देवस्य प्रसवे सति ते सर्वे मुख्या
देवा इतरैः सह मामवन्तु । तत्र प्रथमगणस्या द्वितीयगणस्यैः सहिताः ।
द्वितीयगणस्यास्तृतीयगणस्यैः सहिताः । तृतीयगणस्याः सत्येन सहिताः ।

भस्वं च यज्ञेन सहितम् । एवं यज्ञादय आहुतिपर्यन्ता उत्तरोत्तरवस्तुभिः
सह तिष्ठन्ति । तावदाहुतयो मदीयान्कामान्समर्पयन्तु समृद्धान्कुर्वन्तु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

भूः स्वाहा, इति ।

येयं भूमिस्तस्यै स्वाहा हुतमस्तु ।

कल्पः—“ लोमानि प्रयतिर्ममेति यथालिङ्गमङ्गानि संमृशति ” इति ।

पठस्तु—

लोमानि प्रयतिर्मम । त्वङ्म आनतिरागतिः ।

मांसं म उपनतिः । वस्वस्थि । मज्जा म आ-

नतिः (<), इति ।

पर्यास्वा सरस्वत्यै भैषज्येन श्रीङ्गानि मसद्यज्ञे यज्ञो यजुर्भिरुपनतिर्द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

मदीयानि लोमानि प्रयतिः शुद्धिकराणि सन्तु । मदीया त्वगानतिरन्येषां
भृङ्गीभावहेतुरस्तु । आगतिरन्येषां पदार्थानामागमनहेतुरस्तु । मदीयं मांस-
मुपनतिरभिषेकसंपत्तिहेतुरस्तु । अस्थि च मदीयं वसु धनहेतुरस्तु । मत्सं-
बन्धिमज्जा चाऽऽनतिरन्येषां वशीकरणहेतुरस्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आसन्दीं स्थापयेन्मित्रः क्षत्रस्य चर्मसंस्कृतिः ।

स्योनां तस्यामुपविशेन्निषसादेति मन्त्रयेत् ॥

देवत्रयेणाभिषिञ्चेत्कोऽसि पाणी उपस्पृशेत् ।

मुश्लोकयत्रेणाऽऽह्वयेच्छिरः स्वात्माभिमर्शनम् ॥

अवरोहति जङ्घाभ्यां प्रतिक्षत्रादिकं जपेत् ।

त्रया भूराहुर्गर्हृत्वा लोमेत्यङ्गान्युपस्पृशेत् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्राः सप्तदश स्मृताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽभिषेक उक्तः । षष्ठेऽवभृथ उच्यते ।

कल्पः—‘ यद्देवा देवहेडनमित्यवभृथे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ’ [इति] ।

तत्र प्रथमामृचमाह—

यद्दे॒वा दे॒वहे॒डन॑म् । दे॒वांस॑श्च॒कृ॒मा व॒यम् । अ॒ग्नि॒र्मा
तस्मा॒देन॑सः । वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्वह॑सः, इति ।

देवासो द्योतनात्मका हे देवा देवहेडनं देवविषयमनादररूपं यत्पापं वयं
सभृत्यपुत्राश्चकृम कृतवन्तः । अंहसोऽभिभवनस्वभावाद्भिश्चस्मास्सर्वस्मात्त-
स्मादेनसः पापादग्निर्मा मां मुञ्चतु मुक्तं करोतु ।

[अथ] द्वितीयामाह—

यदि दि॒वा यदि न॒क्तम् । ए॒ना॒सि च॒कृ॒मा व॒यम् ।
वा॒युर्मा तस्मा॒देन॑सः । वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्वह॑सः, इति ।

कालविशेषे कृतात्पाप्मनो वायुर्मोचकोऽस्तु ।

अथ तृतीयामाह—

यदि जा॒ग्रद्य॑दि स्व॒प्ने । ए॒ना॒सि च॒कृ॒मा व॒यम्
(१) । सू॒र्यो मा तस्मा॒देन॑सः । वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒त्वह॑सः,
इति ।

अवस्थाविशेषे कृतात्पाप्मनः सूर्यो मोचकोऽस्तु ।

अथ चतुर्थीमाह—

यद्द॒ग्रामे॑ यद॒रण्ये॑ । यत्स॒भायां॑ यदि॒न्द्रिये॑ । यन्नु॒द्रे
यदे॒यं । ए॒नश्च॒कृ॒मा व॒यम् । यदे॒कस्या॑धि ध॒र्मणि॑ ।

तस्यावयजनमसि, इति ।

अर्थः स्वामी वैश्यो वा । अरण्यादिदेशविशेषे चक्षुरादीन्द्रियविशेषे शूद्रा-
दिपुरुषविशेषे च यदेनो वयं चकृम यदप्येकस्यान्यपुरुषस्य धर्मण्याग्निहोत्रा-
दिधर्मकार्येऽधिकं पापं चकृम तस्य सर्वस्य पापस्य ह आहुतिरूप त्वमवय-
जनं विनाशकमसि ।

अथ पञ्चमीमाह—

यदापो अग्निं या वरुणेति शपामहे । ततो वरुण

नो मुञ्च (२), इति ।

हे वरुण या आपः सन्ति याश्चाग्निं या गाव एतद्द्वयं भूम्यादेरुपलक्षणं तेषु
सर्वेषु विषयेष्वित्यनेन प्रकारेण शपामहे सत्यत्वेनानृतत्वेन वा शपथं कुर्याः ।
यत्पापमस्ति हे वरुण ततः शपथकृतात्पापान्नोऽस्मान्मुञ्च मुक्तान्कुरु ।

कल्पः— “ अवभृथ निचङ्कुणेत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य ” इति ।

पाठस्तु—

अवभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुण । अव

देवैर्देवकृतमेनोऽयात् । अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् । उरोरा

नो देव रिषस्पाहि, इति ।

हेऽवभृथ कर्माभिमानिवरुण निचङ्कुण राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनि-
कारिन्निचेरुरस्यस्मरणार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुणास्मा-
भिर्देवेषु कृतमेनोऽपराधं तैर्देवैः सह त्वमवायाड्विनाशय । मर्त्येष्वृत्विक्षु
कृतं तैर्मर्त्यैः सह तदवायाड्विनाशय । हे देवोरोरधिकाद्रिषो देवमर्त्यकृता-
द्विसनान्नोऽस्माना समन्तात्पाहि ।

कल्पः— “ सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवेऽमुमुचान इत्यालुत्य ” इति । तत्र
प्रथममन्त्रपाठस्तु—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै

भूयासुः । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

या एता अब्दवता याश्चौषधितेवनास्ताः सर्वा नाऽस्मान्मात सुमित्रा
अत्यन्तमुकूलाः सन्तु । योऽस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि यं चान्यमुदासीनमपि
वयं द्विषस्तस्मै द्विविधाय तादृशपुरुषाय या (ना) आप ओषधयश्च दुर्मित्राः
प्रतिकूलाः सन्तु ।

द्वितीयमन्त्रपठस्तु—

द्रुपदादिवन्मुमुचानः । स्विन्नः स्नात्वा मलादिव

(३) । पूतं पवित्रेणेवाऽऽज्यम् । आपः शुन्धन्तु

मैनसः, इति ।

राजानो ह्यपराधिनस्तस्करस्य पादं सच्छिद्रे काष्ठे कीलयन्ति तद्द्रुपदमि-
त्युच्यते । तस्मान्मुमुचान इवैतद्वन्धनान्मुक्तः पुरुषश्चौर्याभियोगं परित्यज्य
शुद्ध इत्येव व्यवहियते । यथा स्विन्नः पुरुषः स्नात्वा स्नानं कृत्वा मला-
न्मुमुचानः शुद्ध इत्येव व्यवहियते । यथा च कर्मण्याज्यमुत्पवनपवित्रेण पूतं
भवति तथेमा आपो मामेनसः पापच्छुधन्तु शुद्धं कुर्वन्तु ।

कल्पः—“ उद्वयं तमसस्पर्शित्यादित्यमुपस्थाय ” इति । पाठस्तु—

उद्वयं तमसस्परि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं

देवत्रा सूर्यम् । अगन्म ज्योतिरुत्तमम्, इति ।

तमसस्पर्शन्धकारस्योपरि वर्तमानमुत्तरं ज्योतिरुत्तमं प्रकाशमुत्पश्यन्त
उत्कर्षेण वीक्षमाणा वयं देवत्रा देवेषु मध्ये देवं द्योतमानं सूर्यं सूर्यस्वरूपमु-
त्तमं ज्योतिरगन्व प्राप्ताः स्मः ।

कल्पः—“ प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्याति ” इति ।
पाठस्तु—

प्रतियुतो वरुणस्य पाशः । प्रत्यस्तो वरुणस्य

पाशः, इति ।

योऽयं वरुणस्य पाशो जलमध्यवर्ती सोऽस्माभिर्विहिर्निर्गच्छद्भिः प्रति-
युतः परित्यक्तः । तथा वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो विनाशिनः ।

कल्पः—“ पशुवत्समिध उपस्थानं च ” इति । पशौ त्वेवमुक्तम्—“ एधोऽस्ये-

विषीमशीत्याहवनीये समिध आधायपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ” इति ।
तत्र समिदाधानमन्त्राणां त्रयाणां पाठस्तु—

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि । (४) । तेजोऽसि
तेजो मयि धेहि, इति ।

हे समित्वमेधोऽस्यमिवृद्धिहेतुरसि । अतस्त्वामाधाय वयमेधिषीमहि
वृद्धिं प्राप्नुमः । हे द्वितीयसमित्वं समिन्धनसाधनमसि । हे तृतीयसमित्वं
तेजोहेतुरसि । अतो मयि तेजो धेहि संपादय ।

उपस्थानमन्त्रपाठस्तु—

अपो अन्वचारिषम् । रसेन समसृक्षमहि । पयस्वाँ
अग्न आगमम् । तं मा सस्तृज वर्चसा । प्रजया
च धनेन च, इति ।

अहमेता अपोऽनुसृत्याचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन जलगतेन
सारेण समसृक्षमहि संसृष्टा अभूम् । हेऽग्ने पयस्वाञ्जलसारयुक्तोऽहमागमं
त्वत्सभीषे समागतोऽस्मि । तमेतादृशं मा वर्चसा बलेन च प्रजया धनेन च
संसृज संयोजय ।

कल्पः—“ समाववर्तीत्युपस्थाय ” इति । पाठस्तु—

समाववर्ति पृथिवी । समुषाः । समु सूर्यः । समु
विश्वमिदं जगत् । वैश्वानर ज्योतिर्भूयासम् । विश्वं
कामं व्यश्नवै, इति ।

येयं पृथिवी सा समाववर्ति सम्यगावृत्ता मया सह समागता । एवमुषा-
कालः सूर्यः सर्वमिदं जगच्च समाववर्ति । हे वैश्वानराहं ज्योतिःस्वरूपो
भूयासम् । त्वत्प्रसादाद्विश्वं कामं व्याप्तं फलं व्यश्नवै प्राप्तवानि ।

भूः स्वाहा ॥ ५ ॥

स्वप्न एनाशंसि चक्रमा वयं मुञ्च मलादिव समिदसि जगन्नीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

कल्पः—“भूः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा ” इति । येयं भूः पृथिवी सा स्वाहा त्वयि स्वाहुता ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यद्देवाः पञ्चभिर्हुत्वाऽवभृथेत्यनुमन्त्रयेत् ।

सुमित्रा द्रुपदा द्वाभ्यां स्नात्वोद्वेत्पुपतिष्ठने ॥

महीत्यापः परित्याज्या एधोस्त्रिर्जुहुयाच्चिभिः ।

अपः समेत्युपस्थानं भूः स्वाहेति जुहोति हि ॥

अत्र मन्त्राः षोडशोक्ता अध्वर्योः कृत्यमीरितम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठे सप्तमाऽनुवाकः ।

इत्थं षडभिरनुवाकैरस्यां कौकिल्या सौत्रामण्यामाध्वर्यवमुक्तम् । अथाव-
शिष्टैश्चोर्दशभिरनुवाकैर्हो(हो)त्रमुच्यते । तत्रास्मिन्सप्तमेऽनुवाके होतारमु-
द्दिश्य भैत्रावरुणेन पठनीया एकादश प्रयोजनैषा उच्यन्ते । तत्र समिञ्ज्यः
प्रेष्य इत्यध्वर्युणा भेषितो भैत्रावरुणः भैषमन्त्रं पठति । तमिमं मन्त्रमाह—

होता यक्षत्समिधेन्द्रं मिडस्सदे । नामां पृथिव्या

अधि । दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यते । ओजिष्ठश्चर्षणीस-

हान् । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

योऽयं होता विद्यते सोऽयं समिधेन्द्रं समिन्नामकेनाग्निना युक्तमिन्द्रावि-
डस्पद इडाख्याया गोः पदस्थानेऽस्मिन्नाहवनीये यक्षयजतु पूजयत्वित्यर्थः ।
या सोमक्रयि(य)गी गौस्तस्याः पादपांसोः किवानापि भाग आहवनीये
मक्षिस्त स्तस्मादिडस्पदमित्युच्यते । समिन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः पथमयाऽऽ-
हुत्या हवते । अतः समिन्नामकामिद्वारा तमिन्द्रं होता यक्षदित्युच्यते । तच्चे-
डायाः पदमाहवनीयाख्यं पृथिव्या नामा नामिस्थानीयायामुत्तरवेशाबधु-
परि वर्तते । हूयमानोऽयमाग्निर्दिवो वर्ष्मन्त्युलोरस्य शरीरस्थानीय इत्यर्थः ।
तत्र समिध्यते सम्यग्दीप्यते । चर्षणीसहश्चर्षणयो मनुष्यास्तान्तहस्तेऽभि-
भवन्तीति चर्षणीसहा देवास्तानुद्दिश्य तेषां देवानां मध्य ओजिष्ठोऽत्यन्त-
प्रबलस्तादृशोऽग्निराज्यस्य वेत्विदमाज्यमश्नातु पितृत्वित्यर्थः । हे होतर्यजं
तदर्थं याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयं मैषमन्त्रमाह—

होता यक्षत्तनूनपातम् । ऊतिभिर्जेतारमपराजितम् ।

इन्द्रं देवसुवर्दिम् । पथिभिर्मधुमत्तमैः । नरा-

शस्त्रेण तेजसा (१) । वेत्वाज्यस्य होतर्थज, इति ।

अत्र सर्वत्र प्रथमान्तो होतृशब्दो दैव्यं होतारमाचष्टे, संबुद्धयन्तो मानुषम् । यथा पूर्वमन्त्रे समिच्छब्दः प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाह, एवमत्रापि तनूनपाच्छब्दो द्वितीयप्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाचष्टे । दैव्यो होता तनूनपात्रामकमग्निं यक्षयजतु पूजयतु तदग्निद्वारेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रम्, ऊतिभिरस्मद्रक्षणैर्युक्तम्, जेतारं युद्धे जयशीलं केनाप्यन्येनापराजितम्, देवं द्योतमानम्, सुवर्दिं स्वर्गस्थं सन्धारम्, मधुमत्तमैरन्नपानादिपाथेय-संपरक्षाऽत्यन्तं मधुरैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तम्, नराशस्त्रेण मनुष्यैः शंसनीयेन तेजसा युक्तम्, तथाविधेन्द्रं पूजार्थं तनूनपादगिराज्यं पिबतु । तदर्थं हे मानुष होतर्थाज्यां पठ ।

[अथ] तृतीया(य) मन्त्रमाह—

होता यक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितम् । आजुह्वानमम-

त्यम् । देवो देवैः सवीर्यैः । वज्रहस्तः पुरंदरः ।

वेत्वाज्यस्य होतर्थज, इति ।

इडाशब्देन प्रयाजदेवतारूपस्तृतीयोऽग्निरुच्यते । बहुवचनं पूजार्थम् । तदग्निद्वारा दैव्यो होतेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रम्, ईडितं नानाविधैर्मन्त्रैः स्तुतम्, आजुह्वानं सर्वेषु यज्ञेषु होमभाजमाह्वानभाजं वा, अपर्यं परणरहितम् । स त्रेन्द्रो देवो देवैः सह सवीर्यो बहुसामर्थ्ययुक्तः शत्रूनाभिभूयितुं वज्रहस्त आसुरीं पुरीं दारयति विनाशयतीति पुरंदरः । तथाविधेन्द्रस्य पीतये पूर्वोक्तो बह्निगाज्यं पिबतु । हे मानुष होतर्थाज्यां पठ ।

[अथ] चतुर्थमन्त्रमाह—

होता यक्षद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरम् । वृषभं नर्या-

पसम् । वसुभी रुद्रेरादित्यैः । सयुग्भिर्बर्हिषा-

सदत् (२) । वेत्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

बर्हिःशब्दश्चतुर्थप्रयाजदेवतारूपमग्निमाचष्टे । तस्मिन्बर्हिषि पूजिते सति तद्द्वारेणेन्द्रं दैव्यो होता पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं नितरां यज्ञे भीदन्त्युपविशन्तीति निषदा(दो) देवास्तेषां श्रेष्ठम् वृषभं कामानां वर्षयितारम्, नरेभ्यो हितं नर्थं तथाविधं कर्म यस्यासौ नर्यापास्तथाविधम् । स चेन्द्रो वस्वादिभिः सयुग्भिः स्वेन सह वर्तमानैर्युक्तो बर्हिःसदयज्ञं प्राप्नोतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह —

होता यक्षदोजो न वीर्यम् । सहो द्वार इन्द्रमवर्ध-
यन् । सुप्रायणा विश्रयन्तामृतावृधः । द्वार
इन्द्राय मीढुषे । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

द्वारशब्दः पञ्चमप्रयाजदेवतारूपमग्निमाह । पूजार्थं बहुवचनम् । तमग्निं दैव्यो होता पूजयतु । ताश्च द्वारशब्दाभिधेया देवता इन्द्रं वर्धयन्तु । ओज-आदयो दृष्टान्ताः । यथाऽष्टमधातोरोजसो वीर्यस्य चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यस्य च सहसः शरीरबलस्य च वृद्धिस्तथेन्द्रस्याभिवृद्धिरित्यर्थः । ताश्च द्वार-देवताः सुप्रायणाः शोभनगतय ऋतावृधो यज्ञस्य वर्धयिष्यस्तथाविधा विश्रयन्तां विशेषेण यज्ञमाश्रयन्तु । मीढुषे वृष्ट्यादिना सेचकायेन्द्रायेन्द्रार्थं द्वारो देवता वियन्तु पिवन्तु ।

[अथ] षष्ठमन्त्रमाह —

होता यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू । सुदुषे मातरौ मही ।
सवातरौ न तेजसी । वत्समिन्द्रमवर्धताम् (३) ।
वीतामाज्यस्य होतर्यज, इति ।

उषाशब्दः षष्ठप्रयाजाग्निमूर्तिद्वयमाह । तादृश्यावुषे द्वे दैव्यौ होता पूजयतु । कीदृश्यावुषे, इन्द्रस्य धेनू धेनुवत्प्राणिष्विन्द्राय, सुदुषे सुत्वेन दोग्धुं शक्ये, मातरौ पयःप्रदानेन मातृसदृश्यौ, मही महत्यौ पूज्ये वा । वातृशब्दो गमनस्वभावं वत्समाचष्टे । समानो वातो वत्सो ययोस्ते सवातरौ । नकार उपमार्थः । इन्द्रस्य वत्सस्थानीयत्वादेकवत्से इव ते उभे वर्तन्ते । तेजसी

तेजसिन्धौ, तादृश्यौ मूर्ती वत्सस्थानीयमिन्द्रमवर्धतां वृद्धिं प्रापयताम् । ते
मूर्ती आज्यं वीतां पिबताम् ।

[अथ] सप्तममन्त्रमाह—

होता यक्षद्वैव्या होतारा । भिषजा सखाया ।

हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्रचेतसौ । इन्द्राय

धत्त इन्द्रियम् । वीतामाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

देव्यहोतृशब्देन सप्तमप्रयाजदेवतारूपस्यामूर्द्धां देहावुच्येते । तावुभौ होता
पूजयतु । कीदृशौ, भिषजावनिष्टव्याधिविचिकित्सकौ, सखाया परस्परं
स्निग्धौ, तावुभावनेन हविषा तमिन्द्रं भिषज्यतोऽनिष्टपरिहारेण चिकित्सां
कुरुताम् । तावुभौ कवी विद्वांसौ, देवौ द्यौतमानौ, प्रचेतसौ प्रकृष्टब्रानौ,
ताविन्द्रार्थमिन्द्रियं धत्तः शुक्तिं पोषयतः । तावुभावाज्यं वीतां पिबताम् ।

[अथा]ष्टममन्त्रमाह—

हातो यक्षस्त्रिस्तो देवीः । त्रयस्त्रिधातवोऽपसः । इडा

सरस्वती भारती (४) । महीन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः ।

वियन्त्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

अष्टमप्रयाजदेवतारूपस्याग्नेस्त्रिपूर्नयस्त्रिस्तोः पूजयतु । कीदृशस्तौ देवी-
र्द्यौतनात्मिकाः, अपसः कर्मनिमित्तं त्रिधातवस्त्रीणि शरीराणि धारयिष्यताम्,
अत एव त्रयस्त्रिस्तोकात्मिकाः । इडादीनि तासां नामधेयानि, ताश्च मही
महत्यः पूज्या इन्द्रपत्नीरिन्द्रस्य पालयिष्यताम्, हविष्मतरिस्मद्वत्त्वेन हविषा
युक्ताः । तादृश्य एता आज्यं वियन्तु पिबन्तु ।

अथ नवममन्त्रमाह—

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं देवम् । भिष-

जं सुयजं घृतश्रियम् । पुरुषं

सुरेतसं मघोनिम् । इन्द्राय त्वष्टा दधन्दिन्द्रियाणि ।

वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

त्वष्टशब्देन नवममयाजदेवतारूपोऽग्निरुच्यते, तं होता पूजयतु तद्वारेणेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं देवं द्योतनात्मकं भिषजमनिष्ट्वाधिचिकित्सकं सुयजं सुखेन यष्टुं शक्यं घृतश्रियं घृतसेविनं पुरुरूपं सप्तयजपानगृहागमनाय बहुरूपधारिणं सुरेतसं शोभनापत्ययुक्तं मघोनिमन्त्रवन्तम् । ईशानेन्द्राय स त्वष्टेन्द्रियाणि क्रियासामर्थ्यानि दधत्पोषयतु । आज्यं वेतु पिबतु ।

[अथ] दशममन्त्रमाह—

होता यक्षद्वनस्पतिम् । शमितारं शतक्रतुम् ।

धियो जोष्टारमिन्द्रियम् (५) । मध्वा समञ्जन्प-

थिभिः सुगेभिः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन ।

वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

वनस्पतिशब्देन दशममयाजदेवतारूपोऽग्निरुच्यते । तं होता यक्षद्वारेणेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं शमितारं सर्वानिष्टमनहेतुं शतक्रतुं शतसंख्याका-
न्वमेधयुतं धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारमुपासकानां बुद्ध्या ध्यातव्यमि-
त्यर्थः । इन्द्रियं सामर्थ्योपेतम् । तादृश इन्द्रः सुगेभिः पाथिभिः सुखेन
गन्तुं शक्यैर्मार्गैरागत्यं मध्वा मधुरद्वयेण समञ्जन्हवींषि क्षिग्धीकुर्वन्वर्तते ।
स च मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वाद् करोति । तथाविधेन्द्रमी-
त्यर्थं वनस्पतिदेव आज्यं पिबतु ।

ए(अथे)कादशमन्त्रमाह—

होता यक्षदिन्द्रं स्वाहाऽऽज्यस्य । स्वाहा मेदंसः ।

स्वाहा स्तोकानाम् । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् ।

स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् ।

स्वाहेन्द्रं होत्राज्जुषाणाः । इन्द्र आज्यस्य वि-

यन्तु । होतर्यज (६), इति ।

तेजसा सददवर्धतां भारतीन्द्रियं जुषाणा द्वे च ।

समिधेन्द्रं तन्नपातमिडाभिर्बाहिष्योज उष दैव्या तिस्रस्त्वष्टारं वनस्पतिमिन्द्रम् ॥२॥

समिधेन्द्रे चतुर्वेत्वेको वियन्तु द्विर्वीतामेको वियन्तु द्विवेत्वेको वियन्तु होतर्यज ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

उक्तेषु सर्वेषु प्रयाजेष्वनुगतमिन्द्रं होता यक्षयजतु पूजयतु । तदिन्द्रस्य प्रीत्यर्थमाज्यस्य स्वाहुतिरस्तु । मेदसो द्रव्यस्य स्वाहुतिरस्तु । स्तोकानां विदू(न्दू)नां स्वाहुतिरस्तु । स्वाहाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमानानां सर्वा-
हुतिद्रव्याणां स्वाहुतिरस्तु । हव्यसूक्तीनां हविस्तावकमन्त्राभिमानिदेवता-
नामर्थं स्वाहुतिरस्तु । ये त्वाज्यं पिबन्तो देवास्तान्सर्वानुद्दिश्य स्वाहुति-
रस्तु । होत्रादोमनिमित्तभूतादिन्द्रं जुषाणाः सेवमाना ये देवास्तेषां स्वाहु-
तिरस्तु । अयमिन्द्रोऽन्ये च सर्वे देवा आज्यं पिबन्तु । हे मानुष होतस्त-
दर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वाय्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे प्रयाजानां भैत्रावरुणमैषा एकादशाभिहिताः । अष्टमे तेषामेव
प्रयाजानामेकादश पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमामृचमाह—
समिद्ध इन्द्र उषसामनीके । पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृ-
धानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुः । जघान वृत्रं
वि दुरो ववार, इति ।

समिक्तामको योऽयं प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निः स एवायमिन्द्रस्वरूपः, स चोषसां
मातःकालानामनीके मुखे वर्तते । किं कुर्वन्, पुरः पूर्वस्थां दिशि रोचत इति
पुरोरुगाहवनीयस्तेन पूर्वकृत्पूर्वाणि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन् । बाह्व्या-
नोऽतिशयेन वर्धमानः । स च त्रिसंख्याकैस्त्रिंशत्संख्याकैश्च हविर्भागिमर्देवैः

सहितो बज्रबाहुः सन्वृत्रं वैरिणं जघान हतवान् । दुरः स्वर्गस्य द्वाराणि
विववार विवृत्तानि चकार ।

[अथ] द्वितीयामाह—

नराशंसः प्रति शूरो मिमानः । तनूनपात्प्रति
यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन् । हिर-
ण्यैश्चन्द्रा यजति प्रचेताः, इति ।

तनूनपात्संज्ञको द्वितीयमयाजदेवः । स च नराशंस ऋत्विगिर्नरैरा सम-
न्ताच्छंसनीयो युद्धेषु शूरः सन्मतिमिमानो वैरिणां बलमियत्तया परिच्छि-
न्दन्वर्तते । तथा यज्ञस्य धाम फलभूतं स्थानं प्रतिमिमानो वर्तते । तथा गोभिः
स्वकीयै रक्षिभिर्वपावाञ्जरीरपुष्टिमान्वर्तते । तथा मधुना मधुरेण घृतेन समञ्ज-
न्पुरोडाशादिहवींषि इक्षणीकुर्वन्वर्तते । तथा भक्तेभ्यो दायमानेहिरण्यैश्च-
न्द्र्याह्लादक(का)री सन्प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानयुक्तो यजति देवान्पूजयति ।

[अथ] तृतीयामाह—

ईडितो देवैर्हरिवा अभिष्टिः । आजुह्वानो हविषा
शर्धमानः (१) । पुरंदरो मघवान्वज्रबाहुः । आयातु
यज्ञमुप नो जुषाणः, इति ।

ईडितशब्देन तृतीयमयाजदेव उच्यते । स च देवैरीडितः स्तुत इन्द्राभिष-
त्वात् । हरिवान्हरिशब्दाभिधेयाभ्यामन्वाभ्यां युक्तः । अभिष्टिरभितः क्रिय-
माणेष्टिर्यागो यस्य सोऽयमभिष्टिर्यागनिष्पादक इत्यर्थः । आजुह्वानः
संग्रामे प्रतिभटानामाह्वानकारी । हविषा शर्धमानोऽस्माभिर्हुतेनार्धकं बलं
प्राप्नुवन् । वैरिणां पुराणि दारयतीति पुरंदरः । मघवान्धनवान् । बज्रबा-
हुरिन्द्ररूपेण बज्रस्य धारयिता । तादृशोऽयं जुषाणः प्रीयमाणो नोऽस्माकं
यज्ञमुपयातु समीप एवाऽऽगच्छतु ।

[अथ] चतुर्थीमाह—

जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः । प्राचीनं सीदत्प्र-
दिशा पृथिव्याः । उरुवचाः प्रथमानं स्योनम् ।

आदित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः, इति ।

वर्हिर्नामकच(श्च)तुर्यपयाजदेवः । स चेन्द्रस्वरूपः । हरिवानश्वयुक्तो जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्पृथिव्याः संबन्धिन्या प्रदिशा प्रकृष्टया पूर्वया दिशा युक्तं प्राचीनमाहवनीयस्थानं सीदत्प्रामोतु । उरुव्यचा अत्यन्तं व्याप्तः सन्प्रथमानं विस्तृतं स्थानं सुखरुरं हविः प्रामोतीति शेषः । कीदृशः स आदित्यैर्वसुभिश्च सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं हविरक्तं श्लक्ष्णम् ।

[अथ] पञ्चमीमाह—

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमानाः । वृषाणं यन्तु

जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताम् ।

सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः (२), इति ।

द्वारशब्दाभिधेया देव्यः पञ्चमपयाजदेवस्य स्त्रीमूर्तयस्ताश्चेन्द्रमाभितो विश्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् । कीदृश्यो द्वारः । दुरश्छिद्रमृषिष्ठा महावकाशा इत्यर्थः । कवष्यः कषाटवत्यः, धावमानाः प्रवेशनिर्गमनरूपगतिमत्यः शुद्धमत्यो वा, जनयो यज्ञानां जनयिष्ठयः, सुपत्नीः सुष्ठु पाठयिष्ठयः, तादृश्यो देव्यो वृषाणं कामानां वर्षयितारं यन्तु प्राप्नुवन्तु । पुनरपि कीदृश्यः । सुवीराः शोभनवीरपुरुषाधिष्ठिताः, महोभिः कीर्तिभिः प्रथमाना लोकेषु प्रख्याताः । कीदृशमिन्द्रं वीरं युद्धेषु शूरम् ।

अथ षष्ठीमाह—

उषासा नक्ता बृहती बृहन्तम् । पयस्वती सुदुधे

शूरमिन्द्रम् । पेशस्वती तन्तुना संवयन्ती । देवानां

देवं यजतः सुरुक्मे, इति ।

उषाशब्देन नक्तशब्देन चाभिधेये षष्ठपयाजदेवस्य द्वे पूर्वी । ते उषे इन्द्रं यजतः पूजयतः । कीदृश्यौ । महती महत्यौ, पयस्वती सीरवत्यौ, सुदुधे सुखेन दोग्धं शक्ये, पेशस्वती रूपवत्यौ, तन्तुना संवयन्ती वस्त्रेणैवाळंकुषाणे, सुरुक्मे शोभनामरणे । कीदृशमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं तथा युद्धेषु शूरं देवानामपि देवं स्वापिनम् ।

[अथ] सप्तमीमाह—

दैव्या मिमा॑ना॒ मन॑सा पुरु॒त्रा । होता॑रावि॒न्द्रं प्रथ॑मा
सुवा॑चा । मूर्ध॒न्यज्ञ॑स्य मधु॒ना दधा॑ना । प्राची॑नं
ज्योति॑र्हविषा वृधातः, इति ।

दैव्या होताराविति सप्तमप्रयाजदेवस्य द्वौ पुरुषदेहानुच्येते । तावुमाविन्द्रं हविषा वृधातो वर्धयतः । कीदृशी तौ । पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु मनसा मिमा॑ना स्वचित्तेनोत्पादयन्तौ श्रद्धया ध्यायन्तावित्यर्थः । प्रथमा मुख्यभूतो सुवा॑चा शोभनवाक्यो कल्याणस्तुतियुक्तो । यज्ञस्य मूर्ध॒न्यमूर्ध॒स्थानीय आहवनीये प्राची॑नं ज्योति॑र्दधानोत्तमां उवाळामुत्पादयन्तौ । कीदृशेन हविषा मधुना मधुरेण ।

अ[था]ष्टमीमाह—

तिस्रो॑ दे॒वीर्ह॒विषा॒ वर्ध॑मानाः । इन्द्रं॑ जुषा॒णा वृष॑णं
न पत्नीः(३) । अ॒च्छि॒न्नं त॒न्तुं पय॑सा सर॑स्वती ।
इडा॑ दे॒वी भा॒रती॑ विश्व॒तूर्तिः(१), इति ।

सरस्वतीडा भारती चेत्यष्टमप्रयाजदेवस्य तिस्रो मूर्तयः । ताश्च देवीर्हविषा वर्धमानाः सत्य इन्द्रं जुषाणाः सेवमाना वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः—वृषणं न पत्नीर्यथा पत्न्यः सेकारं सेवन्ते तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । अ॒च्छि॒न्नं त॒न्तुम॒विच्छि॒न्नं पुत्र॑पौत्रादिसंघं तन्वानम् । कीदृशेन हविषा पयसा क्षीरसदृशेन । कीदृशी भारती देवी द्योतमाना विश्वमूर्तिः स्वेच्छागृहीतबहुशरीरयुक्ता ।

[अथ] नवमीमाह—

त्वष्टा॑ दध॒दिन्द्रा॑य शुष्म॑म् । अपा॒कोऽचि॑ष्ट्य॒शे
पुरू॑णि । वृषा॑ यज॒न्वृष॑णं भूरि॑रेताः । मूर्ध॒न्यज्ञ॑स्य
सम॑नक्तु दे॒वान्, इति ।

नवमप्रयाजदेवस्त्वष्टृशब्देनोच्यते । सोऽवमिन्द्राय शुष्मं बलं दधत्संपादयतु । कीदृशस्त्वष्टा । अपा॒को वा॒ळो न भवतीत्यर्थः । यज्ञसे यज्ञसोऽर्थे (र्थे) पुरूणि बहूनि कार्याण्यचिष्टुरवैषीत्संपादितवानित्यर्थः । स्वयं वृषा

सेचनसमर्थो भूरिरेता बह्वपत्यबीजयुक्तो वृषणं सेचनसमर्थमिन्द्रं यजनपूज-
यतु । यज्ञस्य मूर्धन्नाहवनीये देवान्समनक्तु सम्यग्धविः प्रापयतु ।

[अथ] दशमीमाह—

वनस्पतिरवसृष्टो न पार्शैः । तमन्या समञ्जच्छ-

मिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः ।

स्वदाति हव्य मधुना घृतेन, इति ।

दशमप्रयाजदेवो वनस्पतिः । स च मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति
स्वादू करोति । तत्र दृष्टान्तः—पार्श्वैरवसृष्टो न यथा कारागृहे बद्धः पुरुषः
पार्श्वैर्मुक्तः सन्स्वगृहे गत्वा विस्रम्भेण व्यापारं करोति तद्वत् । किं कुर्वन् ।
तमन्या समञ्जन्नात्मनैव सम्यग्गच्छन्स्वतन्त्रः सन्नित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये दृष्टान्तः
शमिता न देवो यथा पशोर्विशसनकर्ता विशसने स्वतन्त्रस्तद्वत् । पुनः किं
कुर्वन्, हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् ।

ए(अथै)कादशीमाह—

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रः । वृषायमाणो वृष-

भस्तेराषाट् । घृतप्रषा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्धन्य-

ज्ञस्यं जुषतां स्वाहा (४), इति ।

शर्धमानो महीभिः पत्नीर्वृतेन चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके

पष्ठाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

=====

इन्द्रश्चन्द्रः सर्वप्रयाजसाधारणदेवतावाची । सोऽयमिन्द्रो यज्ञस्य मूर्धन्नाह-
वनीये स्वाहा हुतं हविर्जुषताम् । कीदृश इन्द्रः । स्तोकानामिन्दुं प्रति शूरः
स्तोकानां हविल्लेशानां मध्ये योऽयमिन्दुरतिस्वल्पोऽश्वस्तं प्रति शूर आदरवा-
नल्पमपि हविर्भागं नावजानातीत्यर्थः । वृषायमाणो वृषवदाचरन् । यथा
वृषो गोषु बह्वन्वत्सानुपसादयति तद्वदयं बहुप्रजोत्पादक इत्यर्थः । वृषभः

कामानां वर्षयिता । तुराषाद, तूर्णं सहते शत्रून्भिभवतीत्यर्थः । किं कुर्वन्,
घृतमुषा घृतसंगतेन मधुना मधुरेण रसेन हव्यमुन्दन्पुरोडाशादिरूपं हविर्द्रवी
कुर्वन् । ता एताः पुरोरुगाख्या एकादशसंख्याका ऋचः प्रयाजानां याज्या
आमिय इति चोच्यन्ते । हविष्प्रक्षेपात्पूर्वपाठत्वात्पुरोरुचः । ई(१)ज्यन्ते
प्रयाजा आभिरिति याज्याः । देवताः सर्वतः प्रीणयन्तीत्यामियः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये पष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ पष्ठे नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे प्रयाजयाज्या अभिहिताः । अथ नवम एन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशह-
विषां द्वे द्वे याज्यापुरोनुवाक्ये क्रमेणोच्येते । तत्र वपामन्त्रयोः प्रतीके
दर्शयति—

आचर्षणि प्रा विवेष यन्मा, इति ।

“ आचर्षणि प्रा वृषभो जनानाम् ” इति पुरोनुवाक्या । सा च “ जुष्टी
नरः ” इत्यत्र व्याख्याता । “ विवेष यन्मा धिषणा ” इति याज्या । सा
च “ इन्द्रं वो विश्वतस्परि ” इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ पुरोडाशे पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

तꣳ सधीचीः, इति ।

तं सधीचीरुतयो वृष्णि यान्तीत्येषा “ वृषासो अंशुः ” इत्यत्र व्याख्याता ।
अथ तत्रैव याज्यामाह—

सत्यमित्तन्न त्वावाꣳ अन्यो अस्ति । इन्द्रं देवो न
मर्त्यो ज्यायान् । अहन्नहिं परिशयानमर्णः ।
अवासृजोऽपो अच्छा समुद्रम्, इति ।

हे इन्द्र तन्मयोच्यमानं वचः सत्यमित्सत्यमेव । कीदृशं वच इति तदु-

क्षते—अन्यः कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वावांस्त्वत्सदृशो नास्ति । ज्यायानधिको नास्ति । अर्ण उदकमुद्दिश्य त्वं परिशयानं परितो व्याप्य वर्तमानमहिं मेघ-
महन्हतवानसि मेघं भित्त्वा जलं वर्षयसीत्यर्थः । ततः समुद्रपच्छा समुद्रा-
भिमुख्येनापो जलान्यवासृजोऽवाङ्मुखत्वेन सृष्टवानसि ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्रससाहिषे पुरुहूतं शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्मं इह
रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः
सिन्धूनामासि रेवतीनाम्, इति ।

हे पुरुहूत बहुषु यज्ञेष्वहूयमानेन्द्र शत्रून्प्रकर्षेण ससाहिषेऽभिभूतवानसि ।
ते शुष्मो बलं ज्येष्ठोऽत्यन्तप्रवृद्धः । इहास्मिन्कर्मणि रातिस्त्वदीयं धनमस्तु ।
हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर । त्वं तु रेवतीनां धनयुक्तानां
संपदां सिन्धूनां रत्नाधाराणां समुद्राणां पतिः पाळकोऽसि ।

तत्रैव याज्यामाह—

स शेवृधमधिधा युम्नमस्मे । महिक्षत्रं जनाषाडिन्द्र
तव्यम् । रक्षां च नो मघोनः पाहि सूरिन् । राये
च नः स्वपत्या इषे धाः (१), इति ।

रेवतीनां चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

हे इन्द्र स त्वं शेवृधं सुखवर्धकं युम्नं धनमस्मे अस्मास्वाधधा आधिकं
संपादय । जनाषाडिवरोधिजनानामभिभावि तव्यं त्वदीयं क्षत्रं बलं माहि
महम्नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । तथा सूरिन्विदुषश्च कृत्वा पाहि ।
नोऽस्मान्राये धनाय स्वपत्यै शोभनापत्यत्वायेषेऽन्नाय च धा धारयास्मभ्यं
धनादीन्देहीत्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ऐन्द्रे पशौ वपायां द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्यके ।
आचर्षणि विवेपेति पुरोडाशे पुनर्द्वयम् ॥
तं सध्रीचीः सत्यमिच्च हविषस्तु तथा द्वयम् ।
प्रससाहि स शे मन्त्रा अनुवाक्ये षड्विंशतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

अथ षष्ठे दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । दशमेऽनूयाजानामेकादश
मैत्रावरुणमेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

देवं बर्हिर्इन्द्रं सुदेवं देवैः । वीरवंस्तीर्णं वेद्याम-
वर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतम् । राया बर्हिष्म-
तोऽस्त्यंगात् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज, इति ।

बर्हिःशब्देन दर्भाभिमानिप्रथमानुयाजदेवतास्वरूपमुच्यते । तद्बर्हिर्इन्द्रं
देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः । सुदेवं शोभना देवता यस्य तत्सुदेवं सर्वे
देवा बर्हिषि लीदन्ति । तथा देवैर्देवसदृशैर्ऋत्विग्भिर्वेद्यां स्तीर्णं प्रसारितम् ।
तथा वीरः कर्मशूरो यजमानोऽस्यास्तीति वीरवत् । वस्तोरक्तोरित्येतदव्य-
यद्वयमहोरात्रवाचकम् । इदं बर्हिर्वस्तोरदानि वृतं संपादितम् । अक्तो रात्रौ
प्रभृतं प्रकर्षेणोन्नतदेशे स्थापितम् । तान् बर्हिं राया धनेन बर्हिष्मतो
बर्हिर्युक्तानन्यान्वागानव्यगादतीत्य गत इतरयागेभ्योऽधिकं धनं प्रय-
च्छतीत्यर्थः । वसुधेयस्य वसु धनमेव धेयं संपादनीयं यस्य कुबेरादेः
सोऽयं वसुधेयस्तस्य वसुवने धनदाननिमित्तं तदीयं धनमस्मभ्यं दातु-
मित्यर्थः । वेतु बर्हिर्देवं आज्यं पिबतु । तदर्थं हे होतर्यज याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

देवीर्द्वार इन्द्रं संघाते । विड्वीर्यामन्नवर्धयन् ।

आ वत्सेन वरुणेन कुमारेण च मीविता अपावी-
णम् । रेणुककाटं नृदन्ताम् । वसुवेने वसुधेयस्य
वियन्तु यज्ञं (१), इति ।

द्वारशब्दाभिधेयाः स्त्रीमूर्तयो द्वितीयानुयाजदेवतास्ता देव्य इन्द्रमवर्धयन् ।
कीदृश्यः । संघाते विद्वीद्वाराभिमानित्वात्कवाटद्वयमेलने दृढश-
क्तयः । कुत्र वर्धितवत्यो यामन्त्रियमरूपयागे । वत्सोऽत्यन्तबालस्तरुणो
युवा तयोर्मध्ये वर्तमानः कुमारः । चकारस्तेषां समुच्चये । आकारः
कातर्यवाची, सवैरपत्यैः सहितमिन्द्रमित्यर्थः । किंचैता द्वादेवता मीविता
वलाधिवयेन स्थौल्यमापन्नाः सत्यो रेणुककाटमपनुदन्ताम् । कट्यां भवं
काटं लिङ्गं रेणुकं रमणशीलं काटं यस्य राक्षसादेस्तं स्वैरचारिणं निरा-
कुर्वन्तु । दृष्टान्तायोऽर्वञ्श(श)ब्दः । दुर्दान्ताभ्यो यथा विषयव्यसनेन यत्र
कापि बडवामारोहति तादृशमित्यर्थः । ता देव्यो वियन्तवाज्यं पिवन्तु ।
वसुवन इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमन्त्रमाह—

देवी उषासा नक्ता । इन्द्रं यज्ञे प्रयत्यह्वेताम् ।
दैवीर्विशोः प्रायासिष्टाम् । सुप्रीते सुधिते अभूताम् ।
वसुवेने वसुधेयस्य वीतां यज्ञं, इति ।

उषासानक्तशब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यौ तृतीयानुयाजदेव्यो । ते उभे
प्रयति प्रकर्षेण गच्छति वर्तमाने यज्ञे इन्द्रमह्वेतामिन्द्रस्याऽह्वानमकुरुताम् ।
दैवीर्विशो देवसंवन्धिनीः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रकर्षेण प्रापितवत्यौ । स्वयं
च सुप्रीते अत्यन्ततुष्टे सुधिते सुखप्राप्तियुक्ते अभूताम् । सुप्रीतसुधितशब्दौ
सुखप्राप्तिवाचकौ । तादृशौ देव्यो वीतां पिवताम् ।

अथ चतुर्थमन्त्रमाह—

देवी जोष्टी वसुधिति । देवमिन्द्रमवर्धताम् ।

अयाव्यन्याऽद्या द्वेषां॑ सि । आऽन्याऽवाक्षीद्वसु
वार्याणि । यजमानाय शिक्षिते (२) । वसुवेन
वसुधेयस्य वीतां यज, इति ।

यथा तृतीयानुयाजदेवस्योषासानक्तशब्दवाच्ये द्वे स्त्रीमूर्ती तथा चतुर्थानु-
याजदेवस्य जोष्टीशब्दवाच्ये द्वे स्त्रीमूर्ती । ते च वसुधेयी सुखमाप्तिर्युक्ते ।
तादृश्यायुमे इन्द्रं देवमवर्धतां वर्धितवत्यौ । तयोरुभयोर्मध्येऽन्या काचि-
द्व्यद्या द्वेषांसि द्वेष्याणि पापान्ययाव्यस्मत्तः पृथक्कृतवती । अन्येतरा
देवता वार्याणि वसु वरणीयानि धनान्य(न्या)वाक्षीत्सर्वतः प्रापित-
वती । किमर्थं यजमानाय । कीदृश्यौ देव्यौ शिक्षिते कुशले ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह —

देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे । पयसेन्द्रमवर्धताम् ।
इषमूर्जमन्याऽवाक्षीत् । सग्वि सपीतिमन्या ।
नवेन पूर्वं दयमाने । पुराणेन नवं । अधातामू-
र्जमूर्जाहुती वसु वार्याणि । यजमानाय शिक्षिते ।
वसुवेन वसुधेयस्य वीतां यज (३), इति ।

ऊर्जाहुतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवते स्त्रीमूर्ती । ते च दुधे अपेक्षितस्य
फलस्य दोहयित्र्यौ, सुदुधे सुष्टु दोग्धुं शक्ये, तादृश्यायुमे पयसा क्षीरवि-
कारेण हविषेन्द्रमवर्धतां वर्धितवत्यौ । तयोरन्या काचिदिषमन्नमूर्जं रसं
चावाक्षीत्प्रापितवती । इतरा तु सग्वि सहभोजनं सपीति सहपानं चोभयोः
प्रापितवती । ते चोभे नवेनेदानीं क्रियमाणेन हविषा पुरा कदाचिदनुष्ठितं
हविर्दयमाने रक्षयित्र्यौ पुराणेन च हविषा नवं हविः पालयन्त्यौ हविर्द्वयो-
न्नात्यन्ततुष्टे इत्यर्थः । ते चोर्जाहुती देव्यावूर्जं क्षीरादिरसमघाता संपादि-
तवत्यौ । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

देवा देव्या हवितारा । देवमिन्द्रमवर्धताम् । हतार्च-

शस्सावाभाष्टाँ वसु वार्याणि । यजमानाय शिक्षितौ ।

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज, इति ।

द्वैव्याहोतृशब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ देहौ । तथाविधौ देवाविन्द्रं देवमवर्धतां वर्धितवन्तौ । कीदृशौ देवौ । हताघशंसावघमस्पद्विषयं द्रोहं शंसतीत्यघशंसो वैरी । स च हतो याभ्यां तौ हताघशंसौ । तादृशौ देवौ यजमानार्थं वरणीयानि वसून्याभाष्टाँमाहृतवन्तौ । शिक्षितौ कुशलो ।

अथ सप्तममन्त्रमाह—

देवीस्तिस्तिस्तिस्ती देवीः । पतिमिन्द्रमवर्धयन् । अस्पृ-
क्षद्भारती दिवंम् । रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती । इडा वसु-
मती गृहान् (४) । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
यज, इति ।

इडा सरस्वती भारतीत्येतास्तिस्ती देव्यः सप्तमानुयाजदेवताः । परस्पर-
वियोगः कदाचिदपि नास्तीति विवक्षया पुनरपि तिस्ती देवीस्तिष्णुक्म् ।
तास्तिस्त्रः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन्वर्धितवत्यः । तासां मध्ये भारती देवी
दिवं द्युलोकमस्पृक्षत्स्पृष्टवती द्युलोके वर्तत इत्यर्थः । सरस्वती देवी रुद्रै-
र्देवैः सहिता यज्ञमस्पृक्षदपालयदित्यर्थः । इडा देवी वसुमती धनयुक्ता
भूत्वा गृहानस्पृक्षदपालयत् । तास्तिस्ती देव्यो वियन्तु पिवन्तु ।

अथाष्टममन्त्रमाह—

देव इन्द्रो नराशस्सः । त्रिवरुथस्त्रिवन्धुरः । देव-
मिन्द्रमवर्धयत् । शतेन शितिपृष्ठानामाहितः । सह-
स्रेण प्रवर्तते । मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतः । बृह-
स्पतिः स्तोत्रम् । अश्विनाऽऽध्वर्यवम् । वसुवने
वसुधेयस्य वेतु यज (५), इति ।

नराशंसशब्देनाष्टमानुयाजदेव उच्यते । स च परमैश्वर्यवीणादिन्द्रः ।

स च त्रिवरुथस्त्रिविधसेनायुक्तः । त्रिवन्धुरस्त्रिविधोन्नतावनतभावयुक्तः । समीपवर्तिनी काचित्सेनाऽन्युन्नता, ततो वहिर्भूता मध्यमा काचिदानता, ततोऽपि वहिर्भूताऽधमाऽत्यन्तमानता । तादृशो देवः प्रसिद्धमिन्द्रं देवं वर्धितवान् । स च नराशंसः शितिपृष्ठानां श्वेतपृष्ठानां गवां शतेन सहस्रेण चाऽऽहितः सर्वतो व्याप्तः प्रवर्तते । मित्रावरुणेन्मित्रावरुणविवास्य नराशंसस्य होत्रं होतृत्वमर्हत् । बृहस्पतिः स्तोत्रं स्तोतृत्वमुद्रातृत्वमर्हति । अश्विनौ चाऽऽध्वर्यवमध्वर्युत्वमर्हतः ।

अथ नवममन्त्रप्राह—

देव इन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपिप्पलः । देवमिन्द्रं मवर्धयत् । दिवमग्रेणाऽऽप्रात् । आऽन्तरिक्षं पृथिवीमदृशीत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं, इति ।

नवमानुयाजदेवो वनस्पतिश्चदवाच्यः । स च परमैश्वर्ययोगादिन्द्रः । वृक्षाभिमानित्वेन तदाकारत्वाद्विरण्यपर्णः सुवर्णमयपत्रयुक्तः, मधुशाखो मधुराभिः कोमलाभिः शाखाभिर्युक्तः, सुपिप्पलः शोभनेन फलेन युक्तः । सोऽयं वनस्पतिर्देवं इन्द्रं देवं वर्धितवान् । स्वकीयेन वृक्षाग्रेण दिवं व्युल्लोकमाप्रात्पूरितवान् । तथाऽन्तरिक्षमाप्रान्मध्यभागेन पूरितवान् । पृथिवीमदृशीन्मूलैर्दृढीकृतवान् ।

अथ दशममन्त्रप्राह—

देवं बर्हिर्वारितीनाम् । देवमिन्द्रं मवर्धयत् । स्वासस्थमिन्द्रेणाऽऽसन्नम् । अन्या बर्हीऽप्यभूत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं, इति ।

दशमानुयाजदेवो दर्भाभिमानो बर्हिःश्चदवाच्यः । तच्च बर्हिर्वारितीनां वारां जलानामितयः प्राप्तयो वारितयस्तासां वारितीनां देवं द्योतकं दर्भेषु प्ररूढेषु भूमौ जलप्राप्तिर्जातेत्यनुपातुं शक्यते, तादृशं बर्हिर्मिन्द्रमवर्धयद्वर्धितवत् । कीदृशं बर्हिः, इन्द्रेण स्वासस्थं शोभनमासनं स्वासस्तस्मिन्स्थातुं

योग्यं स्वासस्थम् । इन्द्रो हि बर्हिषि सुखेनोपविशति । अत एवाऽऽसन्नमि-
न्द्रस्य समीपवर्ति भून्वाऽन्यानि लौकिकानि बर्हिष्यभ्यभूतिरस्कृतवत् ।
न हि लौकिकानि बर्हिषि मन्त्ररहितानीन्द्रेण स्थातुं योग्यानि ।

अथैकादशमन्त्रमाह—

देवो अग्निः स्विष्टकृत् । देवमिन्द्रं मवर्धयत् । स्विष्टं
कुर्वन्ति स्विष्टकृत् । स्विष्टमय करोतु नः । वसुवने
वसुधेयस्य वेतु यजं (६), इति ।

वियन्तु यजं शिषिते शिषिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं गृहान्वेतु यजा-
भूत् षट् च ।

देवं बर्हिर्देवीर्द्विरो देवी उपासा नक्ता देवी जोष्टी देवी ऊर्जाहुती देवा देव्या
होतारा शिषितौ देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः पतिं देव इन्द्रो नराशक्तो देव इन्द्रो वन-
स्पतिर्देवं बर्हिर्वरितीनां देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवम् ।

वेतु वियन्तु चतुर्धातामेको वियन्तु चतुर्वेतु । अवर्धयदवर्धयन्त्रिवर्धतामेकोऽवर्ध-
यन्चतुर्वर्धयत् । वस्तोरा वत्सेन दधीरयावीषः हतास्पृक्षच्छतेन दिवमिन्द्रः स्वास-
स्थः स्विष्टम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

स्विष्टकृन्नामकोऽग्निरैकादशानुयाजदेवः । स इन्द्रं देवं बर्धितवान् । अत्र
सर्वत्राऽऽशंसार्थत्वाद्भूतवन्निर्देशः । यत्पूर्वमिष्टं तत्सर्वं सुष्टु कुर्वन्वर्धयति इति
व्युत्पत्त्या स्विष्टकृदिति नाम संपन्नम् । तादृशो देवो नोऽस्मदर्शमद्यास्मि-
न्मन्त्रे स्विष्टं करोतु । वसुधेयस्य धनस्वामिनो वसुवने धनदानानिमित्तं
वेत्वयं देव आज्यं पिबतु । हे होतस्तदर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये षष्ठ्यष्टके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ पष्ठ एकादशोऽनुवाकः ।

निर्वापकाळीनो योऽयमैन्द्रः पशुः सूत्रकारेणोक्तः “निर्वपनकाल एन्द्रं पशुमालभते” इति । तत्रानुयाजार्था मैत्रावरुणमैषा दशमेऽनुवाकेऽभिहिताः । अथैकादशे चोदकप्राप्तपशुत्रये प्रयाजार्था मैत्रावरुणमैषा उच्यन्ते । अस्याः कौकिल्याः प्रकृतिभूतायां सौत्रामण्यां पशुत्रयं विहितम्—“आश्विनं धूम्रमालभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमुषधम्” इति । तदेतन्नयमत्र चोदकप्राप्तं तदीयेषु प्रयाजमैषेषु प्रथममन्त्रमाह—

होता यक्षत्समिधाऽग्निमिडस्पदे । अश्विनेद्रः सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न गोधूमैः कलैर्भेषजम् । मधुशर्षपैर्न तेज इन्द्रियम् । पयः सोमः परिक्षुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

सर्वप्रयाजसाधारणो देवोऽग्निस्तस्य विषेष्टमूर्तयः समिदादयः । योऽयं दैव्यो होता सोऽयमिडस्पदे सोमक्रयणीपदपांसुयुक्त आहवनीये समिधाऽग्निं यक्षत्समिन्मूर्तिरूपेण वर्तमानमग्निं यस्तपूजयतु । तद्द्वारेणाश्विनौ द्वाविन्द्रं सरस्वतीं च देवतात्रयं पूजयतु । योऽयमजो धूम्रवर्णः “आश्विनं धूम्रमालमालभेत” इति विहितः सोऽयमत्र सक्त्वर्थेर्गोधूमैः कलैर्बन्धरफलैश्च सह भेषजमौषधमणिष्ठनिवारकमित्यर्थः । अत्राजो धूम्रो न गोधूमैरित्युक्तो नकारः साहित्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि यथोचितं साहित्यार्थ उपमार्थौ वा योजनीयः । यानि शृष्पाणि व्रीह्यङ्कुराणि तैः सहितं मधुरमिदं द्रव्यं तेजस इन्द्रियस्य च कारणत्वेन तद्रूपम् । येन परिक्षुता धारया स्रवन्ती सुरा यच्च पयः क्षीरं तदुभयमत्र सोमः सोमसदृशं मधु घृतं मधुरघृतसदृशम्, अतस्तदीयं कर्म निष्पादयितुं योऽयं समिदाख्योऽग्निर्धेऽश्वीन्द्रसरस्वत्याख्या देवास्ते सर्वेऽप्याज्यस्य वियन्तिवदमाज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे मानुष होतर्यज याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वती । अविर्मेषो न भेष-

जम् । पथा मधुमताऽऽभरन् । अश्विनेन्द्राय वीर्यम्

(१) । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः । पयः

सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होत-

र्यज, इति ।

योऽयं द्वितीयप्रयाजदेवस्तनूनपात्रामको या च सरस्वती यौ च सरस्वत्यु-
पलक्षितावश्विनौ यश्च सरस्वत्युपलक्षित इन्द्रस्तान्सर्वान्देवानयं दैव्यो होता
यक्षत्पूजयतु । योऽयमत्राविजातीयो मेषः “ सारस्वतं मेषम् ” इतिवाक्य-
विहितः सोऽयं मधुमता पथा सह भेषजमनिष्टनिवारकम्, कर्मानुष्ठानमेवात्र
मधुरः पन्थाः, अत्राश्विना तदुपलक्षिताः सर्वे देवा इन्द्राय वीर्यमाभरन् ।
कीदृशं वीर्यं बदरैः सक्तुहेतुभिर्वदरफलैरुपवाकाभिर्हरितयवैस्तोक्मभिरङ्क-
कुरितव्रीहिभिश्च निष्पन्नं भेषजमनिष्टनिवारकम् । ‘ पयः सोमः ’ इत्यादि
पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमन्त्रमाह—

होता यक्षन्नराशंसं न नमहुम् । पतिः सुरायै भेष-

जम् । मेषः सरस्वती भिषक् । रथो न चन्द्रा-

श्विनोर्वपा इन्द्रस्य वीर्यम् । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं

तोक्मभिः । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विय-

न्त्वाज्यस्य होतर्यज (२), इति ।

तृतीयप्रयाजदेवो नराशंसस्तमग्न्यादिदेवसंयुक्तं होता पूजयतु । साहित्य-
वाचिना नकारेण देवतान्तरयोगोऽवगम्यते । नमहुश्चब्दः स्थूलयवनिष्पन्न-
सक्तुवाची । स च द्रव्यविशेषमेलनेन सुरायाः पतिः पालकस्तादृशसुरापतिं
नमहुं भेषजमनिष्टनिवारकं कर्तुं दैव्यो होता पूजयत्वित्यन्वयः । योऽयं
विहितो मेषरूपः पशुर्या च तद्देवता सरस्वती तदुभयं भिषक्चक्रित्सकसदृशं
सर्वानिष्टनिवारकमित्यर्थः । येयं वपा सेयमश्विनोर्देवयो रथो न चन्द्रा
चन्द्रवदाह्लादकारी, इन्द्रस्य तु वीर्यं सामर्थ्यहेतुः । बदरैरित्यादिपूर्ववत् ।

अथ चतुर्थमन्त्रमाह—

होता यक्षदिडेडित आजुह्वानः सरस्वतीम् । इन्द्रं
बलेन वर्धयन् । ऋषभेण गोवेन्द्रियम् । अश्विने-
न्द्राय वीर्यम् । यैवैः कर्कन्धुभिः । मधुलाजेन
मासरम् । पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु । विय-
न्त्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

इदंशब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते । इडा देवेन सहाश्विसरस्वतीन्द्रदेवा-
न्होता यजतु । कीदृश इन्द्रः, ईडितो मन्त्रैः स्तुतः, सरस्वतीमाजुह्वान इह
कर्मण्याह्वयन्वर्तते । इन्द्रं बलेन वर्धयन्वर्तते । ऐन्द्रमृषभमिति विहितेन गोजा-
त्येन ऋषभेणोन्द्रियं वर्धयन्वर्तते । अश्विसहितायेन्द्राय वीर्यं वर्धयन्वर्तते । ये
सक्तवर्था यवा ये च कर्कन्धवः स्थूलवदरफलविशेषा ये च लाजसदृशा
व्रीहिबीजविशेषास्तैः सर्वैर्युक्तं मधु मधुरं मासरं मासरद्रव्यं वर्धयन्वर्तते ।
मासरं तक्रमिश्रितं सूक्ष्मयवचूर्णम् ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह—

होता यक्षद्वर्हिः सुष्टरीमोर्णम्रदाः । भिषङ्नासत्या
(३) । भिषजाऽश्विनाऽश्वा शिशुमती । भिष-
ग्धेनुः सरस्वती । भिषग्दुह इन्द्राय भेषजम् । पयः
सोमः परिस्नुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होत-
र्यजं, इति ।

दर्भाभिमानि वर्हिःशब्दवाच्यः पञ्चमप्रयाजदेवस्तं देवं होता यजतु ।
कीदृशो देवः, सुष्टरीमा शोभनस्तरीमा वेद्यामास्तरणं यस्यासौ सुष्टरीमा,
ऊर्णम्रदाः कम्बलवन्मृदुः । इह कर्मणि नासत्या भिषगाश्विदेवौ चिकि-
त्सकौ विघ्नरूपानिष्टनिवारकौ । न केवलमत्रैव किंतु सर्वत्र । भिषजाऽ-
श्विना तौ देवौ चिकित्सकौ । कीदृशाश्वाऽश्ववन्तौ व्यापिनौ वा । शिशु-
मती निशितबुद्धिर्धेयं सरस्वती साऽपि धेनुः प्रीणयित्री सती भिषक्चिकि-

त्सकसदृशी । योऽयमश्विरूपः सरस्वतीरूपश्च भिषक्सोऽयमिन्द्रार्थं भेषज-
मौषधसदृशमिदं कर्म दुहे दोग्धि निष्पादयतीत्यर्थः ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

होता यक्षद्दुरो दिशः । कवण्यो न व्यचस्वतीः ।
अश्विभ्यां न दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसी दुधे ।
दुहे कामान्त्सरस्वती (४) । अश्विनेन्द्राय भेष-
जम् । शुक्रं न ज्योतिर्गिन्द्रियम् । पयः सोमः परि-
स्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

दुरःशब्दाभिधेया द्वाराभिमानिन्यः षष्ठप्रयाजदेवतास्ता होता यजतु । ताः
कीदृश्यः, दिशो दिगात्मिकाः कवण्यो न क्वाटयुक्ता इव वर्तन्ते । व्यच-
स्वतीर्व्याप्तिमत्यः । ईदृश्यो दिगात्मिका दुराख्या देवता अश्विभ्यां नाश्वि-
देवाभ्यां सह वर्तन्ते । इन्द्रो नेन्द्रस्तु रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुधे दोग्धि
तत्रत्यं सारं संपादयतीत्यर्थः । सरस्वती कामं दुहे दोग्धि संपादयति ।
अश्विनेन्द्रायाश्विभ्यां सहितायेन्द्राय भेषजमौषधसदृशमिदं कर्म शुक्रं न
शुद्धमिव ज्योतिः प्रकाशकमिन्द्रियं संपाद्यत इति शेषः ।

अथ सप्तममन्त्रमाह—

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तंदिवा । अश्विना संजा-
नाने । समजाते सरस्वत्या । त्विषिमिन्द्रे न भेष-
जम् । श्येनो न रजसा हृदा । पयः सोमः परि-
स्रुता घृतं मधु (५) । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

उषाशब्देन सप्तप्रयाजदेवस्य मूर्तिद्वयमहोरात्राभिमानिरूपमुच्यते । द्वे उषे
होता यजतु । कीदृशे उषे, सुपेशसे शोभनरूपयुक्ते नक्तंदिवाऽहोरात्ररूपे
अश्विना संजानाने अश्विदेवाभ्यां संयुज्य सर्वं जानत्यौ । तथा सरस्वत्या

सह समञ्जाते सम्यग्गच्छन्तौ, तादृश्यौ देव्याविन्द्रे भेषजं नौषधमिव त्विषिं दीप्तिं कृतवत्याविति शेषः । इयेनो न प्रवळपक्षीव रजसा रञ्जकेन हृदा हृदयेन संयुक्ते इति शेषः । यथा इयेनस्तीव्रवेगेन(ण) मनुष्याणां हृदयं रञ्जयति तद्वदिमे अपि स्वकार्यनिष्पादनेन रञ्जयत इत्यर्थः ।

अथाष्टममन्त्रमाह—

होता यक्षदैव्या होतारा भिषजाऽश्विना । इन्द्रं न
जागृवी दिवा नक्तं न भेषजैः । शूषं सरस्वती
भिषक् । सीसेन दुह इन्द्रियम् । पयः सोमः परि-
स्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

दैव्याहोतृशब्देनाष्टमयाजदेवस्य द्वौ देहावुच्येते । तौ होता यजतु । भिष-
जाऽश्विना भिषगूपावश्विनावपि यजतु । इन्द्रं नेन्द्रमपि यजतु । नकारः
समुच्चयार्थः । कीदृशौ होतारौ, दिवा नक्तं न दिवसे रात्रौ च भेषजैरौषधै-
र्जागृवी जागरूकावनिष्टपरिहारेण निरन्तरं सावधानावित्यर्थः । येयं सर-
स्वती सा भिषक्समाना सती सीसेन सीसक्रीतेन शृण्वद्रव्येण शूषं बलमि-
न्द्रियं चक्षुरादिपाटवं च दुहे दोग्धि संपादयतीत्यर्थः ।

अथ नवममन्त्रमाह—

होता यक्षस्त्रिस्तो देवीर्न भेषजम् । त्रयस्त्रिधातवोऽ-
पसः । रूपमिन्द्रे हिरण्यम् । (६) । अश्विनेडा
न भारती । वाचा सरस्वती । मह इन्द्राय दधुरि-
न्द्रियम् । पयः सोमः परिस्त्रुता घृतं मधु । विय-
न्त्वाज्यस्य होतर्यज, इति ।

इहा सरस्वती भारतीत्येतास्त्रिस्तो देव्यो नवममयाजदेवतास्तास्त्रिस्तो देवी-
र्होता यजतु । ताश्च देव्य ई(३)ज्यमानास्त्रयो लोकत्रयात्मिकास्त्रिधातवस्त्रीणि
शरीराणि धारयिष्यस्तत्तल्लोकमाप्तिरूपत्रिविधफलधारिण्यः सत्योऽयसोऽस्मा-

त्कर्मण इन्द्रे हिरण्यं हिरण्यं रूपं दधुः । किमिव भेषजं न, औषधमिव ।
यथा सर्वोपद्रवशमनहेतुरौषधमेवमिन्द्रे संपाद्यमानमिदं रूपमित्यर्थः । यावेता-
वश्विनौ न याश्चेता इडाद्यास्तिस्रो देव्यस्ते सर्वे मिलित्वेन्द्रार्थं मह इन्द्रियम-
त्यधिकं बलं दधुः संपादितवन्तः ।

[अथ] दशममन्त्रमाह—

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रमश्विनौ । भिषजं न सरस्व-
तीम् । ओजो न जूतिरिन्द्रियम् । वृको न रभसो
भिषक् । यशः सुरया भेषजम् (७) । श्रिया न
मासरम् । । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विय-
न्त्वाज्यस्य होतुर्यजं, इति ।

दशमप्रयाजदेवस्त्वष्टा । तमिन्द्रमश्विनौ सरस्वतीं च होता यजतु । देवता-
नामेव दृष्टान्तः । भिषजं न, यथा भेषजमणिष्टनिवारकं तद्वदेते देवा इत्यर्थः ।
एतद्देवमसादादोजआदि त्रयं संपद्यते । ओजः कर्मानुष्ठान उत्साहः, जूति-
र्जबो वेगस्तत्राऽऽलस्यराहित्यम्, इन्द्रियं करणपाटवम्, त्रितयसमुच्चयार्थो
नकारः । योऽयमस्मिन्कर्मणि वृकोऽस्ति तल्लोम्नामत्र संपादितत्वाल्लोमोपल-
सको वृकशब्दः । स च वृको रभसो भिषङ् न तीव्राशक्तिसक इव हितका-
रीत्यर्थः । यत्तु मासरं यवसक्तरूपं द्रव्यं तच्छ्रूया न संपदा सममित्यर्थः ।

ए(अथै)कादशमन्त्रमाह—

होता यक्षद्वनस्पतिम् । शमितारं शतकृतुम् ।
भीमं न मन्थुं राजानं व्याघ्रं नमसाऽश्विना
भामम् । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुह इन्द्रियम् ।
पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य
होतुर्यजं (८), इति ।

एकादशप्रयाजदेवो वनस्पतिस्तं होता यजतु । कीदृशम्, शमितारं सर्वोप-
द्रवश्च मनहेतुम्, शतक्रतुं शतसंख्याकक्रतुनिष्पादकम्, भीमं भयंकरम्, मन्युं
क्रोधवन्तम्, राजानं मृगराजं सिंहं, भामं क्रोधवन्तम्, व्याघ्रं न व्याघ्रपपि
यजत्वित्यन्वयः । सिंहलोम्नां व्याघ्रलोम्नां चात्र हविषि प्रक्षिप्तत्वात्तद्योगो-
पन्यासः । यावेतावश्विनौ ताभ्यां सहिता सरस्वतीन्द्रार्थमिन्द्रियं दुहे दुग्धे ।

[अथ] द्वादशमन्त्रमाह —

होता यक्षदग्निः स्वाहाऽऽज्यस्य स्तोकानाम् ।
स्वाहा मेदसां पृथक् । स्वाहा छागमश्विन्याम् ।
स्वाहा भेषः सरस्वत्यै । स्वाहर्षभमिन्द्राय सिं-
हाय सहस्रेन्द्रियम् । स्वाहाऽग्निं न भेषजम् । स्वाहा
सोममिन्द्रियम् । स्वाहेन्द्रः सुत्रामाणः सवितारं
वरुणं भिषजां पतिम् । स्वाहा वनस्पतिं प्रियं
पाथो न भेषजम् । स्वाहा देवां आज्यपान् (९) ।
स्वाहाऽग्निः होत्राज्जुषाणो अग्निर्भेषजम् । पयः
सोमः परिश्रुतां घृतं मधु । वियन्त्वाज्यस्य होत-
र्यजं, इति ।

स्वाहाशब्देन द्वादशप्रयाजाभिमानो देवोऽभिधीयते । यद्यप्येकादशैव
प्रयाजा अनुष्ठयास्तथाऽपि द्वितीयप्रयाजं तनूनपाग्नराशसमन्त्रयाराधकार-
भेदेन विकल्पित्वाद्द्वादश मन्त्रा अत्राऽऽम्नाताः । अतोऽयं द्वादशमन्त्रप्रति-
पाद्यो देवस्तं स्वाहाशब्देन विवक्षितमग्निं देवं होता यजतु । आज्यस्य
स्तोकानां स्तोकान्विन्दुस्वाहा सुष्टु जुहुयात्, मेदसां मेदांसि पृथग्विभज्य
स्वाहा सुष्टु जुहुयात्, छागमश्विन्यां स्वाहा सुष्टु जुहुयात्, भेषं सरस्वत्यै
जुहुयात्, ऋषमिन्द्राय जुहुयात्, सिंहाय लोमहेतवे सहसा बलेन सहे-
न्द्रियं स्वाहा जुहुयात्, उद्दिश्य व्यजेदित्यर्थः । भेषजं नौषधि(ध?)मिष

वर्तमानमग्निं प्रथमाज्यभागदेवं स्वाहा होमेन तर्पयेत् । इन्द्रिषमिन्द्रिषाभिवृ-
द्धिहेतुं सोमं द्वितीयाज्यभागदेवं होमेन तर्पयेत् । य एतेऽत्र पुरोडाशा विहिताः
“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं बारुणं दशकपालम् ”
इति । तानेतानिन्द्रसावितृवरुणान्होमेन तर्पयेत् । तत्रेन्द्रः सुष्ठु रक्षकत्वात्सू-
(त्सु)ग्रामेति विशेष्यते । वरुणोऽनिष्टनिवारकत्वाद्भिषजां पतिरित्युच्यते ।
वनस्पतिं यूपदेवं होमेन तर्पयेत् । स विशेष्यते म्रियं पाथो न भेषजमिति ।
यथा म्रियमुदकं तृषाया औषधमेवमथं वनस्पतिरूप्यनिष्टनिवारकत्वेनौषध-
रूपः । ये चाऽऽज्यपाः प्रयाजदेवता(वा)स्ता हो(न्हो)मेन तर्पयेत् । योऽयं
स्विष्टकृद्देवोऽग्निस्त्वं होमेन तर्पयेत् । होत्राद्धोमाज्जुषाणः प्रीतः स्विष्टकृदग्नि-
र्भेषजं क्रतुवैकल्यनिवारणेनौषधस्वरूपः ।

अथ प्रधानदेवार्थः प्रैषस्तमेतं त्रयोदशमन्त्रमाह—

होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रमाणम् ।
इमे सोमाः सुरमाणः । छागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः ।
शप्पैर्न तोक्माभिः । लाजैर्महस्वन्तः । मदा मासरेण
परिष्कृताः । शुक्राः पर्यस्वन्तोऽमृताः । प्रस्थिता
वो मधुश्चुतः । तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामां
वृत्रहा जुषन्तां सौम्यं मधु । पिबन्तु मदन्तु
वियन्तु सोमम् । होतर्यज (१०), इति ।

वीर्यं वियन्त्वज्यस्य होतर्यज नासत्या सरस्वती मधु हिरण्यं मेषजं

वियन्त्वज्यस्य होतर्यजाऽऽज्यपानमृताः पञ्च च ॥

समिधाऽग्निं षट् । तनूनपात्सप्त । नराशंसमृषिः । इडोडितो यवैरष्टौ । बर्हिः सप्त
दुरो नव । सुपेशसोषे नक्तमृषिः । दैव्या होतारा रसः । तिस्रस्त्वष्टारमष्टावष्टौ ।

वनस्पतिमृषिः । अग्निं प्रयोदश । अश्विना द्वादश प्रयोदश । समिधाऽग्निं कर्षवै-
र्यवैराश्विना त्विषिमाश्विना न मेधजः रूपमाश्विना भीमं मामम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वो देवावश्विनौ या च सरस्वती यश्च सुत्रामेन्द्रस्तानेतान्मुख्यदेवान्दैव्यो
ह्येता यजतु पूजयतु । ये चाऽऽश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहास्त इमे सोमाः सोमसदृशाः
सुरामाणः सुष्ठु रमणीयाः, मेधैः सारस्वतमेधावयवैर्ऋषभैरेन्द्रर्षभावयवै-
श्छागैर्नाऽऽश्विनच्छागावयवैरपि हविर्विशेषैर्निमित्तभूतैः सुता उत्पादिताः ।
यानि त्रींशङ्कुरजन्त्याणि शष्पानि बालतृणानि यानि चाङ्कुरावस्थापमानानि
तोवमानि ये च बीजावस्था लाजास्तैस्त्रिभिरपि द्रव्यैरेते यागा महस्वन्तस्ते-
जस्विनो भासन्ते, मदा मदहेतुना मासरेण यवसक्तद्रव्येण परिष्कृता अलं-
कृताः शुक्रा निर्मलाः पयस्वन्तः पयसा युक्ता अमृताः स्वादुत्वेनामृतस-
माना हेऽश्विसरस्वतीसुत्रामेन्द्ररूपा देवा वो युष्मदर्थं मधुश्चुतो माधुर्यरसस्त्रा-
विणो ग्रहाः प्रस्थिताः संपादिताः, तान्ग्रहानश्व्यादय एते देवा जृषन्तां
सेवन्तां, तत्रत्वं सौम्यं रमणीयं मधु मधुरं रसं पिबन्तु । ततो मदन्तु
हृषन्तु । ततः सोमं बियन्तु सोमत्वेन स्वी कुर्वन्तु । तदर्थं हे मानुष होत-
र्यज याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकण्डे षष्ठ्यष्टके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

=====

अथ षष्ठे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रथमपेधा उक्ताः । अथ द्वादशे प्रथमयाज्या आप्रियोऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रथमामाह—

समिद्धो अग्निरश्विना । ततो घर्मो विशात्सुतः ।

दुहे धेनुः सरस्वती । सोमश्च शुकमिहेन्द्रियम्, इति ।

हेऽश्विनौ समिद्धः संदीप्तः समिन्नामकः प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निस्तप्तो धर्मः
संतप्तमवर्ग्यसदृशो विराड्विशेषेण राजमानः सुत उत्पन्नः । तथा धेनुः प्रीण-
वित्री सरस्वती शुक्रं शुद्धमिन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिहेतुं सोमं सोमसदृशं हवि-
र्द्वे दोग्धि संपादयति ।

[अथ] द्वितीयामाह—

तनूपा भिषजां सुते । । अश्विनोभा सरस्वती । मध्वा
रजांसीन्द्रियम् । इन्द्राय पथिभिर्वहान्, इति ।

तनूपा द्वितीयप्रयाजदेवो भिषजौ चिकित्सकावश्विनावुभौ सरस्वतीत्वेते
देवाः सुते प्रवृत्ते कर्मणि मध्वा मधुना रसेन युक्तानि रजांसि रञ्जकानि
हवींषि विविधमिन्द्रियं हविर्जन्यं सामर्थ्यं चेन्द्रार्थं पथिभिरनुष्ठानरूपैर्मार्गै-
र्वहान्वहन्तु संपादयन्तु ।

[अथ] तृतीयामाह—

इन्द्रायेन्दुः सरस्वती । नराशक्तेन नग्रहुः (१) ।
अधातामश्विना मधु । भेषजं भिषजां सुते, इति ।

नराशंसो मन्त्रपाठक्रमेण तृतीयप्रयाजदेवस्तेन सहिता सरस्वतीन्द्रार्थमिन्दु-
मैश्वर्यकरं हविःसारं नग्रहुरेतच्छब्दवाच्यं स्थूलयवपिष्टसत्क्रूरुपं संपादयतीति
शेषः । अश्विना भिषजा चिकित्सकावश्विनौ सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणि मधु
भेषजं मधुरमौषधरूपं हविरघातां संपादितवन्तौ ।

अथ चतुर्थीमाह—

आजुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् ।
इडाभिरश्विनाविषम् । समूर्जः सः रयिं दधुः, इति ।

चतुर्थप्रयाजदेवता इडास्ताभिः सहिता सरस्वत्याजुह्वाना स्वयं कर्मण्याह-
रमानेन्द्रार्थमिन्द्रियाणि वीर्यं च संपादयितुं योग्यं हविर्दधाति शेषः ।

अश्विनौ देवौ ताभिरिडाभिः सहेषमभं दधुः संपादितवन्तः । ऊर्जं क्षीरादि-
रसं संपादितवन्तः । रश्मिं धनं संपादितवन्तः ।

[अथ] पञ्चमीमाह—

अश्विना नमुचेः सुतम् । सोमश्शुक्रं परिश्रुता । सर-
स्वती तमाभरत् । बर्हिषेन्द्राय पातवे (२), इति ।

बर्हिःशब्दाभिधेयः पञ्चमप्रयाजदेवः । हेऽश्विनौ तेन बर्हिषा युक्ता सर-
स्वती सुतमभिषुतं शुक्रं निर्मलं सोमं सोमत्वेन भाषितं रसं नमुचेः सका-
शादाभरदाहरत् किमर्थमिन्द्रार्थं पातवे पातम् ।

अथ षष्ठीमाह—

कवष्यो न व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरो दिशः ।
इन्द्रो न रोदसी दुधे । दुहे कामान्त्सरस्वती, इति ।

दुरःशब्दाभिधेया या द्वाराभिमानिन्यः षष्ठप्रयाजदेवताः कवष्यो न क-
वाटवत्य इव व्यचस्वतीरवकाशवत्योऽश्विभ्यां नाश्विभ्यामपि सह वर्तन्त
इति शेषः । इन्द्रो नेन्द्रोऽपि रोदसी दुधे द्यावापृथिव्यौ दोग्धि । सरस्वती
कामान्दुहे दोग्धि ।

[अथ] सप्तमीमाह—

उषासा नक्तमश्विना । दिवेन्द्रश्चायमिन्द्रियैः ।
संजानाने सुपेशसा । समञ्जाते सरस्वत्या, इति ।

हेऽश्विनावुषासानक्तमश्विना अहोरात्राभिमानिन्यौ सप्तमप्रयाजदेवौ
इन्द्रं दिवेन्द्रियैः संजानाने संयोजयेते । सायं सुपेशसा क्षोभनरूपेण संजा-
नाने संयोजयेते । तथा सरस्वत्या समञ्जाते संयोजयेते ।

अथाष्टमीमाह—

पातं नो अश्विना दिवा । पाहि नक्तं सरस्वति
(३) । दैव्यां होतारा भिषजा । पातमिन्द्रश्च सचा

सुते, इति ।

हेऽश्विनौ दिवा नोऽस्मान्पातम् । हे सरस्वति नक्तमस्मान्पाहि । दैव्यहो-
तृशब्दवाच्यौ हेऽष्टमप्रयाजदेवौ युवां भिषजौ चिकित्सकौ सचा परस्परं
संयुक्तौ सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणीन्द्रं पातम् ।

[अथ] नवमीमाह—

तिस्रस्त्रेधा सरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं
परिस्नुता सोमम् । इन्द्राय सुषवुर्मदम्, इति ।

हेऽश्विनौ सरस्वती भारतीदेत्येतास्तिस्रो नवमप्रयाजदेवतास्त्रेधा लोकत्रय-
रूपेण वर्तमानाः परिस्नुता परिस्रवन्त्या सुरया सहितं तीव्रं तीव्रगन्धोपेतं
सोमं सोमसदृशं मदं मदकरं हविरिन्द्राय सुषवुरिन्द्रार्थं संपादितवत्त्वः ।

[अथ] दशमीमाह—

अश्विना भेषजं मधु । भेषजं नः सरस्वती । इन्द्रे
त्वष्टा यशः श्रियम् । रूपं रूपमधुः सुते, इति ।

यावेतावश्विनौ या च सरस्वती योऽपि त्वष्टा दशमप्रयाजदेवस्ते सर्वे
मिलित्वा भेषजं सर्वेषामौषधरूपं मधु मधुरं नो भेषजमस्माकं विशेषत
औषधरूपं यशः श्रियं यशःप्रदं श्रीप्रदं रूपं रूपं बहुरूपकरमिदं हविः सुते
प्रवृत्तेऽस्मिन्कर्मणीन्द्रेऽस्मिन्नधुः स्थापितवन्तः ।

अथैकादशीमाह—

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः । शशमानः परिस्नुता ।
कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सरस्वती, इति ।

योऽयं वनरपतिरेकादशप्रयाजरूपो देवः सोऽयमृतुया तस्मिन्स्तस्मिन्नुता-
विन्द्र इन्द्रेणाभिः सन्परिस्नुता परितः स्रवन्त्या सुरया सह शशमानः
शशवर्तते । अश्विभ्यां युक्ता सरस्वती धेनुः प्रीणयित्री सती कीलालमुद-
कसदृशं मधु मधुरं हविर्दुहे दोग्धि ।

[अथ] द्वादशीमाह—

गोभिर्न सोममश्विना । मासरेण परिष्कृता । सम-
धाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधुं (४), इति ।

नम्रहुः पार्तवे सरस्वत्यधुः सुतेऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठा-
ध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हेऽश्विनौ गोभिर्न गवादिभिर्ऋषभच्छागमेषैरपि सहितं मासरेण परिष्कृता
यवसक्तुद्रव्येणाळंकृतं सोमं सोमसदृशं मधु मधुरमिदं हविः सरस्वत्या चरम-
प्रयाजदेवेन स्वाहाशब्दवाच्येन च सहितौ युवामिन्द्रे समधातां सम्पक्स्था-
पितवन्तौ । तदेवं विकल्पितेन द्वितीयप्रयाजेन सहितानां प्रयाजानां याज्या-
रूपा द्वादश मन्त्रा अभिहिताः ।

इति श्रीमत्साययणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

=====

अथ षष्ठे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे प्रयाजयाज्या आमियोऽभिहिताः । त्रयोदशे वपादीनां याज्यानु-
वाक्या उच्यन्ते । त्रिपशुके वपापुरोडाशहविर्यागानां(णां) पुरोनुवाक्यास्ता
एव याज्याः । तत्र तिसृणां वपानां तिस्र ऋवस्थासां चैकैका कस्यांचि-
द्वपायां पुरोनुवाक्या कस्यांचिद्याज्येत्येवं द्विरूपा । तत्र प्रथमायां पुरोनु-
वाक्यां तृतीयायां याज्यामृचमाह—

अश्विना हविरिन्द्रियम् । नमुचेर्धिया सरस्वती ।

आ शुक्रमासुराद्वसु । मघमिन्द्राय जग्निरे, इति ।

यावेतावश्विनौ या च सरस्वती ते त्रयो मिलित्वा धिया सवद्वयेन्द्रार्थ

नमुचिनाम्नोऽसुराद्धविराजभ्रिर आहृतवन्तः । कीदृशं हविः, इन्द्रियमिन्द्रियवर्धकं शुक्रं निर्मलं वसु निवासकारणं मघं महनीयम् ।

अथ प्रथमायां याज्यां द्वितीयस्यां पुरोनुवाक्यामृचमाह—

यमश्विना सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्धयन् । स विभेद

वर्लं मघम् । नमुचावासुरे सचा, इति ।

अश्विनावुभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो हविषा यमिन्द्रमवर्धयन्सोऽयमिन्द्रो नमुचिनोमासुरे सचा संबद्धं मघं महनीयं वर्लं बलनामानमसुरं विभेद विदारितवान् ।

अथ द्वितीयस्यां याज्यां तृतीयस्यां पुरोनुवाक्यामाह—

तमिन्द्रं पशवः सचा । अश्विनोभा सरस्वती (१) ।

दधाना अभ्यनूषत । हविषा यज्ञमिन्द्रियम्, इति ।

छागमेषऋषभा य एते पशवो यावुभावश्विनौ या च सरस्वती ते सर्वे सचा परस्परं संबद्धा इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिहेतुं यज्ञं हविषा दधानास्तमिन्द्रमभ्यनूषत ।

अथ त्रिषु पुरोडाशेषु पूर्ववत्तिस्र ऋच आम्नाताः । तत्र प्रथमस्य पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यां तृतीयस्य याज्यामृचमाह—

य इन्द्रं इन्द्रियं दधुः । सविता वरुणो भर्गः । स

सुत्रामां हविष्पातिः । यजमानाय सश्रव, इति ।

इन्द्रसवितृवरुणाः पुरोडाशदेवता भगोऽपि तत्सहचारी कश्चित् । ये यस्मिन्निन्द्रे सवितृवरुणभगा इन्द्रियं दधुः संपादितवन्तः सोऽयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु रक्षको हविष्पातिर्हविषां पाळको यजमानार्थं सश्रव संबद्धोऽभूत् ।

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—

सविता वरुणो दधत् । यजमानाय

दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु । सुत्रामा बलमिन्द्र-

यम् (२), इति । ।

यः सविता सोऽयं दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय दधदपेक्षितं संपादयतु ।
तथा च वरुणोऽपि संपादयतु । सुत्रामेन्द्रो बलमिन्द्रियं बलेन्द्रिययोः
कारणं वसु हविःस्वरूपं धनं नमुचेः सकाशादादत्त ।

अथ द्वितीयस्य याज्यां तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियम् । भगेन सविता श्रियम् ।

सुत्रामा यशसा बलम् । दधाना यज्ञमासत, इति ।

योऽयं वरुणः सोऽयं क्षत्रं बलमिन्द्रियं च दधाति । भगेन सह सविता
श्रियं दधाति । सुत्रामेन्द्रो यज्ञसा सह बलं दधाति । त एते त्रयो देवास्त्रि-
विधं दधाना यजमानस्य यज्ञपाश(म)त्र प्राप्तवन्तः ।

अथ हविष्स्त्वित्स आम्नाताः । तत्र प्रथमस्य पुरोनुवाक्यां तृतीयस्य
याज्यामाह—

अश्विना गोभिरिन्द्रियम् । अश्वैभिर्वीर्यं बलम् ।

हविषेन्द्रं सरस्वती । यजमानमवधेयन्, इति ।

अश्विनोभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो देवा गोभिरिन्द्रियं संपाद्यैश्वर्यं वीर्यं
बलं च संपाद्यात्रत्येन हविषेन्द्रं यजमानं चावधेयन् । हविर्भोक्तृत्वमिन्द्र-
स्य वृद्धिः । हविर्दातृत्वं यजमानस्य वृद्धिः ।

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—

ता नासत्या सुपेशसा । हिरण्यवर्तनी नरा । सर-

स्वती हविष्मती । इन्द्र कर्मसु नोऽवत, इति ।

ता नासत्या तावाश्विनौ सुपेशसा सुरूपौ हिरण्यवर्तनी आभरणैः सह
वर्तमानौ नरा जगद्व्यवहारस्य नेतारौ सरस्वती चात्र हविष्मती हविर्युक्ता ।
हे इन्द्र त्वं च सरस्वती चाश्विनौ चेत्येते यूयमनुष्ठीयमानेष्वेतेषु कर्मसु नोऽ-
स्मानवत रक्षत ।

अथ द्वितीयस्य याज्यां तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह—

ता भिषजां सुकर्मणा । सा सुदुघा सरस्वती । मं

वृत्रहा शतक्रतुः । इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् (३), इति ।

उभा सरस्वती बर्हिमिन्द्रियं नरा षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

ता भिषजा तौ चिकित्सकावश्विनौ सुकर्मणा शोभनकर्मयुक्तौ सा सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दोहनयुक्ता स च वृत्रहेन्द्रः शतक्रतुः शतसंख्याकक्रतुयुक्ते सव्येऽपीन्द्रार्थमिन्द्रियं संपादितवन्तः । इन्द्रोऽपि स्वार्थं प्रवर्तत इति भाषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

===

अथ षष्ठे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ चतुर्दशेऽनु-
याज्यानां मेत्रावरुणमैत्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अश्विनौ । तेजो

न चक्षुरक्षयोः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसुवने

वसुधेयस्य विधन्तु यज, इति ।

बर्हिःशब्दवाच्यं प्रथमानुयाजदेवतास्वरूपं, तच्च देवं द्योतमानं सुदेवं शोभना देवा यस्य सर्वदेवप्रियमित्यर्थः । तादृशं यद्वर्हिर्या च सरस्वती यौ चाश्विनौ देवौ ते सर्वेऽप्यक्षयोरक्षिगोलकयोस्तेजश्चक्षुर्न तेजोरूपं चक्षुरिन्द्रियं यथा स्थापयन्ति तथा बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेनेन्द्र इन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः । वसुधेयस्य द्रव्याधारकस्य देवस्य वसुवने धनदाननिमित्तं^१ बर्हिरादयो देवा विधन्तवाज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे होतार्यज याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह —

दे॒वी॒द्वारो॑ अ॒श्विना॑ । भि॒षजे॑न्द्रे सर॑स्वती । प्रा॒णं न
वी॒र्यं न॒सि । द्वा॒रो दधु॑रिन्द्रि॒यम् । वसु॑वने वसु॒धे-
य॑स्य वि॒यन्तु॑ यजं (१), इति ।

द्वारशब्दवाच्या द्वितीयानुयाजदेवतास्ता देवीर्द्योतमाना अश्विनौ भिषजौ चिकित्सकौ सरस्वती चेत्येते देवा नासि नासिकायां वीर्यं वीर्यहेतुं प्राणं न प्राणमिव यथा प्राणवायुं नासिकायां स्थापयन्ति तथा द्वारो द्वार्देवता इतरेः सहिता इन्द्र इन्द्रियं दधुः ।

[अथ] तृतीयमन्त्रमाह —

दे॒वी उषा॑साव॒श्विना॑ । भि॒षजे॑न्द्रे सर॑स्वती । व॒लं न
वाच॑मा॒स्ये । उषा॑भ्यां दधु॑रिन्द्रि॒यम् । वसु॑वने वसु॒धे-
धेय॑स्य वि॒यन्तु॑ यजं, इति ।

उषःशब्दवाच्ये तृतीयानुयाजदेवते देवी द्योतनात्मिके उषे भिषजाव॒श्विनौ सरस्वती चाऽऽस्ये मुखे वाचं वागिन्द्रियं वलं न वलमिव यथा मुखे वागिन्द्रियसामर्थ्यं स्थापितवन्तस्तथैव सर्वे देवा उषाभ्यामुषादेवता-
मुखेनेन्द्र इन्द्रियं दधुः ।

[अथ] चतुर्थमन्त्रमाह —

दे॒वी जो॒ष्ट्री अ॒श्विना॑ । सु॒त्रामे॑न्द्रे सर॑स्वती । श्रो॒त्रं
न कर्ण॑यो॒र्यशः॑ । जो॒ष्ट्रीभ्यां॑ दधु॑रिन्द्रि॒यम् । वसु॑-
वने वसु॒धेय॑स्य वि॒यन्तु॑ यजं (२), इति ।

जोष्ट्रीशब्दवाच्ये चतुर्थानुयाजदेवते । ते च देवी देव्यौ द्योतनात्मिके उषे अश्विनौ द्वौ सुत्रामाख्य इन्द्रः सरस्वती चेत्येता देवताः कर्णयोः कर्ण-
गोळकयोर्थयो यच्चः कारणं श्रोत्रं न श्रोत्रेन्द्रियमिव यथा श्रोत्रेन्द्रियं कर्ण-
गोळकयोः स्थापयन्ति तथा जोष्ट्रीभ्यां जोष्ट्रीदेवतामुखेन तदिन्द्र इन्द्रियं दधुः ।

[अथ] पञ्चममन्त्रमाह—

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॒ती दु॒धे सु॒दुधे । प॒यसे॒न्द्रः सर॑स्वत्य॒-
श्विना॑ भिष॒जाऽव॑त । शु॒क्रं न ज्योतिः॒ स्तनयो॒-
राहु॑ती ध॒त्त इन्द्रि॒यम् । व॒सुव॑ने व॒सुधे॑र्यस्य विय॒न्तु
यजं॑, इति ।

ऊर्जाहुतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवसे देवी द्योतनात्मिके दुधे अभीष्ट-
फलस्य दोग्ध्न्यौ सुदुधे सुष्ठु दोग्धुं शक्ये तथाविधे उभे देव्यौ सरस्वती
भिषजावश्विनौ चेत्येते यूषं पयसा हविषेन्द्रमवत रक्षत । आहुतिदेव्यौ
स्तनयोरुभयोः शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्न ज्योतिरिव यथा स्त्रीस्तनयोर्ज्योतीरूपं
क्षीरं स्थापयन्ति तद्वदिन्द्रियं धत्तः ।

[अथ] षष्ठमन्त्रमाह—

दे॒वा दे॒वानां॑ भिष॒जा । हो॒तारा॒विन्द्र॑मश्विना॑ ।
व॒षट्का॑रैः सर॑स्वती । त्वि॒षिं न हृ॑दये म॒तिम् ।
होतृ॑भ्यां दधुरिन्द्रि॒यम् । व॒सुव॑ने व॒सुधे॑र्यस्य विय॒न्तु
यजं॑ (३), इति ।

होतृशब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवौ देवा द्योतनात्मकौ यौ विद्येते यौ च
देवानां भिषजावश्विनौ या च सरस्वती वषट्कारदेवैः सहिता ते सर्वेऽपि
यूषमिन्द्रमवतेति शेषः । पुनरपि ते सर्वे हृदये हृदयकमळे मतिं बुद्धिरूपां
त्विषिं न दीप्तिमिव यथा बुद्धिरूपां दीप्तिं हृदये स्थापयन्ति तथा होतृभ्यां
होतृदेवमुखेनेन्द्र इन्द्रियं दधुः ।

अथ सप्तममन्त्रमाह—

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः । सर॑स्वत्यश्विना॑ भार॒तीडा॑
शू॒षं न म॑ध्ये नाभ्या॑म् । इन्द्रा॑य दधुरिन्द्रि॒यम् । व॒सु

वने वसुधेयस्य वियन्तु यज, इति ।

सरस्वती भारतीदेत्येतास्तिः सप्तमानुयाजदेवताः । [७७] परस्परं कदाचिदप्यवियुक्ता इति वक्तुं पुनस्तिः देवीरित्युक्तम् । अथवैकैकस्या देवताया मूर्तित्रयविवक्षया तदुक्तिः । ता एता देवताः सरस्वत्यश्विनौ छेत्येते सर्वे शरीरस्य मध्ये नाभ्यां शूलं न बलमिव यथा बलं स्थापयन्ति तथेन्द्रार्थमिन्द्रियं दधुः ।

अथाष्टममन्त्रमाह —

देव इन्द्रो नराशम् । त्रिवरूथः सरस्वत्याऽश्वि-
भ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रम् ।
इन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वसुवने वसुधेयस्य
वियन्तु यज (४), इति ।

नराशंसारूयोऽष्टमानुयाजदेवः । स च देवो द्योतनात्मक इन्द्रः परमेश्वर्ययुक्तास्त्रिवरूथः सेनात्रययुक्तो रथो रथयुक्तः । स च सरस्वत्याऽश्विभ्यां च सहेयते व्याप्रियते, रूपं रूपसंपादकममृतं सुखकारणं जनित्रं प्रजोत्पादकं रेतो न रेत इव यथा रेतः स्वस्थाने प्रापयन्ति तथेन्द्रायेन्द्रार्थमयं त्वष्टा नराशंसारूयो देव इन्द्रियाणि दधत्संपादयतु ।

[अथ] नवममन्त्रमाह —

देव इन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णो अश्विभ्याम् ।
सरस्वत्याः सुपिप्पलः । इन्द्राय पच्यते मधु ।
ओजो न जूतिमृषभो न भामम् । वनस्पतिर्नो
दधदिन्द्रियाणि । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज,
इति ।

नवमानुयाजदेवो वनस्पतिश्चन्द्रवाच्यः । स च देवा द्योतनात्मक इन्द्रेण सहितो हिरण्यपर्णः सुवर्णपत्रोऽश्विभ्यां देवाभ्यां च युक्तः सरस्व-

त्याश्च संबन्धी सुपिप्पलः शोभनफलोपेत इन्द्रार्थमस्मिन्यज्ञे मधु मधुरं हविः
पच्यते । ओजो न जूतिं यथा शरीरमध्ये बलशक्तिवेगमुत्पादयति, ऋषभो
न भामं यथा लोके कश्चिद्वधो दृष्टः क्रोधमुत्पादयति तद्वदयं वनस्पतिर्नोऽ-
स्मदर्थमिन्द्रियाणि दधत्संपादयतु ।

[अथ] दशममन्त्रमाह —

देवं बर्हिर्वारितीनाम् । अध्वरे स्तीर्णमश्विभ्याम् ।
ऊर्णम्रदाः सरस्वत्याः (५) । स्योनमिन्द्र ते
सदः । ईशायै मन्युः राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रि-
यम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजं, इति ।

दशमानुयाजदेवस्वरूपं बर्हिर्नामकं, तच्च देवं द्योतनात्मकं वारितीनां
जलमाप्तीनां संबन्धि । यत्र भूमिर्जलेन सिच्यते तत्र बर्हिर्जायते । तच्चा-
श्विभ्यामध्वरे यागे स्तीर्णं प्रसारितमूर्णम्रदाः कम्बलबन्धुदु सरस्वत्याः
संबन्धि । हे इन्द्र तादृशं बर्हिस्ते तव स्योनं सुखकरं सद उपनिवेशनस्था-
नमीशायै जगदीश्वररूपेन्द्रदेवतायै मन्युं वैरिविषयं क्रोधं राजानं शरीरदी-
प्तिमिन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं च बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन दधुः सरस्वत्यादयः
संपादितवत्यः ।

ए[अथै]कादशमन्त्रमाह —

देवो अग्निः स्विष्टकृत् । देवान्यक्षयथायथम् ।
होताराविन्द्रमश्विना । वाचा वाचः सरस्वतीम् ।
अग्निः सोमः स्विष्टकृत् । स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामां
सविता वरुणो भिषक् । इष्टो देवो वनस्पतिः ।
स्विष्टा देवा आज्यपाः । इष्टो अग्निरग्निना ।
होता होत्रे स्विष्टकृत् । यशो न दधदिन्द्रियम् ।
ऊर्जमर्पचितिः स्वधाम् । वसुवने वसुधेयस्य

वियन्तु यजं(६), इति ।

द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज जोष्टीम्णां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज होतृम्णां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजेन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज सरस्वत्या वनस्पतिः षट् च ।

देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उषासावश्विनो देवी जोष्टी देवी ऊर्जाहुती देवा देवानां भिषजा देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः सरस्वती देव इन्द्रो नराशस्त्रो देव इन्द्रो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्धारितीनां देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवान् ।

समिधाऽग्निम् । सौत्रामण्याः सुतासुती । अञ्जन्त्यथं यजमानः । देवं बर्हिः सरस्वती सर्वं वियन्तु । द्वारस्तिस्रः सर्वं वियन्तु । अज इन्द्रमोजोऽग्निं परः सरस्वतीम् । अन्यत्र सरस्वती । भिषक्पूर्वं दुहं इन्द्रियम् । अन्यत्र दधुरिन्द्रियम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठा-

ध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

एकादशोऽ(श्वा)नुवाजदेवः स्विष्टकृच्छब्दवाच्योऽग्निः । सोऽयं द्योतनात्मकोऽन्यान्देवान्यथायथं यज्ञयज्ञस्य योग्यं तं तेन पूजितवान् । कं कं पूजितवानिति तदुच्यते । होतारो दैव्यमानुषरूपौ देवौ स्वयं देहं धृत्वा वाचा मन्त्रेणेन्द्रं देवम्, अश्विनौ द्वौ देवौ वाचं सरस्वतीं वाग्रूपां सरस्वत्याख्यां देवतां पूजितवान् । तथा स्विष्टकृदयमग्निं सोमं चोभावाज्यभागदेवौ पूजितवान् । सुत्रामेन्द्रः स्विष्टः सुष्टु पूजितः । सविता च स्विष्टः । भिषग्रूपो षरुणोऽपि स्विष्टः । तथा यूपदेवो वनस्पतिरिष्टः । आज्यपाः प्रयाजानुवाजदेवाः स्विष्टाः । दैव्यो होता षोऽयमग्निः सोऽयमनेनाग्निनेष्टः । स्विष्टकृदाख्योऽयमग्निर्होत्रे होमकर्त्रे यजमानाय यज्ञो न यज्ञ इवेन्द्रियं दधत्संपादयति । तथोर्जं क्षीरादिरसं संपादयति । तथाऽपचितिं पूजां संपादयति । तथा स्वधामन्नं च संपादयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ षष्ठे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे प्रधानपशुत्रयार्या अनूयाजमैषा उक्ताः । अथ पञ्चदशे सूक्तवाक्यै-
षोऽभिधीयते--

अग्निमय होतारमवृणीत । अयं सुतासुती यज-
मानः । पचन्पक्तीः । पचन्पुरोडाशान् । गृह्ण-
हान् । बन्धन्नाश्विभ्यां छागं सरस्वत्या इन्द्राय ।
बन्धन्त्सरस्वत्यै मेषमिन्द्रायाश्विभ्याम् । बन्धन्नि-
न्द्रायर्षभमश्विभ्यां सरस्वत्यै । सूपस्था अथ देवो
वनस्पतिरभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्या
इन्द्राय (१) । सरस्वत्यै मेषेणेन्द्रायाश्विभ्याम् ।
इन्द्रायर्षभेणाश्विभ्यां सरस्वत्यै । अक्षस्तान्मे-
दस्तः प्रति पल्लताऽग्रभीषुः । अवीवृधन्त ग्रैहः ।
अपातामश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा ।
सोमान्सुराम्णः । उपो उक्थामदाः श्रौद्धिमदा
अदन् । अवीवृधन्ताऽऽङ्गूषैः । त्वामयर्ष आर्षे-
यर्षीणां नपादवृणीत । अयं सुतासुती यजमानः ।
बहुभ्य आसंगतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्या यक्ष्यत
इति । ता या देवा देवदानान्यदुः । तान्यस्मा आ
च शास्व । आ च गुरस्व । इषितश्च होतरसि

भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः । सूक्तवाकाय सूक्ता
ब्रूहि (२), इति ।

इन्द्राय यजमानः सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथास्मिन्कर्मण्ययं यजमानोऽग्निरूँ दैवं होतारं होमनिष्पादकं पुरुषम-
वृणीत वृत्तवान् । कीदृशो यजमानः, सुतासुतो, सुतमभिषुतं सोमसुरादि,
असुतमभिषवरहितं पयःप्रभृति तदुभयमस्यास्ताति सुतासुतो । किं कुर्व-
न्पक्तीः पक्तव्यानि द्रव्याणि पचन्पक्वानि कुर्वन्तथा पुरोडाशानेन्द्रसावित्रा-
दीन्पचन्पक्वान्कुर्वन्ग्रहणाविनादीन्गृह्णन्पात्रेषु स्वीकुर्वन्पोऽयं छागस्तं सर-
स्वतीन्द्रयुक्ताभ्यामश्विभ्यां सर्षदेवार्थं यूये वधन्सत्या यो मेपस्तमिन्द्राश्वि-
युक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै वधन्सत्या यो वृषदस्तमश्विसरस्वतीयुक्ताय
मुख्यायैन्द्राय वधन्ब्रह्मास्मिन्दिने वास्यभिर्देवो यूयात्मनः सूरस्था अपव-
त्तुष्टु स्थिरावस्थानयुक्तोऽभवत् । सरस्वतीन्द्रयुक्ताभ्यां मुख्याभ्यामश्विभ्यां
छागेन पशुना यजमानः परिचरति । इन्द्राश्वियुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै
मेधेन पशुना परिचरति । अश्विसरस्वतीयुक्तायैन्द्राय वृषभेन पशुना परि-
चरति । तान्पशूनिन्द्रादयो देवा अक्षभक्षितवन्तः । मेदस्तो मेदासि पचता
पक्वानि हवीषि भक्ष्यभ्रीषुः भक्षिगृहीतवन्तः । ग्रहेरनुष्ठितैरवीवृथन्त बर्धित-
वन्तः । अविनौ देवो सोमान्सुराग्णः सुरासदृशानि सोमद्रव्याण्यपातां
पीतवन्तौ । सरस्वती च पीतवती । सुत्रामा वृत्रहेन्द्रश्च पीतवान् । उपो
समीप उक्थामदाः ६स्त्रवद्धर्षहेतुमन्त्राञ्छ्रौदत्रौपुः । विमदा विशेषेण हर्ष-
युक्ता अदन्मक्षितवन्तः । आङ्गुलैरङ्गुलिशैरवीवृथन्त सम्पश्वर्धितवन्तः ।
अथास्मिन्कर्मणि हे ऋषेऽग्नीन्द्रियार्पदग्निहे होतस्त्वामयं यजमानोऽवृणीत
वृत्तवान् । आर्पेय हे ऋषिकुलोत्पन्न ऋषीणा नपादे ऋषिनप्तर्गोऽमवर्तक-
सृषिं प्राति चतुर्थं इत्यर्थः । एतदुभयमप्यृषिविशेषणम् । कीदृशो यजमानः
सुतासत्यभिषुतानभिषुतद्रव्यद्वयवान् । किमर्थं वृत्तवानिति तदुच्यते—
आतंगवेभ्यो बहुभ्य आगत्यास्मिन्कर्मणि संवद्धानां बहूनां देवानामर्थं ।

केनाभिप्रायेण वृत्तवानिति सोऽभिप्राय उच्यते— एष हाता मं वसुवारि
पुरोडाशरूपं वसु पयःसुरारूपं वारि च देवेष्वायक्ष्यते समन्ताद्यागं करि-
ष्यतीति । ता या देवा देवदानानि यानि तानि देवेभ्यो दद्यानि हवींषि
देवा अदुर्गत्विजो दत्तवन्तस्तानि सर्वाणि हविष्फलान्यस्मै यजमानायाऽऽ-
शास्व च सिध्यन्त्वित्येवमाशिषं च कुरु । आगुरस्व च तत्सिद्धयर्थमुद्यमं
च कुरु । हे होतरिषितो मयाऽभिषिक्तः प्रेषितश्चासि । मद्रवाच्याय कल्पा-
णवचनाय प्रेषितो मानुषो होता त्वं सूक्तस्य वचनं वाको यस्य देवस्य
सोऽयं देवः सूक्तवाकस्तस्मै सूक्तवाकदेवाय सूक्ता ब्रूहि “ इदं यावापृ-
थिवी ” इत्येतान्यनुवाकोक्तानि शोभनानि वचनानि कथय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

=====

अथ षष्ठे षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशे सूक्तवाकमैषोऽभिहितः । षोडशे पितृयज्ञविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।
पितृयज्ञश्च सूत्रकारेण निर्दिष्टः—“पूर्ववात्पितृयज्ञः” इति । स च राजसूयप्र-
करणे चातुर्मास्येषु “सोमाय पितृमते” इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदर्थानां
मन्त्राणां दशानां प्रतीकानि दर्शयति—

उ॒श॒न्त॒स्त्वा॒ ह॒वाम॒ह॒ आ॒ नो॑ अ॒ग्ने सु॒केतु॒ना॑ । त्व॒५
सो॒म म॒हे भ॒गं त्व॒५ सो॒म प्र॒चि॒कितो॑ म॒नीषा॑ ।
त्वया॒ हि नः॑ पि॒तरः॑ सो॒म पूर्वे॑ त्व॒५ सो॒म पि॒तृभिः॑
सं॒वि॒दानः॑ । ब॒र्हिष॑दः पि॒तर॒ आऽहं॑ पि॒तृन् । उप॑-
हू॒ताः पि॒तरोऽभि॑ष्वा॒त्ताः पि॒तरः॑, इति ।

एतास्त्वृक्ष “उशन्तस्त्वा हवानहे” इषा सामिधेनी, सेयं संहितायां द्विती-
यकाण्डे व्याख्याता । “आ नो अग्ने” “त्वं सोम महे” इत्युभे आज्यमा-
गथोः पुरोनुवाके, ते च “वृषामो अंशुः पवते” इत्यनुवाके व्याख्याते ।
“सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति” इत्यास्मिन्कर्मणि “त्वं सोम
प्रचिकित” “त्वया हि नः पितरः” इत्येते पुरोनुवाक्ये । अत्रैव “त्वं सोम

पितृभिः” इति याज्या । “पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः” इत्यस्मिन्तर्पणि
“बर्हिषदः पितर उक्त्यर्वाक्” “अऽहं पितृःसुविदत्रान्” इत्येते पुरोनुवा-
क्ये । “उपहूताः पितरः” इत्येषा याज्या । “पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभि-
वान्यावै दुग्धे मन्थम्” इत्यत्र “अग्निष्वात्ताः पितरः सोम्यासः” इत्येषा
पुरोनुवाक्या । ता एतास्त्वे सांम प्राचांकित इत्याद्याः सप्त संहितायाम्
“उच्यन्तस्त्वा” इत्यनुवाके व्याख्याताः ।

अथ द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे । नराशंसं सोमपीथं
य आशुः । ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शं नो
भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे, इति ।

अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मास्यग-
हपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिता.—“ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः । ते पित-
रोऽग्निष्वात्ताः” इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्मनिष्ठाः
सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गतास्तानग्निष्वात्तानृतुमत ऋतुरूपेण यज्ञकालेन
युक्तान्हवामहे आह्वयामः । ये पितरो नराशंसं नरैः शंसनीये यज्ञे सोमा-
दिरूपेण सोमपीथं सोमपानमाशुः प्राप्तवन्तस्ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः
सुखेनाऽऽह्वातुं शक्या अर्वन्त शीघ्रगतिमन्तो भवन्तु । नोऽस्माकं द्विपदे मनु-
ष्याय शं सुखकरा भवन्तु । चतुष्पदे पशवे च शं भवन्तु ।

अथ विकल्पितमन्यां द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह—

ये अग्निष्वात्ता येऽनग्निष्वात्ताः (१) । अश्नो मुचः
पितरः सोम्यासः । परेऽर्वरेऽमृतासो भवन्तः । अ-
धिब्रुवन्तु ते अर्वन्त्वस्मान्, इति ।

अग्निष्वात्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः पितरो ये सन्ति ये च यागं कृत्वा पितृ-
लोके माता अनग्निष्वात्ताः पितरस्ते सर्वेऽप्यहोमुचः पापान्मोचयितारः सो-
म्यासः सोमपानार्हाः परे कृत्यागा अवरे यागरहिता द्विधा अप्यमृतासो

रनुपवच्छीघ्रमरणरहितास्ते भवन्तः पितरो धिब्रुवन्तु देवानां समीपे यज-
मानमधिकं ब्रुवन्तु । यजमानानस्मानवन्तु ।

अथ तत्रैव याज्यामाह—

धान्यायै दुग्धे जुषमाणाः करम्भम् । उदीराणां अवरे-
पेरं च । अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः । इन्द्र-
वन्तो हविरिदं जुषन्ताम्, इति ।

अग्निष्वात्तनामकाः पितरो मदीयमिदं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा अग्निष्वात्ता
धान्यायै मृतवत्साया धेनोर्दुग्धे प्रक्षिप्तं करम्भं यवपिष्टरूपं मन्थं जुषमाणाः ।
तेषु मध्ये ये पर उत्कृष्टा ये चावरे निकृष्टस्ते सर्वेऽप्युदीराणां अस्मिन्क-
र्मण्युत्कर्षेण प्राप्ता ऋतुभिर्गङ्गाकालधिमानिदेवैः सह संविदाना ऐकपत्यं
गता इन्द्रवन्तः परमैश्वर्ययुक्तेन पितृगजेन यमेन संयुक्ताः ।

अत्र शाखान्तरानुसारेण हविस्स्तरं सूत्रकार उदाजहार—“ अग्नये कव्य-
वाहनाय यमाय वा मन्थम् ” इति । तत्र द्वयोः पुरोनुवाकययोरैकस्या
याज्यायाश्च प्रतीकानि दर्शयति—

यदग्ने कव्यवाहन त्वमग्न ईडिो जातवेदः । मात-
लीकव्यैः, इति ।

एतास्तिस्त्रः “ उग्रन्तस्त्वा हवामहे ” इत्यनुवाक्ये संहितायां व्याख्याताः ।
अथ तत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यमाह—

ये तातृपुर्देवत्रा जेहमानाः । होत्रावृधः स्तोमतृष्टासो
अर्कैः । आऽग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् । सत्यैः
कव्यैः पितृभिर्धर्मसद्भिः, इति ।

ये पितरो देवत्रा देवेषु मध्ये जेहमानाः प्रयमाना होत्रावृधो होमकतृन्वर्ध-
यन्तः स्तोमतृष्टासः स्तोत्ररूपैर्मन्त्रैः संस्कृताः सन्तोऽर्कैरर्चनीयैर्हविर्भिस्तातृ-
पुस्तृप्तिं गताः । हेऽग्ने तैः पितृभिः सार्धमर्वाङ्गाद्याह्यस्मदभिमुख आगच्छ ।
कीदृशैः पितृभिः सुविदत्रेभिः सम्प्रदाभिज्ञैः सत्यैः सत्यवादिभिः कव्यैः
कव्यारुधेन पितृणामन्त्रेन युक्तैर्धर्मसद्भिर्धर्मदीप्यमानेऽस्मिन्कर्मणि निवसद्भिः ।

अथ तत्रैव याज्यामाह—

हव्यवाहंमजरं पुरुप्रियम् । अग्निं घृतेन हविषा
सपर्यन् । उपासदं कव्यवाहं पितृणाम् । स नः प्रजां
वीरवतीं* समृण्वतु (२), इति ।

अनग्निष्वात्ता जेहमानाः सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अहं स्विष्टकृदाख्यमिममग्निमुपासदमुपसन्नोऽस्मि । किं कुर्वन्घृतेन हविषा
सपर्यन्पूजयन् । कीदृशमग्निं हव्यवाहं देवार्थं हव्यस्य बोढारमजरं जरारहितं
पुरुप्रियं पुरुणां बहूनां यजमानानां प्रियं पितृणामर्थं कव्यवाहं कव्याख्यस्य
हविषो बोढारम् । स तादृशोऽग्निर्नोऽस्माकं वीरवतीं वीरैर्भृत्यैर्युक्तां प्रजां
पुत्रपौत्रादिरूपां समृण्वतु सम्यक्प्रापयतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

पितृयज्ञे सामिधेनीं ह्युशन्तस्त्वेति वर्णिता ।
आ नस्त्वं सोम इत्याज्यभागयोर्द्वे पुरोरुची ॥
पितृमत्सोमयागे तु त्वं सोम प्रेत्युपे मते ।
पुरोनुवाक्ये याज्या तु त्वं सोमेत्यादिका मता ॥
बर्हिषः पितृयागे तु बर्हिष्यादित्रयं तथा ।
अग्निष्वेति चक्षुः स्युरग्निष्वात्तयजौ तथा ॥
यदग्न कव्यवाहात कव्यवाहयजौ त्रयम् ।
एतौ द्वे स्विष्टकृदायागे मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणमाष्ये षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ षष्ठे सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे पितृयज्ञयाज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ यत्पञ्चन्तरं सूत्रकारेणोदाहृतम् “इन्द्राय वयोधसे पशुमालभते” इति, तत्र प्रयाजार्था मैत्रावरुणमैषाः सप्तदशोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

होता यक्षदिडस्पदे । समिधानं मह्यशः । सुष-
मिद्धं वरेण्यम् । अग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं
छन्द इन्द्रियम् । त्र्यविं गां वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं, इति ।

योऽयं देव्यो होता सोऽयमिडस्पदे सोमकयणीपदपांसुयुक्त आहवनीये समिधानं समिन्नामकं प्रथमप्रयाजदेवं यक्षयजतु । कीदृशं देवं मह्यशो महतो यज्ञसः कारणम् । सुषमिद्धं सुखेन सम्पक्वज्वलितम् । वरेण्यं सर्वैर्वरणीयम् । तदेवद्वाराऽग्निं तदग्निरूपं वयोधसं वय आयुष्यं धारयतीति वयोधास्तादृशमिन्द्रं पशुस्वामिनं देवं यजतु । तथा गायत्रीं छन्दश्चतुर्विंशत्क्षरं छ(रच्छ)न्दोदेवं यजतु । ततो यजपानाग्नेन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं त्र्यविं गाम्, अविशब्दो मासषट्कोपलक्षक इति चतुर्थकाण्डे प्रतिपादितम्, त्रीणि मासषट्कानि यस्या गोः सेयं त्र्यविस्तादृशीं गां वय आयुष्यं च दधत्संपादयतु । अयं प्रयाजदेव आज्यस्य वेतु हूयमानमाज्यं पिबतु । तदर्थं हे मानुष होतर्यज याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

होता यक्षच्छुचिब्रतम् । तनूनपातमुद्भिदम् । यं गर्भ-
मदितिर्दधे (१) । शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं
छन्द इन्द्रियम् । दित्यवाहं गां वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं, इति ।

तनूनपात्नामको द्वितीयप्रयाजदेवस्त्वं होता यक्षयजतु । कीदृशं शुचिब्रतं शुद्धमेतत्कर्मेरूपं ब्रतं यस्य तादृशम् । उद्भिदं फलस्योज्जेत्तारमुत्पादयितारम् । यं तनूनपादारूपमग्निपदितिरियं भूमिर्गर्भं दधे तं यजत्वित्यन्वयः । तद्द्वारेण

शुचिं शुद्धात्मानं वयोधसमिन्द्रं पशुदेवमुष्णिवछन्दोदेवं च यजतु । तत् इन्द्रियं दित्यवाहं गां द्विवर्षां गामायुष्यं च संपादयतु । वेत्वित्यादि पूर्व-
वत् ।

अथ तृतीयमन्त्रमाह—

होता यक्षदीडेन्यम् । ईडितं वृत्रहन्तमम् । इडा-
भिरीड्य सहः । सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनु-
ष्टुतं छन्दं इन्द्रियम् । त्रिवत्सं गां वयो दधत्
(२) । वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

ईडेन्यस्तृतीयमयाजदेवस्तं होता यजतु । कीदृशम्, ईडितं सर्वैर्ऋत्विग्भिः
स्तुतम् । वृत्रहन्तममतिशयेन वैरिघातिनम् । इडाभिरीड्यं स्तुतिपराभिर्ऋग्भिः
स्तुतम् । सहो बलहेतुम् । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । तस्य विशेषणं सोमं सोम-
पानार्हमित्यर्थः । त्रिवत्सं त्रिवर्षम् ।

अथ चतुर्थमन्त्रमाह—

होता यक्षत्सुबर्हिषदम् । पुषण्वन्तममर्त्यम् । सीदन्तं
बर्हिषं प्रिये । अमृतेन्द्रं वयोधसम् । बृहतीं छन्दं
इन्द्रियम् । पञ्चाविं गां वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य
होतर्यजं, इति ।

बर्हिःशब्देन चतुर्थमयाजदेव उच्यते, तं होता यक्षयजतु । कीदृशं पुष-
ण्वन्तं पोषणसामर्थ्ययुक्तम् । अमर्त्यं मरणरहितम् । प्रिये बर्हिषि यज्ञे
सीदन्तमुपविष्टम् । अमृतशब्दो मरणराहित्यवाचीन्द्रस्य विशेषणम् । पञ्चाविं
सार्धसंवत्सरद्वयोपेतम् ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह—

होता यक्षव्यचस्वतीः । सुप्रायणा कंतावृधः (३) ।
द्वारो देवीर्हिरययीः । ब्रह्माण इन्द्रं वयोधसम् ।
पङ्क्तिं छन्दं इहेन्द्रियम् । तुर्यवाहं गां वयो दधत् ।

वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

द्वारशब्दवाच्याः पञ्चमप्रयाजदेवतास्ताश्च व्यचस्वतीर्व्याप्तिमत्योऽवकाश-
वत्यः सुप्रायणाः सुष्ठु प्रायणं गमनागमनरूपं यासु ता ऋतं सत्यं वर्षयन्ती-
स्यृतावृषो हिरण्ययीः सुवर्णाभरणयुक्ता ब्रह्माणः परिवृढास्तादृशीर्होता
यजतु । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । [इह कर्मणि]तुर्ध्वाहं सार्धसंवत्सरत्रयोपेतम् ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

होता यक्षत्सुपेशसे । सुशिल्पे बृहती उभे । नक्तो-
षासा न दर्शते । विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभं
छन्दं इन्द्रियम् (४) । पष्ठ्वाहं गां वयो दधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

नक्तोषासाशब्दवाच्ये षष्ठप्रयाजदेवते । ते च सुपेशसे शोभनरूपयुक्ते
सुशिल्पे शोभनशिल्पोपेते । शिल्पशब्देन कलाविद्या उच्यन्ते । बृहती महत्यौ
न दर्शते दर्शनीये च ते उभे होता यजतु । विश्वं विश्वस्वामिनम् । इन्द्रमि-
त्यादि पूर्ववत् । पष्ठ्वाहं संवत्सरचतुष्टयोपेतम् ।

अथ सप्तममन्त्रमाह—

होता यक्षत्प्रचेतसा । देवानामुत्तमं यशः । होतारा
देव्यां कवी । सयुजेन्द्रं वयोधसम् । जगतां छन्दं
इहेन्द्रियम् । अनड्वाहं गां वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं, इति ।

देव्यौ होतारौ सप्तमप्रयाजदेवौ । तौ च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानयुक्तौ देवानां
सर्वेषामुत्तमं यशः संपादयन्तौ कवी विद्वत्सौ अयुजा सहैव वर्तमानौ । इह
कर्मण्यनड्वाहं शकटवहनसमं गाम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथाष्टममन्त्रमाह—

होता यक्षत्पेशस्वतीः (५) । तिस्रो देवीर्हिरण्ययीः ।

भारतीर्वृहतीर्महीः । पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं
छन्दं इहेन्द्रियम् । धेनुं गां न वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं, इति ।

तिस्रो देव्योऽष्टमप्रयाजदेवतास्तथाश्च पेशस्वती रूपरत्यो हिरण्ययीः सुवर्णा-
भरणोपेताः । भारतीरिनिबहुवचनेनेडासरस्वत्यावपि गृह्यते । वृहतीः प्रौढा
महीः पूज्याः । पतिं पालकम् । धेनुं गां न वयोधसंति गामपि । अन्य-
त्पूर्ववत् ।

[अथ] नवममन्त्रमाह—

होता यक्षत्सुरेतसम् । त्वष्टारं पुष्टिवर्धनम् । रूपाणि
विभ्रतं पृथक् । पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् (६) ।
द्विपदं छन्दं इहेन्द्रियम् । उक्षाणं गां न वयो दधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

त्वष्टृशब्देन नवमप्रयाजदेव उच्यते । स च सुरेवाः शोभनरेतस्को बहुप्रजा-
पदः । यक्षीरस्य पुष्टिं वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । स च प्रतिशरीरं पृथग्वि-
लक्षणानि रूपाणि विभ्रद्वर्तते । तादृशं देवं होता यक्षयजतु । पुष्टिं पुष्टिप्रद-
मिन्द्रम् । इह कर्मण्युक्षाणं गां न सेवनक्षमं वृषभमपि । अन्यत्पूर्ववत् ।

[अथ] दशममन्त्रमाह—

होता यक्षच्छतक्रतुम् । हिरण्यपर्णमुक्थिनम् । रशनां
विभ्रतं वशिम् । भगमिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्दं
इहेन्द्रियम् । वशां वेहतं गां न वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यजं, इति ।

हिरण्यपर्णशब्देन सुवर्णपर्णयुक्तो दशमप्रयाजदेवो वनस्पतिरुच्यते । स च
शतक्रतुः शतसंख्याकक्रतुहेतुः । उक्थी शस्त्रोपेतो मन्त्रेण प्रशस्यमान इत्यर्थः ।

स च वशीं स्ववशां रशनां यूपावस्थां बिभ्रद्वर्तते तादृशं होता यजतु । मगं भाग्ययुक्तम् । वशां वन्ध्यां वेहतं गां न गर्भघातिनीं गामपि । अन्यत्पूर्ववत् ।

[अथ एकादशमन्त्रमाह—

होता यक्षस्वाहाकृतीः । अग्निं गृहपतिं पृथक् ।

वरुणं भेषजं कविम् । क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अति-

च्छन्दसं छन्द इन्द्रियम् । बृहदृषभं गां वयो दधत् ।

वेत्वाज्यस्य होतर्यजं (७), इति ।

दधे दधेदतावृष इन्द्रियं पेशस्वतीर्वयोधसं वेत्वाज्यस्य होतर्यजं सप्त च ॥

इडस्पदेऽग्निं गायत्रीं व्यविम् । शुचिमेतं* शुचिमुष्णिहं दित्यवाहम् । ईडेऽन्य* सोममनुष्टुभं त्रिवत्सम् । सुबर्हिषदममृतेन्द्रं बृहतीं पञ्चाविम् । व्यचस्वतीः सुपायणा द्वारो ब्रह्माणः पङ्क्तिमिह तुर्यवाहम् । सुपेशसे विश्वमिन्द्रं त्रिष्टुभं पष्ठवाहम् । प्रचेतसा सयुजेन्द्रं जगतीमिहानङ्गाहम् । पेशस्वतीस्तिस्त्रो मारतीः पतिं विराजमिह धेनुं न । सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिं द्विषदमिहोक्षाणं न । शतक्रतुं मगमिन्द्रं ककुभमिह वशां वेहतं गां न । स्वाहाकृतीः क्षत्रमतिच्छन्दसं बृहदृषभं गाम् । इन्द्रियमृषिवसुनवदशेहेन्द्रिय-मष्टं नक् दश गां न वयो दधत्सर्ववेतु ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

===

स्वाहाकृतिशब्देनैकादशप्रयाजदेव उच्यते । स च पृथग्गृहपतिः प्रत्येकं गृहस्य पात्रको वरुणः पारिवारकः कविर्निद्रांस्तादृशमग्निं होता यजतु । सप्तं बलवन्तम् । बृहत्प्रौढम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ षष्ठेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

येन्द्रे पञ्चावेकादश प्रयाजपैषाः सप्तदशेऽभिहिताः । अष्टादश आपिनाम-
(मि)काः प्रयाजयाज्या उच्यन्ते । तत्र प्रथमामृचमाह—

समिद्धो अग्निः समिधा । सुषमिद्धो वरेण्यः ।

गायत्री छन्द इन्द्रियम् । त्र्यविर्गौर्वियो दधुः, इति ।

समिन्नामकः प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निः । स च समिधा समिधागेन सुषमिद्धः
प्रज्वालितः । योऽयं तादृशोऽग्निर्यच्च गायत्र्याख्यं छन्दो योऽपि त्र्यविः
सार्धसंवत्सरो गौस्त एते देवा इन्द्रियं चक्षुरादिपादं वय आयुष्यं च दधुः
संपादितवन्तः ।

अथ द्वितीयामाह—

तनूनपाच्छुचिं व्रतः । तनूनपाच्च सरस्वती । उष्णि-

क्छन्द इन्द्रियम् । दित्यवाङ्गौर्वियो दधुः, इति ।

तनूनपाच्छन्देन द्वितीयप्रयाजदेव उच्यते । स च शुचिव्रतः शुद्धेन व्रत-
कर्मणा युक्तस्तादृशस्तनूनपाच्छरीरमाप्तिहेतुः सरस्वती चोष्णिक्छन्दश्च दित्य-
वाद्संवत्सरद्वयोपेता गौश्चेत्येते देवा इन्द्रियं वयश्च संपादयन्तु ।

अथ तृतीयामाह—

इडाभिरग्निरीड्यः । सोमो देवो अमर्त्यः (१) ।

अनुष्टुप्छन्द इन्द्रियम् । त्रिवत्सो गौर्वियो दधुः, इति ।

इडाभिर्मन्त्रोक्ताभिः स्तुतिभिरीड्यः स्तुत्य ईड्यनामकोऽग्निस्तृतीयप्रयाज-
देवो यश्चापत्यो मरणरहितः सोमो देवो यदनुष्टुप्छन्दो योऽपि संवत्सरत्र-
योपेता गौस्त एते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ चतुर्थीमाह—

सुबर्हिरग्निः पषण्वान् । स्तीर्णवर्हिरमर्त्यः । बृहती

छन्दं इन्द्रियम् । पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः, इति ।

सुष्ठु बर्हिर्यस्यासौ सुबर्हिरेतन्नामकश्चतुर्थप्रयाजेदेवोऽग्निः पूषणान्पूषणा देवेन युक्तः पोषणसामर्थ्ययुक्तो वा । स्तीर्णबर्हिर्वेदिप्रसारितबर्हियुक्तोऽमर्त्यो मरणरहितः । ईदृशो योऽग्निर्यच्च बृहती छन्दो योऽपि सार्धसंवत्सरद्वयोपेतो गौरेवे देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ पञ्चमीमाह—

दुरो देवीर्दिशो महीः । ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।

पङ्क्तिश्छन्दं इहेन्द्रियम् । तुर्यवाङ्गौर्वयो दधुः

(२), इति ।

दुरः पञ्चमप्रयाजदेवतास्ताश्च देवांश्चोत्तमाना दिशो दिग्गूपा महीर्महत्सः । यश्च ब्रह्मा ब्राह्मणस्वामी बृहस्पतिर्देवो यदपि पङ्क्तिश्छन्दो योऽपि सार्धसंवत्सरत्रयोपेतो गौरेते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ षष्ठीमाह—

उपे यह्नी सुपेशसा । विश्वे देवा अमर्त्यः । त्रिष्टु-

छन्दं इन्द्रियम् । षष्ठवाङ्गौर्वयो दधुः, इति ।

उपे षष्ठप्रयाजदेवते यह्नी प्रयत्तमाने सुपेशसा शोभमानरूपे । ईदृशौ ये देव्यौ ये चामर्त्या मरणधर्मरहिता विश्वे देवा यच्च त्रिष्टुछन्दो योऽपि संवत्सरचतुष्टयोपेतो गौरेते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ सप्तमीमाह—

दैव्यां होतारा भिषजा । इन्द्रेण सयुजा युजा ।

जगती छन्दं इहेन्द्रियम् । अनङ्वाङ्गौर्वयो दधुः,

इति ।

दैव्यौ होतारौ सप्तमप्रयाजदेवौ । तौ च भिषजौ चिकित्सकाविन्द्रेण सयुजा सह वर्तमानौ युजा परस्परमपि संयुक्तौ । ईदृशौ यौ देवौ यच्च जगती छन्दो योऽपि शकटवहनक्षमो गौरेते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ षष्ठीमाह—

ति॒स्र इ॒डा सर॑स्वती । भार॑ती म॒रुतो॒ विशः॑ (३) ।

वि॒राट् छ॒न्द इ॒हेन्द्रि॒यम् । धे॒नुर्गौ॑र्न वयो॑ दधुः, इति ।

इहा सरस्वती भारती चाष्टमप्रयाजदेवतास्तिस्त्रो याः सन्ति येऽपि देवानां मध्ये विशो मरुतो यदपि विराट्छन्दो नवमसूतिका गौरपि या विद्यते एते देवा इह कर्मणीन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ नवमीमाह—

त्वष्टा॑ तु॒रीपो॒ अद्भुतः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी पु॒ष्टि॒वर्ध॑ना ।

द्वि॒पाच्छ॒न्द इ॒हेन्द्रि॒यम् । उ॒क्षा गौ॑र्न वयो॑ दधुः, इति ।

त्वष्टा नवमप्रयाजदेवः । स च तुरीपः शीघ्रप्राप्तिमानद्भुत आश्चर्यविग्रहस्तादृशो यो देवो यौ च पुष्टिवर्धना पुष्टिं वर्धयितारौ ताविन्द्राग्नी यदपि द्विपात्पादद्वयोपेक्षच्छन्द उक्षा गौर्न सेचनसमर्थो गौरपि यो विद्यते ते देवा इह कर्मणीन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथ दशमीमाह—

श॒मि॒ता नो॒ वन॒स्पतिः॑ । स॒वि॒ता प्र॑सुवन्भ॒र्गम् । क॒कु-

च्छ॒न्द इ॒हेन्द्रि॒यम् । व॒शा वे॒हद्वौ॑र्न वयो॑ दधुः, इति ।

वनस्पतिर्दशमप्रयाजदेवः । स च नोऽस्माकं शमिता सर्वोपद्रवशमनहेतुः । तादृशो यो देवो यश्च सविता भर्गं सौभाग्यं प्रसुवन्नेरयन्वर्तते गौर्न गौरपि वेहद्वर्धयतिनी सती वशा वन्द्या या विद्यते एते देवा इन्द्रियं वयश्च दधुः ।

अथैकदशीमाह—

स्वाहा॑ य॒ज्ञं वरु॑णः । सु॒क्षत्रो॑ भि॒षजं॑ कर॒त् ।

अति॑च्छ॒न्दाश्छ॒न्द इ॒न्द्रि॒यम् । बृ॒हद्व॑ष॒भो गौ॑र्वयो॑

दधुः (४), इति ।

अमर्त्यस्तुर्थवाङ्गौर्वयो दधुर्विशो वशा वेहद्वौर्न वयो दधुश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

स्वाहाकारारूप्य एकादशप्रयाजदेवो यज्ञं निष्पादयति । स च वरुणोऽनि-
ष्टवारकः सुसन्धः शोभनबलोपेतो भेषजं करदौषधं करोति । तादृशो यो
देवो यस्मात्तिच्छन्दा(न्दआ)रूप्यं छन्दो योऽपि मौढ ऋषयो गौरेने देवा
इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ षष्ठ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजयाज्या अष्टादशोऽभिहिताः । एकोनविंशे वपापुरो-
डाशहविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

वसन्तेनर्तुना देवाः । वसवस्त्रिवृता स्तुतम् रथं-
रे तेजसा । हविरिन्द्रे वयो दधुः, इति ।

वसन्तारूपेण नर्तुदेवेन सहिता वसवो देवा इन्द्रे हविरिदं सप्तर्षमाणं वय
आयुष्यं च दधुः संपादितवन्तः । कीदृशं हविस्त्रिवृदारूपेण स्तोमेन स्तुतम् ।
तथा तेजसा तेजस्विना रथं तारूपेण (ण) साम्ना स्तुतम् ।

[अथ] वर्षायाज्यामाह—

ग्रीष्मेण देवा ऋतुना । रुद्राः पञ्चदशे स्तुतम् ।
बृहता यशसा बलम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः, इति ।

ग्रीष्मर्तुना सहिता इन्द्राः पञ्चदशस्तोमे यशस्विना बृहत्साम्ना स्तुतं बल-
करं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह--

वर्षाभिर्ऋतुनाऽऽदित्याः । स्तोमे सप्तदशो स्तुतम्
(१) । वैरूपेण विशौजसा । हविरिन्द्रे वयो
दधुः, इति ।

वर्षर्तुना सहिता आदित्याः सप्तदशस्तोमे वैश्वानुग्राहकेणोजस्विना वैरू-
पसाम्ना स्तुतं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ।

पुरोडाशस्य याज्यामाह--

शारदेनर्तुना देवाः । एकविंश क्रभवः स्तुतम् ।
वैराजेन श्रिया श्रियम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः, इति ।

शरदृतुसहिता ऋधुनामका देवा एकविंशस्तोमे श्रिया श्रीपदेन वैराजेन
साम्ना स्तुतं श्रियं श्रीपदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह--

हेमन्तेनर्तुना देवाः । मरुस्त्रिणवे स्तुतम् । बलेन
शकरीः सहः । हविरिन्द्रे वयो दधुः, इति ।

हेमन्तर्तुसहिता मरुनामका देवास्त्रिणवस्तोमे बलेन बलपदेन शकरीः
शकरसाम्ना स्तुतं सहो बलपदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ।

[अथ] हविषो याज्यामाह--

शैशिरेणर्तुना देवाः । त्रयस्त्रिंशोऽमृतं स्तुतम् ।
सत्येन रेवतीः क्षत्रम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः
(२), इति ।

स्तोमे सप्तदशो स्तुतं सहो हविरिन्द्रे वयो दधुश्चत्वारि च ।

वसन्तेन ग्रीष्मेण वर्षाभिः शारदेन हेमन्तेन शैशिरेण षट् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठा-

ध्याय एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

====

शैशिरर्तुसहिता देवास्त्रयस्त्रिंशारुये स्तोमे सत्येन सत्यवाक्येन हेतुना रेवती रेवत्याख्येन साम्ना स्तुतममृतमविनश्वरं क्षत्रं बलपदं हविर्वयश्चेन्द्रे दधुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यपाठः एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ षष्ठे विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ता । अथ विंशेऽनूया-
जानां मैत्रावरुणमेषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

देवं बर्हिर्निद्रं वयोधत्तम् । देवं देवमवर्धयत् । गाय-

त्रिया छन्दसेन्द्रियम् । तेज इन्द्रे वयो दधत् ।

वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज, इति ।

बर्हिःशब्देन प्रथमानूयाजदेवस्वरूपमुच्यते । तच्च देवं श्रोतनशीलम् । योऽयमिन्द्रो वयोधा आर्युष्या (ष्य) धारकस्तं देवमिन्द्रं पूर्वोक्तदेवन-
शीलं बर्हिःस्वरूपमवर्धयद्वर्धयवत् । यच्च गायत्र्याख्येन (ण) छन्दसा सहितं सदिन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं तेजः शरीरकान्तिर्वैष आयुष्यं च दधत्सं-
पादयति । वसुधेयस्य धनधारकस्य देवस्य वसुवने धनदाननिमित्तमयं प्रथमानूयाजदेवो वेत्याज्यं पिबतु । तदर्थं हे होतर्यज याज्यां पठ ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

देवीर्द्वारो देवमिन्द्रं वयोधत्तम् । देवीर्देव-

मवर्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियम् ।

प्राणमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसु-

धेयस्य वियन्तु यजं (१) इति ।

द्वारशब्दवाच्या देव्यो द्वितीयानुयाजदेवता याः सन्ति ता देव्यो देवं द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयन् । ताश्च देव्य उष्णिहा छन्दसा सहेन्द्रियपाटवं प्राणं स्यैर्यमायुष्यं चेन्द्रे संपादयन्तु ।

अथ तृतीयमन्त्रमाह--

देवी देवं वयोधसम् । उषे इन्द्रमवर्धताम् । अनुष्टुभा
छन्दसेन्द्रियम् । वाचमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने
वसुधेयस्य वीतां यजं, इति ।

उषे देवी उषारूपे देव्यौ तृतीयानुयाजदेवते । ते उषे वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवत्यौ । ते चानुष्टुभा छन्दसा सहेन्द्रियं वाग्वयासीन्द्रे संपादयतः ।

अथ चतुर्थमन्त्रमाह--

देवी जोष्ट्री देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवी देवमवर्ध-
ताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियम् । श्रोत्रमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं (२), इति ।

जोष्ट्री देवी जोष्ट्यारूपे देव्यौ ये विद्येते ते देव्यौ द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवत्यौ । ते च बृहत्या छन्दसा सहेन्द्रियं श्रोत्रवयासीन्द्रे संपादयतः । इन्द्रियशब्दः सामान्यवाची वाक्श्रोत्रादयो विशेषवाचिनः ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह--

देवी ऊर्जाहुती देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवी देवमव-
र्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियम् । शुक्रमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यजं, इति ।

ऊर्जाहुत्याख्ये ये देव्यौ विद्यते ते देव्यौ द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं
वर्धितवत्यौ । ते च पङ्क्त्या छन्दसा सहेन्द्रियं शुक्रं, वयासीन्द्रे संपादयतः ।
शुक्रशब्देन दीप्तिरुच्यते ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह —

दे॒वा दे॒व्या हो॒ता॒रा दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑म् । दे॒वा दे॒व-
मव॑र्धताम् । त्रि॒ष्टु॒भा छन्द॑सेन्द्रि॒यम् । त्विषि॑मिन्द्रे
वयो॒ दध॑त् । वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वी॒तां यज॑(३), इति ।

देव्यहोतृनामकौ यौ देवौ विद्यते तौ देवौ द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं
वर्धितवन्तौ । तौ च त्रिष्टुभा छन्दसा सहेन्द्रियं त्विषि वयासीन्द्रे दधतुः ।
पूर्वत्र शुक्रशब्देन शरीरकान्तिरुक्ता, इह त्विषिशब्देन रश्मिरुच्यते ।

अथ सप्तममन्त्रमाह —

दे॒वीस्ति॒स्त्रास्ति॒स्त्रो दे॒वीर्वयो॒धसं॑म् । पति॒मिन्द्रं॑मव॑र्धयन् ।
जग॑त्या छन्द॑सेन्द्रि॒यम् । बल॒मिन्द्रे॑ वयो॒ दध॑त् । वसु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वि॒यन्तु॑ यज॑, इति ।

या देव्यस्तिस्त्रास्त्रिसंख्याका एकैकस्यास्त्रिभूर्तित्वात्पुनरापि तिस्र इत्यु-
च्यन्ते । ताः सर्वा वयोधसं पालकमिन्द्रं वर्धितवत्यः । ताः पुनर्जगत्या छन्दसा
सहेन्द्रियं बलं वयासीन्द्रे संपादयन्ति ।

अथाष्टममन्त्रमाह —

दे॒वो नरा॒श॒सो दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑म् ।
दे॒वो दे॒वमव॑र्धयत् । वि॒राजा॒ छन्द॑सेन्द्रि॒-
यम् । रे॒त इन्द्रे॑ वयो॒ दध॑त् । वसु॒वने॑

वसुधेयस्य वेतु यज (४), इति ।

नराशंसारुयो यो देवोऽस्ति स देवो द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवान् । स च विराजा छन्दसा युक्त इन्द्रियं रेतो वर्णासीन्द्रे संपादयति ।

[अथ] नवममन्त्रमाह—

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियम् । भगमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज, इति ।

वनस्पत्याख्यो यो देवोऽस्ति स देवो द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं वर्धितवान् । स च द्विपदा छन्दसा सहेन्द्रियसौभाग्यवर्णासीन्द्रे संपादयति ।

अथ दशममन्त्रमाह—

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसम् देवो देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियम् । यश इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज, इति ।

वारितीनां जलप्राप्तीनां संबन्धि बर्हिराख्यं यज्ञस्वरूपमस्ति तदिदं बर्हिः स्वरूपं द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं वर्धितवत् । तच्च ककुभा छन्दसा सहेन्द्रियञ्चोवर्णासीन्द्रे संपादयति ।

अथैकादशमन्त्रमाह—

देवो अग्निः स्थिष्टृष्टदेवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा च्छन्दसेन्द्रियम् । क्षत्रमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज (५), इति ।

वियन्तु यज वीतां यज वीतां यज वेतु यज वेतु यज पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

=====

स्विष्टकृदारुणोऽग्निर्देवो योऽस्ति स देवो द्योतमानं वयोधसमिन्द्रं देवं
वर्धितवान् । स चातिच्छन्दोरूपेण च्छन्दसा सहेन्द्रियबलवयांसीन्द्रे संपाद-
यति । अतो धनधारकस्य धनदाननिमित्तमयं स्विष्टकृदेव आज्यं वेतु
पिबतु । तदर्थं हे होतार्यज याज्यां पठ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठ्यनुवाकः ॥ २० ॥

देवं बर्हिर्गायत्रिया तेजः । देवीद्वारि उष्णिहा प्राणम् । देवी देवमुषे अनुष्टुमा
वार्चम् । देवी जोष्टी बृहत्या ओत्रम् । देवी उर्जाहुती पङ्क्त्या शुक्रम । देवा दैव्या
होतारः त्रिष्टुमा त्विषिम् । देवीस्तिस्रस्तिस्त्रो देवीः पति जगत्या बलम् । देवो नरा-
शंसो विराजा रेतः । देवो वनस्पतिर्द्विपदा भगम् । देवं बर्हिर्वीरितिनां ककुमा
यशः । देवो अग्निः स्विष्टकृदतिच्छन्दसा क्षत्रम् । वेतु वियन्तु चतुर्वीतामेको वियन्तु
चतुर्वेतु । अवर्धयदवर्धयश्चतुर्वर्धतामेकोऽवर्धयश्चतुर्वर्धयत् ।

स्वाद्धी त्वा सोमः सुरावन्तः सोमिन मित्रोऽसि यद्देवा होता यक्षत्समिधेन्द्रः समिद्ध
इन्द्र आचर्षणि प्रा देवं बर्हिरिन्द्रः सुदेवः होता यक्षत्समिधाऽग्निः समिद्धो अग्निर-
श्विनाऽश्विना हविरिन्द्रियं देवं बर्हिः सरस्वत्यग्निमद्योशन्तो होता यक्षदिडस्पदे समिद्धो
अग्निः समिधा वन्तेन देवं बर्हिरिन्द्रं वयोधसं विंशतिः ।

स्वाद्धी त्वेम मित्रोऽस्यदभृथ पुरंदरो होता यक्षदिडस्पदे समिद्धो अग्निरश्विना देवी
उर्जाहुती वेत्वाज्यस्य वैरूपेण विशौजसा षण्णवतिः ।

स्वाद्धी त्वाऽभी मदन्त पितरः साम्राज्याय पुनं पवित्रेणेवाऽऽज्यमुषासानक्ता बर्है-
रधातामश्विना हविरिन्द्रियं देव इन्द्रो वनस्पतिः पृष्ठाहं गां देवी देवं वयोधसं
चतुर्नवतिः ।

अच्छिन्नं तन्तुः होता यक्षत्सुपेशसो वरुणः क्षत्रमिन्द्रियः होता यक्षदिडस्पदे
वैरूपेण विशौजसा षडशीतिः ।

हरि ॐ ।

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थसंग्रहः—

ग्रहा उपस्थितिर्होम उपहोमोऽभिषेचनम् ।
 तथाऽवभृथ ऐम्द्रे तु पशौ चत्वार ईरिताः ॥ १ ॥
 पशुत्रयेऽथ चत्वारः सूक्तवाके त्वनन्तरः ।
 पितृयज्ञे नूत्तरः स्यात्पशावैन्द्रे चतुष्टयम् ॥ २ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ॥
 पुमर्थाश्चतुस्रो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
 भाष्ये षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० २ अध्या० १ (१४) अनु० २० (१४७)) ।
 (भाष्यक्रमेण—का० २ प्रपा० १ (१४) अनु० २० (१४७)) ।

=====

अथ द्वितीयकाण्डे सप्तमपपाठकारम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे पपाठके सात्रामणिः कौकिल्युदीरिता ।

सबनामान एकाहाः कथयन्ते सप्तमे स्फुटम् ॥ २ ॥

सूयत ईश्वरत्वेनाभिषिच्यत एषिति सवा एकाहविशेषाः । तत्राऽऽदौ
बृहस्पतिसव उच्यते । तस्मिंश्च बृहस्पतिसवे चोदकप्राप्तास्त्रिवृदादिस्तोमान्दा-
दशस्वपि स्तोत्रेषु बाधितुमेकं स्तोमं विधत्ते—

हरिः ॐ ।

त्रिवृत्स्तोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वै त्रिवृत् । ब्रह्म-
वर्चसमेवावरुन्धे, इति ।

प्रकृतौ बहिष्पत्रमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमश्चतुर्ष्वज्यस्तोत्रेषु माध्वंदिनपत्रमान-
स्तोत्रे च पञ्चदशस्तोमश्चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेष्वार्धपत्रमानस्तोत्रे च सप्तदशस्तोमो
यज्ञायज्ञीयस्तोत्र एकविंशस्तोमस्तान्बाधित्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोम
एकः कर्तव्यः । तस्य ब्रह्मवर्चसमहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसप्राप्तिर्भवति ।

सोमयागसंस्थाविशेषं विधत्ते—

अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वा अग्नि-

ष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे, इति ।

पृष्ठस्तोत्रे विकल्पितबृहत्सामव्यावृत्त्यर्थं रथंतरसाम विधत्ते—

रथंतरं सामं भवति । ब्रह्मवर्चसं वै रथंतरम् ।

ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे, इति ।

होतरि कंचिद्विशेषं विधत्ते—

परिस्रज्जी होता भवति (१) । अरुणो

मिर्मिरस्त्रिशुक्रः । एतद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपम् । रूपे-

णैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, इति ।

परिस्रजौ खलतिः, शिरसि स्रगाकारेण परित एव केशा न तु मध्य इत्यर्थः । अरुणः संध्यावर्णः । मिर्मिरः पुनःपुनरतिवेगेन चक्षुर्भीजनयुक्तः । त्रिशुक्रस्त्रिषु वेदेषु शुद्धो मातृवंशपितृवंशनिजाचारेषु वा शुद्धः । यदेतद्द्विज-
वेषस्य लक्षणं खलत्यादि, यच्च त्रिशुक्रत्वं तदुभयमपि ब्रह्मवर्चसस्वरूपम् ।
अतस्तदनुकूलेन रूपेण ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ।

बृहस्पतिसवस्योत्पत्तिविधिमुक्त्वा प्रयोगं विधत्ते—

बृहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति ।

स एतं बृहस्पतिसवमपश्यत् । तमाहरत् । तेनाय-

जत । ततो वै स देवानां पुरोधामगच्छत् । यः

पुरोधाकामः स्यात् । स बृहस्पतिसवेन यजेत(२) ।

पुरोधामेव गच्छति, इति ।

बृहस्पतिः पुरोधां देवगुरुत्वलक्षणं मुख्यत्वं पौरोहित्यं वा ।

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते—

तस्य प्रातःसवने सन्नेषु नाराशस्त्रेषु । एकादश

दक्षिणा नीयन्ते । एकादश माध्यादिने सवने

सन्नेषु नाराशस्त्रेषु । एकादश तृतीयसवने सन्नेषु

नाराशस्त्रेषु । त्रयस्त्रिंशत्संनयन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै

देवताः । देवता एवावरुन्धे, इति ।

भक्षिताप्यायित्वमसा नाराशसास्त्रेषु दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात्सन्नेषु
सत्सर्वेकादश गावो दक्षिणात्वेन नीयन्ते दातव्याः । एवमुत्तरयोरपि सवन-
योस्ता मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्संनयया देवतासाम्यात्तत्प्रीतिहेतवो भवन्ति
“ ये देवा दिव्येकादशस्य ” इति मन्त्रे त्रयस्त्रिंशदेवा आम्नाताः ।

दाक्षिण्यायामपरं विधेयमाह—

अश्वश्वतुस्त्रिंशः । प्राजापत्यो वा अश्वः (३) ।

प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानाम् । यावतीरेव देवताः ।

ता एवाश्वरुन्धे, इति ।

पूर्वोक्तमवापेक्षया चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरकोऽश्वो दातव्यः । प्रजापतिजन्यत्वात्-
त्प्राजापत्यत्वम् । प्रजापतिश्च पूर्वोक्तदेवतापेक्षया चतुस्त्रिंशः । अतोऽश्वदानेन
सर्षदेवताप्राप्तिर्भवाति ।

एतस्य कर्मणः सवत्वादभिषेकं विधत्ते—

कृष्णमजिनंऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् ।

यत्कृष्णमजिनम् । ब्रह्मवर्चसेनैवैनं समर्धयति, इति ।

कृष्णमजिनमार्त्तरीयं तत्रोपबिष्टं यजमानमभिषिञ्चेत् । ऋक्सामयोः कृष्णमृ-
गरूपत्वेत्संस्कारणत्वाद्ब्रह्मरूपत्वम् । तेन ब्रह्मवर्चससमृद्धिः ।

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते—

आज्येनाभिषिञ्चति । तेजो वा आज्यम् । तेजं

एषास्मिन्दधाति (४), इति ।

होता भवति यजेत वा अश्वो दधाति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

====

वाचस्य स्मिन्वत्वात्तेजस्त्वम् ॥

अत्र मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् ।

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र भैवमङ्गत्वबोधनम् ।

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥

इदमाज्जायते— “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत । अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत” इति । तत्रेष्टेति क्त्वाप्त्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालिकतां ब्रूते । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्योत्तरकालीनतां बोधयतीति चेन्मैवम् । वाजपेयाङ्गत्वबोधनमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां तद्विवक्षानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाले इत्युक्तम्, तथाऽपि तन्न निवर्तं मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । वाजपेयप्रकरणस्यङ्गत्वेन गृह्यते । अन्यथा त्वमकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात्मकरणं बाध्येत । अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रासिद्धबृहस्पतिसवत्वामावात्तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेन्न । मासाग्निहोत्रन्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्माद्वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् । अग्निं चित्वेत्यत्राप्येवं योजनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ सप्तमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे बृहस्पतिसवोऽभिहितः । द्वितीये वैश्यसवोऽभिधीयते । स च सूत्र-
कारेण स्पष्टमभिहितः—“अथ सवानां व्याख्यातो बृहस्पतिसवः । वैश्यः
पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त हवींषि निर्वपति । पृश्निः पष्ठौही मारुत्याल-
भ्यते । तस्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतो यजमानायतन ऋषभचर्म प्राचीनग्रीवमु-
त्तरलोममास्तीये तस्मिन्नासीनं यजमानं दध्नाऽभिषिञ्चति” इति । तत्र
प्रथमं हविर्विधत्ते—

यदाग्नेयो भवति । अग्निमुखा हृद्धिः, इति ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः कर्तव्यः, समृद्धेरग्निपूर्वकत्वात् । आदावाग्नेयेन तत्स-
मृद्धं कर्म भवति ।

द्वितीयं हविर्विधत्ते—

अथ यत्पौष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिवैश्यस्य । पुष्टि-

मेवावैरुन्धे, इति ।

पौष्णश्च कर्तव्यः पूषदेवतायाः पुष्टिहेतुत्वात् । वैश्यस्य पुष्टिकामत्वात्पु-
ष्टिमेव प्राप्नोति ।

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

प्रसवाय सावित्रः, इति ।

सावित्रोऽष्टाकपालः पुरोडशः कार्यः । स च सवितुः प्रसवाय प्रेरणाय संपद्यते ।

चतुर्थं हविर्विधत्ते—

अथ यत्त्वाष्ट्रः । त्वष्टा हि रूपाणि विकरोति, इति ।

अष्टाकपालस्त्वाष्ट्रः कार्यः । तस्मात्त्वष्टा निषिक्ते रेतसि विविधानि रूपाणि करोति ।

पञ्चमं हविर्विधत्ते—

निर्वरुणत्वाय वारुणः (१) । अथो यं एव कश्च

सन्तसूयते । स हि वारुणः, इति ।

अष्टाकपालो वारुणः कार्यः । स च निर्वरुणत्वाय वरुणपाशराहिषाय संपद्यते । अपि च पूर्वं यः को ह्यल्पः पुरुषः सन्तसूयतेऽभिषिच्यते । स हि तदा वारुणो वरुणेनानुगृहीत इत्युच्यते । तस्माद्वारुणयागोऽभिषेकयोग्यः ।

षष्ठं हविर्विधत्ते—

अथ यैद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्यः, इति ।

एकादशकपालो वैश्वदेवः कार्यः । यस्माद्वैश्यो विश्वेदेवैः सह प्रजापतेर्मध्य-
भागादुत्पन्नः । तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त । “जगती छन्दो वैरूपं
साम वैश्यो मनुष्याणाम्” इति श्रुत्यन्तरविधानात् । ततस्तदीयत्वाद्वैश्वदेव-
स्तत्र योग्यः ।

सप्तमं हविर्विधत्ते—

अथ यन्मारुतः । मारुतो हि वैश्यः, इति ।

एकादशकपालो मारुतः कार्यः । मरुता देवविट्त्वेन वैश्ययागे योग्य-
त्वात् । मरुतां विट्त्वम् “मारुतो वै देवानां विशः” इति विप्रसिद्धश्रुतेः ।

अधिकशक्कानिवृत्तये हविःसंख्यां दर्शयति—

सप्तैतानि हवींश्च भवन्ति ।

सप्त गणा वै मरुतः, इति ।

“ ईदृक् चान्यादृक् च ” इत्यादयः सप्त गणाः ।

अथ पशुं विधत्ते—

पृश्नः पष्ठौही मा॒रुत्याल॑भ्यते । विड्वै मरुतः, इति ।

पृश्नः श्वेतवर्णा पष्ठौही चतुर्वर्षा । तादृशी काचिदजा मरुदेवताकाऽऽ-
लब्धव्या ।

अथाभिषेककालविधिमुच्यति—

विशं ए॒वैतन्म॑ध्यतो॒ऽभिषि॑च्यते । तस्माद्वा ए॒ष वि॒शः

प्रि॒यः । वि॒शो हि म॑ध्यतो॒ऽभिषि॑च्यते, इति ।

एतस्य पशोर्मध्ये सिवष्टकृतः पुरस्तादभिषिञ्चेदिति विधिरुक्तेषः । एवं
साति विशः प्रजाया मध्य एतदभिषेचनं कृतं भवति । यस्पाद्विशो मध्येऽभि-
षेकः कृतस्तस्मादेवैष वैश्यः सर्वानुष्ठायी विशां प्रियो भवति ।

अभिषेकार्थमासनं विधत्ते—

ऋषभ॑च॒र्मोऽध्या॑भिषिञ्चति । स हि प्र॑जनयि॒ता, इति ।

यस्माद्वैश्वः प्रजोत्पादकस्तस्मात्तदीयस्य चर्मणि पर्याभिषिञ्चेत् ।

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते—

द॒ध्नाऽभिषि॑ञ्चति । ऊ॒र्वा अ॒न्नायं॑ दधि॑ । ऊ॒र्जैवै-

न॒म॒न्नाय॑नं॒ सम॑र्धयति (२), इति ।

वारु॒णो विड्वै॑ मरुतो॒ऽष्टौ च॑ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

दध्नो रसरूपत्वात्तादृशेनाभेन वैश्यं समर्धयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणमाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ सप्तमे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये वैश्यसवोऽभिहितः । तृतीये ब्राह्मणसवोऽभिधीयते । स च सूत्र-
कारेण स्पर्ष्टाकृतः — “ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चमकाम आग्नेयादीन्यष्टौ हवींषि
निर्वपति पुरस्तात्स्विष्टकृतो हिरण्येन घृतमुत्पूय तेन कुष्णाजिन आसीन-
मभिषिञ्चति ” इति । तान्येतानि हवींषि विधातव्यानि । तत्र प्रथमं
विधत्ते—

यदाग्नेयो भवति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः, इति ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः कर्तव्यः । अग्निना सह ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजत्व-
साम्येनाऽऽग्नेयत्वम् ।

द्वितीयं विधत्ते—

अथ यत्सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः, इति ।

सौम्य एकादशकपालः कर्तव्यः । “सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ”
इति श्रुतेर्ब्राह्मणस्य सौम्यत्वम् ।

तृतीयं विधत्ते—

प्रसवायैव सावित्रः, इति ।

सावित्रोऽष्टाकपालः कार्यः । स च प्रसवायैव कल्प्यते ।

चतुर्थं विधत्ते—

अथ यद्वार्हस्पत्यः । एतद्वै ब्राह्मणस्य वाक्पती-
यम्, इति ।

वार्हस्पत्योऽष्टाकपालः कर्तव्यः । यद्वृहस्पतिसंबन्धित्वमेतदेव ब्राह्मणस्य
वाक्पतित्वं नाम ।

पञ्चमं विधत्ते—

अथ यदग्नीषोमीयः । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । तौ

यदा संगच्छेते (१) । अथ वीर्यावत्तरो भवति, इति ।

अग्नीषोमीय एकादशकपालः कर्तव्यः । ब्राह्मणस्याऽऽग्नेयत्वं पूर्वमुक्तम् ।

तेन पूर्वोक्तं सौम्यत्वमप्युपलक्ष्यते । तावन्निश्च सोमश्चेत्वेतौ यदा संगता भवतस्तदानीं द्विगुणब्राह्मण्येन वीर्यातिशयो भवति ।

अथ षष्ठं विधत्ते—

अथ यत्सारस्वतः । एतद्धि प्रत्यक्षं ब्राह्मणस्य

वाक्पतीयम्, इति ।

सारस्वतोऽष्टाकपालः कार्यः । ब्राह्मणस्य सरस्वतीसंबन्धित्वं यदस्त्येत-
त्प्रत्यक्षमेव वाक्पतिन्त्वम् । बृहस्पतिसंबन्धेन तु यद्वाक्पतित्वं पूर्वमुक्तं
तच्छास्त्रसिद्धम् । जिह्वायाः सरस्वतीसंबन्धे तु तद्वाक्पतित्वमनुभूयते ।

रुप्तमं विधत्ते—

निर्वरुणत्वयैव वारुणः । अथो य एव कश्च

सन्त्सूयते । स हि वारुणः, इति ।

वारुणोऽष्टाकपालः कर्तव्यः । स च पूर्ववद्वरुणपाञ्चराहित्यायेव संपद्यते ।
अपि च य एव कश्चिन्पुमानधमोऽपि सूयतेऽभिषिच्यते स पुमान्वरुणेनानु-
गृहीतो राजा भवति ।

अष्टमं विधत्ते—

अथ यद्यावापृथिव्यः । इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदय-

च्छत । तं द्यावापृथिवी नान्वमन्येताम् । तमेतेनैव

भागधेयेनान्वमन्येताम् (२) । वज्रस्य वा एषोऽनु-

मानाय । अनुमतवज्रः सूयाता इति, इति ।

द्यावापृथिव्य एककपालः कर्तव्यः । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रवधार्थं वज्रमु-
द्यतवान् । तमिन्द्रं ते द्यावापृथिव्यौ नान्वमन्येताम् । अनुमत्यभावे कारणं
दर्शपूर्णमासब्राह्मणे स्पष्टमभिहितम्—“ ते अब्रूतां द्यावापृथिवी मा महा-
(ह) राऽऽवयोर्वै श्रितः ” इति । योऽयमेककपालरूपो भागोऽस्ति तेन भाग-
धेयेन तुष्टे द्यावापृथिव्यौ वृत्रवधार्थमुद्यतं वज्रमङ्गीकृतवत्यौ । अतोऽत्रापि
यः पुरोडाशः स एव वज्रस्यानुमत्यर्थं संपद्यते । अनुमतवज्रो हि पुरुषः

दृक्ष्ये समर्थत्वात्सूयाता अभिषेकमर्हतीत्येवाभिज्ञा आहुः ।

अधिकत्वशक्कानिबारणाय हविःसंख्यां दर्शयति—

अष्टावेतानि हवींश्च भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री ।

गायत्री ब्रह्मवर्चसम् । गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव-

रुन्धे, इति ।

अष्टमंख्योपेताया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहेतुनया ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ।

अभिषेकद्रव्यस्योत्पवनं विधत्ते—

हिरण्येन घृतमुत्पुनाति । तेजस एव रुचे, इति ।

निर्मलद्रव्यत्वात्स्वतोऽपि घृतं तेजोर्थमेव पुनरपि हिरण्योत्पवनेनात्यन्त-
दीप्त्यर्थं भवति ।

अभिषेककालीनमाधारं विधत्ते—

कृष्णाजिनोऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वा एतद्वक्स-

मयो रूपम् । यत्कृष्णाजिनम् । ब्रह्मन्नेवैनमृक्साम-

योरध्यभिषिञ्चति, इति ।

कृष्णाजिने समासीनमेनमभिषिञ्चेत् । कृष्णाजिनं च ब्रह्मणो वेदस्य
संबन्धिनोऽवसामयोः स्वरूपम् । “ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायतिष्ठमाने
कृष्णारूपं कृत्वाऽपक्रम्यान्तेष्टनाम् ” इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । अतः कृष्णा-
जिनेऽभिषेकेण ब्रह्मन्नेव वेद एव ऋक्सामयोरुपर्येनमभिषिञ्चति ।

द्रव्यं विधत्ते—

घृतेनाभिषिञ्चति । तथा वीर्यावत्तरो भवति (३), इति ।

संगच्छते मागधेयेनान्वमन्येतां रूपं चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

घृत् स्य वज्ररूपत्वमन्यत्राऽऽम्नातम् “ घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा ”
इति । अतो घृतेनाभिषेके वीर्यातिशयो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ सप्तमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये ब्राह्मणसर्वोऽभिहितः । चतुर्थे सोमसर्वोऽभिधीयते । तस्य सोम-
यागरूपत्वं निषिध्य पशुरूपत्वं विधत्ते—

न वै सोमेन॑ सोम॑स्य सर्वोऽस्ति । ह॒तो ह्येषः ।
अभिषु॑तो ह्येषः । न हि ह॒तः सू॒यते॑ । सौमी॑श्च
सूतव॑शामाल॑भते । सोमो॑ वै रेतो॒धाः । रेत॑ ए॒व
तद॑धाति, इति ।

सोमेन यागेन सोमस्य देवस्य च सर्वोऽभिषेको नैवास्ति । यस्मात्कार-
णाच्च येषु सोमो हतः । हननं कथमिति तदुच्यते— यस्मादेवैष सोमोऽभिषु-
तस्तस्मादस्ति तस्य हननम् । “ घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति ” इत्य-
न्यत्राभिषवस्य हननरूपत्वश्रवणात् । न हि कचिदपि हतः पुरुषोऽभिषिच्य-
मानो दृश्यते । तस्मात्सोमस्य अभिषेकसिद्धये सोमयागं परित्यज्य सोमदेव-
ताकां सूतवशामालभते । सकृत्पञ्चमुत्पाद्य पश्चाद्वन्ध्या सूतवशा सोमस्य
रेतोधारकत्वात्तया देवतया रेत एव धारयति ।

अथाभिषेकमन्त्रं विधत्ते—

सौम्य॑र्चाऽभिषि॑ञ्चति । रेतो॒धा ह्येषा । रेतः॑ सोमः ।
रेत॑ ए॒वास्मि॑न्दधाति, इति ।

“ अषाढम् ” इत्यादिका वक्ष्यमाणा सौमी । यस्माद्दृगेषा रेतोधारणहेतुः
सोमोऽपि रेतःस्वरूपोऽतः सौम्याभिषेके सत्यस्मिन्व्यजमाने रेत एव दधाति ।

अस्मिन्सवे कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यत्किंच राजसूयमृते सोमम् । तत्सर्वं भवति, इति ।

राजसूये हेमपवित्राभिषेचनीयदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिद्विरात्रक्षत्रधृतिसं-
ज्ञकाः सप्त सोमयागास्तान्वर्जयित्वा यत्किंचिदनुपत्यादिकं सौत्रामण्यन्तं
प्रयोगजातं तत्सर्वमस्मिन्सोमसवेऽनुष्ठेयम् । तस्मिन् राजसूयप्रयोगमध्येऽरत्नीनां
हविर्भ्य ऊर्ध्वं संस्पृष्टां हविर्भ्यः पुरस्तात्सौमी सूत्रवशाऽऽलब्धव्या तस्याः
स्विष्टकृतः पुरस्तादभिषेकः कार्यः ।

अभिषेकाय सौमीमृचं पठति—

अषाढं युत्सु पृतनासु पश्विम् । सुवर्षामप्स्वां वृज-

नस्य गोपाम् । भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसम् ।

जयन्तं त्वामनु मदेम सोम, (१) इति ।

रेतः सोमः सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

===

हे सोम वयं त्वामनुसृत्य मदेम हृष्यास्म । कीदृशं त्वां युत्सु युद्धेष्वषाढं
सोढुमशक्यं पृतनासु सेनासु पश्विं पूरकं सुवर्षां सुवः स्वर्गेऽस्यात्परिष्टं विना-
शयतीति सुवर्षास्तं सुवर्षामप्स्वां न केनापि प्लायते भुज्यते इत्यप्ता अप्सा
एवाप्स्वास्तं वृजनं पापवर्जनं तस्य गोपा रक्षितारं भरेषु भरणीयेष्वग्नि-
ष्टोमादिषु जायते निवसतीति भरेषुजास्तं भरेषुजां सुक्षितिं शोमन(ना)क्षिति-
र्भूमिर्निवासस्थानं यस्यासौ सुक्षितिस्तं सुष्टुश्रवः कीदृशं स्यासौ सुश्रवास्तं
सुश्रवसं जयन्तं सर्वत्र जयशीलम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ सप्तमे पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे सोमसवोऽभिहितः । पञ्चमे पृथिसवोऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते--

यो वै सोमेन सूयते । स देवसवः । यः पशुना
 सूयते । स देवसवः । य इष्ट्या सूयते । स
 मनुष्यसवः । एतं वै पृथये देवाः प्रायच्छन् ।
 ततो वै सोऽप्यारण्यानां पशूनामसूयत ।
 यावतीः कियतीश्च प्रजा वाचं वदन्ति ।
 तासां सर्वासां सूयते (१) । य
 एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

यः क्रतुः सोमेन सूयते निष्पाद्यते स देवानां योग्यः सवः । यथा पूर्वोक्तो
 बृहस्पतिसवः । यश्च पशुना निष्पाद्यते वैश्यसवादिः सोऽपि देवाना-
 मपि योग्यः सवः । अतस्तदुभयं तथैव तिष्ठतु । यश्च स्वयमिष्ट्या निष्पा-
 द्यते स मनुष्ययोग्यः सवः सर्वेषां सुकृषः । तस्मादेतमेव मनुष्यसवं पृथि-
 नाम्ने कस्मैचिद्वात्रे वेनपुत्राय देवाः प्रायच्छन् । तस्मादेव स मनुष्यसवः ।
 स पृथिरारण्यानामपि पशूनामसूयताधिपतिरासीत्किमुत ग्राम्याणाम् ।
 पृथिनाऽनुष्ठितत्वादयं पृथिसवः । एतेन पृथिसवेन यो यजते, यश्चैनमेवं
 वेद स द्विविधोऽप्यसौ पुरुषः प्रजाभिरुच्यमानानां तासां सर्वासां वाचां
 सूयतेऽधिपतिर्भवति । प्रजाश्च यावतीः कियतीश्च यावत्यः कियत्यश्च सन्ति
 ताः प्रजा वाचं वदन्ति तस्यां वाचि कोऽप्यंशो न परित्यज्यते । एतदभि-
 मेत्य तासां सर्वासामिति बहुवचननिर्देशः ।

अस्मिन्पृथिसवेऽभिषेकमन्त्रं विधत्ते--

नाराशस्यर्चाऽभिषिञ्चति । मनुष्या वै नराशंसः ।

निह्नूत्य वावै तत् । अथाभिषिञ्चति, इति ।

नरैः शंसनीयः स्वयमपि मनुष्यरूपो देवविशेषो नराशंसस्तत्संबन्धिनी
 “ये मे पञ्चाशत्तम्” इत्यादिका नाराशंसी तथाऽभिषिञ्चेत् । तत्र पूर्वोक्त-
 रीत्या मनुष्यमूर्तय एव देवा ना(न)राशंसशब्देनोच्यन्ते, तत्संबन्ध्याभिषेचनं
 यदस्येतेन निह्नुत्यैवापक्रयैव भवन्तो यतो मनुष्या अतो भवज्जातीया-
 नस्माननुग्रहीतुमर्हन्तीत्येवं प्रलोभ्यैवानन्दरमाभिषिञ्चति ।

अस्मिन्पृथिसवे कर्तव्यविशेषं विधत्ते—

यात्किंच राजसूयमनत्तरवेदीकम् । तत्सर्वं भवति, इति ।

राजसूये ह्युत्तरवेदियुक्ताः सत्यसोमयागा द्विपशुः पशुबन्धश्चातुर्मास्यानि
 चैतानि वर्जयित्वा यदन्यदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तमस्ति, तत्सर्वमत्र
 कर्तव्यम् ।

अथ नाराशंसीमृचं पठति—

ये मे पञ्चाशतं ददुः । अश्वानां सधस्तुतिः ।

द्युमदग्ने महि श्रवः । बृहत्क्रधि मघो-

नाम् । नृवदमृत नृणाम्, (२) इति ।

सुयते सधस्तुतिस्त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

====

ये मनुष्या मे महामृत्विजेऽश्वानां पञ्चाशतं ददुर्दातुं समर्थास्तेषां मघोनां
 धनिकानां नृणां मनुष्याणां यजमानानां यज्ञे ह्येऽग्ने सधस्तुतिः स्तुत्या
 साहवं श्रवो बृहत्क्रधि । कीदृशं श्रवो द्युमदीप्तिमद्दनयुक्तमित्यर्थः । महि
 महत्त्वत्पुत्रभृत्यादियुक्तम् । अमृतशब्दः संबुद्धयन्तोऽग्निविशेषणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तरी-
 यब्राह्मणमाध्याये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ सप्तमे षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पृथिसव उक्तः । षष्ठे गोसव उच्यते—

एष गोसवः । ष त्रिंश उक्थ्यो बृहत्सामा । पव-
माने कण्वरथंतरं भवति, इति ।

एष वक्ष्यमाणो गोसवाख्यः क्रतुरनुष्ठेयः । स च सर्वेषु स्तोत्रेषु षट्त्रिंश-
स्तोत्रयुक्त उक्थ्यसंस्थारूपः । पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामयुक्तः । तस्य पवमान-
स्तोत्रे कण्वरथंतराख्यं साम भवति ।

अथ वाजपेयराजसूयाभ्यामुत्कृष्टत्वेनैतं सबं प्रशंसति—

यो वै वाजपेयः । स सम्राट्सवः । यो राजसूयः ।
स वरुणसवः । प्रजापतिः स्वाराज्यं परमेष्ठी । स्वा-
ज्यं गौरेव, इति ।

योऽयं वाजपेयोऽस्ति सोऽयं साम्राज्यहेतुरेव सबः । यश्च राजसूयः
सोऽपि वरुणैश्वर्यप्राप्तिहेतुरेव सबः । न तु तदुभयमधिकफलप्राप्तिहेतुः ।
यस्तु स्वाराज्यं पराधीनत्वमप्राप्तः परमेष्ठी परमे पदे स्थितः प्रजापतिरस्ति
स तु सर्वेभ्यः फलेभ्योऽधिकफलभूतः । स्वाराज्यं हि सर्वैः प्रार्थ्यते ।
स्वाराज्यं नाम गौरेव गोसव एव स्वाराज्यप्राप्तिहेतुत्वात् ।

एतदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

गौरिव भवति (१) । य एतेन यजते । य उ चैन-
मेवं वेद, इति ।

यथा गौररण्ये स्वच्छन्दचार्षेवमयं ब्रह्मलोकेऽपि स्वतन्त्रो भवति । बृह-
त्सामेति यदुक्तं तदेव सामद्वयरूपेण प्रशंसति—

भे बृहद्रथंतरे भवतः । तद्धि स्वाराज्यम्, इति ।

अत्रैकेनैव बृहत्सामना सामद्वयसाध्योऽतिशयः क्रियते । अतस्तद्धि बृह-
त्सामानुष्ठानमेव स्वाराज्यप्राप्तिहेतुः ।

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते—

अयुतं दक्षिणाः । तद्धि स्वाराज्यम्, इति ।

गवापयुतमत्र दक्षिणात्वेन दातव्यम् ।

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते—

प्रतिधुषाऽभिषिञ्चति । तद्धि स्वाराज्यम्, इति ।

प्रतिधुषा तदानीमेव दुधेन क्षीरेणाभिषिञ्चेत् । सोऽयमभिषेकोऽयुतगोपा-
स्तिवत्स्वाराज्यहेतुः ।

अथाभिषेकस्य देशकालौ विधत्ते—

अनुद्धते वेद्यै दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतस्तोत्रं

प्रत्यभिषिञ्चति । इयं वाव रथंतरम् (२) । असौ

बृहत । अनयोरेवैनमनन्तर्हितमभिषिञ्चति, इति ।

वेद्यै वेद्या मध्य आहवनीयस्य दक्षिणभागे योऽयमनुद्धतदेशोऽस्ति सोऽय-
मभिषेकस्य योग्यो देशस्तस्मिन्देशेऽभिषिञ्चेत् । बृहतस्तोत्रं प्रति बृहत्साम्ना
क्रियमाणं स्तोत्रं यदा प्रवर्तते तदाऽभिषिञ्चेत् । यदिदं कण्वरथंतरं पवमान-
स्तोत्रे प्रवृत्तं तद्भूमिस्वरूपं यच्च पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम तदशुलोकं रूपं तयोऽभ-
योर्लोकयोर्मध्येऽनन्तर्हितं व्यवधानरहितमेवेन यजमानमभिषिञ्चति ।

षट्त्रिंश उच्यते बृहत्सामेति यत्पूर्वमुक्तं तत्र स्तोमं प्रशंसति—

पशुस्तोमो वा एषः । तेन गोसवः । षट्त्रिंशः

सर्वः, इति ।

यस्मादेष क्रतुः पशुहेतुना स्तोमेन युक्तस्तेन गोसव इत्युच्यते । पशुहेतु-
स्तोमयुक्तत्वमेव षट्त्रिंश इत्यनेन विशदी क्रियते । “ षट्त्रिंशदक्षरा बृहती
बार्हताः पशवः ” इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् । अतोऽस्मिन्गोसवे सर्वोऽपि स्तोमः
षट्त्रिंश एव क्रियते न तु त्रिवृदादिः ।

यथाभिषेकार्थमन्त्रमाह—

रेव॒ज्जा॒तः स॒ह॒सा वृ॒द्धः । क्ष॒त्राणां क्ष॒त्रभृ॒त्तमो
वयो॒धाः । म॒हान्म॑हि॒त्वे त॑स्त॒भानः । क्ष॒त्रे रा॒ष्ट्रे च
जागृ॑हि । प्र॒जाप॑तेस्त्वा परमे॒ष्ठिनः॒ स्वारा॑ज्येना॒भि-
षि॑ञ्चामि, इति ।

हे यजमान त्वं रेवद्धनवज्जीवनं यथा भवति तथा जातः प्रवृत्तः, सहसा वृद्धो बलेनाधिकः क्षत्राणां बलवान् मध्ये क्षत्रभृत्तमोऽतिशयेन बलवान्वयोधा दीर्घायुष्यधारी महान्विद्याचारादिगुणैरधिको महित्वे पूज्यत्वे तस्तभानः स्थिरं वर्तमानः । क्षत्रे बलकार्ये राष्ट्रे जनपदे च जागृष्यमसौ बर्षस्वः । परमेष्ठिन उच्चमे पदे स्थितस्य प्रजापतेः संबन्धिना स्वाराज्येन पराधीनरहितत्वेन राज्येन निमित्तेन त्वामभिषिञ्चामि ।

तमेतं मन्त्रं विधत्ते—

इत्या॑ह । स्वारा॑ज्यमे॒वैनं॑ गमयात (३), इति ।

इव भवति रथंतरमाहैकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

इत्युक्तमेतं मन्त्रमेतदभिषेककाले पठेत्तेन पाठेनैनं यजमानं स्वाराज्यं प्रापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ सप्तमे सप्तमोऽनुवाच ।

षष्ठे गोसवोऽभिहितः । सप्तम ओदनसवोऽभिधीयते । कल्पः—“ ओदन-
सवेनान्नाद्यकामो रोहिण्यां यजेत । उपव्युषं श्रपयति दर्विहोमो भवत्युदित
आदित्ये सि५हे व्याघ्र इति चतस्र आहुतीरोदनाद्धत्वा ” इति । तत्र प्रथ-
मामृचमाह—

सि५हे व्याघ्र उत या पृदाकौ । त्विषि॑र॒ग्नौ ब्रा॒ह्मणे
सूर्ये॑ या । इन्द्रं॒ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ । सा न
आ॒गन्वर्च॑सा संवि॒दाना, इति ।

पृदाकुर्मनुष्यानिगरणसमर्थोऽजगरः । सिंहादिष्वग्न्यादिषु च येयं त्विषि-
रश्रद्धृषत्वलक्षणं तेजस्तदभिमानिनी या देवी सुभगा सौभाग्ययुक्ता सतीन्द्रं
परमैश्वर्ययुक्तं पुरुषं जजानोत्पादयामास । सा देवी वर्चसा बलेन संविदानै-
कमत्यं गता सती नोऽस्मान्प्रत्यागन्नागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

या रा॑ज॒न्ये दु॒न्दुभा॑वाय॒तायाम् । अ॒श्वस्य॒ क्र॒न्ये
पु॒रुष॑स्य मा॒यौ । इन्द्रं॒ या दे॒वी सु॒भगा॑ ज॒जान॑ ।
सा न आ॒गन्वर्च॑सा संवि॒दाना, इति ।

राजन्ये क्षत्रिय आश्रितायां ताड्यमानायां दुन्दुभावश्वस्य क्रन्ये क्रन्दने
होषिते पुरुषस्य मायौ सिंहनादादिशब्दे । एतेषु या त्विषिर्गाम्भीर्यलक्षणा
तदभिमानिनी । या देवीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयामृचमाह—

या ह॒स्तिनि॑ द्वी॒पिनि॒ या हि॒रण्ये । त्विषि॑र॒श्वेषु॒
पु॒रुषेषु॒ गोषु॑ (१) । इन्द्रं॒ या दे॒वी सु॒भगा॑
ज॒जान॑ । सा न आ॒गन्वर्च॑सा संवि॒दाना, इति ।

नेगरे जातस्तत्रैव वर्तमानो हस्ती । अरण्ये जातस्तत्रैव वर्तमानो द्वीपीत्य-

वान्तरभेदः । द्वीपी मृगान्तरं वा । हस्त्यादिष्वश्वादिषु च या त्विषिर्भर्घ-
त्वलक्षणा तदभिमानिनी । या देवीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमाह —

रथे अक्षेषु वृषभस्य वाजे । वाते पर्जन्ये वरुणस्य
शुष्मे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न
आगन्वर्चसा संविदाना, इति ।

वाजो वेगः । शुष्मो बलम् । रथादिषु वातादिषु च या त्विषिः स्वस्व-
कार्यक्षमलक्षणा तदभिमानिनी । या देवीत्यादि पूर्ववत् ।

कल्पः—“ राडसीत्थेतैः प्रतिमन्त्रं मन्यान्कल्पयन्त्याज्यमन्यं ब्राह्मणः
पयोमन्यं राजन्यो दधिमन्यं वैश्य उदमन्यं शूद्रः ” इति । तान्मन्त्रानाह—

राडसि विराडसि । सम्राडसि स्वराडसि, इति ।

हे आज्यमन्य त्वं राडसि राजमानोऽसि । विविधं राजत इति विराट् ।
सम्यग्राजत इति सम्राट् । स्वातन्त्र्येण राजत इति स्वराट् ।

कल्पः—“ इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्ते श्रीणामि, इति ब्राह्मणः
सक्तुभिराज्यं श्रीत्वा “ तेजोऽसि ” इत्यभिमन्त्र्य “ तत्ते प्रयच्छामि, इति
यजमानाय प्रयच्छति । ‘ तेजस्वदस्तु मे मुखम् ’ इति प्रतिगृह्य भक्षयति ।
एवमितरेषामुत्तरोत्तरश्रयणोऽभिमन्त्रणः प्रदानो भक्षणश्च यथालिङ्गम् ”
इति । तत्र श्रयणमन्त्राणां पाठस्तु—

इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्रीणामि । इन्द्राय
त्वौजस्वत ओजस्वन्तः श्रीणामि (२) । इन्द्राय
त्वा पयस्वते पयस्वन्तः श्रीणामि । इन्द्राय त्वाऽऽयु-
ष्मत आयुष्मन्तः श्रीणामि, इति ।

हे आज्यमन्य त्वां तेजोयुक्तेन्द्रार्थं तेजस्वन्तं त्वां सक्तुभिः सह श्रीणामि
पचामि । आज्यस्य तेजोरूपत्वेन तेजस्त्वम् । एवं पयोमन्यादिषु योज्यम् ।
ओजसो बलहेतुत्वात्पयोमन्य ओजस्वान् । दर्शेष्टौ च “ ऐन्द्रं पयः ” इत्या-

क्रानादिन्द्रस्य पयस्वत्त्वम् । दधिमन्थस्य पयोविकारस्त्वेन पयस्वत्त्वम् ।
चिरजीवित्वादिन्द्रस्याऽऽयुष्मत्त्वम् । उदमन्थस्याऽऽयुर्हेतुत्वादायुष्मत्त्वम् ।

आज्यमन्थस्याभिमन्त्रणादीस्त्रीन्मन्त्रानाह—

तेजोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । तेजस्वदस्तु मे मुखम् ।
तेजस्वच्छिरो अस्तु मे । तेजस्वान्विश्वतः प्रत्यङ् ।
तेजसा संपिपृग्धि मा, इति ।

हे आज्यमन्थ त्वं तेजोरूपोऽसि । हे यजमान तन्मन्थद्रव्यं ते तुभ्यं
प्रयच्छामि । मे मम यजमानस्य मुखं तेजोयुक्तमस्तु । शिरोऽपि तेजस्व-
दस्तु । हे मन्थ त्वं तेजस्वान्भूत्वा विश्वतः सर्वस्मात्प्रत्यङ्गमत्यासन्नः सन्मां
तेजसा संपिपृग्धि संपृक्तं कुरु ।

पयोमन्थस्याभिमन्त्रणादीस्त्रीन्मन्त्रानाह—

ओजोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि (३) । ओजस्वदस्तु
मे मुखम् । ओजस्वच्छिरो अस्तु मे । ओजस्वान्वि-
श्वतः प्रत्यङ् । ओजसा संपिपृग्धि मा, इति ।

ओजो बलम् । अन्यत्पूर्वव्याख्येयम् ।

दधिमन्थस्याभिमन्त्रणादीस्त्रीन्मन्त्रानाह—

पयोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि । पयस्वदस्तु मे
मुखम् । पयस्वच्छिरो अस्तु मे । पयस्वान्विश्वतः
प्रत्यङ् । पयसा संपिपृग्धि मा (४), इति ।

दधिमन्थस्य पयोविकारस्त्वात्पयस्त्वम् । मुखस्य पयोभोजित्वात्पयस्व-
त्वम् । शिरःशब्देन कृत्स्नो देह उपलक्ष्यते । तस्य पयोजन्यशक्तिमत्त्वा-
त्पयस्वत्वम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

उदन्त्यस्याभिमन्त्रणादींस्त्रीन्मन्त्रानाह—

आयुरसि । तत्ते प्रयच्छामि । आयुष्मदस्तु मे मुखम् ।
आयुष्मच्छिरो अस्तु मे । आयुष्मान्विश्वतः प्रत्यङ् ।
आयुषा संपिपृग्धि मा, इति ।

उदन्त्यस्याऽऽयुर्हेतुत्वादायुष्टवम् । अन्यन्पूर्ववत् ।

कल्पः—“ ओदनशेषं यजमानः प्राश्नाति, इममग्र आयुषे वर्चसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

इममग्र आयुषे वर्चसे कृधि । प्रियं रेतो वरुण सोम
राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ । विश्वे
देवा जरदष्टिर्यथा सत् (५), इति ।

हेऽग्रे, इमं यजमानमायुषे दीर्घायुष्टवम्, वर्चसे बलाय च कृधि समर्थं कुरु ।
हे वरुण प्रियं कृध्यभीष्टं कुरु । हे सोम राजन्, रेतः कृधि प्रजोत्पादन-
सामर्थ्यं कुरु । हेऽदितेऽस्मै यजमानाय मातेव शर्म यच्छ सुखं देहि । हे
विश्वे देवा अयं यजमानो ‘जरदष्टिर्यथा सत्’ जराप्राप्तिमान्वथा भवति,
तथा कुर्वन्तु । चिरजीविनं कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ हिरण्यं यजमानाय बध्नाति ‘आयुरसि विश्वायुरसि’ इत्याव-
ध्यमानो जपति ” इति । पाठस्तु—

आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुरसि, इति ।

हे हिरण्य त्वमायुर्हेतुरसि । न केवलं ममैवाऽऽयुर्हेतुः किंतु विश्वेषां मनु-
ष्याणां, सर्वेषां देवानां चाऽऽयुर्हेतुरसि । तस्मात्त्वमेव सर्वायुरसि ।

कल्पः—“ तैरेनं संसृष्टैरभिषिञ्चति यतो वातो मनोजवाः ” इति । तैरपां
ग्रहैः । पाठस्तु—

यतो वातो मनोजवाः । यतः क्षरन्ति सिन्धवः ।

तासां त्वा सर्वासा रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा, इति ।

यतो यस्या रुचो दीप्तेर्वेगवान्वातः प्रवर्तते । पुनरपि यतः सिन्धो नद्यो मनोजवा मनोवेगयुक्ताः सत्य क्षरन्ति प्रवहन्ति । तासां सर्वासामपां संवन्धिन्या रुचा त्वां यजमानं वर्चसा बलनिमित्तमभिषिञ्चामि ।

कल्पः—“ समुद्र इवासि गह्वनेत्येनमभिमन्त्र्य ” इति । पाठस्तु—

समुद्र इवासि गह्वना । सोम इवास्यदाभ्यः । अग्निरिव विश्वतः प्रत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः
(६), इति ।

हे यजमान त्वं गह्वना गाम्भीर्येण समुद्र इवासि समुद्रसमोऽसि । सोम-
वददाभ्यः केनाप्यप्रधृष्योऽसि । अग्निरिव विश्वतः सर्वस्मात्प्रत्यङ्मुपस्थास-
मोऽसि । अग्निर्हृदरमध्यवर्तित्वात्प्रत्यासन्नः । सूर्य इव ज्योतिषा व्याप्तोऽसि ।

कल्पः—“ अपां ग्रहान्गृह्णन्ति । ये मन्यान्कल्पयन्ति ‘ अपां यो द्रवणे रसः ’ इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ” इति । तानेतांश्चतुर्गे मन्त्रानाह—

अपां यो द्रवणे रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय ।
तेजसे ब्रह्मवर्चसाय गृह्णामि । अपां य ऊर्मौ रसः ।
तमहमस्मा आमुष्यायणाय । ओजसे वीर्याय गृह्णामि ।
अपां यो मध्यतो रसः । तमहमस्मा आमुष्याय-
णाय । पुष्ट्यै प्रजननाय गृह्णामि । अपां यो
यज्ञियो रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय । आयुषे
दीर्घायुस्वाय गृह्णामि (७), इति ।

गोष्ठीर्जस्वन्तः श्रीणाम्योजोऽसि तत्ते प्रयच्छामि पर्यसा संपिपृग्धि मा सद्धि

भूर्भोजो रसो द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

===

अपां संबन्धिनि द्रवणे द्रवीभावे यो रसः सारस्तं रसमहमाप्नुवावणा-
सामुष्य देवदत्तस्य पुत्रायाम्मे यज्ञदत्ताख्याय यजमानाय तेजोब्रह्मवर्च-
सस्योः सिद्धयर्थं गृह्णामि । एवमुत्तर त्रयो मन्त्रा व्याख्येयाः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

स्यादोदनसवे होमः सिंहे मन्त्रवतुष्टयात् ।
राद्वचतुर्भिश्चतुर्मन्यान्कल्पयेद्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥
आज्यं क्षीरं दधि जलं द्रव्याण्येषां क्रपादिह ।
श्रीणन्ति सक्तुभिर्मन्यानिन्द्रावेति चतुष्टयान् ॥ २ ॥
तेजोऽसीत्याज्यमन्यस्य मन्त्रणं तत्त इत्यतः ।
तं मन्यं स्वामिने दद्यात्तेजस्वद्वक्षयेदतः ॥ ३ ॥
क्षीरादिमन्येऽप्योजोऽसीत्यादिमन्त्रास्तथैव हि ।
स्वादन्तं मन्त्रयेच्चममायुस्तु स्वामिनो जपा ॥ ४ ॥
यतोऽभिषिच्याभिषिक्तं समुद्रो मन्त्रयेत हि ।
अपामित्यभिषेकाय गृह्णन्ति हि जलग्रहान् ॥
अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वात्रिंशदीरिताः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽनुवाक ओदनसवस्य होमादिमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे रथारोहणमन्त्रा
उच्यन्ते । कल्पः— “ अग्नेणाऽऽहवनीयं रथोऽवस्थितो भवति । ‘ अभि-
प्रेहि ’ इति तं यजमानोऽभ्येति ” इति । पाठस्तु—

अभिप्रेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्तां सपत्नहा, इति ।

हे यजमान रथमभिलक्ष्य प्रेहि प्रक्षर्षेण गच्छ । गत्वा च वीरयस्व क्रिपं कुरु । उग्रस्त्रीव्रशामनश्चेत्ता जयोपायाभिज्ञः सपत्नहा वैरिघाती च भव ।

कल्पः—“आतिष्ठ मित्रवर्धन इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते” इति । पठस्तु—

आतिष्ठ मित्रवर्धनः । तुभ्यं देवा अधिब्रुवन्, इति ।

हे यजमान त्वं मित्राभिवृद्धिहेतुः सन् रथमातिष्ठाऽऽरोह । देवास्तुभ्यं त्वदर्थमधिब्रुवन् अधिकोऽयं यजमान इति ब्रुवन्तु ।

कल्पः—“ अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा । ‘आतिष्ठ वृत्रहन्’ इति पञ्चभिरारूढम् ” इति । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । अत्र चक्रस्पर्शनहेतोर्ऋचोऽभिमन्त्रणमन्त्रणेषु प्रथमाया ऋचश्च प्रतीके दर्शयति—

अङ्कौ न्यङ्कावभित आतिष्ठ वृत्रहन् रथम्, इति ।

अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यावित्येषा संहितायाः प्रथमकाण्डे देव सवितः प्रसुवेत्यनुवाके व्याख्याता । “ आतिष्ठ वृत्रहन् ” इत्येषा गृहकाण्डे व्याख्याता ।

अथ द्वितीयामुचमाह—

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषन् । श्रियं वसानश्चरति

स्वरोचाः । महत्तदस्यासुरस्य नाम । आ विश्वरूपो

अमृतानि तस्थौ, इति ।

आतिष्ठन्तं रथमारोहन्तं यजमानं विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः पर्यभूषणपरितोऽलंकृतवन्तः । अयं च रथस्त्वयाऽधिष्ठितः श्रियं वसान आच्छादयन्स्त्वयि सर्वसंपदं कुर्वन्नित्यर्थः । स्वरोचाः स्वायत्तदीप्तिः संश्वरति प्रवर्तते । असुरस्य शत्रूणां निरभितुमित्राणां वा प्राणपदस्यास्य रथस्य तन्नाम महदधिकम् । त्वदीयो रथ आयातीति श्रुत्वा शत्रवः पलायन्त इत्यर्थः । एवंविधो रथो विश्वरूपो बहुदेशसंचारेण बहुविधरूपः सन्नमृतान्यमरणसाधनानि फलान्यातस्थौ संपादयति ।

अथ तृतीयामाह—

अनु त्वेन्द्रो मदत्वनु बृहस्पतिः (१) । अनु

सोमो अन्वाग्रिर्वावीत् । अनु त्वा विश्वे देवा अवन्तु ।

अनु सप्त राजानो य उताभिषिक्ताः, इति ।

हे यजमान रथमातिष्ठन्त्वं त्वामिन्द्रवृहस्पतिसोमा अनुमदन्त्वनुमोदन्तामङ्गी कुर्वताम् । अग्रिरपि त्वामनुक्रमेणाऽऽवीद्रक्षतु । ये विश्वे देवास्तेऽपि त्वामनुक्रमेणावन्तु । उतापि च सप्त राजानस्त्वदीयदिग्व्यतिरिक्ताः सप्तसु दिक्षु वर्तमाना राजानोऽभिषिक्ता ये सन्ति ते सर्वेऽपि त्वामनुमोदन्तु ।

अथ चतुर्थीमाह—

अनु त्वा मित्रावरुणाविहावतम् । अनुयावापृथिवी

विश्वशंभू । सूर्यो अहोभिर्गनु त्वाऽवतु । चन्द्रमा

नक्षत्रैरनु त्वाऽवतु, इति ।

मित्रावरुणाविह कर्मणि त्वामनु क्रमेण रक्षताम् । विश्वशंभू विश्वस्य सुखस्य भावयिष्यौ द्यावापृथिव्यौ त्वामनुरक्षताम् । सूर्योऽयमहोभिः सह त्वामन्ववतु । चन्द्रमा नक्षत्रैः सह त्वामनुरक्षतु ।

अथ पञ्चमीमाह

द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहदक्षिणा

त्वा पिपर्तु । अनु स्वधा चिकित्सा सोमो अग्निः ।

आऽयं पृणक्तु रजसि उपस्थम् (२), इति ।

बृहस्पतिः सोमो अग्निरकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

=====

द्यौश्च पृथिवी चेत्थेते प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानयुक्ते सत्यौ त्वां रक्षताम् । योऽयं सोमयागे शुक्रारूपो ग्रहः स त्वां पिपर्तु पालयतु । तथा बृहत्साम त्वां पिपर्तु । दक्षिणा त्वां पिपर्तु । स्वधाश्चक्षोपलसितमन्त्रं त्वाममुचिकित्सतां देवा-

निष्टं निवारयस्वित्यर्थः । तथा सोमोऽग्निश्चेत्येतावुभौ त्वदीयमनिष्टं निवारयेताम् । अयं रथो रजसी रञ्जनात्मके द्यावापृथिव्यावुपस्थं तत्समीपे स्थितमन्तरिक्षं चाऽऽपृणक्तु सर्वतः स्वेन संपृक्तानि करोतु । स्वयं लोकत्रयं न्याप्नोत्वित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अभीति रथमभ्येति ह्यातिष्ठेत्यभिपन्त्रणम् ।

अङ्कौ चक्रे स्पृशेदाभिपन्त्रयेद्रथसंस्थितम् ॥

पञ्चमिधैवमत्रोक्ता अष्टौ मन्त्राः क्रमादमी ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमे नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽनुवाक आदनसवगता रथारोहणमन्त्रा उक्ताः । सोऽयमोदनसवो नवमेऽभिधीयते । तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः परा-

चीरायन् । स एतं प्रजापतिरोदनमपश्यत् । सोऽन्नं

भूतोऽतिष्ठत् । ता अन्यत्रान्नायमवित्त्वा । प्रजापतिं

प्रजा उपावर्तन्त । अन्नमेवैनं भूतं पश्यन्तीः प्रजा

उपावर्तन्ते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवंवेदं, इति ।

प्रजापतिना सृष्टाः प्रजा अन्नार्थिन्यस्तदन्वेषणाय पुनरावृत्तिरहितारायन्यत्र कापि गताः । तदानीं प्रजापतिरन्नहेतुमोदनमयं दृष्ट्वा तदनुष्ठानेनाहं प्राप्तोऽतिष्ठत् । ताश्च प्रजा अन्यत्रान्नमलब्ध्वा पुनः प्रजापतिं प्रत्यागताः । यो यजमान एतेनोदनसेवेन यजते यश्चैनमोदनसवं सम्यग्वेद वेत्ति तमेतद्विधं विधं पुरुषमन्नपाप्मियुक्तं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वा आगच्छन्ति ।

पूर्वोक्तेः । ' सिंहे व्याघ्रे ' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्व्यद्वं होतव्यं तदिह विधत्ते—

सर्वाण्यन्नानि भवन्ति (१) । सर्वे पुरुषाः ।

सर्वाण्येवान्नान्यवरुन्धे । सर्वान्पुरुषान्, इति ।

ब्रीहिप्रियङ्गुश्यामाकादिभिर्निष्पाद्यानि यावन्त्यन्नानि संभवन्ति तावन्ति सर्वाण्यत्र कर्तव्यानि कर्तारश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वे पुरुषाः । तेन सर्वान्नमर्वपुरुषसमृद्धिः प्राप्स्यते ।

मन्थकल्पनमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

राडसि विराडसीत्याह । स्वाराज्यमेवैनं गमयति, इति ।

राडसीत्यादीश्चतुरो मन्त्रान्पठेत्तेन स्वाराज्यप्राप्तिः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं ब्राह्मणाय ददाति । तिसृधन्वं राजन्वय । अष्टां वैश्याय । माषकमण्डलं शूद्राय ” इति । तदेतत्सर्वं विधत्ते—

यद्विरण्यं ददाति । तेजस्तेनावरुन्धे । यत्तिसृध-

न्वम् । वीथं तेन । यदष्टां (२) । पुष्टिं तेन ।

यत्कमण्डलम् । आयुष्टेन, इति ।

तिसृभिरिष्टुभिः सहितं धनुस्तत्तिसृधन्वम् । अष्टा फालं लाङ्गलाग्रस्या कोहशलाकेत्यर्थः ।

कर्णे हिरण्याभरणबन्धनं विधत्ते—

यद्विरण्यमावध्नाति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योति-

रेवास्मिन्दधाति । अथो तेजो वै हिरण्यम् । तेजं

एवाऽऽत्मन्धत्ते, इति ।

हिरण्यगता दीप्तिर्ज्योतिस्तद्धारणेन मुखस्य शोभनत्वं तेजः ।

होमद्रव्यशेषप्राशनं विधत्ते—

यदोदनं प्राश्नाति । एतदेव सर्वमवरुध्यं (३) ।

तदस्मिन्नेकधाऽधात, इति ।

सर्वाङ्गशेषभक्षणे सत्येतत्सर्वमन्नजातं संपूर्णं संपाद्य तत्संपादितमस्मिन्य-
जमान एकधाऽधादेकीकृत्य स्थापयति ।

ओदनसवमयोगस्य नक्षत्रविशेषं विधत्ते—

रोहिण्यां कार्यः । यद्ब्राह्मण एव रोहिणी । तस्मा-

देव । अथो वर्षमैवैनं समानानां करोति, इति ।

यस्मात्कारणाद्रोहिणीनक्षत्रं ब्राह्मणवत्प्रशस्वं तस्मादेव कारणाद्रोहिण्या-
मयं कार्यः । ‘सप्त सप्त क्रमाज्ज्ञेया विभागाः कृत्तिकादयः’ इति ज्योतिः-
शास्त्रे ब्राह्मणनक्षत्रेषु सप्तस्ववस्थितत्वाद्रोहिण्या ब्राह्मणत्वम् । अपि च
रोहिण्यां कुर्वन्नेनं यजमानं समानानां सर्वेषां शिरःस्थानीयं करोति ।

रोहिणीनक्षत्रदिनेऽप्युदयकालं विधत्ते—

उद्यता सूर्येण कार्यः । उद्यन्तं वा एतं सर्वाः

प्रजाः प्रतिनन्दन्ति, इति ।

उदयं गच्छता सूर्येण सहायं सवः कर्तव्यः, सूर्योदयस्य सर्वपुरुषानन्द-
हेतुत्वात्तत्रानुष्ठानं प्रशस्तम् ।

वेदनं प्रशंसति—

दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य एवं वेद, इति ।

दिदृक्षेण्यो दर्शनेच्छाविषय उपास्य इत्यर्थः । दर्शनीयः सुरूपः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अवभृथप्रत्या-
स्नायो भवतीति विज्ञायते” इति । तदिदं विधत्ते—

अल्लादिनो वदन्ति (४) । अवेत्योऽव-

भूथा ३ ना ३ इति । यदर्भपुञ्जीलैः पव-

यति । तत्स्विदेवावैति । तन्नवैति, इति ।

अस्मिन्नोदनसत्रे किमवभृथाः कार्यो न वेति ब्रह्मणादिनां विचारार्थं पृतिः । तदनुष्ठाने तु क्रियाबाहुल्यम् । अनुष्ठानाभावे शुद्ध्यभाव इति तेषामभिप्रायः । तत्र दोषद्वयरहितमिदमुत्तरम् । दर्भपुञ्जीलशब्देन कतिपयदर्भनादीयुक्ताः शाखाविशेषा उच्यन्ते । तैः शोधने सति तदेवावभृथारूपं कर्मावैति स्विदनुष्ठितमेव शुद्धेः संपन्नत्वात् । तस्मान्नानुष्ठितमपि क्रियाबाहुल्याभावात् । दर्भपुञ्जीलसंख्यां विधत्ते—

त्रिभिः पवयति । त्रयं इमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पवयति । अथो अपां वा एतत्तेजो वर्चः । यद्दर्भाः । यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अपामेवैनं तेजसा वर्चसाऽभिषिञ्चति (५), इति ।

मवन्त्यष्टामवरुध्यं वदन्ति दर्मा यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयत्येकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

त्रित्वसंख्यायां लोकसाम्याल्लोकैः शुद्धिः कृता भवति । अपि च दर्भागामुदकसारत्वाद्बलहेतुत्वाच्च सारबलाभ्यापयं शोधितो भूत्वाऽभिषिक्तो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ सप्तमे दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽनुवाक ओदनसत्रोऽभिहितः । दशमे पञ्चशारदीयविधिरुच्यते । स च सूत्रकारेण स्पष्टपुदाहृतः—‘ पञ्चशारदीयेन वहोर्भूयान्भवति । अनुवत्सरं पशुबन्धेन यजते । सप्तदश पृश्नीनुक्षणः पञ्चवर्षानानयन्ति । सप्तदश पृश्नीर्वत्सतर्धः स्त्रीवत्सा अप्रवीताः । प्रोक्षितान्पर्थप्रिकृतानुक्षण उत्सृजन्ति

वत्सत्तरीराकभन्ते” इति । तमिमं पञ्चशारदीयं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत बहोर्भूयान्स्यामिति । स एतं पञ्च-
शारदीयमपश्यत् । तमाह रत् । तेनायजत । ततो
वै स बहोर्भूयानभवत् । यः कामयेत बहोर्भूयान्स्या-
मिति । स पञ्चशारदीयेन यजेत । बहोरेव भूया-
नभवति, इति ।

बहोर्धनप्रजादिसमृद्धादन्यपुरुषादपि भूयानत्यन्तसमृद्धः । पञ्चसु शरत्सु
संवत्सरेष्वनुष्ठेयः पञ्चशारदीयः । स्पष्टमन्यत् ।

तमेवं प्रशंसति—

मरुस्तोमो वा एषः । मरुतो हि देवानां भूयिष्ठाः

(१), इति ।

स्तोमश्चन्द्रेण स्तोमयुक्तो यज्ञ उपलक्ष्यते । मरुत्संज्ञकानां देवगणानां
संबन्धी स्तोमो मरुत्स्तोमः । मरुतो ह्येतस्यानुष्ठानेन देवानां मध्येऽत्यन्तं समृ-
द्धाः संपन्नाः ।

यागं वेदनं च प्रशंसति—

बहुर्भवति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

संवत्सरसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चशारदीयो भवति । पञ्च वा ऋतवः

संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतिति-

ष्ठति । अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः ।

पा॒रु॒क्तो य॒ज्ञः । य॒ज्ञमे॒वाव॑रुन्धे, इति ।

पञ्चसंख्यासामान्यादृतद्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठा । तथा पञ्क्तिच्छन्दोद्वारा यज्ञपाप्मः ।

स्तोमानामवधिं विधत्ते—

सप्त॒दश॑ स्तोमा॒ नाति॑यन्ति । सप्त॒दशः प्र॒जाप॑तिः ।

प्र॒जाप॑ते॒राप्त्यै॑ (२), इति ।

भूयि॑ष्ठा यन्ति द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्याये दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

त्रिवृदादिस्तोमाः सप्तदशं स्तोमं नातिक्रामन्ति । तमेतमनतिक्रामे सत्रकारः स्पष्टमुदाजहार—“उत्तमीराळभ्य दीक्षन्ते त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पञ्चदशोऽग्निः सप्तदशोऽतिरात्रः” इति । पञ्चमे संवत्सरे वत्सतरीर्हि चरमभाविनीराळभ्य पश्चात्पञ्चरात्राद्य दीक्षयित्वा क्रमेण त्रिवृदग्निष्टोमादीनि पञ्चाहान्यनुष्ठेयानि । तेषु पञ्चस्वप्यहःस्वेकविंशत्रिणवादयः स्तोमा न विद्यन्ते । सोऽयं सप्तदशस्तोमानतिक्रमः । ‘आश्रावय’ इत्याद्यक्षरात्मकत्वेन प्रजापतिः सप्तदशः । अतस्तदनतिक्रमः प्रजापतेः प्राप्त्यै भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ सप्तम एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे पञ्चशारदीयविधिरुक्तः । एकादशे तदीयपशुविधिरुक्च । तत्राऽऽ-
दौ सामविशेषं विधत्ते—

अ॒गस्त्यो॑ म॒रुद्भ्य॑ उ॒क्ष्णः प्रौक्ष॑त । तानि॒न्द्र-

आ॒दत्त॑ । त ए॒नं व॒ज्रमु॒द्यत्या॑भ्या॒यन्त॑ । तान॒गस्त्य॑-

श्वे॒वेन्द्र॑श्च॒ कया॑शु॒भीये॑नाशमयताम् । ताञ्छान्ता-

नुपाह्वयत । यत्कयाशुभीयं भवति शान्त्यै, इति ।

अगस्त्यो महर्षिर्मरुत उद्दिश्योक्ष्णो वृषभान्पशून्प्रोक्षितवान्, तान्मरुदयं प्रोक्षितान्पशूनिन्द्रोऽपजहार । तदा ते मरुतो हस्तैर्वज्रमुद्यम्यैनमिन्द्रमभिलक्ष्य हन्तुमागताः । तदानीमगस्त्येन्द्रो कयाशुभीयाख्येन साम्ना तान्मरुतः शान्तानकुरुताम् । तत्र इन्द्रो गतक्रोधांस्तान्मरुतः स्वसमीपे समाहूतवान् । अतोऽस्मिन्पञ्चशारदीये शान्त्यर्थं कयाशुभीयं साम गायेत् ।

अथ पशून्विधत्ते—

तस्मादेत ए॒न्द्रा मारु॒ता उ॒क्षाणः॑ स॒वनीया॑ भवन्ति ।

त्रयः॑ प्रथ॒मेऽह॒न्नाल॑भ्यन्ते । ए॒वं द्विती॑ये ।

ए॒वं तृती॑ये (१) । ए॒वं चतु॑र्थे ।

पञ्चो॑त्तमेऽह॒न्नाल॑भ्यन्ते । वर्षि॑ष्ठमिव ह्येतदहः, इति ।

यस्मादिन्द्रस्य मरुतां च पशुविषयमैकमर्थं संपन्नं तस्मादेन्द्रा मारुताः कर्तव्याः । तेषां च सवनीयानां सप्तदशानामुक्षाणां पञ्चमु दिनेषु विभज्य प्रयोगः । तत्र प्रतिदिनं पशुत्रये सति द्वावधिकाववशिष्येते । अतस्ताभ्यां सह पञ्च पञ्चव उत्तमेऽह्न्यालभ्याः । यस्मादेतदहः समाप्तिदिनत्वादतिशयेन प्रवृद्धम् । तत्र ह्युदीच्यादिदिग्विशेषा अतिरात्रत्वेन स्तोत्रविशेषाश्च संपद्यन्ते । तस्मात्तत्र पशुबहुल्यं युक्तम् ।

यजनवेदने प्रशंसति—

वर्षि॑ष्ठः स॒मानानां॑ भवति । य ए॒तेन॒ यज॑ते । य

उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

समानानां मध्ये वर्षिष्ठो गुणैरतिशयेन प्रवृद्धः ।

पञ्चशारदीयं प्रशंसति—

स्वारा॑ज्यं वा ए॒ष य॒ज्ञः । ए॒तेन॒ वा ए॒कया॒वा का-

न्द॒मः स्वारा॑ज्यमगच्छत, इति ।

एष पञ्चशारदीयारूपी यज्ञः स्वाराज्यस्वरूपस्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एतेन पञ्चशारदीयेनैव पुनः कान्दमां नाम कश्चिद्वापिः स्वाराज्यं प्राप्तवान् । स कीदृश एकयावा, एकैकं वाहनैकं यातीत्येकयावा रथेनैव गच्छति न तु वाहनान्तरेणेत्यर्थः ।

यागवेदने प्रशंसति —

स्वाराज्यं गच्छति । य एतेन यजते (२) । य उ
चैनमेवं वेद, इति ।

पशुदेवतारूपमरुत्संबन्धेन कर्तुं प्रशंसति—

भारुतो वा एष स्तोमः । एतेन वै मरुतो देवानां
भूयिष्ठा अभवन् । भूयिष्ठः समानानां भवति । य
एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

यस्मादेतेन पञ्चशारदीयेन देवानां मध्ये मरुतोऽतिशयेन बहुला अभवन्-
स्तस्मादेष त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशस्तोमयुक्तो यागो मरुतः । एतद्याजी तद्देदी
च समानानां मध्येऽत्यन्तबहुलो भवति ।

पञ्चसु संवत्सरेष्वनुष्ठानं प्रशंसति—

पञ्चशारदीयो वा एष यज्ञः । आपञ्चमात्पुरुषाद-
न्नमन्ति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

स्वात्मानमारुह्य पुत्रपौत्रादिद्वात्रयः पञ्चमः पुरुषस्तत्पर्वन् सर्वेषामग्न-
समृद्धिर्भवति ।

सप्तदशं स्तोमावसा प्र साक्ष—

सप्तदशं स्तोमनातिरयन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः ।
प्रजापतेरेव नैति (३), इति ।

तृतीये गच्छति य एतेन यजतेऽति य एतेन यजंत य उ येनमेवं वेद त्रीणि च ॥

अगस्त्यः स्वाराज्यं मारुतः पञ्चशरदीयो वा एष यज्ञः सप्तदशः

प्रजापतेरेव नैति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्यायं एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

=====

प्रजापतेः सकाशान्नातिगच्छतीत्यर्थः ।

अत्र मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“उक्षोत्सर्गे किमुत्कर्षस्त्यागो वाऽऽद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वेद्वित्रित्वयोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषा कर्मणा विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्गे इत्येताम् ॥”

अस्त्यह्नीषु पञ्चशरदीयनामवाः काश्चित्सवाविशेषः पञ्चाहः । स च पञ्चसु संवत्सरेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे संवत्सरे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश स्त्रीपशवः सप्तदशोक्षाणश्च विवाहनास्तंषु सर्वेषु पर्याग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुरुषपशूनामुत्सर्गं चाऽऽम्नाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे संवत्सरे तथैवानुष्ठानमाम्नाय पश्चादिदमाम्नातम्—“त्रीस्त्रीनित्येकैकस्मिन्नह्न्यालभेरन्पञ्चोत्तमेऽहनि” इति । तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्यासु योऽयं पुरुषपशूनामुत्सर्गस्तत्र तत्कर्मशेषस्त्यागो न भवति, किंतूत्कर्षः । कुतः । त्रीस्त्रीनितिवाक्येनाऽलम्भस्याभिधानात् । यथा पूर्वत्र प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथाऽत्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—“त्रीस्त्रीनेकैकस्मिन्नह्न्यालभेरन्” इत्यत्र पर्याग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तपालम्भमनूयैकैकाहत्वत्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्य भिद्यत । तथा “पञ्चोत्तमेऽहन्” इत्यत्रोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तस्मादण्यद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयः । तथा सत्यारण्यपशून्यायन सप्तदशोक्षाणः पर्याग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे पञ्चशरदीयगताः पशवोऽभिहिताः । द्वादशे त्वग्निष्ठुदाख्ये कर्तौ ग्रहाणां ग्रहकाले पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“तथाऽग्निष्ठुतस्य पुरोरुवोऽस्याजरासोऽग्र आयूषवि पवस इत्येन्द्रवायवस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य तृतीयाऽऽश्विनस्य चतुर्थी पञ्चमी शुक्रामन्थिनोः षष्ठ्याग्रयणस्यान्यामाग्नेयीमुख्यस्य नियुतक्ति नित्या ध्रुवस्य नियुनक्त्येन्द्राग्नैश्वदेवचोरग्निश्रिय इति तिस्रो मरुत्वतीयानां श्रुधि श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहेन्द्रस्य विश्वेषामदितिरिति तिस्र आदित्यग्रहस्योत्तिमा सावित्रस्य” इति । तत्रैन्द्रवायवस्य वा प्रथमा पुरोरुग्विद्यते तामाह—

अस्याजरासो दमा मरित्राः । अर्चद्धूमासो अग्रयः

पावकाः । श्विचीचयः श्वात्रासो भ्रुण्यवः । वन-

र्षदो वायवो न सोमाः, इति ।

अस्य यजमानस्य दमा यज्ञग्रहा एवंगुणकाः सन्तिवति प्रार्थयते । किंगुणका अजरासो विनाशरहिताः । मरित्रा म्रियन्ते संज्ञप्यन्ते पशवो येष्विति मरित्राः पुनः पुनर्विशस्यमानपशुका इत्यर्थः । अर्चद्धूमासोऽर्चनीयधूमाः, अग्रयोऽग्निमन्तः, पावकाः शोधकाः, श्विचीचयः श्विचीं वृद्धिमश्नन्ति गच्छन्ति प्रतिदिनमनुष्ठानवृद्धियुक्ता इत्यर्थः । अत एव श्वात्रासः श्वेता निर्मला इत्यर्थः । भ्रुण्यवो भरणकुशलाः फलसंपादका इत्यर्थः । वनर्षदो वननीयफलप्राप्तिहेतवः । वायवो न वायुसदृशा निरन्तरयज्ञमवृत्तियुक्ता इत्यर्थः । सोमाः सोमयागयुक्ताः ।

अथ मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुचमाह—

यजा नो मित्रावरुणा । यजा देवाः ऋतं बृहत् ।

अग्ने यक्षि स्वं दमम्, इति ।

हे ग्रह नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा यजा मित्रावरुणाख्यौ देवौ पूजय । तद्द्वारा देवान्सर्वान्यज । ऋतं यज्ञरूपमिदं कर्म बृहत्पौढं वर्तते । अतो हेऽग्ने स्वं दमं स्वकीयं ग्रहं यक्षि पूजय कर्मनिष्पादनेनालं कुर्वित्यर्थः ।

अथाऽऽश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह—

अश्विना पिबतः सुतम् । दीद्यग्नी शुचिव्रता ।

ऋतुना यज्ञवाहसा (१), इति ।

हेऽश्विनो युवां सुतमभिषुतं सोमं पिबतम् । कीदृशौ दीद्यग्नी दीप्यमाना-
मियुक्तौ, शुचिव्रता शुद्धकर्मयुक्तौ, तथा यज्ञवाहसा यज्ञनिर्वाहकावृतुना
यज्ञोचितकालविशेषेण युक्ताविति शेषः ।

अथ शुक्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे । अन्याऽन्यां वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावान् । शुक्रो अन्यस्यां

ददशे सुवर्माः, इति ।

अदृश्य रात्रियेत्येते द्वे विरूपे शुक्लकृष्णत्वाद्विषयरूपे स्वर्थे सुमयोजने
चरतः पर्यावर्तते । अन्याऽन्यां तयोरेकैका पृथक्पृथक् च वत्समुपधापयेते
वत्ससदृशं स्वस्वोचितं देयमुपधापयेते स्तनपानेनेव प्रीणयतः । तयोर्म-
ध्येऽन्यस्यां रात्रिरूपायां मातरि वत्सस्थानीयो हरिर्हरणशीलोऽग्निः स्वधा-
वानन्नवान्भवति । अन्यस्यामहासंज्ञिकायां मातरि वत्सस्थानीयः शुक्रः
शुभ्रः सुवर्माः शोभनदीप्तिरादित्योऽन्नवान्दृश्यते । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे
श्रुतम्—“ तस्मादग्नये साधं हूयते सूर्याय मातः ” इति । एवंविधसूर्या-
ग्निरूपोऽयं शुक्रग्रह इत्यर्थः ।

अथ मन्थिग्रहस्य पुरोरुचमाह—

पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परिंयातो

अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाऽभिचष्टे । ऋतूनन्यो

विदधञ्जायते पुनः, इति ।

एतौ सूर्याचन्द्रमोरूपौ मातृस्थानीयाया दिवः शिशू बालकौ पूर्वभागमपर-
भागं च प्रति संचरतः । उदयाय पूर्वभागोऽस्तमयाय पश्चिमभागः । एवंविध-
संचारे पारमेश्वरी मायैव साधनम् । सा हि पारमेश्वरी शक्तिः सूर्याचन्द्रमसौ

निर्माय स्वस्वव्यापारे स्थापितवती । तौ च शिशू स्वकीयलीलायाः क्रीड-
न्तावस्मकीयमध्वरं परिधातः प्राप्नुतः । तयोर्मध्येऽन्यः सूर्यो विश्वानि भुव-
नानि सर्वाँल्लोकानभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । अन्यथन्द्रमा ऋतून्वसन्ता-
दीन्विदधन्निष्पादयन्पुनर्जायते तच्चच्छुक्लमतिपादि पुनः पुनरुत्पद्यते । एवं-
विधवद्भूद्रूपोऽयं मान्धिग्रहः । तथा च श्रुतम्—“ असौ वा आदित्यः शुक्र-
थन्द्रमा मन्वी ” इति ।

अथाऽऽग्रयणस्य पुरोरुचमाह—

त्रीणि शता त्रीषहस्राण्यग्निम् । त्रिश्शच्च देवा
नवं चासपर्यन् (२) । औक्षन्वृत्तैरास्तृणन्वर्हि-
रस्मै । आदिद्धोतारं न्यषादयन्त, इति ।

यद्यपि हविर्भुजस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तथाऽपि योगैश्वर्यफलितलीलाविग्रहभेदा-
च्छत्रयं सहस्रत्रयं त्रिंशन्नव चेत्तेतावन्तो देवा भवन्ति । ते च देवा अग्नि-
मसपर्यन्परिचितवन्तः । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानामेव मुख्यदेवतानामितरे
लीलाविग्रहाः । इत्यमुष्य वाजसनेयिनः साकल्यब्राह्मणे सामानन्ति—
“ महिमान एवेषां ये ते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः ” इति । ते देवाः कथं परि-
चरन्तीति तदुच्यते—घृतीराज्यैरौक्षन्नुपरि सिञ्चन्ति जुह्वीत्यर्थः । अस्मा
अग्न्यर्थं बहिरास्तृणन्वेष्टां बहिरास्तृणन्ति । आदिदन्तरभेदेनमग्निं होतारम-
नुमन्वमाना न्यषादयन्त निषण्णं कुर्वन्ति—

अथेन्द्राग्रस्य पुरोरुचमाह—

अग्निनाऽग्निः समिधयते । कविर्गृह्णतिपुंसां । हव्य-
वाड्जुह्वांस्यः, इति ।

इन्द्रसहितेनाग्निना ग्रहदेवतारूपेणाप्यमाहुत्वावारोऽग्निः समिधयते सम्य-
ग्दीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्देवनपकारं विद्वान्गृह्णतिर्यज्ञगृहस्वामी युवा
सर्वदा रुक्मा, देवार्थं हव्यं वहतीति हव्यवाड्, जुहूरेवाऽऽस्यं मुखं
यस्यासौ जुह्वांस्यो जुहूगतं हविरथं भक्षयतीत्यर्थः ।

अथ वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह—

अग्निर्देवानां जठरम् । पूतदक्षः कविर्ऋतुः । देवो

देवेभिरंगमत्, इति ।

योऽयमाग्निः स एव देवानां जठरमुदरस्थानीयः । पूतश्चासौ दक्षश्चेति पूत-
दक्षः, पूतः शुद्धो दक्षः कर्मनिष्पादनकुशलः । कविक्रतुः कवीनां विदुषां
देवानां संबन्धी क्रतुर्यागो यस्यासौ कविक्रतुस्तादृशो देवोऽग्निर्देवेभिरन्ये-
र्देवैः सहाऽऽगमदिह कर्मण्यागच्छतु ।

अथ मरुत्वतीयग्रहाणां यास्वित्सः पुरोरुचस्तासां मध्ये प्रथमामाह—

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टयः । आत्वेषमुग्रमव
ईमहे वयम् (३) । ते स्वामिनो रुद्रिया वर्षनि-
र्णिजः । सिंहा न हेषक्रतयः सुदानवः, इति ।

य एते मरुतस्तेऽग्निश्रियो विश्वकृष्टयश्च । अग्निं श्रयन्ते सेषन्त इत्यग्निश्रियस्ते
हविःस्वीकरणार्थमग्निमाश्रयन्ति । विश्वे वृष्टयो मनुष्या येषां ते विश्वकृष्टयः
सर्वैर्मनुष्यैः पूज्या इत्यर्थः । तादृशानां मरुतामवो रक्षणमा समन्ताद्वयमीमहे
प्राप्नुमः । ते ह्यस्मान् रक्षन्ति । कीदृशं रक्षणं त्वेषं दीप्तिमदुग्रं विरोधिनां भयं क-
रम् । यथा दीप्त्या विरोधितमो नश्यति एवमेव तदीयरक्षणजन्येन तेजसाऽ-
स्मद्विरोधिना नश्यन्तीत्यर्थः । ते मरुतो वायुविशेषाः स्वामिनो वृष्टिवेलायां
स्वानयुक्ता गर्जनयुक्ताः । रुद्रे वैद्युताग्निः “ रुद्रो वा एष यदाग्निः ” इति
श्रुतेः । रुद्रिया वैद्युताग्नियुक्ताः । निर्णेजन्ति भूमिं शोधयन्तीनि वर्षनि-
र्णिजः । सिंहा न सिंहा इव । हेषक्रतवः अहंकारिण उत्साहेन सिंहनान्दं
कुर्वन्तीत्यर्थः । सुदानवः शोभनफलस्य दातारः ।

अथ द्वितीयामाह—

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वाऽवमे सुभगासौ
दिविष्ठ । ततो नो रुद्रा उत वाऽन्वस्य । अग्रे
वित्ताद्धविषो ययजामः, इति ।

हे मरुतो यूयं यदुत्तमे स्थाने स्थिता यदि वा मध्यमे स्थिता यद्वाऽवमेऽ
त्यन्तानिकृष्टे स्थाने स्थिता अथवा सुभगासः सौभाग्ययुक्ताः सन्तो दिवि

शुलोके स्थिताः । हे रुद्रा दुःस्वद्राविणो मरुतस्त्रतो शुस्थानादुव वाऽन्यस्मा-
त्स्थानान्नोऽन्वस्माननुगच्छत । हेऽग्ने यद्धविर्वयं यजामोऽस्य हविषः सारं
विचाज्जानीहि ।

अथ तृतीयामाह—

ईडे अग्निं स्ववसं नमोभिः । इह प्रसप्तो विच-
यत्कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वाजयद्भिः । प्रदक्षि-
णिन्मरुतां स्तोममृध्याम्, (४) इति ।

स्ववसं सुष्ठु रक्षकमग्निं नमोभिर्नमस्कारैः सहेडे स्तुतिं कुर्वे । सोऽग्निरिह
कर्मणि प्रसप्तः प्रकर्षेण समागतः सन्नोऽस्माभिर्यत्कृतं कर्म तद्विचयाद्विचिनु-
यात् । वाजयद्भिरन्नमिच्छद्भिर्ऋत्विग्भिः सहितोऽहं रथैरिव प्रभरे यथा
रथैर्युद्धसाधनानि प्रकर्षेण हरन्त्येवमहं इक्षीमि प्रकर्षेण हरामि । प्रदक्षिणि-
न्प्रदक्षिणयन्मक्त्या प्रदक्षिणं कुर्वन्नहं मरुतां संवन्धिनं स्तोमं स्तोत्रयुक्तं
यज्ञमृध्यां समृद्धं कुर्याम् ।

अथ माहेन्द्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिः । देवैरग्ने सयावभिः । आ-
सीदन्तु बर्हिषि । मित्रो वरुणो अर्यमा । प्रातर्या-
वाणो अध्वरम्, इति ।

हेऽग्ने श्रुत्कर्णं शृण्वत्कर्णं विज्ञाप्यस्य श्रोतर्बह्निभिर्हविषो वोदृभिः, सयाव-
भिर्गमनशीलसहितैर्देवैः सह त्वं श्रुध्यस्मद्विज्ञाप्यं शृणु । अध्वरं यज्ञं प्रातर्या-
वाणः प्रातःकाले गन्तारो मित्रादयस्त्रयो बर्हिष्यस्मदीययज्ञ आसीदन्त्वा-
गत्य विष्णुन्तु ।

अथाऽऽदित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः । तत्र प्रथमामाह—

विश्वेषामदितीर्यज्ञियानाम् । विश्वेषामतिथिर्मानुषा-

णाम् । अग्निर्देवानामव आवृणानः । सुमृडीको
भवतु विश्ववेदाः, इति ।

अयमग्निः सुमृडीकः सुखं हतुर्भवतु । कीदृशोऽग्निर्यज्ञियानां यज्ञयोग्यानां
विश्वेषां सर्वेषां सृष्टिवज्रामदितिरखण्डयिता मातृवत्पालक इत्यर्थः । तथा
विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणामतिथिरतिथिवत्पूजनीयः देवानां सर्वेषां मध्येऽ-
वोऽस्मद्रक्षणमावृणानः सर्वत्र प्रार्थ्यमानः । विश्ववेदा विश्वस्य वेदिता ।

अथ द्वितीयाणाम्—

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणाः (५) । दिवि श्रवो
दधिरे यज्ञियासः । नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे ।
कृष्णं च वर्णमरुणं च संधुः, इति ।

हेऽग्ने यज्ञियासो यज्ञार्हा ऋत्विग्यजमानास्त्वे त्वायि सुमतिं शोभनवृद्धिं
त्वत्सेवापरां भिक्षमाणा याचमाना दिवि द्युलोके श्रवः कीर्तिं दधिरे संपा-
दितवन्तः । त्वां साधित्वा देवेषु कीर्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । उषसोषःकालेन सह
नक्ता च रात्रिणपि चकाराददत्त विरूपे बिलक्षणरूपयुक्ते चक्रुः कृतवन्तः ।
तदेव कथमिति तदुच्यते— कृष्णं वर्णं रात्रेः कृष्णरूपम्, अरुणं चोषसो
रत्नरूपम्, चकाराश्चापहः शुक्लरूपं च संधुः संपादितवन्तः । यज्ञानुष्ठान-
द्वारा यजमाना यज्ञेन तुष्टा देवा वा तादृशं रूपं कृतवन्त इत्यर्थः ।

अथ तृतीयाणाम्—

त्वामग्ने आदित्यास आरुणम् । त्वां जिह्वा शुच-
यश्चक्रिरे कवे । त्वां रातिपाचो अध्वरेषु सश्विरे ।
त्वे देवा हविरदन्त्याहतम्, इति ।

हेऽग्ने, आदित्यास एत आदित्यास्त्वामारुणं मुखं चक्रिरे त्वायि हुतस्व
भक्षणात् । हे कवे विद्वन्नेने शुचयः शुद्धा अन्येऽपि देवास्त्वां स्वकीय-

जिह्वां चक्रिरे । रातिं फलदानं सचन्ते समवनयन्तीति रातिषाचः फल-
प्राप्तिकामा इत्यर्थः । तादृशा यजमानास्त्वामग्निध्वरेषु यागेषु साश्चिरे फल-
दानाय प्राप्तवन्तः । देवाः सर्वेऽपि त्वे त्वय्याहुतं सर्वतो हुतं हविरिद-
मदन्ति ।

अथ सावित्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—

नि त्वा यज्ञस्य साधनम् । अग्ने होतारमृत्विजम् ।
वनुष्वदेव धिमहि प्रचेतसम् । जीरं दूतमर्मर्त्यम् ,
(६) इति ।

यज्ञब्रह्मा सपर्यन्वयमृद्ध्यां भिक्षमाणाः प्रचेतसमेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हेऽग्ने देव त्वां निधीमहि नितरां ध्यायेम । कीदृशं यज्ञस्य साधनं होम-
द्वारा निष्पादकं होतारं देवानामाह्वतारमत एवृत्तिवजमृत्विक्समानं प्रचेतसं
प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं जीवनप्रदं दूतं हितार्थं यत्नमानममर्त्यं मरणरहितम् ।
वनुष्वदिति क्रियाविशेषणम् । परिचरंणवद्यथा भवति तथा ध्यायेमेत्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अस्था जरा पुरोरुक्स्यादग्निष्टुत्यैन्द्रवाचवे ।
यजेति मैत्रावरुणे अश्विनेत्याश्विने ग्रहे ॥ १ ॥
द्वे विरूपे तु शुक्रस्य ग्रहे पूर्वोति मग्निनी ।
त्रीणीत्याग्रयणे ह्यग्निनेत्यैन्द्राग्नग्रहे भवेत् ॥ २ ॥
अग्निर्देवा वैश्वदेवे ह्यग्निश्रिय इति त्रयम् ।
ज्ञेया मरुत्वर्तायेषु माहेन्द्रे तु श्रुधीत्यसौ ॥ ३ ॥
विश्वेषां तिस्र आदित्ये नि त्वा सावित्रके ग्रहे ।
अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ४ ॥

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्वितम्—

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ।
संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्मत्वनिर्णयात् ॥

अग्निष्टुदाख्य एकाहं श्रूयते—“आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति । तेषु षोड-

कप्रप्तयोर्नानादेवत्वयोः स्तुतृशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभ्रूषेणास्त्युह इति वदन्तं
प्रत्येतदुत्तरं द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वाच्चास्त्युह इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ सप्तमे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशोऽनुवाकेऽग्निष्टुत्यागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिहिताः । अथ त्रयोदश इन्द्र-
स्तुत्यागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधीयन्ते । एतच्च सूत्रे स्पष्टमभिहितम्—“ इन्द्र-
स्तुव इन्द्रस्तोमेनोवध्यनेन्द्रियकापो वीर्यकामो वा यजेत, ऐन्द्रियः पुरोरुच-
स्तिष्ठा हरी कस्य वृषेत्यैन्द्रवायवस्य तृतीया मैत्रावरुणस्य चतुर्थ्याश्विनस्य
पञ्चमी षष्ठी शुक्रामन्विनोः सप्तम्याग्रयणस्य नित्योवध्यस्य नियुनाक्ते ध्रुवै-
न्द्राग्रैश्वदेवानां नित्या मरुत्वगीयमाहेन्द्राणाम्, आ नो विश्वाभिरिति
तिस्र आदित्यग्रहस्योत्तमा सान्विषस्य ” इति । तत्रैन्द्रवायवस्य पथमां पुरो-
रुचमाह—

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि । वायुर्न
नियुतो नो अच्छे । पिवास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे ।
इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय, इति ।

हे इन्द्र युज्यमाना रथे संबध्यमानौ हरी अश्वावातिष्ठाधिनिष्ठ, नोऽस्मा-
नच्छाभिलक्ष्याऽऽयाह्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः, वायुर्न नियुतो यथा नियुत्सं-
ज्ञकानश्वाभिलक्ष्य वायुर्याति तद्वत्, अगत्या चास्मेऽस्माभिरभिसृष्टः प्रेरि-
तस्त्वमनोऽन्नरूपं सोमं पिबसि पीतवानभव । हे इन्द्र ते मदाय तव हवर्ष्य
स्वाहा ररिमा स्वाहाकृतं हविर्देदिय ।

अथ तत्रैव द्वितीयां पुरोरुचमाह—

कस्य वृषा सुते सचा । नियुत्वान्वृषभो रणत् ।
वृत्रहा सोमपीतये, इति ।

कस्य प्रजापतेः संबन्धी वृषेन्द्रः सुतेऽभिपुते सोमे सचा संबद्धो नियुत्वा-
भियुक्तामकैरर्धैर्युक्तो वायुर्वृषभो रणत्, यथा वृषभो ह्यो रणति तथाऽयं
वायुस्तुष्टो रणादि गर्जति । वृत्रहेन्द्रश्च सोमपीतये सोमपानाय रणति ।

अथ मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुचमाह—

इन्द्रं वयं महाधने । इन्द्रमर्धे हवामहे । युजं वृत्रेषु
वज्रिणम् (१), इति ।

बवं यजमाना महाधने वदुधनसाधे मूढकर्षणीन्द्रं हवामहे आह्वयामः ।
अर्धे स्वरूपेऽपि कर्मणीन्द्रं हवामहे आह्वयामः । कीदृशमिन्द्रं युजं कर्मद्वयेऽपि
योग्यं वृत्रेषु शत्रुषु प्राप्तेषु वज्रिणं वज्रहस्तम् ।

अथाऽऽश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह—

द्विनायो वृत्रहन्तमः । विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप
नो हरिभिः सुतम्, इति ।

द्वयोर्लोकयोः समूहो द्विना दत्तस्यो द्विनाया वृत्रहन्तमोऽतिशयेन वैरिघाती
शतक्रतुः दत्तसंख्याकांश्चोद्युक्तो य इन्द्रो विद्यते सोऽयमिन्द्रो हरिभिरश्वैः
सहोप नोऽस्माकं स तीर्थं प्राप्य सुतमभिषुतं सोमं विदे लब्धवान् ।

अथ शुक्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—

स सूर आ जनयञ्ज्योतिरिन्द्रम् । अया धिया
तरणिरद्विवर्हाः । क्रतेन शुष्मीनवमानो अर्केः ।
व्युस्त्रिधो अस्रो अद्रिर्विभेद, इति ।

स शुक्रग्रहरूपः सूर आदित्यो उद्योतिः प्रकाशं जनयन्निन्द्रमागच्छतु ।
अया धियाऽअथा मदनुग्रहबुद्ध्या तरणिस्त्वरमाणोऽद्विवर्हाः पर्वतानां शत्रूणां
निबर्हिताऽभिभविता भवति । क्रतेन रज्जेनानुष्ठितेन शुष्मीन्बलवतोऽस्मानर्के-
रर्चनीयैः फलैरवमानः पालयमानो वर्तते । अस्रो निरसनकुशलोऽद्रिः पर्वत-
समान इन्द्र उस्त्रिध उत्कर्षेणाऽऽगच्छतः शत्रून्विबिभेद विभेदेण दारितवान् ।

अथ मन्थिग्रहस्य पुरोरुचमाह—

उत त्यदाश्वश्वियम् । यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रं
विक्षु प्रतीदयत् (२), इति ।

हे इन्द्र नाहुषीषु नहुषस्य राज्ञः संबन्धिनीषु विश्वे मजासु यद्दनं पती-
दत्तमत्येकमेव प्राप्तमासीत्तद्दशमाश्वश्वियमुत्तः ऽऽशुगाम्यश्वसमूहयुक्तमपि हे-
म आत्यक्त्वमेव स्वभक्तेभ्य आनयसि ।

अथाऽऽग्रयणस्य पुरोरुचमाह—

भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहे । अहोमुचं सुकृतं

दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं वरुणं सातये भर्गम् ।

द्यावापृथिवी मरुतः स्वस्तये, इति ।

सुहवं सुखेनाऽऽह्वानं अयमिन्द्रं भरेषु भरणीयेषु कर्मसु हवामहे आह-
वामः । तथाऽग्निमित्रावरुणान्भगमादित्यं च सातये धनलाभायाऽऽह्वयामः ।
तथा द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च स्वस्तये क्षेमायाऽऽह्वयामः ।

अयमिन्द्राग्रस्य पुरोरुचमाह—

महि क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं विविद्वान् । आदित्सखिभ्यश्च

रथं समैरत् । इन्द्रो नृभिर्जनदायानः साकम् ।

सूर्यमुषसं गातुमग्निम्, इति ।

अयमिन्द्रो विविद्वान्विविधद्रव्यजानं जानन्नादिदनन्तरमेव सखिभ्यः सखि-
सदृशेभ्यो यजमानेभ्यो महि प्रौढं क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं बहुकृपाह्लादकारि धनं च
रथं चरणशीलं गोमहिषादि च समैरयत्सम्यक्पौरितवान्दत्तवानित्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रो दीयानो दीप्यमानो नृभिर्भुज्यैर्ऋत्विग्भिः सार्धं सूर्यादीन-
जनयदुत्पादितवान् । गातुं गमनशीलो वायुस्तम् ।

अय वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह—

उरुं नो लोकमनुनेषि विद्वान् । सुर्वज्ज्योतिरभ-

यं स्वस्ति (३) । ऋष्या तं इन्द्रं स्थविरस्य

ब्राह्म । उषस्थेयाम शरणा बृहन्ता, इति ।

हे इन्द्र त्वं विद्वान्सर्वं जानन्नोऽयमर्थमुक्तं विस्तीर्णं लोकमनुनेष्यनुकूपेण
संपादयसि । तथा सुषर्बत्स्पर्गयुक्तं तत्साधनभूतमित्यर्थः । अमयं मयरहितं

स्वस्ति क्षेमकरं ज्योतिरग्निरूपमृष्व प्राप्नुहि । स्थविरस्य चिरकालीनत्वेन
वृद्धसदृशस्य ते तव बाहू उपस्येयामोपस्थानं करवाम त्वदीयं बाहुद्वयम-
नुग्रहबुद्ध्या यथाऽस्मच्छिरसि स्थपयसि तथा वयं त्वां भजेम । कीदृशौ
बाहू शरणा रक्षितारौ बृहन्ता गुणाधिकौ ।

अथाऽऽदित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः । तत्र प्रथमामाह—

आ नो विश्वाभि॑रु॒तिभिः॑ स॒जोषाः॑ । ब्रह्म जुषा॑णो
ह॒र्यश्व॑ याहि । वरी॑वृ॒जत्स्थवि॑रोभिः सुशिप्र । अ॒स्मे
दध॑दृष॒णं शुष्म॑मिन्द्र, इति ।

हरिनामकावश्वौ यस्याभौ हर्यश्वः । शोभने शिप्रे हनू यस्याभौ सुशिप्रः,
तादृश हे इन्द्र त्वं ब्रह्म जुषाणः परिवृढामिदं कर्म सेवमानः सजोषा अस्माभिः
सह समानप्रीतिः सन्विश्वाभिरुतिभिः समस्तै रक्षणैः सहितो नोऽस्मान्प्रत्या-
याह्यागच्छ । किं कुर्वन्स्यविरेभिर्वरीवृजत्पवृद्धैरुपायैर्वर्जयिष्याञ्छन्नूनत्यर्थं
वर्जयन् । तथा वृषणं कामवर्षणहेतुं शुष्मं बलमस्मे दधदस्मासु संपादयन् ।

अथ द्वितीयामाह—

इन्द्रा॑य गा॒वं आशि॑रंभू । दु॒दुहे॑ व॒ज्रिणे॑ मधु॑ । यत्सी॑-
मुप॑हरेऽविदत्, इति ।

वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्रायेन्द्रार्थमाशिरमीषन्मथितं दधिहेतुभूतं मधु मधुरं क्षीरं
गावो दुंदुहे दुग्धवत्यः । यत्सी यदेव क्षीरमुपहरेऽस्मिन्प्रवृत्तेऽध्वरे वर्तमान
इन्द्रोऽपिददलब्ध । तत्क्षीरं दुंदुह इति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ तृतीयामाह—

तास्ते॑ वज्रि॒न्धेन॑वो॑ जोजयु॒र्नः॑ । गभ॑स्तयो॒ नियु॑तो॑
वि॒श्ववा॑राः । अ॒हर॑ह॒र्भूय॑ इज्जो॒गु॒धानाः॑ । पूर्णा॑ ईन्द्र
भु॒मतो॑ भो॒जन॑स्य, इति ।

हे वज्रिन्ध्वज्रयुक्तेन्द्र ते त्वदर्थं ताः पूर्वोक्ता धेनवो नोऽस्माज्जोजयुः शीघ्र-
मेव प्राक्ताः । कीदृशो धेनवो गभस्तयो दीप्तिवत्यः पुष्टशरीरा इत्यर्थः ।

नियुतो नियमेन क्षीरादेर्मिश्रयिष्यः । विश्ववाराः स्वकीयक्षीरेण क्षुधादि-
रूपं विश्वं सर्वमप्युपद्रवं वारयन्तीति विश्ववाराः । अहरहर्दिने दिने भूय
इन्द्रयिष्ठमेव जोगुवानाः शब्दयन्त्यः क्षीरपूर्णस्तनत्वेन दोहनार्थं वत्समा-
कारयितुं हम्पारवं कुर्वत्य इत्यर्थः । क्षुधनः शब्दवतो भोजनस्य पूर्णाः
पूरयिष्यः क्षीरस्य बाहुल्ये सति चुलुकेन पुनः पुनर्भोजने हि महाशब्द
उत्पद्यते ।

अथ सावित्रग्रहस्य पुरोरुचमाह—

इमां ते धियं प्रभरे महो महीम् । अस्य स्तोत्रे
धिषणा यत आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सास-
हिम् । इन्द्रं देवासः शवसा मदन्ननुं (४) इति ।

वज्रिणमयत्स्वास्ति जोजयुर्नः सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्याये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र महो महनीयस्य ते तव महीं महतीमिमामनुग्रहरूपां धियं प्रभरे
प्रकर्षेण धारयामि । अस्य त ईदृशस्य तव संबन्धि यत्स्तोत्रमानजे त्वद्गुणान-
भिव्यञ्जयति तस्मिन्स्तोत्रे धिषणा मदीया बुद्धिः प्रवर्ततामिति शेषः । उत्स-
वेऽस्मिन्कर्मानुष्ठानरूपे प्रसवे च तत्फलोत्पादने सासहिमित्यन्तसाहिष्णुं
सर्वदोशुक्तमित्यर्थः । तादृशं शवसा बलेन युक्तं तमिन्द्रं देवासः सर्वे देवा
अनुमदन्ननुमोदन्नाम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रस्तुन्नामके यागे ग्रहाणां स्युः पुरोरुचः ।

तिष्ठा कस्येत्येन्द्रवाचव इन्द्रं तदनन्तरे ॥ १ ॥

द्वितीय इत्याश्विने स्यात्स सूरः शुक्रसंज्ञके ।

उत त्वं मन्यिनाम्नि स्याद्भरेण्वाग्रयणग्रहे ॥ २ ॥

महीत्येन्द्राग्रके वैश्वदेवे तूरं न इत्यसौ ।

आदित्ये तिस्र आ नः स्युरिमां सावित्रकग्रहे ।

त्रयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा उक्तास्त्रयोदश ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ सप्तमे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

प्रयोदश इन्द्रस्तुभ्यामके क्रतौ ग्रहाणां पुरोरुच उक्ताः । चतुर्दशे त्वमेतार्या-
मविधिरुच्यते । तं विधातुमारुहानमाह —

प्रजापतिः पशन्सृजत । तेऽस्मान्सृष्टाः पराश्च आ-
यन् । तानग्निष्टोमेन नाऽऽमोत् । तानुकृथ्येन
नाऽऽमोत् । तान्पोडशिना नाऽऽमोत् । तान्रात्रिया
नाऽऽमोत् । तान्संधिना नाऽऽप्नोत् । सोऽग्निम-
ब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । तानग्निस्त्रिवृता स्तोमेन
नाऽऽप्नोत् (१) स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ई-
प्सतेति । तानिन्द्रः पञ्चदशेन स्तोमेन नाऽऽप्नोत् ।
स विश्वान्देवानब्रवीत् । इमान्म ईप्सतेति । ता-
न्विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन नाऽऽप्नुवन् । स
विष्णुमब्रवीत् । इमान्म ईप्सेति । तान्विष्णुरेक-
विंशेन स्तोमेनाऽऽप्नोत् । वारवन्तीर्येनावारयत ।
इदं विष्णुर्विचक्रम इति व्यक्रमत, इति ।

प्रजापतिना सृष्टाः पशवो यदा पुनरावृत्तिरहिताः प्रजापतेः सकाशाद्गता-
स्तदा प्रजापतिरग्निष्टोमादिकं क्रमेणानुष्ठाय तान्पशून्प्राप्तुं न शक्तोऽभूत् ।
यद्रात्रियाऽतिरात्रक्रतुगतैर्रात्रिपर्यायैः स्तोत्रैः, संधिनाऽतिरात्रावसाने त्रि-
वृद्राथंतरः संधिरिति यत्स्तोत्रं विहितं तेन स्तोत्रेण । एतैरुपायैः पशून्प्राप्तु-
मशक्तः प्रजापतिरग्निं प्रत्यब्रवीत् । हेऽग्ने मे मदर्थमिमान्पशूनीप्साऽऽप्तु-
मिच्छेत्तदर्थमुद्योगं कुर्विति । ततः सोऽग्निस्तदर्थं त्रिवृत्सोममनुष्ठाय तेन प्राप्तुं
शक्तो नाभूत् । एवमिन्द्रो विश्वे देवाश्च । विष्णुस्तु एष विश्वतोममनुष्ठाय

तेन पशून्प्राप्य वारवन्तीयेन साध्ना पुनर्गमनं निवारयामास । अनोऽयं विष्णुः “ इदं विष्णुः ” इति मन्त्रेणोक्तो यो विक्रमस्तं कृतवान् । तमेव पशुप्राप्तिरूपं विक्रमं मन्त्रोऽवादीदित्यर्थः ।

इदानीमप्नोर्यामकृतुं विधत्ते—

यस्मात्पशवः प्र प्रेव भ्रंशेरन् । स एतेन यजेत,
इति ।

एकः पशब्दः प्रायस्यवाच्यपरः प्रकर्षवाची । प्रथममेव पशवो यस्मात्पुरुषात्प्रेव भ्रंशेरन्प्रकर्षेण भ्रष्टा इव भवन्ति स पुरुष एतेनाप्नोर्यामेण स्तोमेन यजेत । तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—“ अप्नोर्यामश्चेत्संधिचपसानुन्नयंश्चतुर्भ्यश्चपसगणेभ्यो राजानमतिरेचयति ” इति । संधिस्तोत्रपर्यन्तैरेकोनत्रिंशत्स्तोत्रैर्युक्तमतिरात्रप्रयोगमनुष्ठाय तत् ऊर्ध्वं चतुर्भ्यश्चपसगणेभ्यो राजानमतिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि स्तोत्राणि भवन्ति । तदेवं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रयुक्तोऽप्नोर्यामः ।

तस्य निर्वचनं दर्शयति—

यदाप्नोत् । तदप्नोर्यामस्याप्नोर्यामत्वम्, इति ।

यस्मात्कारणादनेन कृता पशूनाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्त्यर्थो यामो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या तन्नाम संपन्नम् ।

एतस्य क्रतोः सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वं दर्शयति—

एतेन वै देवा जैत्र्यानि जित्वा । यं काममकामयन्त
तमाप्नुवन् । यं कामं कामयते । तमेतेनाऽऽप्नोति
(२), इति ।

स्तोमेन नाऽऽप्नोद्वारयत नव च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

पुरा देवा एतेनाप्नोर्यामकृतुना जैत्र्यानि सर्वाणि युद्धानि जित्वा काम्यमानं फलं प्राप्नुवन् । अतोऽन्धोऽपि देववत्सर्वं प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ सप्तमे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशोऽमोऽभिहितः । अथ पञ्चदशषोडशसप्तदशेष्वनुवाकेषु यज्ञसं-
युक्तालौकिको राजाभिषेकोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्नुवाके तावदादौ होम-
मन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः—“ व्याघ्रोऽयमग्राविति सप्ताऽऽहुर्वीरुत्वा” इति ।
तत्र प्रथमामृचमाह—

व्याघ्रोऽयमग्रा चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रो
अभिश्चस्तिपा अयम् । नमस्कारेण नमसा ते
जुहोमि । मा देवानां मिथुया कर्म भागम्, इति ।

अयमभिषेकार्हो राजाऽरिमन्नाहुत्याधारेऽग्रा प्रविष्टो व्याघ्रवदपधृष्यो भूत्वा
लोके चरति । सोऽयमृषीणामृत्विजां पुत्रोऽभिषेकसंस्कारेण तैरुत्पादित-
त्वात् । अभिश्चस्तिपाः पापेभ्यः पाता रक्षिता भवत्विति शेषः । हेऽग्रे ते
तव नमस्कारेण युक्तोऽहं नमसोपनतेन हविषा जुहोमि । देवानां भागं
मिथुया कर्म यथा मिथुया भवति तथा वयं मा कर्म किंतु सत्यमेव कर्म
इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

सावीर्हि देव प्रसवाय पित्रे । वर्ष्माणमस्मै वरिमा-
णमस्मै । अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता ।
दिवे दिव आसुवा भूरिपश्वः, इति ।

हे देव प्रसवाय प्रजानां प्रेरकाय पित्रे पालकायैव राज्ञे वर्ष्माणं
सावीर्हि सर्वथा प्रेरय । अस्य राज्ञो देहो यथा सर्वान्पालयति तथा त्वमनु-
ष्टहणेत्यर्थः । किंचास्मै राज्ञे वरिमाणमुरुन्वं राज्यविस्तारं सावीः प्रेरया-
नुजानीहि । अथानन्तरं हे सवितः सर्वे देवास्तायन्ते विस्तीर्यन्त एष्विति सर्व-
ताता ये यज्ञास्तेषु सर्वेषां ताऽस्मभ्यमस्मदर्थं भूरिपश्वो भूरीन्बहुलान्पशूनासुव
सर्वतः प्रेरय ।

अथ तृतीयामाह—

भूतो भतेर्ष चरति प्रविष्टः । स भानामधिपतिर्व-

भूव (१) । तस्यै मृत्यौ चरति राजसूयम् । स

राजा राज्यमनुमन्यतामिदम्, इति ।

भूतेषु प्राणिजातेषु मध्ये प्रविष्टोऽयं भूतः स्वयमुद्भूतश्चरति सर्वनिषामिक-
त्वेन प्रवर्तते । अत एव भूतानां प्राणिनां सर्वेषामधिपतिः स्वामी बभूव ।
तस्य राज्ञी मृत्यौ दुष्टशिक्षारूपमरणनिमित्तभूते सति राजसूयं चरति ।
राजा सूयतेऽभिषिच्यतेऽस्मिन्कर्मणीति राजसूयारूपमिषमभिषेकमिदं कर्म
च दुष्टशिक्षार्थं प्रवर्तत इत्यर्थः । सोऽभिषिक्तो राजा राज्यमिदमनुमन्यतां
दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनरूपं यद्राजकृत्यं तदङ्गी करोतु ।

अथ चतुर्थीमाह—

येभिः शिल्पैः पप्रथानामदहत् । येभिर्यामभ्य-

पिश्रत्प्रजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपां समव्य-

यत् । तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्ग्धि, इति ।

प्रजापतिर्येभिः शिल्पैर्यैः कौशलैः पप्रथानां विस्तारयुक्तमिमां पृथिवीमद-
हदहदीकृतवान् । तथा येभिः कर्मकौशलैर्यां द्युलोकमभ्यपिश्रदभितश्चन्द्रता-
रकादिभिः सुरूपामकरोत् । तथा येभिर्यैः कर्मकौशलैर्वाचमिषामुच्चार्यमायां
विश्वरूपां नानापदार्थवाचकत्वेनानेकरूपां समव्ययत्सम्यक्संपादितवान् ।
तेन तथाविधकौशलजातेन वर्चसा तद्योगेन बलेन च हेऽग्न इमं राजानमिह
लौकिके समङ्ग्धि समर्थं कुरु, तथाविधसामर्थ्येन संयोजयेत्यर्थः ।

अथ पञ्चमीमाह—

येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिः । येभिः सूर्यो दहशे

चित्रभानुः । येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेम-

मग्न इह वर्चसा समङ्ग्धि (२), इति ।

येभिः प्रकेतुभिः प्रकुण्टतेजोविशेषैरयमादित्यः सर्वत्र तापं करोति । किंच

येभिर्यैस्तेजोविशेषैः सूर्यश्चित्रभानुर्हृदये विचित्ररश्मियुक्तोऽयमिति प्राणि-
भिर्हृदयते । येभिर्यैस्तेजोविशेषैः पुष्कलैः संपूर्णैर्वाचं शब्दात्मिकामरुधमहि-
विधां परिवृतां सर्वो जन्तुरकरोत् । तेनेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ षष्ठीमाह—

आऽयं भातु शवसा पञ्च कृष्टीः । इन्द्र इव ज्येष्ठो
भवतु प्रजावान् । स्मा अस्तु पुष्कलं चित्रभानु ।
आऽयं पृणक्तु रजसी उपस्थम्, इति ।

अयं राजा शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः पञ्चसंख्याकान्मनुष्याभिषादपञ्चवा-
न्ब्राह्मणादिबर्णविशेषानाभातु समन्ताद्दीपयतु । किंचायं राजा स्वयमिन्द्र
इव ज्येष्ठः प्रशस्यतमः प्रजावान्स्वाधीनपजायुक्तो भवतु । अस्मै राज्ञे विश-
मानं सर्ववस्तुजातं पुष्कलं संपूर्णं चित्रभानु विचित्रत्वेन भासमानं स्वस्व-
कार्यक्षममस्तु । किंचायं राजा रजसी रज्जनात्मिके द्यावापृथिव्यानुपस्थं
तत्समीपस्थितमन्तरिक्षं चाऽऽपृणक्तु तेजसा सर्वतः प्राप्नोतु पालयत्वित्प्रथः ।

अथ सप्तमीमाह—

यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत् । इन्द्रियावत्पुष्कलं
चित्रभानु । यस्मिन्त्सूर्या अर्पिता सप्त साकम् ।
तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमम्, इति ।

हे कश्यपारुष प्रजापते ते तव यच्छिल्पं कर्मकौशलं रोचनावदीप्तिपदि-
न्द्रियावदीर्योपेतं पुष्कलं संपूर्णं चित्रभानु विचित्रत्वेन भासमानम् । किंच
यस्मिन्स्वर्दीये शिल्पे सप्तसंख्याकाः सूर्याः साकमर्पिताः सहावस्थापिताः ।
ते च सप्त सूर्या आरण्यकाण्ड आरोगो भ्रज इत्यनुवाके प्रपञ्चिताः ।
तस्मिञ्शिल्प इमं राजानमधिविश्रयाधिकत्वेनाऽऽश्रितं कुरु ।

कल्पः—“ द्यौरसि पृथिव्यसीति यजमानायतने शार्दूलचर्म प्राचीन-
ग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृण्माति ” इति । पाठस्तु—

द्यौरसि पृथिव्यासि, इति ।

हे शार्दूलचर्म त्वं द्युलोकरूपमसि भूलोकरूपमसि ।

कल्पः—“ तस्मिन्नाजोपाविशति ‘ व्याघ्रो वैयाघ्रे ’ इत्यासीनमभिमन्त्र-
यते ” इति । पाठस्तु—

व्याघ्रो वै याघ्रेऽधि (३) । विश्रयस्व दिशो महीः ।

विशस्वा सर्वा वाञ्छन्तु । मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्र-
शत्, इति ।

हे राजन्, त्वं व्याघ्र इदमधृष्यो भूत्वा व्याघ्रसंबन्धिनि चर्मण्यध्युपरि-
स्थितो महीर्भहतीर्दिशः प्राच्यादिका विश्रयस्व विशेषेणाऽऽश्रितो भव ।
सर्वा विश्वः प्रजास्त्वा वाञ्छन्तु कामयन्तु । इदं राष्ट्रं त्वन्माऽधिभ्रशत्त्वत्स-
काशाद्गृहं मा भूत् ।

कल्पः—“ अथैनं लोकमावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽद्भिरभिषिञ्चति ‘ या
दिव्या आपः ’ इति प्रतिपद्याऽऽपाङ्कात् ” इति । यास्वप्सु लोकमानि
ग्रीवाङ्कुराण्यवास्तानि प्रक्षिप्तानि ता आपस्तोकमावास्ता एवं दूर्वावास्ता
अपि । पाठस्तु—

या दिव्या आपः पयसा संवभूवुः । या अन्तरिक्ष
उत पार्थिवीर्याः । तासां त्वा सर्वासा रुचा ।
अभिषिञ्चाभि वर्चसा । अभि त्वा वर्चसा सिचं
दिव्येन । पयसा सह । यथाऽऽसां राष्ट्रवर्धनः
(४) । तथा त्वा सविता करत् । इन्द्रं विश्वा
अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमश्नीनाम् ।

वाजा॑ना सत्प॑तिं पति॑म् । वस॑वस्त्वा पुरस्ता॑दभि-
षि॑ञ्चन्तु गाय॑त्रेण छन्द॑सा । रुद्रा॑स्त्वा दक्षि॑णतोऽ-
भिषि॑ञ्चन्तु त्रैष्टु॑भेन छन्द॑सा । आ॒दि॒त्यास्त्वा पश्चा॑-
दभिषि॑ञ्चन्तु जाग॑तेन छन्द॑सा । विश्वे॑ त्वा दे॒वा
उत्तरतोऽभिषि॑ञ्चन्त्वानुष्टु॑भेन छन्द॑सा । बृ॒हस्पति॑-
स्त्वोपरि॑ष्टादभिषि॑ञ्चतु पाङ्क्ते॑न छन्द॑सा (५), इति ।

दिव्या दिवि भवा आपो याः पयसा क्षीरेण सह संवभूवुः । अन्तरिक्षे
याः संवभूवुः । उनापि च पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्ना या आपस्तासां स-
र्वासा रुचा दीप्त्या वर्चसा बलेन हे राजंस्त्वामभिषिञ्चामि । पयसा
दिव्येन सह वर्चसा बलेन त्वामभितः सिचं सर्वतः सिक्तं करोमि । यथा
लोके सविता स्वयं राष्ट्रवर्धन आस तथा त्वामपि राष्ट्रवर्धनं करोतु । बिश्वा
गिरः सर्वाः स्तुतिरूपा वाचस्त्वामवीवृधन्वर्धितवत्यः । कीदृशं त्वाम्,
इन्द्रं परमेश्वर्ययुक्तं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्व्यापिनं रथीनां रथीतमं रथयुक्तानां
राज्ञां मध्येऽतिशयेन रथस्वामिनं वाजानामन्नानां पतिं पाळकं तथा सत्पतिं
सन्मार्गवर्तिनां पाळकम् । हे राजंस्त्वां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि गायत्रच्छन्दो-
भिमानिदेवेन सह वसवोऽभिषिञ्चन्तु । एवं रुद्रास्त्वेत्यादिवाक्येष्वपि
योजनीयम् ।

फलपः — “ अरुणं त्वा वृकमित्येनमभिमन्त्र्य ” इति । पाठस्तु —

अ॒रु॒णं त्वा वृ॒कमु॒ग्रं ख॑जंकरम् । रोच॑मानं म॒रुता॑-
म॒ग्रे अ॒र्चिषः॑ । सूर्य॑वन्तं म॒घवा॑नं विषास॒हिम् ।
इन्द्र॑मुक्थ्येषु॑ नाम॒हूत॑म॒ हुवे॑म, इति ।

हे राजन्, त्वामुक्थ्येषु स्तोत्रेष्विन्द्रं हुवेमेन्द्रत्वेनाऽऽह्वयाम । इन्द्रनाम्नैव
व्यवहराम इत्यर्थः । कीदृशं त्वामरुणमुदयकालीनसूर्यसदृशं वृकमारण्यमृग-
वच्छत्रूणां भयहेतुमत एवोग्रं खजंकरं खजः शत्रूणां भर्त्सनं तत्करोतीति
खजंकरस्तं मरुतां देवानामर्चिषोऽग्रे रोचमानं तदीयप्रकाशादप्यधिकेन
प्रकाशेन युक्तमित्यर्थः । सूर्यवन्तमुपमानार्थं सूर्योऽस्यास्तीति सूर्यवांस्त्वं

मघवानमन्नवन्तं विषवद्वैरिणः सहतेऽभिमवतीति विषासहिस्तं नामहूतं
युद्धेषु शत्रूनातिशयेन तत्तन्नाम्नाऽऽह्वयतीति नामहूतमस्तम् ।

कल्पः—“ म बाह्वेति बाहू प्रसार्य ” इति । पाठस्तु—

म बाह्वा॑ सि॒सृतं जी॒वसे॑ नः । आ नो॑ ग॒व्यूति॑मु-
क्षतं घृ॒तेन॑ । आ नो॑ ज॒ने श्रव॑यतं यु॒वाना॑ । श्रु॒तं
मे॑ मि॒त्रावरु॑णा ह॒वेमा॑, इति ।

हे बाहवोभौ बाहू नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय प्रसिंसृतं प्रसृणौ भवतम् ।
नोऽस्माकं गव्यूतिं गोसमूहं घृतेनोक्षतं सिञ्चतम् । युवाना तरुणौ परस्पर-
मिश्रितौ वा युवा नोऽस्माञ्जने जनसमूह आश्रवयसं सर्वत्र प्रख्यापयतम् ।
हे मित्रावरुणरूपो बाहु मे मदीयमिमां हवेदपाह्वानं श्रुतं शृणुतम् ।

कल्पः—“ इन्द्रस्य ते वीर्यकृत इत्युपावहरति ” इति । पाठस्तु—

इन्द्र॑स्य ते वी॒र्य॒कृतः॑ । बा॒हू उ॒पाव॑हरामि (६),

इति ।

बभूवाव्ययत्तेनेममस इह वर्चमा समङ्ग्वि व्याघ्रेऽधि राष्ट्रवर्धनः पाङ्क्तेन छन्द-
सोपावहरामि ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-

ध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

===

हे राजन्वीर्यकृतः पराक्रमकारिण इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य ते तव प्रसृणौ
बाहू उपावहरामि पुनः संकुचिनौ करोमि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

व्याघ्रो राजाभिषेकाय जुहुयात्सप्तमन्त्रकैः ॥

द्यौर्व्याघ्रवर्म संस्तीर्य तत्स्थं व्याघ्रोऽभिमन्त्रयेत् ॥

अभिषिञ्चेदष्टमिर्वा, अरुणं मन्त्रयेत्तथा ॥ १ ॥

म बाहवा प्रसारः स्यादिन्द्रोपावहरेदुभौ ॥

अनुवाके पञ्चदशे प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ सप्तमे षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशे राजाभिषेक उक्तः । षोडशे तदङ्गत्वेन रथारोहणमुच्यते ।

कल्पः—“अग्नेणाग्निं रथोऽवस्थितो भवत्यभि मेहीति तं राजाऽभ्येति” इति । पाठस्तु—

अभि मेहि वीरयस्व । उग्रश्चेत्ता सपत्नहा, इति ।

सोऽयं मन्त्रोऽष्टमेऽनुवाके व्याख्यातः ।

कल्पः—“आतिष्ठ वृत्रहन्तम इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु—

आतिष्ठ वृत्रहन्तमः । तुभ्यं देवा अधिब्रुवन्, इति ।

अथपि तत्रैव व्याख्यातः ।

कल्पः—“अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति” इति । पाठस्तु—

अङ्कौ न्यङ्कावभितौ रथं यौ । ध्वान्तं वाताग्र-
मनुसंचरन्तौ । दूरे हेतिरिन्द्रियावान्पतत्री । ते
नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु, इति ।

अङ्क इति दक्षिणचक्रस्य नाम न्यङ्क इत्युत्तरचक्रस्य । रथमभितौ रथस्य पार्श्वघोर्घावङ्कौ यौ च न्यङ्कौ विद्येते । एकैकस्मिन्पार्श्वे चक्रद्वयं रथस्य चक्रचतुष्टयोपेतत्वात् । अथवाऽङ्कशब्दश्चक्रवाची, न्यङ्कशब्दश्चक्रयुक्तपक्ष-
वाची । यावङ्कौ तौ यौ च न्यङ्कौ तौ ध्वान्तं ध्वनियुक्तं वाताग्रं वायोः
पूर्वभागमनुसंचरन्तौ वायोरपि शीघ्रवेगेन(ण) गच्छत इत्यर्थः । दूरे हेतिरित्य-
दिभिस्त्रिभिः शब्दैस्त्रयोऽग्निविशेषा उच्यन्ते । ते त्रयोऽप्यग्नयः पप्रयो गमनं
पूरयन्तो नोऽस्मान्पारयन्तु गमनसमाप्तिं प्रापयन्तु ।

कल्पः—“नमस्त ऋषे इति पुरोहितमभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु—

नमस्त ऋषे गद । + अव्यधायै त्वा स्वधायै त्वा

+ “अव्यधायै” इत्यपि पाठो वैदिकेषु प्रसिद्धः ।

(१) । मा न इन्द्राभितस्त्वदृष्वारिष्टासः । एवा
ब्रह्मन्तवेदस्तु, इति ।

हे ऋषेऽतीन्द्रिन्द्रः पुरोहित ते तुभ्यं नमोऽस्तु । गदास्मभ्यं हितं कथय ।
अव्यधायै शत्रुकृतवाधाराहित्याय त्वा त्वां भजाम इति शेषः । स्वधाया
अन्नार्थं त्वां भजामः । हे ऋष्व पुरोहितात्मन्ऋषे, इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न नोऽ-
स्माकं त्वत्तव प्रसादादरिष्टासोऽस्माभिर्दिसितुं बाधितुमशक्याः प्रत्यवाया
आभितः सर्वतो मा भूवन् । हे ब्रह्मन्, तवेत्तैव प्रसादादेवेत्यमेवास्तु ।

कल्पः—“तिष्ठा रथे इति सारथिम्” इति । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ।
पाठस्तु—

तिष्ठा रथे अधि यद्वज्रहस्तः, इति ।

हे सारथे यस्मात्त्वं वज्रहस्तस्तस्माद्रथेऽप्यधितिष्ठः स्थितो भव ।

कल्पः—“आ रश्मीनिति रश्मीनालभेत” इति । पाठस्तु—

आ रश्मीन्देव युवसे स्वश्वः, इति ।

हे देव रथमवर्तक स्वश्वः शोभनाश्वयुक्तस्त्वं रश्मीन्प्रग्रहानायुवस आदाय
मिश्री कुरु ।

कल्पः—“आतिष्ठ वृत्रहन्निति षड्भिरारूढम्” इति । अभिमन्त्रयत इत्य-
नुवर्तते । तत्र चतुर्णां मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति—

आतिष्ठ वृत्रहन्नातिष्ठन्तं परि । अनु त्वेन्द्रो मद-
त्वनु त्वा मित्रावरुणौ, इति ।

एते मन्त्रा अष्टमानुवाके व्याख्याताः ।

पञ्चमं मन्त्रमाह—

यौश्वं त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहदक्षिणा
त्वा पिपर्तु । अनु स्वधा चिकिता सोमो अग्निः ।
अनु त्वाऽवतु सविता सवेन (२), इति ।

अत्रापि पादत्रयं तस्मिन्नेवानुवाके व्याख्यातम् । हे राजन्, साविता देवः
सवेन प्रेरणेन त्वाऽन्वयत्वनुकूलः संरक्षतु ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

इन्द्रं विश्वां अवीवृधन् । समुद्रव्यचसंगिरः । रथी-
ततः रथीनाम् । वाजानां सत्पतिं पतिम्, इति ।

अयं मन्त्रः पूर्वानुवाके व्याख्यातः ।

कल्पः— “परि मा सेन्या इति द्वे वाचयित्वा” इति । तत्र प्रथमामाह—

परि मा सेन्या घोषाः । ज्यानां वृञ्जन्तु गृध्नवः ।
मेथिष्ठाः पिन्वमाना इह । मां गोपतिमभिसंवि-
शन्तु, इति ।

सेन्याः परकीयायां सेनायां भवाः, ज्यानां धनुर्गतानां घोषा नादा मा
परिवृञ्जन्तु मां परितो वर्जयन्तु । तदीया धनुर्घोषा मद्विषये मा प्रवर्तन्ताम् ।
क्रीदशा घोषा गृध्नवः । परराष्ट्रग्रहणेच्छावन्तो मेथिष्ठाः श्रोत्रसंगमनोचिता
इहास्मिन्कर्मणि युद्धविशेषे वा पिन्वमाना अप्रतिकूलत्वेन मां प्रीणयन्तस्ता-
दृशा ज्याघोषा गोपतिं भूपतिं मामभिसंविशन्त्वाभितः सम्यक्प्रविशन्तु । ये
शत्रुसंबन्धिनो घोषास्ते सर्वेऽप्यप्रतिकूलत्वेन स्वकीयघोषा भवन्तिवत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

तन्मेऽनुमतिरनुमन्यताम् । तन्माता पृथिवी तत्पिता
द्यौः (३) । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोशुर्वः ।
तदश्विना शृणुतः सौभगा युवम्, इति ।

अनुमत्याख्या देवी तन्मदीयं कर्मानुमन्यतामङ्गी करोतु । पृथिव्याख्या
माता तदनुमन्यताम् । शुद्धोकरूपः पिता तदनुमन्यताम् । सोमसुतः सोम-

मभिपुष्वन्तो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो ग्रावाणः पाषाणास्तदनुमन्य-
न्ताम् । हेऽश्विनौ सौभगा युवं भाग्यवन्तौ युवां तच्छृणुतम् ।

कल्पः—“उत्तराभिस्तिष्ठामिरभिमन्य” इति । तत्र द्वयोः प्रतीके दर्शयति—

अवंते हेड उदुत्तमम्, इति ।

एतच्चोभयं संहितायां वैश्वानरो न इत्यनुवाके व्याख्यातम्—

अथ तृतीयामाह—

एना व्याघ्र परिष्वजानाः । सिं॒हश्च हि॒न्वति

म॒हते सौभ॑गाय । समु॒द्रं न सु॒हुवं तस्मि॒वा॒सम् ।

म॒र्मृज्यन्ते॑ द्वी॒पिन॑म॒प्स्वन्तः, इति ।

व्याघ्रं व्याघ्रवत्केनाप्यधृष्यं सिंहं सिंहसमानशक्तियुक्तमेनं राजानं परि-
ष्वजाना आलिङ्गयतो ब्राह्मणा बान्धवाश्च महते सौभगाय हिन्वन्ति
प्राणयन्त्याशीर्वादान्कुर्वन्तीत्यर्थः । समुद्रं न समुद्रमिव सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यं
तस्मिन्वांसं तस्मिन्स्थानेऽवस्थितमेनं मर्मृज्यन्तेऽभिषेकलेपान्पुनः पुनः शोष-
यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—अप्स्वन्तर्जलमध्ये द्वीपिनं गजं यथा प्रक्षालयन्ति
तद्वदित्यर्थः ।

कल्पः—“उदसावेत्तित्यादित्यमुदीक्षयति” इति । पाठस्तु—

उद॒सावे॒तु सूर्यः॑ । उदि॒दं मा॑म॒कं वचः॑ । उदि॑हि दे॒व

सूर्य (४) । सह॒ व॒ग्नूना॒मम॑ । अ॒हं वा॒चो वि॒वाच॑नम् ।

मयि॒ वाग॑स्तु ध॒र्णसिः॑ । यन्तु॑ न॒दयो॒ वर्ष॑न्तु

प॒र्जन्याः॑ । सु॒पि॒प्पला॒ ओष॑धयो भवन्तु, इति ।

असौ राजा सूर्यसमो भूत्वोदेतूदयमभिवृद्धिं गच्छतु । मामकं मदीयमिद-
माशीर्वादरूपं वच उदेत्वभिवृद्धिं गच्छतु । हे सूर्य देव दीप्यमान राजन्मम
ब्राह्मणस्य सह वग्नूना वचनेनाऽऽशीर्वादेन सह त्वमुदिह्वाभ्युदयं गच्छ । अहं

पुरोहितो वाचो धर्माधर्मात्मिकाया विवाचनं विशेषेणाभिवदनसामर्थ्यं प्राप्नु-
यामिति शेषः । येयं माघि स्थिताऽऽशीर्वादरूपा वाक्सा धर्माभिर्धरणशीला
सुप्रतिष्ठिताऽस्तु । नदयो नद्यः सर्वा यन्तु पूर्णाः प्रवहन्तु । पर्जन्या मेघाः
स्वस्वकाले वर्षन्तु । ओषधयो व्रीह्यादयः सुपिप्पलाः शोभनफलोपेता
भवन्तु ।

कल्पः—“ अन्नवतामिति जनपदाननुवीक्षते ” इति । पाठस्तु—

अन्नवतामोदनवतामामिक्षवताम् । एपा२ राजा
भूयासम्, इति ।

स्वधायै त्वा सवेन द्यौः सूर्यं मस्र च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्त-
माध्याये षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अदनीयानि प्रशस्तमक्षयभोज्यानि येषु ग्रामेषु ते ग्रामा अन्नवन्तः । प्रभू-
त्वेन व्रीहिप्रियङ्गवाद्योदनेन युक्ता ओदनवन्तः । आमिक्षाशब्देन दधिक्षीरा-
दिरसद्रव्याण्युपलक्ष्यन्ते तैर्युक्ता आमिक्षवन्तः । तादृशानामेषां ग्रामाणां
राजा स्वामी भूयासम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अभीति रथमागत्याऽऽतिष्ठाऽऽरोढुस्तु मन्त्रणम् ।

अङ्कौ चक्रे उपस्पृश्य नमो त्रिषाभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

सारथिं मन्त्रयेत्तिष्ठाऽऽरुमीन्द्रश्म्यभिमर्शनम् ।

आतिष्ठ षड्भिरारूढं मन्त्रयेत् परिद्वयम् ॥ २ ॥

वाचयेतावते हेड त्रिभिस्तमभिमन्त्रयेत् ।

उदसाविति राजानं द्वाभ्यां सूर्यमवेक्षयेत् ॥

अन्न ग्रामानवेक्षेत प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमे सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे राजाभिषेकाङ्गं रथारोहणमुक्तम् । सप्तदशे तदङ्गं वपनमभिधी-
यते । कल्पः—“ ये केशिनो नर्ते ब्रह्मण इति द्वे आहुती हुत्वा ” इति । तत्र
प्रथमामाह—

ये केशिनः प्रथमाः सत्रमासत । येभिराभृतं यदिदं
विरोचते । तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन । रायस्पो-
षेणमं वर्चसा सस्मृजाथ, इति ।

केशा येषां सन्ति ते केशिनः । केशिनोऽग्निवायुसूर्याः । आखान्तरे त्रयः
केशिन इत्याम्नानात् । ते च देवाः प्रथमा इतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रवृत्ताः ।
केशिनो ये सत्रमासतानुष्ठितवन्तो यदिदं जगद्विरोचते विशेषेण प्रकाशते
तदिदं सर्वं येभिर्देवैराभृतं संपादितं तेभ्यो देवेभ्यो घृतेन बहुधा बहुम-
कारं जुहोमि । हे देवाः केशिन इमं राजानं धनपुष्ट्या बलेन च संयोजयथ ।

अथ द्वितीयामाह—

नर्ते ब्रह्मणस्तपसो विमोकः । द्विनाम्नी दीक्षा
वशिनी ह्यग्रा । प्र केशाः सुवते काण्डिनो भवन्ति ।
तेषां ब्रह्मेदीशे वपनस्य नान्यः, इति ।

ब्रह्मणः परिवृढादेतस्माद्वपनाद्वतेऽभिषेकारूपव्रतरूपात्तपसो विमोको विसर्गः
समाप्तिर्नास्ति । उपक्रान्तं हि व्रतं समापनीयम् । अस्य चाभिषेकारूपव्रतस्य
वपनैव समाप्तिः । व्रतरूपा चेयमभिषेकदीक्षा द्विनाम्नी नामद्वययुक्ता ।
तस्याश्च वशिनीत्येकं नाम । तथा हि सर्वाः प्रजा वशी क्रियन्ते । उग्रेत्यपरं नाम ।
तथा हि दीक्षया शत्रवोऽभिभूयन्ते । दीक्षाया द्विविधव्रतत्वं सोमप्रकरणेऽप्या-
ज्ज्ञातम्—“एतद्वै सुजघनं नाम व्रतमिति प्रथमम् । एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रत-
मिति द्वितीयम्” । अतोऽस्य व्रतस्य समाप्तये वपनं कुर्यात् । अस्य राज्ञः
केशाः प्रसुवते प्रकर्षेणात्यन्ता वर्धन्ते । अत एव काण्डिनो बहुसमूहयुक्ता
भवन्ति । तेषां वर्धमानानां बहुसमूहयुक्तानां केशानां वपनस्य ब्रह्मेत्यजापति-

रेवेशे समर्थो भवति । न त्वन्यः कश्चित् ! तस्मात्प्रजापतिरूपोऽयं पुरो-
हितो वपनं करोत्वित्यर्थः ।

कल्पः—“यजमानाय तन औदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति—तां राजाऽऽ-
रोहति ‘आरोह प्रोष्ठम्’ इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु—

आरोह प्रोष्ठं विषहस्व शत्रून् । अवांस्त्राग्दीक्षा
वशिनी ह्युग्रा (१) । देहि दक्षिणां प्रतिरस्वाऽऽयुः ।
अथा मुच्यस्व वरुणस्य पाशात्, इति ।

हे राजन्, प्रोष्ठमासन्दीरूपं मन्त्रकमारोह । शत्रून्विषहस्व विशेषेणाभि-
भव । येन वशिन्त्युग्रा चेति द्विनाम्नी दीक्षा संप्रदायात्प्राप्तवस्तु
समाप्ता तस्मात्पुरोहिताय दक्षिणां देहि । आयुः प्रतिरस्व त्वमपि दीर्घमायुः
प्राप्नुहि । अथानन्तरं वरुणस्य पाशादस्माद्रथनिर्वन्वांमुच्यस्व मुक्तो भव ।

कल्पः—“तस्यामासीनः केशान्वापयते येनावपत्सविता क्षुरेण” इति ।
पाठस्तु—

येनावपत्सविता क्षुरेण । सोमस्य राज्ञो वरुणस्य
विद्वन् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्योर्जमम् । रथ्या
वर्चसा संसृजाय, इति ।

पुरा विद्वान्सविता राज्ञो राजाभिषेकं प्राप्नुवतः सोमस्य वरुणस्य च
केशान्येन क्षुरेणावपतेन क्षुरेण हे ब्रह्मणाः प्रजापतिरूपाः पुरोहिता अस्वेदं
केशजातं वपन् । इमं च राजानमूर्ता क्षीरादिरस्तेन रथ्या धनेन वर्चसा
बलेन च संसृजाय संयोजयत ।

कल्पः—“मा ते केशानिति केशान्नकीर्यमाणानमुपन्वयते” इति । पाठस्तु—

मा ते केशाननु गार्द्व एतत् । तथा धाता करोतु
ते । तुभ्यमिन्द्रो बृहस्पतिः । सविता वर्च आर्द्व-

धात् (२), इति ।

हे राजन्, ते बर्चो बलं केशाननु मा गान्माऽगच्छतु । ते तवैतद्यथा भवति तथा धाता करोतु । तुभ्यं त्वदर्थाभिन्द्रवृहस्पतिसवितारो नूतनमप्यधिकं बर्चो बलं संपादयन्तु ।

कल्पः—“ तान्समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधानम् ” इति । पाठस्तु—

तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृ-

थिवी अपः सुवः । दर्भस्तम्बे वीर्यकृते निधाय ।

पौंश्येनेमं वर्चसा ससृजाथ, इति ।

तेभ्यस्तत्केशार्थं निधानं स्थापनप्रदेशं बहुधा बहुप्रकारं व्यैच्छन्ब्राह्मणा विशेषेणैच्छां कृतवन्तः । किं स्थानमिति तदुच्यते—ते द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्यमेकं स्थानमैच्छन् । अपो जलं द्वितीयं स्थानमैच्छन् । सुवः स्वर्गरूपं तृतीयं स्थानमैच्छन् । वीर्यकृते सामर्थ्येन संपादिते दर्भस्तम्बे तान्केशान्निधायेमं राजानं पौंश्येन वर्चसा पौरुषेण बलेन संसृजाथ हे ब्राह्मणाः संयोजयत ।

कल्पः—“ अथैनमाज्ज्वामिश्रेण पयसाऽनक्ति ‘ बलं ते बाहुवोः ’ इति बाहू ” इति । पाठस्तु—

बलं ते बाहुवोः सविता दधातु । सोमस्त्वाऽनक्तु

पयसा घृतेन । स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् । पौंश्ये-

नेमं वर्चसा ससृजाथ, इति ।

हे राजन्, ते बाहुवोर्बलं सविता संपादयतु । सोमस्त्वां पयसा घृतेन च रासनक्तु सम्यगक्तं करोतु । अश्विना हेऽश्विनैतद्रमणीयं रूपमेतदीयासु स्त्रीषु निधत्तं स्थापयतम् । पौंश्येनेत्यादि पूर्ववत् ।

कल्पः—“ यत्सीमन्तमिति शिरः ” इति । आज्यपिश्रेण पयसाऽनक्ती-
त्यनुवर्तते । पाठस्तु—

यत्सीमन्तं कङ्कतस्ते लिलेखं । यद्वा क्षुरः परिववर्ज
वपश्स्ते । स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् । पौश्येने-
मश् संसृजाथो वीर्येण (३), इति ॥

अवास्त्रगदीक्षा वशिनी ह्यग्रा दधामवर्जं वपश्स्ते द्वे च ॥

ये केशिनो नर्ते मा ते बलं यत्सीमन्तं पञ्च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्त-
माध्याये सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

=====

हे राजन्, ते तव वपनात्पुत्रा कङ्कतः केशलघ्विषामंषादकः शलाकावि-
शेषो यत्सीमन्तं लिलेख शिखावशेषाय वपनीयस्थापनीययोः केशभाग-
योर्विभागं चकार । यद्वाऽथवा क्षुरेऽयं वपन्वपनं कुर्वन्त्यत्केशजातं परिव-
वर्जं वपनमकृत्वा स्थापितवान् । सीमन्तलेखनात्मकं यद्दर्शनीयं रूपं यच्च
वपनवर्जननिमित्तं रूपमेतदुभयं हेऽश्विनावेतदीयासु स्त्रीष्वलंकाराय निध-
त्तम् । इमं तु राजानं पौश्येन पुरुषसंबन्धिना वीर्येण संसृजाथः संयोज-
यतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ये केशिनः प्र नर्ते द्वे आहुती जुहुयादथ ।

आरोहन्तं तमासन्दीमारोहेत्यभिमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

येन वापयते केशान्मा ते केशानुमन्त्रणम् ।

तेभ्यस्तांस्तम्ब आदध्याद्वलं बाह्वोर्घृताञ्जनम् ।

यत्सी शिरोञ्जनं मन्त्रा अष्टावत्र प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ सप्तमेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशे राजाभिषेकाङ्गवपनार्था मन्त्रा उक्ताः । तावताऽभिषेकः समाप्तः ।
अथाष्टादशे विघनाख्यः कश्चिदेकादशविशेष उच्यते । तत्राऽऽदौ विघननिर्व-
चनं दर्शयति—

इन्द्रं वै स्वा विशो मरुतो नापाचायन् । सोऽनप-
चायमान एतं विघनमपश्यत् । तमाहरत् । तेना-
यजत । तेनैवाऽऽसां तं सस्तम्भं व्यहन् । यद्व्य-
हन् । तद्विघनस्य विघनत्वम्, इति ।

पुनः कदाचिद्राज्यं कुर्वन्तमिन्द्रं मरुत्संज्ञकाः स्वकीयाः प्रजाः करमदानेन
पूजां नाकुर्वन् । सोऽयमपूज्यमान इन्द्रस्तत्परिहारायैतं विघनाख्यं क्रतुवि-
शेषमेकादशं निश्चित्य तदनुष्ठानेनाऽऽसां प्रजानां तं सस्तम्भं स्तम्भनरूपं प्राति-
कृत्याचरणं व्यहन्विहतं कृतवान् । यद्यस्मात्कारणादनेन कर्मणा विहत-
वान्, तस्माद्विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणो विघननाम संपन्नम् ।

तमेतं विघनाख्यं क्रतुं विधत्ते—

वि पाप्मानं भ्रातृव्यं हते । य एतेन यजते । य
उं चैनमेवं वेदे (१), इति ।

अथ तत्राधिकारिणं दर्शयति—

यं राजानं विशो नापचायेयुः । यो वा ब्राह्मण-
स्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यात् । स एतेन यजेत ।
विघनेनैवैन्द्रिहत्य । विशामाधिपत्यं गच्छति, इति ।

यं राजानं स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः करं न दद्युः । अथवा यो वा
ब्राह्मणस्तमोरूपेण पाप्मना प्रकर्षेणाऽऽवृतः स्यात् । सोऽयमुभयविधः पुरु-

षोडशाधिकारी । स च विघनाख्येनैव क्रतुना यजेत । तथा पातिकूल्यं विनाशय प्रजानामधिपत्यं राजा गच्छति, ब्राह्मणश्च विषापो भवति ।

स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

तस्य द्वे द्वादशे स्तोत्रे भवतः । द्वे चतुर्विंशे ।

औद्भिद्यमेव तत् । एतद्वै क्षत्रस्यौद्भिद्यम् । यदस्मै

स्वा विशो बलिः हरन्ति (२), इति ।

तस्य विघनाख्यस्य क्रतोर्द्वादशाख्येन स्तोत्रेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तथा चतुर्विंशाख्येन स्तोत्रेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तच्च स्तोत्रचतुष्टय-मौद्भिद्यमेवोद्भेदनसाधनमेव । अत्र च प्रकृते क्षत्रस्य राज्ञः स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति यदेतदेवौद्भिद्यं पातिकूल्यस्योद्भेदनं तच्च स्तोत्रचतुष्टयेन सिध्यति ।

वेदनं प्रशंसति—

हरन्त्यस्मै विशो बलिम् । एनमप्रतिरूपातं गच्छ-

ति । य एवं वेद, इति ।

अस्मै वेदित्रे प्रजाः पूजां कुर्वन्ति । अतिरूपानं केनाप्यनिराकृता कीर्ति-श्वेन वेदितारमागच्छति ।

एतस्य विघनस्य यागवेदने पुनः प्रशंसति—

प्रवाहुग्वा अग्रे क्षत्राण्यतेषुः । तेषामिन्द्रः क्षत्रा-

ण्यदत्त । न वा इमानि क्षत्राण्यभूवन्निति । तन्न-

क्षत्राणां नक्षत्रत्वम् । आ श्रेयसो भ्रातृव्यस्य तेजं

इन्द्रियं दत्ते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं

वेद (३), इति ।

अग्रे पुरा कदाचित्सञ्चाणि क्षत्रियवंशे जाताः पुरुषाः प्रबाहुग्वै बाहुल्ये-
नैवाऽऽतेषुः सर्वतस्तपः कृन्वन्तः । तेषां तपः कुर्वतां सर्वेषां यानि सञ्चाणि
बलानि तानीन्द्र आदत्त स्वीकृतवान् । तत इमानि सञ्चाणि बलानि नैवा-
भूषन्निति सर्वे जना उक्तवन्तः । यस्मादिन्द्रविरोधिनां सत्त्वं बलं नाऽऽप्ती-
त्तस्मात्तेषां बलराहित्यवाचि नक्षत्रनाम संपन्नम् । तस्मादिन्द्रवशो यजते
यश्च वेद सोऽयमुभयविधः पुमाञ्श्रेयसोऽधिकस्य भ्रातृव्यस्य तेज आज्ञाश-
क्तिर्मन्द्रियं शरीरं बलं चाऽऽदत्ते ।

पूर्वोक्तयोर्द्वादशचतुर्विंशस्तोमयोः स्थानविशेषं विधत्ते —

तयथा ह वै सचक्रिणौ कर्षकावुपावहितौ स्याताम् ।

एवमेतौ युग्मन्तौ स्तोमौ । अयुक्षु स्तोमेषु क्रियेते ।

पाप्मनोऽपहत्यै, इति ।

चक्रमस्यास्तीति चक्री रथः, चक्रिणा सह वर्तेते इति सचक्रिणौ रथस्वा-
मिनौ कर्षको कपिवद्गमनममर्थौ । तादृशौ द्वौ पुरुषौ यथा लोक उपावहितौ
गमनाय सावधानौ स्यातामेवमेतौ युग्मन्तौ सप्तसंख्यायुक्तौ द्वादशचतुर्विंश-
स्तोमौ क्रतोः पारगमने समर्थौ । तावुभावयुक्षु विषमसंख्यायुक्तेषु स्तोमेषु
कर्तव्यौ । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्याश्चोदकास्ता विषमसंख्यायुक्ताः
स्तोमास्तेषां स्थाने द्वावेतौ स्तोमौ प्रयोक्तव्यौ । तत्र त्रिवृत्पञ्चदशयोः स्थाने
द्वादशः सप्तदशैकविंशयोः स्थाने चतुर्विंश इति विवेकः । एतच्च पापविना-
शनार्थं भवति ।

एतदनुष्ठानवेदने प्रशंसति—

अप पाप्मानं भ्रातृव्यं हते । य एतेन यजते ।

य उ चैनमेवं वेद, इति ।

उक्तस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणामाधारभूतानृग्विशेषान्विधत्ते—

तयथा ह वै सूतग्रामण्यः । एवं छन्दांसि । तेष्व-

सावादित्यो बृहतीरभ्यूडः (४) । सतो-

बृहतीषु स्तुवते सतो बृहन् । प्रजया पशुभिरसा-
नीत्येव, इति ।

सूता रथपाः सारथयो ग्रामण्यो ग्रामनिर्वाहकास्तत्र लोके यथा सूतग्राम-
ण्यस्तथा गायत्र्यादीनि च्छन्दोसि प्रवर्तन्ते । सूतेषु मध्ये रथस्वामी यमङ्गी
करोति स एव सूतो रथं प्रवर्तयति । ग्रामणीषु मध्ये राजा यमङ्गी करोति
स एव ग्रामं नयति । एवमत्राप्यसावादित्यस्तेषु च्छन्दःसु मध्ये बृहती-
छन्दोयुक्ता ऋचोऽभ्युदोऽङ्गीकृतवान् । तस्मात्कारणात्सतोबृहतीनामकच्छ-
न्दोयुक्तामृशु स्तोत्रं कुर्युः । तेषां स्तोत्राणां प्रत्येकमयमभिप्रायः । सतः
सन्मार्गवर्तिनः पुरुषाद्बृहन्नधिकः सतो बृहन् । प्रजया च पशुभिश्चाहं सतो
बृहन्नसानि भवानीत्येव स्तोतारः प्रवर्तन्ते ।

तामृशु गानकाले कंचिद्विशेषं विधत्ते—

व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तं वै क्षत्रं विशा ।

विशैवैनं क्षत्रेण व्यतिषजति, इति ।

याः सतोबृहत्य ऋचस्ताश्छन्दोन्तरयुक्ताभिर्ऋग्मिर्व्यतिषक्ताः कार्याः ।
ऋगेका सतोबृहती, ऋगन्तरमन्यच्छन्दोयुक्तं पुनरपि सतोबृहती पुनरपि
छन्दोन्तरमित्येवं व्यतिषङ्गः । तादृशीमृशु स्तुतिं कुर्युः । क्षत्रं क्षत्रजाति-
विशा वैश्यजात्या व्यतिषक्तं मिश्रीभूय वर्तते । प्रजाभ्यः करं गृहीत्वा
क्षत्रियो राज्यं करोति । एवं सति व्यतिषक्तस्तोत्रेणैवं यजमानं विशा
क्षत्रेण व्यतिषजति मिश्रयति ।

तमेव व्यतिषङ्गं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तो वै ग्रामणीः

संजातैः । संजातैरेवैनं व्यतिषजति, इति ।

ग्रामस्य निर्वाहकः पुरुषः संजातैः सहोत्पन्नैर्भ्रात्रादिभिस्तद्ग्रामनिवासि-
भिर्व्यतिषक्तो मिश्रीभूतो वर्तते । अतो व्यतिषक्तस्तोत्रेणैवं यजमानं संजा-
तैर्भ्रात्रादिभिः संयोजयति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तो वै पुरुषः

पाप्मभिः । व्यतिषक्ताभिरेवास्य पाप्मनो नुदते

(५), इति ।

वेद् हरन्त्येनमेवं वेदाम्युद्ध. पाप्मभिरेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके सप्तमा-
ध्यायेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

पुरुषः प्रमादकृतेः पाप्मभिः संसृष्टो वर्तते । ततोऽत्र व्यतिषक्तस्तोत्रेणास्य
पुरुषस्य पापानि विनाशयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

त्रिवृद्यदाग्नेयोऽग्निमुखा हृद्विर्द्यदाग्नेय आग्नेयो न वै सोमेन यो वै सोमेनैष गोसवः
सिंहेऽभिमेहि मित्रवर्धनः प्रजापतिस्ता आदत्तं प्रजापतिरकामयत् बहोर्भूयानग-
स्त्योऽस्याजरासस्तिष्ठा हरी प्रजापतिः पशून्व्यामोऽभिमेहि वृत्रहन्तनो ये केशिन
इन्द्रं वा अष्टादश ॥

त्रिवृद्यो वै सोमेनाऽऽयुरासि विश्वार्युर्बहुर्भवति तिष्ठा हरीरथ आऽऽयं मातु तेभ्यो
निधानं षट्षष्टिः ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थसंग्रहः—

सप्तमे तु सवारुपाः स्युः सूयते ह्यभिषिच्यते ।

ईश्वरत्वेन येष्वेते प्रोच्यन्ते सवनामकाः ॥ १ ॥

बृहस्पतिसवो वैश्यसवो ब्रह्मसवस्तथा ।

प्रोक्तः सोमसवस्तद्वत्सवः स्यात्पृथिनामकः ॥ २ ॥

गोसवश्चोदनाख्ये तु सवे होमार्थमन्त्रकाः ।
 रथारोहः कर्मविधिः पञ्चशारदनामकः ॥ ३ ॥
 क्रतुस्तदीयपशवो ह्यग्निष्टुति पुरोरुचः ।
 इन्द्रस्तुतिः पुरोरुक्स्यादप्तोर्षामविधिस्तथा ॥ ४ ॥
 राजाभिषेकमन्त्राश्च रथारोहणमन्त्रकाः ।
 भवन्ति वपने मन्त्रा विघ्ननः क्रतुरप्ययम् ॥ ५ ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥
 इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचितं
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
 भाष्ये सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० २ अध्या० ७ (१९) अनु० १८ (११९)) ।

(भाष्यक्रमेण—का० २ प्रपा० ७ (१९) अनु० १८ (११९)) ।

अथ द्वितीयकाण्डेऽष्टमपाठकारम्भः

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विश्वातीर्थमद्वैश्वरम् ॥ १ ॥
प्रपाठके सप्तमे हि सवाः सर्वे समीरिताः ।
याज्यानुवाक्याः काम्यानां पशूनामष्टमे श्रुताः ॥ २ ॥
वायव्यः श्वेत आलभ्य इति काम्या उदीरिताः ।
एकैकस्मिन्पशौ सूक्तमेकैकं भवति क्रमात् ॥ ३ ॥
ऋचः षट्सूक्त एकस्मिन्स्तत्र द्वे द्वे क्रमाच्छ्रुते ।
वपायां च पुरोडाशे हविषीति क्रमो भवेत् ॥ ४ ॥

‘वायव्यश्च श्वेतमालभेत भूतिकापः’ इत्यत्र वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

पीवोन्नाँ रयिवृधः सुमेधाः । श्वेतः सिषक्तिं नियु-
तामभिश्नीः । ते वायवे समनसो वितस्थुः । विश्वे-
न्नरः स्वपत्यानि चक्रुः, इति ॥

यो वायुदेवताकः श्वेतच्छागः पशुः सोऽयं सिषक्तिं सक्तो भवति संबध्ना-
तीत्यर्थः । उत्तरार्धे नर इत्यभिधास्यमानत्वान्नृन्मनुष्यान्यजमानान्सिष-
क्तीति योजनीयम् । कीदृशान्यजमानान्पीवोन्नानीवास्ति स्थूलानि प्रभूता-
न्यन्नानि येषां ते पीवोन्नास्तान् । रयिवृधो रय्या धनेन वर्धमानान् । सुमेधाः
शोभनया मेधया यज्ञप्रयोगधारणशक्त्या युक्तान् । कीदृशः श्वेतः पशुर्नियु-
तामभिश्नीः, नितरां युवन्ति रये मिश्रयन्तीति नियुतो वायोर्वैदवास्तासाम-
भिश्नयणीयः । एतस्य पशोर्वायव्यत्वेन वायुद्वारा बद्धवा अप्येतमाश्रयन्ति ।
यागे तान्न्यजमानाञ्श्वेतः सिषक्तिः । ते नरो यजमाना वायवे वायुदेव-
तार्थं समनसस्तेन देवेन समानमनस्कास्तस्मिन्नीतियुक्ता भूत्वा वितस्थुर्वि-
श्वेषेण स्थिताः । ततो विश्वेद्विश्वान्येव वायुदेवताकानि कर्माणि स्वपत्यानि
शोभनापत्यपदानि चक्रुः कृतवन्तः ।

अथ षपाया याज्यामाह—

रा॒गेऽनु॒ यं ज॒ज्ञतु॒ रोद॑सी उ॒भे । रा॒गे दे॒वी धि॒षण॑ ।
धा॒ति दे॒वम् । अ॒धा वा॒युं नि॒युतः॑ स॒श्रत॒ स्वाः ।
उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं नि॒रेके,॑ इति ।

रोदसी द्यावापृथिव्यावुभे रागेऽनु धनार्थमेव यं वायुं जज्ञतु कृत्पादितवत्सौ । यजमानानां धिषणा बुद्धिर्देवी विद्योतमाना सती वायुं देवं धानि धारयति निरन्तरं ध्यायतीत्यर्थः । अधाऽऽरब्धयागे तं वायुं स्वा नियुतः स्वकीया षड्भाः सश्रत सेवन्ते । उनापि च रेको रिक्तत्वं तद्रहितं कर्म निरेकं तादृशे सर्वसाधनसंपूर्णे कर्मणि वसुधितिं हविर्लक्षणस्य वसुनो धारकं श्वेतं पशुमपि नियुतः सश्रतेत्यन्वयः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाकयोः प्रतीके दर्शयति—

आ वा॒यो प्र॒याभिः॑, इति ।

‘आ वायो भूषा’ इति पुरोनुवाक्या । सा चैन्द्रवायवपस्तावे व्याख्याता । ‘प्रयाभिर्यासि दाश्वाःसम्’ इत्येषा याज्या । सा च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यनुवाके व्याख्याता ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्र वा॒युम॑च्छां बृ॒हती म॑नी॒षा (१) । बृ॒हद्र॑यि
वि॒श्ववा॑रा रथ॒प्राम् । यु॒तया॑मा नि॒युतः॑ प॒त्यमा॑नः ।
क॒विः क॒विमि॑यक्षसि प्र॒यज्यो,॑ इति ।

बृहती महती मनीषा यजमानस्य बुद्धिर्वायुमिच्छस्य प्रकर्षेण यानीति शेषः । कीदृशं वायुं बृहदयि बृहती रयिर्महद्वनं यस्यासौ बृहद्रयिर्बृहद्वनप्रदमित्यर्थः । विश्ववारां विश्वेषामनिष्टानां निवारकम् । रथमां स्वकीयं रथमपेक्षितैर्धनैः पूरयन्तम् । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण रष्टुमुद्यक्त यजमान कविदेवतातत्त्वाभिज्ञस्त्वं कविं सर्वज्ञं वायुं देवमियक्षसि यज पूजय । कीदृशः

ष विद्युद्यामा यामशब्देन नियमरूपो यागोऽभिधीयते । द्योतमानो यागो यस्यासौ द्युद्यामा । नियुतः पत्यमानो नियुतो याः पूर्वोक्ता वडवास्ताः पत्यमानो वायोरानयनार्थं सेवमानः ।

अथ गाड्यामाह—

आ नो नियुद्धिः शतिनीभिर्ध्वम् । सहस्रिणीभि-
रुपं याहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हविषि मादयस्व ।
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः, इति ।

हे वायो शतिनीभिः शतसंख्यायुक्तभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायु-
क्ताभिश्च नियुद्धिर्वडवाभिः सह नोऽस्मदीयमध्वरं हिंमारहितं यज्ञं प्रत्युप
समीप आयाह्वयच्छ । आगत्य चास्मिन्हविषि स्वीकृते सन्नि मादयस्व त्वं
दृष्टः सन्नस्मानपि हर्षय । यूयं त्वं च त्वदीयभृत्याश्च सर्वे स्वास्तिभिरवि-
नाशैः फलैर्नोऽस्मान्सदा पात रक्षत । यदेतत्षट्चं सूक्तं वायव्यपशौ प्रवृत्तं
तदेतत्सूक्तकारः स्पष्टी चकार—“ काम्यैः पशुभिरमावाभ्यायां पौर्णमास्यां
वा यजेत । तेषां निरुदपशुबन्धवत्कल्पो वायव्यः श्वेतापिति । ये ब्राह्मणेन
व्याख्यातास्तेषामावापिकेषु स्थानेषु यथादेवं षट्चो निदधानि । वपायाः
पुरोडाशस्य हविष इति द्वे द्वे पीवोन्नाः रयिवृधः सुमेधा इत्येतानि यथापूर्वं
यथालिङ्गमाभ्यातानि भवन्ति ” इति ।

“ अथ यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूवरमाल-
भेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुगेनुवाक्यामाह—

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जाताति परि
ता बभूव । यत्कांमास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु (२) ।
वयं स्याम पतयो रयिणाम्, इति ।

हे प्रजापते त्वदन्यः कश्चिदपि जातान्युत्पन्नान् सान्येतानि विश्वानि लोक-
जातानि सन्ति ता तानि परिवभूव परितो व्याप्तुं त्वत्त्वत्तोऽन्यः कोऽपि न

समर्थः । वयं यत्कामा येन फलकामेन युक्ताः सन्तस्ते तुभ्यं जुहुमस्तत्फलं
नोऽस्माकमस्तु सिध्यतु । वयं त्वत्प्रसादाद्रयीणां धनानां पतयः स्वाम ।

अथ वपाया याज्यामाह—

र॒यीणां प॒तिं य॒जतं बृ॒हन्त॑म् । अ॒स्मिन्भ॒रे नृ॒तमं
वा॒ज॒सातौ । प्र॒जाप॑तिं प्रथ॒मजा॑मृतस्य॑ । य॒जाम
दे॒वमधि॑ नो ब्रवीतु, इति ।

अभ्रियते संपाद्यते हविरत्रेति भरो यज्ञः । अस्मिन्भरे प्रजापतिं देवं वयं
यजाम । कीदृशं देवं रयीणां पतिं धनस्वामिनम् । यजतं यजनीयम् ।
बृहन्तं महान्तम् । नृतममातिशयेन पुरुषं पुरुषेषूत्तममित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्य
प्रथमजां प्रथममेव जनयितारं “प्रजापतिर्यज्ञानसृजत” इत्यन्यत्र श्रवणात् ।
कीदृशे भरे वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातिर्दानं यस्मिन्त्यज्ञे सोऽयं वाजसा-
तिस्तामिन् । सोऽयमस्माभिरिष्टः प्रजापतिर्देवेषु मध्ये नोऽस्मानधिकान्ब्र-
वीतु ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

प्र॒जाप॑ते त्वं निधि॒पाः पु॒राणः॑ । दे॒वानां पि॒ता
ज॒निता प्र॒जाना॑म् । प॒तिर्वि॒श्वस्य॑ जग॑तः पर॒स्पाः ।
ह॒विर्ना दे॒व वि॒हवे जु॑षस्व, इति ।

हे प्रजापते त्वं निधिपाः शङ्खपादादीनां निधीनां पालकः । पुराणो जगतः
स्रष्टृत्वादानादिः । देवानां पिता पालकः । प्रजानां मरुत्यादीनां जनितो-
त्पादायिता । विश्वस्य सर्वस्य जगतः पतिः स्वामी । परस्पा अतिशयेन
पालयिता । हे देव विशेषेण हूयन्ते देवा अत्रेति विहवो यज्ञस्तस्मिन्विहवे
नोऽस्मदीयं हविर्जुषस्व ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

त॒वेमे लो॒काः प्र॒दिशो दि॒शश्च॑ (३) । प॒राव॑तो
नि॒वतं उ॒द्धत॑श्च । प्र॒जाप॑ते वि॒श्वसृ॒ज्जीव॑ध॒न्य इ॒दं

नो देव । प्रतिहर्य हव्यम्, इति ।

हे प्रजापते, इमे लोका भूरादयो याश्च प्रदिशः प्रधानभूताः प्राच्याद्या अप्यन्या आग्नेयाद्या दिशस्तत्सर्वं तवैवार्धानम् । लोका विश्लेष्यन्ते । परावतो दूरदेशस्था द्वीपान्तरादयः । निवतो न्यग्भूताः पातालादयः । उद्धतश्चोर्ध्ववर्तिनः स्वर्गादयोऽपि । हे देव त्वं विश्वसृष्टिष्वस्य स्रष्टा पाता वा । जीविषु प्राणिषु धन्य ईश्वरो जीवधन्यस्तादृशो भूत्वा नोऽस्मदीयमिदं हव्यं प्रतिहर्य प्रतिगृह्णाण ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

प्रजापतिं प्रथमं यज्ञियांनाम् । देवानामग्रे यजतं
यजध्वम् । स नो ददातु द्रविणं सुवीर्यम् । राय-
स्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे, इति ।

यज्ञियानां यज्ञयोग्यानां देवानां मध्ये प्रथमं मुख्यं प्रजापतिं यजतं यजनीयमग्रे यजध्वम् । हे ऋत्विज आदौ पूजयत । स प्रजापतिर्नोऽस्मभ्यं द्रविणं धनं रायस्पोषं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ददातु प्रयच्छतु । नाभिं नहनं दाग्न्यादिवन्धनमस्मे विष्यत्वरमत्तः शिथिलयतु ।

अथ हविषो याज्यामाह—

यो राय ईशे शतदाय उक्थ्यः । यः पशूनां रक्षिता
विष्टितानाम् । प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य (४) ।
सहस्रधामा जुषतां हविर्नः, इति ।

यः प्रजापतिः शतदायः शतसंख्याकधनपद उक्थ्यः गतुत्यः सत्राय ईशे धनस्येश्वरो भवति । यश्च प्रजापतिर्विष्टितानां विविधमवस्थितानां गोमहिषादीनां पशूनां रक्षिता वर्तते । स प्रजापतिर्ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजाः प्रथममुत्पादकः । सहस्रधामा सहस्रसंख्याकस्थानयुक्तः सन्नोऽस्मदीयं हविर्जुषताम् ।

अथ “ सोमापौषणं त्रैतमालभेन पशुकामः ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपा-
संबन्धियाज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

सोमापूषणेमौ देवौ, इति ।

“ सोमापूषणा जनना ” इति पुरोनुवाक्या । ‘ इमौ देवौ जायमानौ
जुषन्त ’ इति याज्या । एतच्चोभयम् “ अग्नाविष्णू महितद्वां महित्वम् ”
इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ तत्रैव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सोमापूषणा रजसो विमानम् । सप्तचक्रं रथम-
विश्वमिन्वम् । विपूवृतं मनसा युज्यमानम् । तं
जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम्, इति ।

हे सोमापूषणौ वृषणा कामवर्षकौ तं रथं जिन्वथः प्रीणयथ आरोहणे-
नालंकुरुत इ(मि)त्यर्थः । कीदृशं रथं रजसो रज्जनात्मकस्य गमनस्य
विमानं निर्मातारम् । सप्तचक्रं सप्तसंख्याकैश्चकैर्युक्तम् । अत एवान्यत्राप्या-
स्त्रायते—“सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः” इति । अविश्वमिन्वं विश्वैः प्राणिभिर्भा-
यते परिच्छिद्यत इति विश्वमिन्वस्तद्विलक्षणमविश्वमिन्वं केनापि परिच्छे-
तुमशक्यमित्यर्थः । विपूवृतमतिहितगतित्वान्नानादेशेषु वर्तमानम् । मनसा
युज्यमानमिच्छामात्रेणाश्वैः संयुज्यमानम् । पञ्चरश्मि हेमन्तशिभिरीरयोरेवमेव
पञ्चर्तवो रश्मिस्थानीया यस्य सूर्यरथस्य सोऽयं पञ्चरश्मिः । आदित्यर-
थगमनेन द्यूतवो निष्पाद्यन्ते । तस्मादतूनां रश्मित्वोपचारः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

दिव्यन्यः सदनं चक्र उच्चा । पृथिव्यामन्यो अथ-
न्तरिक्षे । तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुम् । रायस्पोषं
विष्यतां नाभिस्मे, (५) इति ।

योऽयं सोमश्चन्द्रो यश्च पूषाऽऽदित्यस्तयोरन्य एकः सूर्यो दिवि शुलोक उच्चा सदनं चक्र उन्नतदेशे स्थानं कृतवान् । अन्यश्चन्द्रः पृथिव्यामन्तरिक्षे चाध्वुपरि सदनं स्थानं चक्रे । पृथिव्यां लतात्मकः सोमस्तिष्ठति । अन्तरिक्षे चन्द्रस्तिष्ठति । तौ सोमापूषणावस्मभ्यं रायस्पोषं दत्तामिति शेषः । कीदृशं पुरुवारं पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयम् । पुरुक्षुं पुरुभिर्बहुभिः क्षूयते शब्दयते मञ्जस्यत इति पुरुक्षुस्तादृशम् । नाभिं नहनं दारित्र्यबन्धनमस्मे विष्यतामस्मत्तः शिथिलयताम् ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वः । रयि५ सोमो रयि-
पतिर्दधातु । अवंतु देव्यर्दितिरनर्वा । बृहद्वदेम विदथे
सुवीराः, इति ।

विश्वं मिनोत्येतावदिति निश्चिनोतीति विश्वमिन्वस्तादृशः पूषा सूर्यो धिय-
मस्मद्वुद्धिं जिन्वतु भीणयतु । रयिपतिर्धनस्वामी सोमो रयिं धनं दधात्व-
स्मासु संपादयतु । अदितिर्भूमिदेव्यस्मानवतु । कीदृशमनर्वाऽर्वणा भ्रातृव्येण
रहिता भ्रातृव्यो वा अर्वा इति श्रुतेः । अर्वा रिपुः । सर्वोऽपि भूमेर्वन्धुरेव
न तु कश्चिदपि शत्रुः । सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेता वयं विदथे यज्ञे बृहत्प्रौढं
स्त्वोत्रं वदेम ।

अथ हविषो याज्यामाह—

विश्वान्यन्यो भुवना जजान । विश्वमन्यो अभिच-
क्षाण एति । सोमापूषणाववतं धियं मे । युवन्ध्यां
विश्वाः पृतना जयेम, इति ।

अन्यः सोमो विश्वानि भुवनान्योषधिद्वारा जजानोत्पादयामास । अन्यः
पूषा विश्वमभिचक्षाणः सर्वतः प्रकाशयमानः प्रतिसंचरति । हे सोमापूषणौ मे

धियं बुद्धिं सत्कर्मविषयामवतं रक्षतम् । युवभ्यां युवयोः प्रसादादयं विश्वाः
पृतनाः सर्वाः परकीयसेना जयेम ।

अथ ' यो वरुणगृहीतः स्यात्स एनं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमाळमेत ' इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषु प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदुत्तमं वरुणास्तन्नायाम् । यत्किंचेदं कितवासः ।

अव ते हेडस्तत्त्वां यामि, इति ।

' उदुत्तमं वरुणपाशम् ' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सा च ' वैश्वानरः ' इत्यत्र व्याख्याता । ' अस्तभ्राद्यामृषभः ' इति याज्या । सा च ' उदा-
युषा स्वायुषा ' इत्यत्र व्याख्याता । ' यत्किंचेदं वरुण ' इति पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्या । ' कितवासो यद्रिपुः ' इति याज्या, तदुभयं ' त्वमग्ने
वृद्ध ' इत्यत्र व्याख्यातम् । ' अव ते हेडो वरुण ' इति हविषः पुरोनु-
वाक्या, सा च ' वैश्वानरो नः ' इत्यत्र व्याख्याता । ' तत्त्वां यामि
ब्रह्मणा ' इति याज्या, सा च ' इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रम् ' इत्यत्र
व्याख्याता ।

अथ ' यः कामयेत प्रयेय पशुभिः स पजया जायेयेति स एवामवि वशा-
मादित्येभ्यः कामायाऽऽळमेत ' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपापुरोडाशहविषु
क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

आदित्यानामवसा न दक्षिणा । धारयन्त आदि-
त्यास्तिस्रो भूमीर्धारयन् । यज्ञो देवानां शुचि-
रपः (६), इति ।

मनीषाऽनु चर्तस्यास्मे कितवास्तश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमा-

ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

=====

' आदित्यानामवसा नूनेन ' इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ' न दक्षिणा
विचिकिरे ' इति याज्या । ' धारयन्त आदित्यासो जगत्स्थाः ' इति
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । ' तिस्रो भूमीर्धारयन्स्त्रींश्च यून ' इति याज्या ।
' यज्ञो देवानां प्रत्येति ' इति हविषः पुरोनुवाक्या । ' शुचिरपः सुववसा

अदब्धः ' इति याज्या । तदेतत्सूक्तं सर्वम् ' इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरः ' इत्यत्र व्याख्यातम् । अत्रेदं सूक्तं " यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामालभेत " इति पशौ योजनीयम् । पूर्वोक्ते तु पशौ सूक्तमुत्तरत्र भविष्यति । तत्र हि कामेन देवा इति कामशब्दोदितो लिङ्गविशेषः प्रतीयते । लिङ्गेन हि पाठक्रमस्य बाधो युक्तः ! तस्मादशर्षभाया आदित्यदेवताकृत्वात्तत्रेदं सूक्तमुत्कृष्टव्यम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

याज्याः काम्यपशूनां तु वर्णिता अष्टमे क्रमात् ।

ऋचः षट्सूक्त एकस्मिन्विधिशेषो विविच्यते ॥ १ ॥

पीवोन्नामिति वायव्ये पशौ सूक्तमुदीरितम् ।

प्रजासूक्तं तूपरे स्यात्सोमा त्रैते पशुपदे ॥ २ ॥

उदुत्तमं वारुणे स्यादादित्यानामवेत्पदः ।

दशर्षभायां विज्ञेयं लिङ्गेन क्रमबाधनात् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथाष्टमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके वायव्यादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि । द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । तत्र " स एतामर्षि वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेत " इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यमाह—

ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीदन्नादित्या

अधि बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो

नः । आयान्तु यज्ञमुप नो जुषाणाः, इति ।

ते प्रसिद्धा आदित्याः प्रिये बर्हिष्यस्मदीये यागेऽधिसीदन्नधिष्ठाय सीदन्तु । कीदृशा आदित्याः शुक्रासः कान्तियुक्ताः । शुचयः शुद्धिहेतवः । रश्मिवन्तो रश्मिभिरनेकैर्युक्ताः । कामेनाभिलषितार्थप्रदेन देवेन सहिता आदित्या

देवाः सरथं रथसहितं यथा भवति तथा दिवः सकाशाच्चोऽस्मान्प्रत्यायान्तु ।
ततो नोऽस्मदीयं यज्ञमुपेत्य जुषाणाः प्रीतिपूर्वकं सेवमानास्तिष्ठन्तु ।

अथ वपाचा याज्यामाह—

ते सूनवो अदितेः पीवसामिषम् । घृतं पिन्वत्प्रति-
हर्यन्नृतेजाः । प्र यज्ञिया यजमानाय येमुरे ।

आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे, इति ।

ते प्रसिद्धा अदितेरदितिदेवतायाः सूनवः पुत्रा ऋतेजा यज्ञनिमित्तमुत्पन्नाः
सन्तः पीवसां पीवराणामतिस्थूलानां हविषां मध्य इषमिष्यमाणमस्मदीय-
पुरोडाशरूपमक्षं पिन्वद्घृतं प्रीतिसाधनमाज्यं च प्रतिहर्यन्प्रत्येकं कामय-
न्ताम् । यज्ञिया यज्ञयोग्या आदित्या अस्मे मक्षं यजमानाय पितुमन्तमक्ष-
वन्तं काममभिलषितार्थं प्रयेमुरे दत्तवन्तः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आ नः पुत्रा अदितेर्यान्तु यज्ञम् । आदित्यासः
पथिभिर्देवानैः (१) । अस्मे कामं दाशुषे
सन्नमन्तः । पुरोडाशं घृतवन्तं जुषन्ताम्, इति ।

अदितेः पुत्रा आदित्यास आदित्यनामका देवा देवानैः पथिभिर्देवानां
योग्यैर्मार्गैर्नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यायान्तु । आगत्य च दाशुषे हविर्दत्तवतेऽस्मे
मक्षं यजमानाय काममभिलषितार्थं सन्नमन्तः प्रापयन्तो घृतवन्तं बहुलघृ-
तयुक्तं पुरोडाशं जुषन्ताम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

स्कभायत निर्कृतिः सेधतामतिम् । प्र राशिभिर्य-
तमाना अमृध्राः । आदित्याः कामं प्रयतां वर्षद्-
कृतिम् । जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्राः, इति ।

हे आदित्या हे काम यूयं सर्वे निर्ऋतिं राक्षसजातिं बाधिकां देवतानां
स्कभायत स्तब्धां कुरुत । अस्मद्बाधसामर्थ्यरहितान् कुरुतेत्यर्थः । अमतिम-
स्मदीयं बुद्धिमान्द्यं सेधत प्रतिषेधत निवारयतेत्यर्थः । कीदृशा आदित्या
रक्षिभिः स्वकीयैः प्रयतमाना अन्धकारनिवारणार्थमुद्योगं कुर्वन्तः । अमृधा
अमृतवोऽनिष्टनिवारणे तीक्ष्णा इत्यर्थः । तादृशा यूयं प्रयतां परिशुद्धां
हव्यदातिं हविर्दानकारणभूतां नो वषट्कृतिमस्माभिः प्रयुक्तं वषट्कारं
जुषध्वम् । कीदृशा यूयं यज्ञत्रा यज्ञयोग्याः ।

अथ हविषः पुगेनुवाक्यमाह—

आदित्यान्काममवसे हुवेम । ये भूतानि जनयन्तो
विचिख्युः । सीदन्तु पुत्रा अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं
बर्हिर्हविरद्याय देवाः (२), इति ।

ये पूर्वोक्ता आदित्या देवा यश्च कामदेवस्तान्मर्चानवसेऽस्मद्रक्षार्थं हुवेमेह
कर्मण्यह्वायामः । ये देवा भूतानि जनयन्तः प्राणिजातान्युत्पादयन्तो विचि-
ख्युर्विशेषेण ख्यातिं गताः । ते देवा अदितेः पुत्रा हविरद्याय हविर्भक्षणा-
योपस्थं समीपे स्थातुं योग्यं स्तीर्णं वेद्यां प्रसारितं बर्हिः सीदन्तु प्राप्नुवन्तु ।

अथ हविषो याज्यामाह—

स्तीर्णं बर्हिः सीदता यज्ञे अस्मिन् । ध्राजाः
सेधन्तो अमतिं दुरेवाम् । अस्मभ्यं पुत्रा अदितेः
प्रयश्मन्त । आदित्याः कामं हविषो जुषाणाः, इति ।

हे आदित्या हे कामास्मिन्यज्ञे स्तीर्णं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिः सीदत प्राप्नुत ।
कीदृशा ध्राजा गतिमन्तोऽमतिमस्मदीयं बुद्धिमान्द्यं दुरेवां दुर्गतिं च सेधन्तः
प्रतिषेधन्तस्तादृशा अदितेः पुत्रा यूयं हविषो जुषाणा अस्मदीयं हविः
सेवमाना अस्मभ्यं प्रयसताभीष्टं प्रयच्छत ।

अथ 'यो ब्रह्मवर्चस्कामः स्यात्तस्मा एता मग्ना आकृषेत । आग्नेयीं कुण्ण-

ग्रीवीः सहितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्याम् । इति । अत्राऽऽग्नेय्याः सूक्ते
वपायाः पुरोनुवाक्यामाह —

अग्ने नय सुपथा गये अस्मान् । विश्वानि देव वयु-
नानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । भूयि-
ष्ठां ते नमउक्ति विधेम, इति ।

हेऽग्ने देव त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान्मार्गान्विद्वज्ज्ञानन्वर्तमे । अतोऽ-
स्मान्नाये धनमाप्तये सुपथा नय शोभनेन कर्पातुष्टानमार्गेण प्रापय । जुहृ-
गाणं कुट्टिष्ठं प्रतिबन्धकपेनः पापमस्मदुषोध्यस्मत्तः पृथक्कुरु । ते तुभ्यं
भूयिष्ठामन्विद्वतां नमउक्ति नमभ्कारयुक्तां वानं विधेम कुर्याम् ।

अथ वपाया याज्यामाह —

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम् । हव्यं मतिं चाग्रये
सुपृतम् (३) । यो देव्यानि मानुषा जनूषि ।
अन्तर्विश्वानि विद्वाना जिगाति, इति ।

हे ऋत्विजो वो युष्माकमभीष्टसिद्धयर्थं शुक्राय निर्मलाय भानवे रश्मि-
युक्तायाग्रये सुपृतं सुष्टु पूतं शुद्धमिदं हव्यं मतिं चाग्निध्यानार्थं प्रकर्षेण
भरध्वं संपादयत । योऽग्निर्देव्यानि देवविषयाणि मानुषा मनुष्यविषयाणि
जनूषि जन्मानि विद्वाना वेदनेन जिगाति प्राप्नोति । अभिज्ञः सन्देवान्मनु-
ष्यांश्च जनयतीत्यर्थः । पुनरप्यन्तर्देवानां मनुष्याणां च मध्ये यान्मृशान्तर-
जन्मानि यक्षगन्धर्वादीनि ब्राह्मणक्षत्र्यादीनि च तानि विश्वानि सर्वाणि
जिगाति । तस्मा अग्रय इति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह —

अच्छा गिरी मतयो देवयन्तीः । अग्निं यन्ति
द्विविणं भिक्षभाणाः । सुसंहशः सुप्रतीकः स्वञ्चम् ।

हव्यबाहमरतिं मानुषाणाम्, इति ।

गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचो मतयो ध्यानरूपा बुद्धयश्च देववन्तीर्दे-
वानिच्छन्त्यो द्रविणं भिक्षमाणा धनं याचमाना अग्निपच्छाग्निमभिमुखीकृत्य
यन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशमग्निं सुसंदृशमत्यन्तं सुखेन द्रष्टुं शक्यम् । सुप्रतीकं
शोभनावयवोपेतम् । स्वच्छं शोभनगतिम् । मानुषाणां यजमानानां हव्यबाहं
हविषो बोद्धारं मानुषैर्यद्ब्रवीद्विद्यते तद्देवान्प्रति बहतीत्यर्थः । रतिरुपरमस्त-
द्रहितमरतिं निरन्तरं बहतीत्यर्थः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः । अनग्नित्रा अभ्यमन्त
कृष्टीः । पुनरस्मभ्यं सुविताय देव । क्षां विश्वेभि-
रजरेभिर्यजत्र (४), इति ।

हे अग्ने त्वमग्नीवा रोगजातीरस्मद्युयोध्यस्मत्तो वियोजय । या रोगजात-
योऽनग्नित्रा उदराग्नित्राणरहिता मन्दाग्निहेतव इत्यर्थः । तादृशो भूत्वा
कृष्टीर्भिक्षानभ्यमन्ताभितो बाधितवत्यस्तादृशीर्युयोधीति पूर्वत्रान्वयः । हे
यजत्र यजनीय देवाजरेभिर्जरानिवर्तकैर्विश्वेभिः सर्वरौषधैः क्षां क्षयव्याधिं
पुनरस्मभ्यं युयोध्यस्मत्तो वियोजय । किमर्थं सुविताय शोभनगमनाय
नीरोगत्वेन जीवनायेत्यर्थः ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् । स्वस्तिभिरति
दुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी पृथ्वी बहुला न उर्वी । भवा
तोकाय तनयाय शं योः, इति ।

हेऽग्रे त्वं विश्वानि दुर्गाण्यसि सर्वानुपद्रवानतिक्रम्य स्वस्तिभिः भेयोवि-
शेषैः फलैर्युक्तः सन्नस्मान्पारय कर्मणः समाप्तिं प्रापय । कीदृशस्त्वं नव्यः
सर्वदा नूतनो जरामरणरहित इत्यर्थः । नोऽस्माकं पूश्च निवासार्थं पुरी
विस्तृता भवतु । उर्वी सस्यनिष्पत्त्यर्था भूमिश्च बहुलाऽत्यधिका भवतु । त्वं
च लोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च शं सुखहेतुर्योर्दुःखविशोगहेतुश्च भव ।

अथ हविषो याज्यामाह—

प्र कारवो मनना वच्यमानाः । देवद्रीचीं नयथ
देवयन्तः । दक्षिणावाड्वाजिनी प्राच्येति । हवि-
र्भरन्त्यग्नये घृताची, इति ।

हे कारवः कर्मकर्तार ऋत्विजो यूयं वाच्यमाना मन्त्रपाठरूपं वचनं प्राप्नु-
वन्तो देवयन्तो देवानिच्छन्तो मनना मननीयामिमां यागाक्रियां देवद्रीचीं
नयथ देवान्मति यथा गच्छति तथा प्रापयत । सा च यज्ञक्रिया दक्षिणां
बहतीति दक्षिणावाट् । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी । प्रकृष्टं फलम-
श्नति गच्छतीति प्राची । घृतमश्नति प्राप्नोतीति घृताची । अग्नये हविर्भ-
रन्ती सत्येति प्रवर्तते ।

अथ 'सन्धिताभिन्द्रीम्' इत्यस्य पञ्चोः सूक्ते वपाया याज्यानुवाकयोः
प्रतीके दर्शयति—

इन्द्रं नरो युजे रथम्, इति ।

'इन्द्रं नरो नेपथिता' इति पुरोनुवाक्या । सा च 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि'
इत्यत्र व्याख्याता । 'युजे रथं गवेषणम्' इति याज्या । सा च 'जुष्टो
दमूनाः' इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

जगृभ्णा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् (५) । वसूयवो
वसुपते वसूनाम् । विद्मा हि त्वा गोपतिश्च शूर
गोनाम् । अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः, इति ।

हे इन्द्र ते त्वदीयं दक्षिणहस्तं जगृभ्या वयं गृहीतवन्तो हस्तं धृत्वा पार्थ-
याम इत्यर्थः । कीदृशा वयं वसूयवो धनेच्छावन्तः । वसूनां वसुपत इत्ये-
तदिन्द्रस्य विशेषणम् । यानि वसूनि धनानि हिंस्यानि सन्ति तेषां मध्ये
यानि श्रेष्ठानि मणिमुक्तादीनि तत्त्वामिन्नित्यर्थः । हे शूर शत्रूणामभि-
वितस्त्वां गोनां गवा मध्ये गोपतिं प्रशस्तगोस्वामिनं हि यस्माद्वयं विद्य
तस्मादस्मभ्यं चित्रं नानाविधं वृषणं कामाभिवर्षणक्षमं रयिं दा धनं देहि ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

तवेदं विश्वमभितः पशव्यम् । यत्पश्यसि चक्षसा
सूर्यस्य । गर्वामसि गोपतिरेकं इन्द्र । भक्षीमहि
ते प्रयतस्य वस्वः, इति ।

हे इन्द्र सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्विश्वं पश्यसि, तदेदं विश्वमभितः
सर्वतः पशव्यं पशुयुक्तं तवाधीनमिति शेषः । त्वमेक एव गवा मध्ये गोप-
तिरसि प्रशस्तगोस्वामी भवसि । प्रयतस्य प्रयतमानस्य ते तव वस्वो वसूनि
धनानि भक्षीमह्यनुभूयास्य ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

समिन्द्र णो मनसा नेषि गार्भिः । सः सूरिर्निर्म-
घवन्तसः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति
(६) । सं देवानां सुमत्या यज्ञिषानाम्, इति ।

हे इन्द्र त्वं मनसा स्मरणमात्रेण नोऽस्मान्गोभिः संनेषि संयोजय । हे
मघवन्सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रैः संयोजय । स्वस्त्या क्षेमेण संयोजय । देवकृतं
देवार्थं निष्पन्नं यन्मन्त्रजातमस्ति तेन ब्रह्मणा मन्त्रजातेन संयोजय । यज्ञि-
षानां यज्ञार्हाणां देवानां सुमत्याऽनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ।

अथ हविषो याज्यामाह—

आराच्छत्रुमर्षवाधस्व दूरम् । उग्रो यः शम्भः
पुरुहूत तेन । अस्मे विहि यवमहोम-

दिन्द्र । कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्, इति ।

हे पुरुङ्गत बहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र, उग्रः कूरो यः शम्बनामकांऽ-
सुरोऽस्ति तेन सहितमारात्मभीषं वर्तमानं शत्रु दूरं यथा भवति
तथाऽपबाधस्व । हे इन्द्र यवमद्यवैः प्रभूतैरुपेतं गोमद्वहुभिर्गोभिरु-
पेतं धनमस्मे धेह्यस्मासु स्थापय । जरित्रे जरणशीले मायि वाजर-
त्नामन्नेन रत्नैश्च संपूर्णां धियमनुग्रहवुद्धिं कृधि कुरु ।

अथ 'श्वेतां बार्हस्पत्याम्' इत्यस्य पशोः सूक्ते वपाया याज्यानु-
वाक्ययोः प्रतीकं दर्शयति—

आवेधसं स हि शुचिः, इति ।

'आवेधसं नीलिपृष्ठम्' इति पुरानुवाक्या । 'स हि शुचिः शतपत्रः'
इति याज्या । एतदुभयं 'यज्ञो रायं' इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ पुरोडाशस्य पुरानुवाक्यामाह—

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महोज्योतिषः परमे
व्योमन् । सप्तास्यस्तुविजातो रवेण । वि सप्तर्-

श्मिरधमुत्तमांसि (७), इति ।

यांऽयं बृहस्पतिः सांऽयमितरेभ्यो देवेभ्यः प्रथमं पूर्वं जायमानः
सन्परमे व्योमन्नुत्कृष्ट आकाशे स्वर्गरूपे ज्योतिषो महोऽन्यदीया-
त्प्रकाशादत्यन्तं महान्भासते । कीदृशो बृहस्पती रवेण वेदशास्त्ररू-
पेण शब्देन सप्तास्यः प्रसृतमुखः । अथवा सप्तसंख्याकान्यास्यानि
ज्वालारूपाणि यस्याग्नेः सांऽयं सप्तास्यः । रवेण मन्त्रेण होमकाले
हाविः स्वीकर्तुं वह्निरूपो भवतीत्यर्थः । तुविजातः सर्वेषां मध्ये बल-
युक्तत्वेनोत्पन्नः । तादृशो बृहस्पतिः सप्तरश्मिराग्निरूपेण सप्ताज्जि-
ह्वात्मकरश्मियुक्तः संस्तमांसि व्यधमाद्विनाशितवान् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

बृहस्पतिः सप्तजयद्वसूनि । महो व्रजान्गोमतो देव
एषः । अपः सिषासन्त्सुवरप्रतीतः । बृहस्पतिर्ह-

न्त्यमित्रैर्कैः इति ।

अयं बृहस्पतिर्वभूनि धनानि समजयत्सम्यग्जितवान् । तथैष देवो गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तान्महो महतः प्रौढान्धजान्गोगृहान्समजयत्सम्यग्जितवान् । तादृशो बृहस्पतिरपिः सिषासन्वृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन्नुबः स्वर्गमप्रतीतः प्रत्यावृत्तिराहित्येन प्राप्तः सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः । स च बृहस्पतिरकैरस्मत्कृतेरर्चनैरमित्रं शत्रुं हन्ति ।

अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

बृहस्पते पर्येवा पित्रे, इति ।

‘बृहस्पते परिदीया रथेन’ इति पुरोनुवाक्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इति याज्या । बृहस्पते परिदीया रथेनेत्यसौ ‘आशुः शिशानः’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’ इत्यसौ ‘अग्नाविष्णू महि तद्वाम्’ इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ ‘सारस्वतं मेघम्’ इत्यस्य पशोः सूक्ते पञ्चानामृचां प्रतीकं दर्शयति—

आ नो दिवः पावीरवी । इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः ।

सरस्वत्यामि नो नेषि, इति ।

‘आ नो दिवो बृहतः’ इत्येषा वपायाः पुरोनुवाक्या । सा च ‘अग्नाविष्णू महि तद्वाम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘पावीरवी कन्या’ इत्येषा याज्या । सा च ‘आग्नेयं यज्ञमध्वरम्’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः’ इत्येषा पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा च ‘उत नः प्रिया’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘यस्ते स्तनः शशयः’ इति याज्या । सा चारण्यकाण्डे प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । ‘सरस्वत्यामि नो नेषि वस्यः’ इति हविषः पुरोनुवाक्या । सा च ‘जुष्टी नरः’ इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ हविषो याज्यामाह—

इ५४ शुभे भर्बिन्स्वा इवारुजत् । सानु

मिरीणा तन्निपतिर्भूमिः । पारावक्षीमध्वे

सुवृक्तिभिः । सरस्वतीभाविवासेम धीतिभिः,

(८) इति ।

देवयानैर्देवाः सुपृतं यजत्र हस्तमस्ति तमास्स्यमिभिर्देवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

इयं सरस्वती नदीरूपोर्मिभिः स्वर्गायैस्तरङ्गैः स्वतीरावस्थि-
तानां गिरीणां सानु मूलप्रदेशमरुजद्भग्नमकरोत् । तत्र दृष्टान्तः—
विसत्त्वा इव यथा जलमध्ये विसानि खनितुं प्रवृत्तः पुरुष आया-
समन्तरेणैवोन्मूलयत्येवमत्राप्यूर्मिस्पर्शमात्रेण पर्वतमूलानि विशी-
र्णानि भवन्ति । कीदृशैरूर्मिभिः शुष्मेभिः प्रबलैः । तविषेभिरति-
स्थूलैः । वयं तु सरस्वतीं धीतिभिर्ध्यानविशेषैराविवासेम सर्वत
आच्छादयामः । किमर्थम् । अबसे रक्षणार्थम् । कीदृशीं सरस्वतीं
पारावदघ्नीम् । अवदमवरतीरं पारं परतीरं च स्ववेगेन हन्तीति
पारावदघ्नी ताम् । कीदृशीभिर्धीतिभिः सुवृक्तिभिः वृक्तिरन्यचिन्ता-
वर्जनं सुष्ठु वृक्तिर्यासु ध्यानक्रियासु ताः सुवृक्तयस्ताभिरनन्य(रन्य)-
चिन्तासिद्धिर्ध्यानविशेषैरनन्तरं ध्यायाम इत्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ते हुक्नेति तपोयां स्यादाग्नेरयामग्न इत्यथ ।

इन्द्रमेन्द्र्यां तथाऽऽवेधसं श्वेतायाएदीरितम् ॥

आ नो मेण्यां द्वितीयोऽस्मिन्सूक्तपञ्चकमस्मिन् ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवाय्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपादके द्वितीयाऽनुवाकः ॥२॥

अष्टमप्रपादे द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि । तृतीये सोम्या-
दीनां सूक्तान्युच्यन्ते । तत्र “ आग्नेये कृष्णग्रावमालभेत सोम्यं बभ्रुं
ज्योगामयावी ” इत्येतस्य पशोः सूक्ते वशायाः पुरो हविर्हविर्हविः—

सामो धेनुः सोमो अवेन्नमाशुम् । सोमां वारं

कर्मण्यं ददातु । सादन्यं विदध्यः सभेयम् ।

पितुःश्रवणं यो ददागदस्मै, इति ।

योऽयं सोमो देवः सोऽयमस्मै यजमानाय धेनुं ददातु । तथा स सोम आशुं शीघ्रगामिनमर्वन्तमश्वं ददातु । तथा स सोमः कर्मण्यं श्रौतस्मार्तकर्मयोग्यं वीरं पुत्रं ददातु । कीदृशं वीरं सदनं गृहं तत्र साधुः सादन्यस्तं गृहनिर्वाहकमित्यर्थः । विदध्यं यज्ञे कुशलं विदध्यम् । सभायां साधुः सभेयस्तं सभेयम् । स्वकीयस्य पितुः श्रवणं कीर्तिः संपाद्यते येन सोऽयं पितुःश्रवणस्तम् । यो यजमानः सोमाय देवाय ददाशच्चरुपुरोडाशादिकं ददात्यस्मै यजमानायति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ वपाया याज्यायाः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाश्च प्रतीके दर्शयति—

अषाढं युत्सु त्वं सोम क्रतुभिः, इति ।

“ अषाढं युत्सु पृतनाम् ” इति वपाया याज्या । “ त्वं सोम क्रतुभिः ” इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । एतच्चोभयं “ जुष्टी नरः ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

या ते धामानि हविषा यजन्ति, इति ।

सा च “ अग्नेर्गतिथ्यमग्नि ” इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वाः । त्वमपो अजम-

यस्त्वं गाः । त्वमानन्त्योदितरिक्षम् । त्वं ज्योतिषा

वितमो ववर्थ (३), इति ।

हे सोम त्वं विश्वाः सर्वा इमा ओषधीरजनय उत्पादितवानसि । तथा त्वमपो जलान्यजनयः । तथा त्वं गा गवादिपशून्जनयः । तथा त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि । तथा त्वं ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं ववर्थ निवारितवानसि ।

हविषो याज्यामाह—

या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् । या पथे-

तेष्वोषधीष्वप्सु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन ।

राजन्त्सोमं प्रति हव्या गृभाय, इति ।

हे सोम राजन्ते तव द्युलोके या धामानि यान स्थानानि मन्ति तथा पृथिव्यां यानि सन्ति पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु यानि सन्ति सुमना अस्माभिः सह सौमनस्ययुक्तस्त्वं तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तो नोऽस्मान्प्रति हेडन्क्रोधमकुर्वन्हव्या प्रतिगृभाय हवींषि प्रतिगृहाण ।

अथ 'वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानः' इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति—

विष्णोर्नु कं तदस्य प्रियम् । प्र तद्विष्णुः, इति ।

“ विष्णोर्नु कं वीर्याणि ” इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सेयं “ युञ्जते मनः ” इत्यत्र व्याख्याता । “ तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् ” इति वपाया याज्या । सेयम् “ उत नः प्रिया ” इत्यत्र व्याख्याता । “ प्र तद्विष्णुस्तवते ” इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सेयं “ जुष्टी नरः ” इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

परो मात्रया तनुवा वृधान । न ते महित्वमन्वश्नु-

वन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव

त्वम् । परमस्य वित्से (२), इति ।

हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया तनुवा त्रिविक्रमावताररूपया मूर्त्या वृधान हे वर्धमान पर उत्कृष्टोऽसि । ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्वश्रुवन्ति केऽपि समर्था अनुगन्तुं न क्षमन्ते । ते तव लोकान्मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरभ्योभे रजसी द्वे रजनस्थाने पृथिव्यन्तरिक्षमित्येतं त्वदीयपदे इति वयं विद्मः । त्वं पुनः परमस्यात्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि ।

अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

विचक्रमे त्रिर्देवः, इति ।

‘विचक्रमे पृथिवीमेषः’ इति पुरोनुवाक्या । “त्रिर्देवः पृथिवीमेषः”

इति याज्या । एतच्चोभयं “ जुष्टी नरः ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ “ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशुङ्गमालभेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति—

आ ते महो यो जान एव । अभि गोत्राणि, इति ।

“ आ ते मह इन्द्र ” इति वपायाः पुरोनुवाक्या । “ यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ” इति याज्या । एतच्चोभयमन्वहमासा इत्यत्र व्याख्यातम् । “ अभि गोत्राणि सहसा गाहमानः ” इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । सा च “ आशुः शिशानः ” इत्यत्र व्याख्यात ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

आभिः स्पृधो मिथतीरिषण्यन् । अमित्रस्य

व्यथया मन्दुमिन्द्र । आभिर्विश्वा अभियुजो

विषूचीः । आर्याय विशोऽवतारीर्दासीः, इति ।

हे इन्द्र, अमित्रस्यास्मद्वैरिणो मन्युं क्रोधं व्यथय व्यथितं निष्फलं कुरु । अस्मासु क्रुद्धः शत्रुर्यदाऽस्मान्हन्तुं न क्षमते तदा तदीयः क्रोधो निष्फलो भवेत्तथा त्वं कुर्वित्यर्थः । किं कुर्वन्स्पृधः शत्रूणां स्पर्धमाना अस्मदीयाः सेना मिथतीस्त्वां प्रत्यभयं याचमाना आभिरिषण्यन्तिः स्तुतिभिरिषण्यन्नहिंसिताः कुर्वन् । अस्मदीयस्तुतिभिस्तुष्टस्त्वमस्मदीयाः सेना यथा न हिंसिता भवन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच विश्वाः परकीयाः सर्वाः सेना अभियुजोऽस्मद्वधमभिलक्ष्य प्रयुज्यमाना विषूचीर्नानागतीर्दासीरुपक्षयं प्राप्ता विशः सर्वाः प्रजा अभितुष्टः सन्नवतारीर्विनाशय । यथाऽस्मदीयस्तुत्या तुष्टं त्वां प्रत्यभयं याचमानानामस्मत्सेनानां न हिंसां कृतवानसि तथैवास्मदीयस्तुत्या तुष्टः सन्परकीयसेना विनाशयेत्यर्थः ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अयं शृण्वे अथ जयन्तं घ्नन् । अयमुत प्रकृणुते

युधा गाः । यदा सत्यं कृणुते मन्दुमिन्द्रः (३) ।

विश्वं दृढं भयत एजदस्मात्, इति ।

अयमिन्द्रोऽथ कदाचिज्जयन्वर्तते । उताथवा घ्नन्वर्तत इत्यहं शृण्वे ।
अयमर्थः—यदा यदेन्द्रस्य वार्ता शृणोमि तदा तदा जयतीति वा
वैरिणं हन्तीति वा शृणोमि । उतापि चायमिन्द्रो युधा युद्धेन गाः
परकीयाः प्रकृणुते प्रकर्षेण स्वाधीनाः करोति । किंच यदाऽयमिन्द्रः
स्वकीयं मनुं सत्यमवश्यंभाविनं कृणुते करोति तदानीं दृढं कचिदे-
वावस्थितं स्थावरमेजत्कम्पमानं जङ्गमं च विश्वं सर्वं जगदस्मा-
दिन्द्राद्भयते बिभेति । अयमर्थः—परिहासार्यो यः कोपस्तमन्तरेण
यदा हृदयपूर्वकं कोपं करोति तदा सर्वं जगाद्विभेतीति ।

अथ हविषो याज्यामाह—

अनु स्वधां तरन्नपो अस्य । अवर्धत मध्य आ
नाव्यानाम् । सधीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजि-
ष्ठेन । हन्मनाऽहन्नतिद्युन्, इति ।

अस्येन्द्रस्य स्वधां हविलक्षणमन्वापो वृष्टिलक्षणा अक्षरन्भवन्ति ।
नाव्यानां नावा तरणीयानां नदीनां मध्य आऽवर्धत जलं सर्वतोऽ-
भिवृद्धमभूत् । अयमिन्द्र ओजिष्ठेनात्यन्तबलयुक्तेन सधीचीनेन सह
वर्तमानेन मनसा युक्तस्तं प्रसिद्धं मेघमभिद्युन्प्रतिदिनं हन्मनां हनन-
साधनेन स्वायुधेन वज्रेणाहंस्ताडयति । अयमर्थः—यदाऽयं स्वेच्छया
मेघं भिनात्ति तदा वृष्ट्या नदीपूरणक्षमं जलं वर्धत इति ।

अथ “ इन्द्राय मरुत्वते पृथिसक्थमालभेत ” इत्यस्य पक्षोः सूक्तं
व्यायाः पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानम् । अकवारिं दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहम्भसे नूतनाय । उग्रं
सहोदामिह तं हुवेभ, इति ।

इह कर्मणि तमिन्द्रं हुमेवाऽऽह्वयामः । किमर्थं नूतनायावसेऽन्यैर-
कृतपूर्वाय रक्षणाय । कीदृशमिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुद्भिः संयुतम् । वृषभं
काभानां वर्षितारम् । वावृधानमतिशयेन वर्धमानम् । अकवारिमकु-
त्सितारिम् । कुत्सितेनातिस्वल्पेन वैरिणा सह स्पर्धा लज्जायै भवति ।
दिव्यं दिवि भवम् । शासं शासितारं विश्वासाहं विश्वस्याभिभविता-
रम् । उग्रमनमिभवनीयम् । सहोदां बलप्रदम् ।

अथ वपाया याज्यामाह—

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायं (४) । मन्द्र ओजि-

ष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र ।

माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा, इति ।

हे इन्द्र त्वमुग्रः परैरग्रधृष्यां जनिष्ठ उत्पन्नोऽसि । किमर्थं सहसे वैरिबलस्य तुराय हिंसार्थम् । कीदृश इन्द्रो मन्द्रो हर्षयुक्तः । ओजिष्ठो बलवन्तरः । बहुलाभिमानः प्रभृताहंकारः मरुतश्चिन्मरुतोऽपि बलकर्मणि वृत्रवधाधिक इन्द्रमवर्धन्वर्धितवन्तः । किंच धनिष्ठाऽतिशयेन धनवती माताऽदितिरूपा यद्वीरं यमिन्द्रं शूरं दधनद्धारितवती तमिन्द्रमवर्धन्नित्यन्वयः ।

अथ पुराडाशस्य पुराणुवाक्यामाह—

कं स्या वो मरुतः स्वधाऽऽसीत् । यन्मामेकं सम-

धत्ताहिहत्ये । अहं ह्युग्रस्तुविषस्तुविष्मान् । विश्वे-

स्य शत्रोरनमं वधस्त्रैः, इति ।

इन्द्रस्य मरुतां च परस्परमंवादाऽयम् । अहिनामकस्यासुरस्य बन्धं मरुत इन्द्रस्य साहाय्यमकृत्वा पलायिता अतस्तान्प्रतीन्द्रः कुपित एवं ब्रवीति । हे मरुतो यद्यस्मात्कारणादहिहत्येऽहिनामकशत्रोर्वधं मामेकमेव ग्रथं समधनं संयोजितवन्तस्तदानीं वो युष्माकं स्वधा साऽज्ञनिमिना शक्तिः काऽऽसीत्कुत्र गता । अथवा किं मे युष्माभिः, अहं ह्युग्रोऽहमेवातितीव्रस्तुविषो महास्तुविष्मान्बलवांस्तादृशः सन्विश्वस्य सर्वस्यापि शत्रोर्वधस्त्रैर्वधबन्धनैरनमं वशीकरणे शक्तोऽस्मि ।

अथ पुराडाशस्य याज्यामाह—

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीवमाणाः । विश्वे देवा अज-

हुर्ये सखायः । मरुद्भिरिन्द्रं सख्यं ते अस्तु (५) ।

अथेमा विश्वाः पृतना जयासि, इति ।

पुरा वृत्रवधार्थमिन्द्रः सर्वेषां देवानां स(मा)हाय(य्य)मपेक्षमाणस्तैः सह युद्धार्थमागतः । तदा सर्वे देवा वृत्रस्य श्वासमात्रेण निराकृताः

सन्तो गताः । मरुतस्तु पलायनमकृत्वेन्द्रस्य सख्यमाचरन् । सोऽयं वृत्तान्तो बह्वृचब्राह्मणस्योऽस्मिन्मन्त्रे सूच्यते । तमेतमर्थमिन्द्रं संबोध्य होता कथयति । हे इन्द्र विश्वे सर्वे देवा वृत्रस्य श्वमथान्-दुच्छ्वासादीषमाणाः पलायमानाः सन्तस्त्वामजहुः परित्यक्तवन्तः । ये तु मखायो मरुतो न पलायन्ते तैर्मरुद्भिः सख्यं तवास्तु । अथानन्तरमिमा विश्वाः सर्वाः पृतनाः सेना जयासि जेष्यसि ।

अथ हविषः पुरोनुवाकयामाह—

वधीं वृत्रं मरु॑ । इन्द्रि॒न्द्रेण॑ । स्वेन॑ भामेन॑ तविषो
बभू॒वान् । अ॒हमे॒ता स॒न्नि॒वे विश्व॑श्चन्द्राः । सु॒गा
अप॑श्चकर॑ वज्र॑बाहुः, इति ।

हे मरुत इन्द्रोऽहं स्वेनेन्द्रियेण हस्तेन स्वेन भामेन स्वर्कायनं कांपेन वृत्रं वधीमवधिषम् । अतस्तविषो बभूवान्महानभवम् । इन्द्रो महानित्येवं लोके कीर्तिर्जातित्यर्थः । अहमिन्द्रो वज्रबाहुः सन्निव-श्चन्द्राः सर्वस्य जगत आह्लादकराः सुगाः सुस्वेन गन्तुं प्राप्तुं शक्या एता दृश्यमाना वृष्टिलक्षणा अपो मनव मनुष्यार्थं चकर कृतवानस्मि । सर्वस्य लोकस्यानिष्टनिवारणाय वृत्रं हन्वेष्टप्राप्तये वृष्टिमुत्पादितवानस्मीत्यर्थः ।

अथ हविषो याज्यामाह—

स यो वृषा॑ वृष्णि॒येभिः॑ समो॒काः । महो॑ दि॒वः पृथि॒-
व्याश्च॑ स॒म्राट् । स॒तीन॑स॒त्त्वा ह॒व्यो भरे॑षु । मरु॒-
त्वा॒न्नो भव॑त्विन्द्र॑ ऊ॒ती, इति ।

य इन्द्रो वृषत्वादिगुणकः स इन्द्रो नोऽस्मान्प्रति मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्त ऊती रक्षणहेतुर्भवतु । के ते गुणा इति तेऽभिधीयन्ते—वृषा कामानां वर्षयिता । वृष्णियशब्दो बलनामसु पठितः । वृष्णियैर्बलैः समोकाः संयुक्तः । महो महत्या दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् स्वामी सन्सम्यग्राजमानः । सतीनशब्दो जलनामसु पठितः । सतीनसत्त्वा वृष्ट्यात्मजलप्रदः । भ्रियन्ते संपाद्यन्ते हवींषि येषु यागेष्विति भरा यागास्तेषु हव्य आह्वानार्हः ।

अथ “ इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्गमालभेत ” इत्यस्य पक्षोः
सूक्ते वपायाः पुगेनुवाक्यामाह—

इन्द्रो वृत्रम॑त॒र्गद्वृत्र॑तू॒र्ये (६) । अ॒ना॒धृ॒ष्यो म॒ध॒वा
शू॒र इ॒न्द्रः । अ॒न्धे॒नं वि॒शो अ॒म॒द॒न्त पु॒र्वीः । अ॒य॒५
रा॒जा जग॑तश्च॒र्षणी॒नाम्, इति ।

अयमिन्द्रो वृत्रतू॒र्ये वृत्र॑वधनिमित्तं युद्धे वृत्रम॑त॒र्गद्विना॑शितवान् ।
स इन्द्रोऽना॒धृष्यः के॒नापि ति॒रस्कर्तु॑म॒कथः । म॒ध॒वा ध॒न॒वान् । शू॒रो
वि॒क्रम॑युक्तः । पु॒र्वीः पु॒र्वकाली॑ना वि॒शः प्र॒जा ए॒नमिन्द्र॑म॒न्वम॑दन्त
वृत्र॑वधेनेन्द्रं हृष्टं सति प्रजा अपि हृष्टवत्यः । अयमिन्द्रश्च॒र्षणी॒नां
मनु॑ष्याणां कृत्स्नस्य जगतश्च राजा भूत्वा वर्तते ।

अथ वपाया याज्यामाह—

स ए॒व वी॒रः स उ॑ वी॒र्या॑वान् । स ए॒क॒रा॒जो जग॑तः
प॒र॒स्पाः । य॒दा वृ॒त्रम॑त॒र्गच्छु॒ इन्द्रः । अ॒था॒भ॒वद्-
मि॒ताऽभि॑क्र॒तूना॑म्, इति ।

योऽयमिन्द्रः स एव वी॒रो यु॒द्धेषु॑ शू॒रः । स उ॑ वी॒र्या॑वान्स ए॒वा-
न्मा॒ह॒यु॒क्तः । स ए॒क॒रा॒जः कृ॒त्स्न॑स्य जगत एक एव राजा । प॒र॒स्पा
अति॑शयेन पाता । योऽयं शू॒र इन्द्रो॑ यदा वृत्रम॑त॒र्गद्विना॑शितवानथा-
नन्तरम॑भि॒क्र॒तूना॑मभिप्राप्तवि॒रोधा॑च्चरणलक्षणकर्मणां द॒मिता॑ द॒मन-
हेतु॑रभवत् ।

अथ पुरोडाशस्य पुगेनुवाक्यामाह—

इन्द्रो॑ य॒ज्ञं वर्ध॑यन्वि॒श्ववे॑दाः । पु॒रो॒डा॒शस्य॑ जुष॒ता॒५
ह॒वि॒नः । वृ॒त्रं ती॒र्त्वा दान॑वं वज्र॑वाहुः (७) ।
वि॒रोऽह॑हृद्हृद्हृ॒ता हृ॒हणे॑न, इति ।

विश्ववेदाः सर्वज्ञाऽयमिन्द्रो यज्ञम॑स्मदीयं वर्धयन्तोऽह॑हृद्हृद्हृ॒ता
पुरोडाशस्य सारांशं हविर्जुषताम् । वज्र॑वाहुरयं वृत्राख्यं दानवं ती॒र्त्वा

हत्वा हंहणेन दृढीकरणसाधनेन हंहिता दृढीकर्तुमुद्यतः सन्दिशोऽ-
हंहद्वृत्रकृतोपद्रवेण प्रचलितानां सर्वदिग्धर्तिप्रजानां स्थैर्यं कृतवानि-
त्यर्थः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

इमं यजं वर्धयन्दिश्ववेदाः । पुरोडाशं प्रतिगृणा-
त्विन्द्रः । यदा वृत्रमतेरच्छुर इन्द्रः । अथैकराजो
अभयजजनानाम्, इति ।

स्पष्टार्थः ।

अथ हविषः पुरेनुवाक्यामाह—

इन्द्रो देवाञ्छ्वरहत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभ-
वत्पुरोगाः । इन्द्रो यजे हविषा वावृथानः । वृत्रतूर्णो
अभयश्च शर्म स्रमत्, इति ।

इन्द्रो देवाञ्छ्वरहत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभ-
वत्पुरोगाः । इन्द्रो यजे हविषा वावृथानांऽतिशयेन वर्धते । वृत्रवृत्रघाती स
इन्द्रो नाऽस्मभ्यमभयं भयग्रहितं शर्म स्रमं यंसद्यच्छतु ।

अथ हविषां याज्यामाह—

यः सप्त सिन्धुश्च दधा पृथिव्याम् । यः सप्त लोका-
नकृणोद्दिशश्च । इन्द्रो हविष्मान्तसर्गणो मरुद्भिः ।
वृत्रतूर्णो यज्ञमिहोपयाम् त् (८), इति ।

ववर्थ वित्स इन्द्रस्तु रायास्तु वृत्रतूर्ये वज्रबाहुः पृथिव्यां त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेष्टमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

योऽयमिन्द्रः पृथिव्यां सप्त सिन्धून्समुद्रानदधात्स्थापितवान् । स
इन्द्रः सप्त लोकान्भूरादीन्दिशश्चाकृणोत्कृतवान् । मरुद्भिर्देवैर्युक्तत्वेन

मगणो गणसहित इन्द्रो हविष्मान्हविर्युक्तोऽभूत् । वृत्रतृवृत्रघाती स
इन्द्र इह लोके नोऽस्मदीयं यजमुपयामदपागच्छतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सोमो धेनुमिति प्राक्तं सौम्ये विष्णोर्न वामने ।

आ ते महो य ऐन्द्र स्यान्मरुत्वत्यैन्द्रकं मरुत् ।

इन्द्रो वृत्रतुरेन्द्रे स्याद्वर्णितां सृक्तपञ्चकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमे प्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथाष्टमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयं सौम्यादिपशुसूक्तान्यभिहितानि । चतुर्थं त्वभिमातिहेन्द्रादि-
पशुसूक्तान्युच्यन्ते । तत्र “इन्द्रायाभिमानिघ्नं ललामं प्राशृङ्गमालभेत”
इत्यस्य पशोः सूक्तं वपायाः पुरेनुवाक्यमाह—

इन्द्रस्तरस्वानभिमातिहोयः । हिरण्यवाशीरिषिरः

सुवर्षाः । तस्मै वगश् सुपुनो यज्ञियस्य । अपि भद्रे

सौमनसे स्याम, इति ।

योऽयमिन्द्रोऽस्ति यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य तस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्रह-
बुद्धौ वयं स्याम तिष्ठेम । कीदृश इन्द्रस्तरस्वांस्तरो जवस्तद्वान् ।
अभिमातिहा शत्रुघाती । उग्रः शत्रुषु क्रूरः । वाशीति वाङ्नाम ।
हिरण्यं वाश्यां वाचि यस्यासौ हिरण्यवाशीः । अस्मै शतमस्मै सह-
स्रमित्येवं सर्वदा धनदानं वक्तव्यार्थः । इषिर एषणीयः । सुवर्षाः
स्वर्गप्रदः । तादृशस्यानुग्रहे स्थित्वा भद्रे कल्याणे सौमनसेऽपि
चिन्तनमाधानरूपे सुखेऽपि स्याम तिष्ठेम ।

अथ वपाया याज्यामाह—

हिरण्यवर्णो अस्मै दृणे तु । अभिमातिहेन्द्रः पृत-

नासु जिष्णुः । त नः अस्मै त्रिदक्षयं विप्रश्नत् ।

युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः, इति ।

अयमिन्द्रोऽस्माकमभयं कृणांतु करांतु । कीदृशं हिरण्यवर्णः सर्वाभरणभूषितत्वेन हिरण्यसदृशवर्णोपेतः । अभिमातिहा शत्रुघाती । पृतनासु परकीयसेनासु जिष्णुर्जयशीलः । स तादृश इन्द्रो नोऽस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं शर्म गृहं वियंमद्विशेषेण यच्छतु । हे इन्द्र यस्त्वं ये च त्वत्मेवकास्ते सर्वे यथं नोऽस्मान्स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात ।

अथ पुरोडाशस्य पुरानुवाक्यामाह—

इन्द्र५ स्तुहि वज्रिण स्तोमपृष्ठम् । पुरोडाशस्य जुषता५ हविर्नः (१) । हुतऽवभिमातीः पृतनाः सहस्वान् । अथाभयं कृणाहि विश्वतो नः, इति ।

हे वागिन्द्रियेममिन्द्रं स्तुहि । कीदृशं वज्रिणं वज्रयुक्तम् । स्तोमपृष्ठं स्तोमैः साध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ स्तोमपृष्ठस्तम् । स चेन्द्रो नोऽस्मदीयस्य पुरोडाशस्य सारभूतं हविर्जुषताम् । सहस्वान्वलवानिन्द्रोऽभिमातीः पृतना वैरिसेनाः सर्वा हत्वाऽथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वस्मादभयं कृणाहि कुरु ।

पुरोडाशस्य याज्यामाह—

स्तुहि शूरं वज्रिणमप्रतीतम् । अभिमातिहर्तुं पुरुहूतमिन्द्रम् । य एक इच्छतपतिर्जनेषु । तस्मा इन्द्राय हविराजुहोत, इति ।

अप्रतिकूलत्वेन प्राप्तमप्रतीतं शूरादिशब्दैर्विशेषितमिन्द्रं हे वागिन्द्रिय स्तुहि । योऽयमिन्द्र एक इदेक एव जनेषु सर्वेषु मध्ये शतपतिः शतसंख्यामानां देवानां स्वामी तस्मा इन्द्राय हे ऋत्विजो हविराजुहोत सर्वतो हुतं कुरुत ।

अथ हविषः पुरानुवाक्यामाह—

इन्द्रा देवानामधिपाः पुरोहितः । दिशां पतिरभव-
द्वाजिनीवान् । अभिमातिहा तविषस्तुविष्मान् ।
अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दातुं (२), इति ।

अयमिन्द्रः सर्वेषां देवानामधिपाः स्वामी मन्पुरोहितो मुखत एव
हितकारी दिशां प्राच्यादीनां पतिः पालको वाजिनीवानन्नसमूह-
युक्तोऽभवत् । अभिमातिहा शत्रुघाती । तविषां महान् । तुविष्मान्-
लवान् । तादृश इन्द्रोऽस्मभ्यं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं
वृषणं कामाभिवर्षणक्षमं रयिं धनं दाहदातु ।

अथ हविषो याज्यामाह—

य इमे यावापृथिवी महित्वा । बलेनादहहरभिमा-
तिहेन्द्रः । स ना हविः प्रतिगृभ्णातु रातये ।
देवानां देवो निधिपा नो अवात , इति ।

अभिमातिहा शत्रुघाती य इन्द्रो महित्वा महता बलेनमे यावापृ-
थिव्यावदहदृढीकृतवान् । स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं रातये धनदानाय हविः
प्रतिगृभ्णातु स्वी करातु । देवानामपि देवः पूज्यः । निधिपाः शङ्खप-
द्मादिनिधीनां पालकः । इन्द्रो नोऽस्मानव्याद्रक्षतु ।

अथ “ इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृङ्गम् ” इत्यस्य पशोः सूक्ते
वपापुराणोद्देशविषयाणां याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि दर्शयति—

अनवस्ते रथं वृष्णे यत्तं । इन्द्रस्य न वीर्याण्यहन्न-
हिम् , दात ।

‘ अनवस्ते रथमश्वाय ’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘ वृष्णे यत्ते
वृषणो अर्कम् ’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘ इन्द्रं वो विष्णुस्त्वरे ’
इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘ इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् ’ इति पुरोडा-

श पुरोनुवाक्या । ' अहन्नहिमन्वपः ' इति याज्या । एतच्चो-
भयम् ' आ नो भर भगमिन्द्र ' इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा । शमस्य च शृङ्गिणो
वज्रबाहुः । सेदु राजा क्षेति चर्षणीनाम् । अरान्न
नेमिः परिता बभूव (३), इति ।

अयमिन्द्रो यातो गच्छता जङ्गमस्यावसितस्य कचिदवस्थितस्य
स्थावरस्य च राजा स्वर्मा । किंच वज्रबाहुः सेदु म एवंन्द्रः शमस्य
शान्तियुक्तस्य महर्षिवर्गस्य शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्य गवादेरपि चर्ष-
णीनां मनुष्याणामपि राजा भूत्वा क्षेति निवसति । तस्य दृष्टान्तः—
अरान्न नेमिर्यथा रथचक्रस्य परिता वर्तमाना नेमिस्तत्र स्थितानग-
न्याप्नोति तथाऽयमिन्द्रः परिता बभूव परितस्तानि स्थावरजङ्गमा-
दीनि प्राप्तवान् ।

अथ हविषां याज्यामाह—

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् । वि तिग्मेन
वृषभेणा पुरोभेत् । सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः । प्र
स्वां मतिमतिरच्छाशदानः, इति ।

अस्येन्द्रस्य सिध्मः कार्यमाधको वज्रः शत्रून्मर्दानभि सर्वतांऽजि-
गात्प्राप्तवान्हतवानित्यर्थः । तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेन वज्रेण
पुरः शत्रूणां पुराणि व्यभेद्विशेषेण भिन्नवान् । अयमिन्द्रो वज्रेण वृत्रं
समसृजत्संसृष्टवान्संसर्गमात्रेण हतवानित्यर्थः । शाशदानः पुनः पुनर्वै-
रिणो विनाशयन्स्वां मतिं स्वकीयां बुद्धिं प्रातिरत्प्रकर्षेण वर्धितवान् ।

अथ “ यो आदृष्ट्यादृष्ट्यात्स स्पर्धमानो वैष्णववारुणीं वशामा-
करोत ” इत्यस्य पशोः सूक्तं वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

विष्णुं देवं वरुणमूतये भगम् । भेदसा देवा वपशः

यजध्वम् । ता नो यज्ञम गतं विश्वधेना । प्रजावदस्मे

द्रविणेह धत्तम् ; इति ।

हे देवा दीप्यमाना ऋत्विजो भगं भजनीयं विष्णुं वरुणं च देवमू-
तयेऽस्मद्रक्षणार्थं मेदमा मेदोयुक्तया वपया यजध्वं पूजयध्वम् । मेदः-
शब्देन वपायां लेपरूपो मांसमार उच्यते । विष्णुवरुणश्चेत्येतौ देवौ
विश्वधेना प्रकर्षेण प्रीणयन्तौ ता तौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागत-
मागच्छतम् । आगत्य चेह कर्मणि प्रजावत्पुत्रपौत्रादियुक्तं द्रविणा
धनमस्मं धत्तमस्मान्मंषादयतम् ।

अथ वपाया याज्यामाह—

मेदसा देवा वपया यजध्वम् । विष्णुं च देवं वरुणं

च रात्रिम् (४) । ता नो अमीवा अपबाध-

मानौ । इमं यज्ञं जुषमाणावुपेतम्, इति ।

हे देवा ऋत्विजो रात्रिं फलस्य दातारं विष्णुं च वरुणं च देवं
मेदोयुक्तया वपया यजध्वं पूजयत । हे विष्णो वरुण ता तौ युवां
नोऽस्माकममीवा रोगानपबाधमानाविमं यज्ञं सेवमानावुपेतं समी-
पमागच्छतम् ।

अथ पुरोडाशस्य पुरानुवाक्यामाह—

विष्णुवरुणा युवमध्वराय नः । विशे जनाय महि

शर्म यच्छतम् । दीर्घप्रयजू हविषा वृधाना ।

ज्योतिषाऽरातीर्दहतं तमाशंसि, इति ।

हे विष्णुवरुणौ युवां नोऽस्मदीयाध्वराय यज्ञाय विशे करप्र-
दाय प्रजायै जनाय पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय महि शर्म महत्सुखं

यच्छतम् । दीर्घप्रयज्य चिरं प्रकर्षेण यष्टव्यां, हविषा वृधानाऽतिशयेन वर्धमानौ ज्योतिषा भवदीयेन तेजसाऽरातीः शत्रंस्तमांस्यन्धकारांश्च दहतम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

ययोरोजसा स्कभिता रजांसि । वीर्येभिर्वीरतमा
शविष्ठा । या पत्येते अप्रतीता सहोभिः । विष्णुं अग-
न्वरुणां पूर्वहूतौ (५), इति ।

ययोरविष्णुवरुणयोरोजसा बलं रजांसि रजनात्मकानि पृथिव्या-
दिस्थानानि स्कभिता स्तम्भितानि दृढीकृतानित्यर्थः । वीर्येभिस्तत्त-
युद्धगतैः पराक्रमैर्वीरतमाभ्यन्तं शरीरं शविष्ठाऽतिशयेन बलवन्तौ यौ
विष्णुवरुणौ सहोभिर्वलैरुपतीतौ सन्तौ प्रतिकूलरहितौ पत्येते ऐश्वर्यं
प्राप्नुतः । तौ विष्णुवरुणश्चेत्येतौ पूर्वहूतौ प्रथममाहूतौ युवामगजा-
गच्छतम् ।

अथ हविषः पुरानुवाक्यामाह—

विष्णुवरुणावभिशस्तिपा वांम् । देवा यजन्त हविषा
पूजेन । अपामीवां रक्षसश्च । अया धत्तं यज-
मानाश्च शं योः, इति ।

देवा ऋत्विजां ह विष्णुवरुणावभिशस्तिपाऽपवादात्पातारौ वां युवा
घृतेन हविषा घृतयुक्तेन पश्वङ्गलक्षणं हविषा यजन्त पूजयन्तु ।
अमीवां रोगं रक्षसश्च मक्षांस्यप्यपमेधतं निराकुरुतम् । अथानन्तरं
यजमानाय शमिष्ठप्राप्तिनिमित्तं सुखं योनिरिष्टबियोगं च धत्तं मंषा-
दयतम् ।

अथ हविषां याज्यामाह—

अहोमुचा वृषभा सुप्रतूती । देवानां देवमा
शविष्ठा । विष्णुवरुणा प्रतिहर्यां नः । इदं नरा-

प्रयतमुतये हविः, इति ।

हे विष्णुवरुणौ नरा पुरुषश्रेष्ठौ युवां नोऽस्माकमूतये रक्षणाय प्रयतं प्रकर्षेण समर्पितमिदं हविः प्रतिहर्यतं कामयतम् । कीदृशौ युवामंहोमुचा पापान्मोचयितारौ । वृषभा श्रेष्ठौ । सुप्रतूर्ती सुष्ठु वैरिणां हिंसकौ । देवानां मध्ये देवतमाऽतिशयेन दीप्तिमन्तौ । शविष्ठाऽतिशयेन शक्तिमन्तौ ।

अथ “ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्यागपरुद्धः ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

मही नु द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे । रुचा भवताम्
शुचयद्भिरकैः (६) । यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमि-
न्वन् । नुवद्भ्योऽक्षा पप्रथानेभिरैवैः, इति ।

द्यावापृथिवी देवते अकैरस्मदीयैर्गर्चनीयेस्तुष्टे सत्याविह भवतामस्मिन्कर्मणि तिष्ठताम् । कीदृश्या द्यावापृथिव्यां मही महत्या । नु प्रसिद्धे । रुचा स्वकीयेन तेजसा ज्येष्ठे अत्यन्तप्रशस्ते । कीदृशैरकैः शुचयद्भिरस्मत्पापं शोधयद्भिः । यद्ये द्यावापृथिव्यां सीं पलसीमानं विमिन्वन्निश्चितवत्यां ते द्यावापृथिव्याविति पूर्वत्रान्वयः । कीदृश्या वरिष्ठे गुणैरत्यन्तश्रेष्ठे । बृहती स्वरूपेण विस्तृते । पप्रथानेभिरतिप्रथितैः प्रसिद्धैर्गवैरागमनैर्नृवद्भ्य ऋत्विक्पुरुषयुक्तभ्यां यजमानेभ्यांऽक्षा प्रत्यक्षत्वेनावस्थिते पुनः पुनरागत्य भक्तजनानां दृश्ये भवत इत्यर्थः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः । गीर्भिः कृणुध्वं सदनं
कृतस्थ । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन । जनेन
यातं मही वां वरूथम्, इति ।

पूर्वजे सृष्ट्यादावुत्पन्ने पितरा मातापितृस्थानीये द्यावापृथिव्यां नव्यसीभिरत्यन्तनूतनाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिस्तुष्टे सत्यावृतस्य यज्ञस्य संबन्धिनी सदनं निवासाय द्वे स्थाने कृणुध्वं कुरुताम् । प्रशब्दः सदनविशेषणं प्रकृष्टे स्थाने इत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ दैव्येन दिवि

भवेन जनेन सह वां युवयोः संबन्धि महि वक्तुं प्रादं यागगृहं प्रत्या-
यातमागच्छतम् ।

अथ पुरोडाशस्य पुरेनुवाक्यामाह—

स इत्स्वपा भुवनेष्वास । य इमे यावापृथिवी
जजान । उर्वी गभीरे रजसी सुमेके । अवशो
धीरः शच्या समैरत् (७), इति ।

यः प्रजापतिर्गमे यावापृथिव्यौ जजानोत्पादयामास । स इत्स एव
प्रजापतिर्भुवनेषु लोकेषु मध्ये स्वपा आस । अपःशब्दः कर्मवाची ।
शोभनव्यापारो बभूवत्यर्थः । कीदृशौ यावापृथिव्यावुर्वी स्वरूपेण
विस्तीर्णौ । गभीरे गुणैर्गभीरे । रजसी रज्जनात्मिकं सुमेकं सुनि-
मणि । अवशो कश्यपभरद्वाजादिगोत्ररूपवंशरहितं सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः
पूर्वमुत्पन्नत्वान्नास्ति तयोः कश्चिद्वंशः । तादृशौ यावापृथिव्यौ धीरो
धीमान्प्रजापतिः शच्या स्वकीयया शक्त्या समैरत्मंयोजितवान् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

भूरिं द्वे अचरन्ती चरन्तम् । पदन्तं गर्भमपदी
दधाते । नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे । तं पिपृतुं
रोदसी सत्यवाचम्, इति ।

द्वे यावापृथिव्यौ गर्भं सर्वप्राणिरूपं दधाते धारयतः । कीदृशौ
द्वे अचरन्ती क्वाप्यविचरन्त्यौ स्थिर इत्यर्थः । अत एवापदी पादरहिते
न हि गमनाभावे पादयोरस्ति कश्चिदुपयोगः । कीदृशं गर्भं भूरिं
देवतिर्यगादिरूपेण बहुविधम् । चरन्तं जङ्गमत्वेन संचारयुक्तम् ।
अत एव पदन्तं पादयुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—पित्रोरुपस्थे मातापित्रो-
रुत्सङ्गो नित्यं न सूनुं पुत्रमिव सर्वदा वर्तमानम् । हे रोदसी यावा-
पृथिव्यौ सत्यवाचमवितथवाग्युतं देवादिरूपं गर्भं पिपृतुं पालयतम् ।

अथ हविषः पुरेनुवाक्यामाह—

यावापृथिवी सत्यमस्तु । पितृमार्तर्यदिहोपब्रुवे

षाम् । भूतं देवानामवमे अवोभिः । विद्यामेधं
वृजनं जीरदानुम्, इति ।

हे पितर्युलोक हे मातः पृथिवि वां युवामभिलक्ष्येह कर्मणि यद्व-
चनमहमुपब्रुवे हे द्यावापृथिव्याविदं मदीयं वचनं सत्यमस्तु । किं
तद्वचनमिति तदुच्यते—अवोभिरस्मदीयरक्षणैः सह देवानां सर्वेषा-
मवमे भूतं युवां रक्षकं भवतम् । वयमपि भवत्प्रसादादिषमन्नं वृजनं
पापवर्जितं जीरदानुं जीवनस्य दातारं विद्याम लभेम ।

हविषो याज्यामाह—

ऊर्वा पृथ्वी बहुले दूरे अन्ते । उपब्रुवे नमसा यज्ञे
अस्मिन् । दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ति । द्यावा रक्षन्
पृथिवी नो अभ्वात, इति ।

ऊर्वा गुणैरधिके पृथ्वी स्वरूपेण विस्तीर्णे बहुले भोगैः प्रभूते
दूरं अन्ते सर्वेषां दूरवर्तिन्यौ समीपवर्तिन्यौ च सर्वत्र विद्यमानत्वात् ।
तादृश्यौ द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्याहमस्मिन्यज्ञे नमसा नमस्कारेण
युक्तमुपब्रुवे किंचिद्विज्ञापनं ब्रवीमि । किं तद्विज्ञापनमिति तदुच्यते—
ये द्यावापृथिव्यां सुभगे सौभाग्ययुक्ते सुप्रतूर्ति मृष्टु शत्रुहिंसके
दधातं जगद्गर्भं धारयतस्ते द्यावापृथिवी युवामुभे नोऽस्मानभ्वाद्रक्ष-
तमभवनमसद्भावो विनाशस्तस्माद्विनाशात्पालयतम् ।

अथ “ ओषधीभ्यो वेहतमालभेत प्रजाकामः ” इत्यस्य पशोः
सक्ते क्रमेण वपापुरोडाशहविषां षट्प्रतीकानि दर्शयति—

या जाता ओषधयोऽतिविश्वाः परिष्ठाः । या ओ-
षधयः सोमं राज्ञिरिश्वावतीः सोमवतीम् । ओष-
धीरिति मातरोऽन्या देवो अन्यामवतु, इति ।

हविर्नो दाद्वभूव गतिं पूर्वहूतावैकैरैरदस्मिन्यञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये चतुर्थोऽन्वाकः ॥ ४ ॥

‘ या जाता ओषधयः ’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘ अति-
विश्वाः परिष्ठास्तेन इव ’ इति याज्या । ‘ या ओषधयः मांम गङ्गीः ’
इति पुरोनुवाक्या । ‘ अश्वावती० मांमवतीम् ’ इति याज्या ।
“ ओषधीरिति मातरः ” इति हविषः पुरोनुवाक्या । ‘ अन्या वो
अन्यमवतु ’ इति याज्या । एतत्सर्वं “ या जाता ओषधयो देवेभ्य-
स्त्रियुगं पुरा ” इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

इन्द्रस्तरस्वानित्येतदभिमातिघ्न ऐन्द्रकं ।

अनवो वज्रयुक्तेन्द्रे वशायां विष्णुमित्यदः ॥

मही द्यावापृथिव्यायां या जाता वेहतीप्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-

रीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथाष्टमे पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽनुवाकेऽभिमातिहैन्द्रपश्वादीनां सूक्तान्यभिहितानि । पञ्चमे
त्वैन्द्राग्निपश्वादीनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र “ ऐन्द्राग्निं पुनरुत्सृष्टमा-
लभेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते षण्णामप्यृचां प्रतीकानि दर्शयति—

शुचिं नु स्तोमं० श्रथद्वृत्रम् । उभा वामिन्द्राग्नी

प्रचर्षणिभ्यः । आवृत्रहणा गीर्भिर्विप्रः, इति ।

‘ शुचिं नु स्तोमं नवजातम् ’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । सा च
‘ उभा वामिन्द्राग्नी ’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘ श्रथद्वृत्रमुत सनाति ’
इति वपाया याज्या । सा चेन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यत्र व्याख्याता ।
‘ उभा वामिन्द्राग्नी ’ इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या । ‘ प्रचर्षणिभ्यः ’
इति याज्या । ‘ आवृत्रहणा वृत्रहाभिः ’ इति हविषः पुरोनुवाक्या ।
‘ गीर्भिर्विप्रः प्रमतिम् ’ इति याज्या । एतच्चोभयं पाशुकहौत्रे
व्याख्यास्यते ।

अथ “ ब्राह्मणस्पत्यं तूवरमालभेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह—

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता । सूक्तस्य बोधि तनयं
च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदगन्नि देवाः । बृहद्वरेम
विदथे सुवीराः, इति ।

ब्रह्मणो मन्त्रजातस्य पतिः पालकः कश्चिद्देवो हे ब्रह्मणस्पते त्वम-
स्यास्माभिः पठ्यमानस्य सूक्तस्य यन्ता नियामकोऽतो बोध्येतस्य
सूक्तस्य तात्पर्यं बुध्यस्व । ततस्तनयं च त्वत्पुत्रममानं च मां जिन्व
प्रीणय । देवा युष्मदादयो विश्वमवन्तीति यदस्ति तद्भद्रं कल्याणम्,
अतो रक्षार्थं सुवीराः शोभनापत्ययुक्ता वयं विदथे यज्ञे बृहत्प्रौढं
स्तात्रं वदेम ।

अथ वपाया याज्यामाह—

स ई० सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिः । गोधायसं वि
धनसैरतर्दत । ह्यणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः (१) ।
घर्मस्वेदेभिर्द्राविणं व्यानद्, इति ।

स ई स एव ब्रह्मणस्पतिर्गोधायसं गोर्भूमधार्कं प्रतिपक्षिणं राजानं
व्यतर्दद्विशेषेण हिंसितवान् । कैः सहितः सखिभिः स्नेहयुक्तैः । की-
दृशैः सखिभिः सत्येभिः सत्यवादिभिः शुचद्भिः शुद्धियुक्तैर्धनसैर्हवि-
र्लक्षणस्य धनस्य दातृभिः । ईदृशैर्ऋत्विग्भिः पूजितो ब्रह्मणस्पतिर्वि-
राधिनां विनाशयतीत्यर्थः । न केवलमनिष्टं निवारयति किंत्विष्ट-
मपि प्रापयति । कथमिति तदुच्यते—अयं ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वृषण-
शीलैर्घर्मस्वेदेभिर्घर्मनिमित्तस्वेदयुक्तपुरुषसदृशैर्वराहैर्मेघैर्द्राविणं सस्य-
निष्पन्निरूपं धनं व्यानद्द्विशेषेण व्याप्तवान् । वारिवाहशब्दस्य वर्ण-
व्यत्ययेन वराह इति प्रयोगः । यथा घर्ममन्त्राः पुरुषाः स्विद्यन्ति
तथा मेघेन्द्रा ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता जलं स्नावयन्तीत्यर्थः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरानुवाक्यामाह—

ब्रह्मणस्पतेरभ यथा वशम् । सत्यो मन्युर्महि-

कर्मा करिष्यतः । यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभ-

जत् । महीव रीतिः शवसा स्तृप्तृयक, इति ।

अस्य ब्रह्मणस्पतेः सर्वं जगद्यथा वशमभवद्येन प्रकारेणायमिच्छति तथैव प्रवर्तते । महिकर्मा जगन्नियमनरूपं महान्तं व्यापारं करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युः सत्योऽवितथः कोपस्तस्मादेतदिच्छानुसारं जगत्प्रवर्तते । जगत एतदधीनत्वमेव स्पष्टी क्रियते—गोशब्दाऽत्र जलवाची । य आदित्यो गा उदाजधर्मकाले जलानि स्वराग्निभिर्भूय्या ऊर्ध्वं स्वीकृतवान्म आदित्यः पुनरपि दिवे दिवः सकाशाद्व्यभजद्विशेषेण विभागं कृत्वा वृष्टिकालं जलं प्रेरितवान् । योऽयं धर्मकालं जलस्वीकारो यश्च वृष्टिकाले पुनरपि जलस्य परित्याग एतत्सर्वं जगद्व्यवहारस्यापलक्षणम् । ब्रह्मणस्पतेर्गीदृशी रीतिर्महीव जगन्नियमनप्रकारो महानेष भूत्वा शवसा तदीयबलेन पृथक्सरद्बहुधा प्रवर्तते ।

अथ पुरांडाशस्य याज्यामाह—

इन्धानो अग्निं वनवद्वनप्यतः । कृतब्रह्मा शूशुव-

द्वातहव्य इत् । जातेन जातमति सृत्प्रसृप्तते । यं

यं युजं कृष्णे ब्रह्मणस्पतिः, इति ।

ब्रह्मणस्पतिर्देवां यं यं यजमानं युजं कृष्णं कर्मानुष्ठानयुक्तं कुरुते, असावसौ यजमानोऽग्निमिन्धानः प्रदीपयन्वनुप्यतः स्वात्मानं हिंभिष्यतः शत्रुन्वनवद्वनुयात्प्रतिहिंस्यात् । स च यजमानः कृतब्रह्मा संस्कृतमन्त्रो रातहव्य इदत्तहविष्क एव भूत्वा शूशुवदतिशयेन वर्धते । अयं यजमानः सृत्प्रसृतं जातं वैरिणां जन्म जातेन स्वकीयेन जन्मनाऽतिप्रसृतंतिशयेन प्रसंसयत्यथः करोतीत्यर्थः ।

अथ हविषः पुरानुवाक्यामाह—

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा (२) । रायः

स्याम रथ्या विवस्वतः । वीरेषु वीराश्

उपपृङ्ग्धि नस्त्वम् । यदीशानो ब्रह्मणा वैभि मे
हवम्, इति ।

हे ब्रह्मणस्पते सुयमस्य सुष्ठु नियामकस्य विवस्वतः शत्रुन्विनाश-
यतस्तव प्रसादाद्विश्वहा सर्वेष्वहःसु रायो धनयुक्ता रथ्यो रथयुक्ताः
स्याम । त्वं तु नोऽस्मदीयेषु वीरेषु पुत्रेषु वीरान्परकीयान्पुत्रानुपपृङ्-
ध्युक्षपर्णात्वेन संपृक्तान्कुरु । यद्यदशानोऽस्मत्स्वामी त्वं ब्रह्मणा मन्त्रेण
युक्तं मे हवं मदीयं हविर्वेषि प्राप्नोषि, तदेतन्मर्वं कुर्विति पूर्वाह्नः ।
अथ हविषा याज्यामाह—

स इज्जनेन स विशा स जन्मना । स पुत्रैर्वाजं
भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविशति ।
श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्, इति ।

याऽयं यजमानो देवानां पितरं पालकं ब्रह्मणस्पतिं श्रद्धामनाः
श्रद्धायुक्तेन मनसा ध्यायन्, हविषा दीयमानेनाऽऽविवासति सर्वतां
विशेषेणाऽऽच्छादयति प्रभूतं हविर्ददार्तात्यर्थः । स इत्थ एव यजमानो
जनेन स्वकीयेन सह वाजं भरतेऽन्नं पोषयति । स इज्जनेनेत्युक्तमेव
प्रपञ्चयति—स विशा स यजमानः करप्रदया प्रजया सह वाजं
भरते । स जन्मना स यजमानो जातेन सहादरेण युक्तो वाजं भरते ।
तथा स यजमानः पुत्रैः सह वाजं भरते । तथा स यजमानो नृभिर-
न्यैर्मनुजैः सह धना भरते मणिमुक्तादीनि धनानि संपादयति ।

अथ “ पौष्णः श्याममालभतान्नकामः ” इत्यस्य पक्षेः सूक्तै
विशेषाणां प्रतीकानि दर्शयति—

यास्ते पृषन्ना वो अन्तः । शुक्रं ते अन्यत्पूषेमा
आशाः, इति ।

‘ यास्ते पृषन्ना वो अन्तः ’ इत्येषा वपायाः पुराणुवाक्या । सा
च ‘ यज्ञो राये ’ इत्यनुवाकं व्याख्याता । ‘ शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यत् ’ इति वपाया याज्या । सा च ‘ अग्ने यं यज्ञम् ’ इत्यत्र
व्याख्याता । ‘ पूषेमा आशाः ’ इति पुरांडाशस्य पुराणुवाक्या । सा
च ‘ जुष्टो दमूनाः ’ इत्यनुवाकं व्याख्याता ।

अथ पुराडाशस्य याज्यामाह—

प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा (३) । प्रपथे दिवः

प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभि प्रियतमे सधस्थे ।

आ च परा च चरति प्रजानन्, इति ।

पूषा पोषकोऽयमादित्यः पथामन्तरिक्षवर्तिनां मार्गाणां मध्ये प्रपथे प्रकृष्टमार्गेऽजनिष्टावस्थितः । तथा दिवो द्युलोकस्य संबन्धिनि प्रपथे प्रकृष्टमार्गेऽजनिष्ट । तथा हि पृथिव्याः संबन्धिनि प्रपथेऽजनिष्ट । प्रियतमे अतिशयेन प्रीतिमयौ सधस्थे परस्परं सहेवावस्थिते उभे द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्याय पूषा प्रजानन्यजमानेन कृतं कर्म तत्फलं च प्रकर्षेण विद्वानाचरति च पराचरति चाऽऽगच्छति पुनर्गच्छति च । यजमानकृतस्य कर्मणः साक्षी भूत्वा लोकयोरुभयोरपि गमना-गमने करोतीत्यर्थः ।

अथ हविषः पुरानुवाक्यामाह—

पूषा सुबन्धुर्दिव आपृथिव्याः । इडस्पतिर्मघवा दस्म-

वर्चाः । तं देवासो अददुः सूर्यायै । कामेन कृतं

तवसं स्वञ्चम्, इति ।

अयं पूषा दिवो द्युलोकवर्तिनां जनस्य बन्धुः । आपृथिव्याः पृथिवीलोकवर्तिनश्च जनस्य बन्धुः । इडस्पतिरन्नस्य पालकः । मघवा धनवान् । दस्मवर्चा दर्शनीयतेजास्तं पूषणं देवास इन्द्रादयः सर्वे देवाः सूर्यायै विवाहदेवताया अददुर्दत्तवन्तः । सूर्या च देवता विवाहप्रकरणे—“ सूर्या यः प्रत्यक्षम् ” इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धा । कीदृशं पूषणं कामेन कृतं भोगेच्छया प्रेरितं तवसं महान्तं स्वञ्चं शोभनगतिम् ।

अथ हविषो याज्यामाह—

अजान्वः पशुपा वाजवस्त्यः । धियंजिन्वो विश्वं

भुवने अपितः । अष्टां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्

(४) । संचक्षाणो भुवना देव ईयते, इति ।

यः पूषा सोऽयमजाश्वोऽश्वस्थाने रथे बध्यत इत्यर्थः । पशुपाः पशूनां पालयिता । वस्त्यं गृहम् । वाजेनाज्ञेन संपूर्णं गृहं यस्यासौ वाजवस्त्यः । धियं प्राणिनां बुद्धिं जिन्वति प्रीणयतीति धियंजिन्वः । विश्वे भुवने सर्वस्मिँल्लोकेऽर्पितोऽवस्थितः । तादृशः पूषाऽष्टां स्वहस्तेऽवस्थितामायुधविशेषरूपामारां शिथिरां शिथिलां कृत्वांद्दुरिवृजदुद्धृत्य वर्जितवान्परित्यक्तवान् । मदमत्तानां गजानां निवारिका येयं दीर्घदण्डा सेयमारा । सा च पूष्णो हस्ते वर्तते । तथा च बह्वृचा आमनन्ति—“ यां पूषन्ब्रह्मचोदनीमारां विभर्ष्याघृणः ” इति । ‘या ते अष्ट्रा’ इति मन्त्रान्तर्गता समाम्नानादार्षवाष्ट्राऽस्मदनुग्रहार्थं भयंहतुमारां वर्जितवानित्यर्थः । स देवः पूषा भुवना संचक्षाणो लोकान्सम्यक्प्रकाशयन्नीयते चेष्टते ।

अथ “ मारुतं पृश्निमालमन्ताञ्जकामः ” इत्यस्य पशोः सूक्तवपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम् । शुचि हिनो-

म्यध्वरः शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसाप आयन् ।

शुचिजन्मानः शुचयः पावकाः, इति ।

हे मरुतः शुचीनां शुद्धानां वो यष्माकं शुची हव्या शुद्धानि हवींषि हिनोमि प्रापयामित्यर्थः । तथा शुचिभ्यो मरुद्भ्यः शुचिं शुद्धमध्वरं हिंसारहितं कर्म हिनोमि संपादयामि । ऋतसापो यज्ञसमवायिनो मरुत ऋतेन यज्ञेन सत्यमवितथं फलमायन्प्रापितवन्तः । कीदृशा मरुतः शुचिजन्मानः शुद्धेन जन्मना युक्ताः । शुचय आचरणेनापि शुद्धाः । पावका इतरेषां शोधकाः ।

अथ वपाया वाज्यामाह—

प्र चित्रमर्कं गृणते तराय । मारुताय स्वतवसे

भरध्वम् । ये सहासि सहसा रुहन्ते । रेजते अग्ने
पृथिवी मखेभ्यः, इति ।

हे ऋत्विजो मारुताय मरुतां संघातायार्कमर्चनं प्रभरध्वं प्रकर्षेण
संपादयत । कीदृशमर्कं चित्रं नानाविधम् । कीदृशाय मारुताय
गृणतेऽस्मद्धितं ब्रुवते । तुराय मेनायुक्ताय । स्वतवमे स्वतःसिद्धबल-
युक्ताय । ये मरुतः महामि परकीयबलानि महमा स्वकीयबलेन
सहन्तेऽभिभवन्ति । हेऽग्ने मखेभ्यो यागस्वामिभ्यस्तेभ्यो मरुदभ्यः पृ-
थिवी रेजते कम्पते, अतस्तच्छान्त्यर्थं द्रविः प्रदातव्यमित्यभिप्रायः ।

अथ पुरोडाशस्य पुगेनुवाक्यामाह—

अश्सेष्वा मरुतः स्वादयो वः (५) । वक्षःसु रुक्मा

उपशिश्त्रियाणाः । वि विद्युता न व्यृष्टिमी रुचानाः ।

अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः, इति ।

हे मरुतो वो युष्माकमंसेषु स्वादयः शत्रून्स्वादितुं प्रहर्तुं ममर्था आयु-
धविशेषा आ सर्वत आरूढाः । वक्षःसु त्वदीयेषु रुक्मा गन्नाभरणवि-
शेषा उपशिश्त्रियाणा उपन्याऽऽश्रित्य वर्तन्ते । विद्युतो न यथा विद्यु-
त्संपाता रोचन्ते तद्वद्युयं व्यृष्टिभिरायुधविशेषैर्व्यृष्ट्याख्यैर्विशेषेण
रोचमानाः स्थिताः । तथा च मन्त्रान्तरम्—“ यः कीदृथ मरुत ऋष्टि-
मन्तः ” इति । ऋष्टिविशिष्टत्वाद्व्यृष्टय इत्युच्यन्ते । तथा स्वकीयै-
रायुधैः स्वधां परकीयमन्नं जग्ध्वाऽनुयच्छमाना अनुदिनमस्मभ्यं
ददतोऽवास्थिताः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

या वः शर्म शशमानाय सन्ति । त्रिधातूनि दाशुषे

यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि मरुतो विपन्त ।

रथि नो धत्त वृषणः सुवीरम्, इति ।

हे मरुतो वो गुप्ताकं या शर्म यानि शरणानि गृहाणि शशमानाय सन्ति शंसनं कुर्वन्त यजमानाय दातुं संपादितानि तानि गृहाणि त्रिधातूनि, अशनं पानं स्वादनमित्येतानि त्रीणि धारयन्तीति त्रिधातूनि । तदेतन्नयमन्यत्राऽऽभ्यायते— “ त्रधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं स्वादः ” इति । एतैस्त्रिविधैरन्नैरुपेतानि गृहाणि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छताऽऽधिक्येन धत्त । हे मरुतोऽस्मभ्यमपि तानि गृहाणि वियन्त विशेषेण यच्छत । वृषणः कामानां वर्षितारो यूयं रथिं धनं सुवीरं सुष्ठु वीरपुत्रयुतं धत्त संपादयत ।

अथ हविषः पुरेनुवाक्यामाह—

इमे तुरं मरुतो रामयन्ति । इमे सहः सहस्र आन-
मन्ति । इमे शंसं वनुष्यतो निषान्ति (६) । गुरु-
द्वेषो अरुरुषे दधन्ति, इति ।

इमे मरुतो तुरं तूर्णं रामयन्त्यस्मान्कीडयन्ति । इमे मरुतः सहस्रो बलवतः शत्रोः सहो बलमानमन्त्यानतं कुर्वन्ति विनाशयन्तीत्यर्थः । इमे मरुतः शंसं शंसितारं यजमानं वनुष्यतो हिंसितुः शत्रोः सकाशाच्चिपान्ति नितरां रक्षन्ति । अरुरुषे हविष्प्रदानमकुर्वन्ते नास्तिकाय गुरुद्वेषो महान्तं द्वेषं दधन्ति कुर्वन्ति ।

अथ हविषो याज्यामाह—

अरा इवेदचरमा अहे । प्र प्रजायन्ते अकंवा
महोभिः । पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः । स्वया
मत्या मरुतः संमिमिक्षुः, इति ।

अरा इवेद्यथा रथचक्रस्याराः सर्वतो वर्तमाना अचरमाः प्रथमचरमभावरहितास्तथैवैते मरुतः सर्वे सहोत्पन्नत्वात्प्रथमचरमभावरहिताः । अहेव यथा वाऽहानि षष्टिघटिकात्मकानि न्यूनाधिकभावरहितानि तथैवैते मरुतश्चलनस्वभावेन समानत्वादुत्तमाधमभावरहिताः ।

ते च मरुतोऽकवा अकुत्सिता महोभिः स्वकीयैर्माहात्म्यैः प्र प्रजा-
यन्तेऽतिशयेन प्रकृष्टाः संपद्यन्ते । ते च मरुतः पृश्नः पुत्रा गोरूपायाः
पृश्निदेवताया अपत्यानि । उपमामः सर्वेषामुत्तमवस्तूनामुपमारूपा
एव । रभिष्ठा अतिशयेन वेगेन युक्ताः । ते च मरुतः स्वया मत्या
स्वकीयया बुद्ध्या संमिमिक्षुः सम्यङ्ग्रेहनं वृष्टिजलं दत्तवन्तः ।

अथ “ऐन्द्रमरुणमालभेतेन्द्रियकामः” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह—

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय । सत्रा ते विश्वमनु
वृत्रहत्ये । अनु क्षत्रमनु सहो यजत्र । इन्द्र देवेभि-
रनु ते नृषह्ये, इति ।

हे इन्द्र ते तवेन्द्रियायेन्द्रियाभिवृद्धयर्थं महं महती पूजाऽनुदात्म्य-
नुक्रमेण दत्ता । अथवा महं महत इन्द्रियाय यदनुकूलं तद्वत्तम् ।
तथा वृत्रहत्ये वृत्रवधे सति ते तुभ्यं सत्रा साकं सर्वैर्देवैर्मिलित्वं
विश्वमनुदत्तम् । यदा वृत्रवधं कृतवानसि तदा तव विश्वस्वामित्वं
सर्वैर्देवैरङ्गीकृतमित्यर्थः । हे यजत्र पूजार्हेन्द्र क्षत्रं क्षत्रियज । ऋनुदत्ता
सर्वक्षत्रियस्वामित्वं तुभ्यं दत्तमित्यर्थः । तथा सहो बलमनुदत्तम् ।
नृषह्ये मनुष्याणामभिभवं प्राप्ते देवेभिस्ते तुभ्यमनुदत्तम् । तद्रक्षणमिति
शेषः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति (७) । शिक्षा
सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः । त्वं हि दृढा मघवान्वि-
चेताः । अपावृधि परि ति न राधः, इति ।

हे मघवन्धनवन्निन्द्र ते तव यः शुष्मो बलमस्ति तद्धं पुरुहूत
सखिभ्यस्त्वयि स्निग्धेभ्यो नृभ्यो मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः शिक्षा
शिक्षितं शुष्मं बलं देहि । हे मघवन्निन्द्र त्वं हि यस्मात्कारणादृढा
बलाधिक्यादत्यन्तदृढा विचेता विविधजगदभिज्ञश्च तस्मात्कारणा-
द्राधोऽन्नमपावृध्यमिबर्धय । परिवृतिं न परिवारमप्यमिबर्धय ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रो राजा जगत्श्वर्षणीनाम् । अधिक्षामि विषुरूपं
यदस्ति । ततो ददातु दाशुषे वसूनि । चोददार्ध
उपस्तुतश्चिद्वर्षाक्, इति ।

अयमिन्द्रः कृत्स्नस्य जगतो विशेषतश्चर्षणीनां मनुष्याणां च राजा,
अधिक्षामि क्षमाया भूमेरुपरि विषुरूपं नानाप्रकारं यद्धनमस्ति ततः
सकाशाद्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसून्यपक्षितानि धनानि ददातु ।
उपस्तुतो यजमानेन स्तूयमानः सन्नवार्गभिमुखो भूत्वा राधश्चिदन्न-
मपि चोदत्येयतु ददात्वित्यर्थः ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

तमु ष्टुहि यो अभिर्भूत्योजाः । वन्वन्नवातः पुरुहूत
इन्द्रः । अषाढमुग्रं सहमानमाभिः । गीर्भिर्वर्ध
वृषभं चर्षणीनाम्, इति ।

शत्रुणामभिभूतौ शक्तमोजां बलं यस्यासावभिभूत्योजास्तादृशो
य इन्द्रोऽस्ति तमु तमेवेन्द्रं हे वागिन्द्रिय स्तुहि । अयमिन्द्रः पुरुहूतो
बहुभिर्यजमानैराहृतः । अवातो वायुरहितो निश्चल इत्यर्थः । तादृशो
वन्वन्नभिमतप्रदानं कुर्वन्वर्तते । अषाढमन्यैरभिभवितुमशक्यम् । उग्रं
तीव्रम् । सहमानं शत्रुनभिभवन्तम् । चर्षणीनां वृषभं मनुष्याणां
कामाभिवर्षणहेतुम् । आभिर्गीर्भिर्वेदाक्ताभिः स्तुतिभिर्वर्ध हे वागि-
न्द्रिय वर्धस्व ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

स्थुरस्य रायो बृहतो य ईशे । तमु ष्टवाम विदधे-
ष्विन्द्रम् । यो वायुना जयति गोमतीषु । प्र
धृष्णुया नयति वस्यो अच्छे, इति ।

य इन्द्रः स्थूरस्य स्थूलस्य बहुलस्येत्यर्थः । बृहता महताऽनर्घस्येत्यर्थः । तादृशस्य राया धनस्येश स्वामी भवति । तमु तमेवंन्द्रं विक्षेपे षष्ठेषु स्तवाम नानाविधैः स्तोत्रैः स्तुतिं करवाम । य इन्द्रो वायुना सहितो गोमतीषु गोमहिषादियुक्तासु परमेनासु जयति जयं प्राप्नोति । धृष्णुया स्वकीयेन धृष्णुत्वेन प्रागल्भ्येन वस्यो वर्सीयसो धनवत्तमान्युत्रादीनच्छास्मदाभिमुख्येन प्रकर्षेण नयति ।

अथ हविषो याज्यामार्ह—

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चात् । ओत्तराधरागा
पुस्ततात् । आ विश्वतो अग्नि समेत्वर्वाङ् । इन्द्रं
युष्मं सुर्वद्वेह्यस्मे (८), इति ।

बराहैर्विधहाऽजनिष्ट पूर्वाद्दरीवृजत्वादयो वः पान्त्यस्याभिर्नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषभः श्रेष्ठस्तं तव शुष्मो बलं पश्चादस्मत्तः पश्चिमभाग एत्वागच्छतु । तथैवोत्तरादुत्तरभागेऽप्यागच्छतु । अधरागधो भागेऽप्यागच्छतु । पुरस्तात्पूर्वभागेऽप्यागच्छतु । विश्वतः सर्वेषु प्रदेशेष्वभ्यस्मानभिलक्ष्यार्वाङ्मसीपवर्ती समेतु सम्यक्प्राप्नोतु । हे इन्द्र सुवर्गस्वर्गयुक्तं युष्मं धनमस्मं धेह्यस्मासु संपादय ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

पुनरुत्सृष्ट ऐन्द्राभं शुचिं नु स्ताममूक्तकम् ।

ब्रह्मणस्पत इत्येतद्ब्राह्मणस्पत्यतुपरं ॥ १ ॥

यास्ते पूषन्निति त्वन्नप्रदं श्यामं हि पौष्णके ।

शुची व इति पृश्नो स्यान्मारुतेऽन्नस्य दातारि ॥

अनु ते दाय्यैन्द्रकं स्यादरुणं हीन्द्रियप्रदं ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्येऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथाष्टमे षष्ठेऽनुवाकः ।

पञ्चम पेन्द्राग्रपश्वादीनां सूक्तान्यभिहितानि । षष्ठे सावित्रादिपशू-
नां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र “ सावित्रमुपध्वस्नमालभत ” इत्यस्य
पशोः सूक्ते वपायः पुरोमुवाक्यामाह—

आ दे॒वो या॑तु स॒विता सु॒रत॑नः । अ॒न्तरि॒क्ष॒प्रा वह॑-
मा॒नो अ॒श्वैः । ह॒स्त द॒धानो॒ नर्या॑ पु॒रूणि॑ । नि॒-
श॑यन् च प्रसु॒वन् च॒ भूम॑, इति ।

सविता देव आयात्वागच्छतु । कीदृशः सुरतनः शोभने रत्नैर्युक्तः ।
अन्तरिक्षप्राः स्वकीये रश्मिभिरन्तरिक्षं पूरयिता । अश्वैर्वहमानः
स्वकीयेरश्वै रथं वाहयन् । नर्या नरभ्यां हितानि पुरूणि बहूनि र-
त्नानि । जमानाय दातुं हस्ते दधानः । भूम बहुलं जगत्प्राणिजातं
निवेशयंश्च रात्रौ स्वस्वंगृहेऽवस्थापयन्नपि प्रसुवंश्च दिवसे स्वस्व-
व्यापारेषु प्रेरयन्नपि वर्तत इति शेषः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

अ॒र्भावृ॑तं कृ॒शनैर्वि॒श्वरू॑पम् । हि॒र॒ण्यश॑म्यं य॒जतो॑
बृ॒हन्म॑तम् । आ॒स्था॒द्र॒यश्च॑ स॒विता चि॒त्रभा॑नुः ।
कृ॒ष्णा र॒जाश्च॑ त॒विषी॑ द॒धानः, इति ।

अयं सविता स्थमास्थादारूढवान् । कीदृशं रथं कृशनैर्र्भावृतं कृ-
शनशब्दः सुवर्णवार्चा सुवर्णैरभितोऽलंकृतमित्यर्थः । विश्वरूपमनेकै-
राकारैरुपेतम् । हिरण्यशम्यं युगाच्छिद्रं प्रक्षेपणीयः काष्ठाविशेषः श-
म्या सुवर्णमयीभ्यां शम्याभ्यामुपेतम् । बृहन्मतिप्रौढम् । कीदृशः स-
विता यजतो यष्टभ्यः । चित्रभानुर्वहुविधरश्मियुक्तः । तविषीं स्वकीयं
बलं प्राप्य कृष्णारजांसि दधानः कचिच्छृण्वानि रूपाणि कचिद्रक्ता-
नि रूपाणि धारयन्वर्तत । एतद्रूपान्तराणामप्युपलक्षणम् । अत एव
च्छन्द्रागाः—“ असौ वा आदित्यो देवमधु ” इत्येतस्यां मधुविद्यायां—
‘ यदेतदादित्यस्य राह्विं रूपं यदेतदादित्यस्य शुक्रं रूपं यदेतदादि-
त्यस्य कृष्णं रूपम् ’ इति बहुविधानि रूपाण्यामनन्ति ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स॒घा नो दे॒वः स॒विता स॒वायं । आसा॑विष॒द्वसु॑पतिर्व॒स॒नि
(१) । वि॒श्रय॑मा॒णो अ॒म॒तिमु॒रूची॑म् । म॒र्तभो॑ज॒नम॒ध
रा॒सते॑ न, इति ।

स॒घा स ए॒व स॒विता दे॒वो वसु॑पति॒र्धन॑पतिर्भू॒त्वा नोऽस्मा॑कं स॒वाय क॑र्मानुष्ठा॒-
नाय॑ वसूनि धनान्यासाविषत्सर्वतः संपादितवान् । किं कुर्वन्—उरूचीं विस्तीर्णां
गतिममतिमस्मदीयां मन्दप्रज्ञां विश्रयमाणो विप्रतिषेधन् । अथानन्तरं मर्तभोजनं
मनुष्यैर्भोक्तुं योग्यमन्नं न रासतेऽस्मभ्यं ददाति ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

वि जनाञ्छ॒यावाः शि॑ति॒पादो॑ अख्य॒न् । रथ॑ हिर॒ण्यप्र॑-
उगं॒ वह॑न्तः । श॒श्वदि॒शः सा॒वितु॑र्दै॒व्यस्य॑ । उ॒पस्थ॑ वि॒श्वा
भुव॑नानि तस्थुः, इति ।

श्यावाः श्यामवर्णाः शितिपादः श्वेतैः पादैर्युक्ताः सवितुरथा जनाञ्जन्तून्व्य-
ख्यन्विशेषेण ज्ञापितवन्तः । अश्वेषु गच्छत्सु हि आदित्यो गच्छतीत्येवं जानन्ति ।
कीदृशा अथा रथं वहन्तः । कीदृशं रथं हिरण्यप्रउगम्, ईषाग्रयोर्योगः प्रउग
इत्युच्यते, सुवर्णमयः प्रउगो यस्य रथस्य सोऽयं हिरण्यप्रउगस्तम् । दैव्यस्य
देवेभ्यो हितस्य सवितुरुपस्थ उत्सङ्गे दिशः प्राच्याद्या विश्वा भुवनानि पृथि-
व्यादयः सर्वे लोकाश्च शश्वत्स्थुर्निरन्तरं तिष्ठन्ति । सवितृप्रकाशमध्ये वर्तमान-
मेव तदुत्सङ्गेऽवस्थानम् ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

वि सु॒प॒र्णो अ॒न्तरि॑क्षाण्यख्यत् । ग॒भीर॑वे॒षा अ॒सुरः
सु॒नी॒थः । क्वे॒दानी॑ सूर्यः कश्चि॒क॑न्त । क॒त॒मां द्या॑ रा॒श्मि-
र॒स्याऽऽत॑तान (२), इति ।

सुपर्णः पक्षिसदृश आदित्यः । आकाशगामित्वात्पक्षिसादृश्यम् । तादृश आदि-
त्योऽन्तरिक्षाण्याकाशप्रदेशविशेषान्वयख्याद्विशेषेण प्रकाशितवान् । पृथिव्यन्तरि-
क्षद्युलोकान्सर्वान्प्रकाशयतीत्यर्थः । कीदृशः सविता गभीरवेपाः, वेपशब्दः कर्म-
वाची, उदयास्तमयलक्षणगभीरकर्मत्यर्थः । असुरः प्राणप्रदः । अत एवान्य-
त्राऽऽभ्यायते—“ योऽसौ तपन्नुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ” इति ।
सुनीथः प्रशस्तः । एवंभूत आदित्य इदानीं रात्रौ क प्रदेशे वर्तत इत्येवं कश्चि-
केत कां वा जानाति । अस्य सूर्यस्य राशिः कतमां ग्रामात्ततान कं नामाऽऽ-
काशभागं व्याप्नोतीति कां वा जानाति । रात्रौ सूर्यस्य तद्रश्मेश्चावस्थानदेशस्य
बुद्धिमद्भिरपि दुर्विज्ञेयत्वादयमचिन्त्यमहिमत्यर्थः ।

अथ हविषो याज्यामाह—

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिम् । नराशंसो ग्रास्पतिर्नो
अव्यात् । आऽयं वामस्य संगथं रयीणाम् । प्रिया देवस्य
सवितुः स्याम, इति ।

भगं सौभाग्यं धियं संकर्मविषयां प्रज्ञां सवितुः प्रसादाद्वाजयन्तः प्राप्नुवन्तो
वर्तामहे । नोऽस्माकं पुरन्धिं बहुविषयां प्रज्ञामयं देवोऽव्याद्रक्षतात् । कीदृशोऽयं
नराशंसो नरैः शंसनीयः । ग्रास्पतिश्छन्दासां पालयिता । “ छन्दांसि वै ग्राः ”
इति श्रुत्यन्तरात् । देवपत्न्यो वा ग्राशब्देनाभिधीयन्ते । “ उत ग्रा वियन्तु देव-
पत्नीः ” इति मन्त्रवर्णात् । अयशब्द एतव्यं प्राप्तव्यमाचष्टे । आ समन्तादये
प्राप्तव्ये रयीणां धनानां संगथे संगमे निमित्तभूते सति वामस्य सर्वेषां वननी-
यस्य सवितुर्देवस्य वयं प्रियाः स्याम ।

अथ “ वैश्वदेवं बहुरूपमालभेतान्नकामः ” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरानुवाक्यामाह—

आ नो विश्वे अस्कां गमन्तु देवाः । मित्रो अर्यमा
वरुणः सजोषाः । भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः । करन्तु-
षाहो विथुरं न शवः, इति ।

मित्रोऽर्यमा वरुण इत्याद्याः सजोषाः समानप्रीतयो विधे सर्वे देवा अस्का

आभिमुख्येन कर्तारः सन्तो नोऽस्मान्प्रत्यागमन्त्वागच्छन्तु । विश्वे देवा नो वृधासोऽस्मान्वर्धयितारो यथा भुवन्भवन्ति शवोऽस्मदयिं बलं सुषाहा सुषहं परेषामभिभवितु विश्वरं नाचलितं यथा कर्न्कुर्वन्ति तथाऽस्मानागच्छन्त्विति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ वषाया याज्यामाह—

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु । शं सरस्वती सह धी-
भिरस्तु (३) । शमभिषाचः शमु रातिषाचः । शं नो
दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः, इति ।

विश्वदेवशब्दो वसुरुद्रादिशब्दवद्गणविशेषवाची । विश्वे (श्व) देवाख्या देवा नोऽस्माकं शं सुखहेतवो भवन्तु । सरस्वती देवी धीभिर्बुद्ध्यभिमानिनीभिर्दे-
वताभिः सह शं सुखहेतुरस्तु । अभितः सचन्ते समवर्यन्तीत्यभिषाचो बान्ध-
वास्ते शं सुखहेतवो भवन्तु । रातिर्मित्रं तेन सचन्त इति रातिषाचो मित्रद्वारा
संबध्यमानाः पुरुषा उ तेऽपि शं सुखहेतवो भवन्तु । दिवि भवा दिव्याः
पृथिव्यां भवाः पार्थिवा अपोऽन्तरिक्षं तत्र भवा अप्याः “ ये देवा दिव्येका-
दश स्थ ” इत्यत्र पठिता लोकत्रयवर्तिनो देवाः शं सुखहेतवो भवन्तु ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे । मित्रस्य व्रते वरुणस्य
देवाः । ते सौभगं वीरवद्गोमदप्रः । दधातन द्रविणं चित्र-
मस्मे, इति ।

ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रेरणस्य सवितुर्मित्रस्य वरुणस्य च संब-
न्धिनि व्रते कर्मणि समागतास्ते सर्वे यूयं सौभगं सौभाग्यममः कर्मविशेषं
द्रविणं धनं चास्मे दधातनास्मासु संपादयत । कीदृशं सौभगं वीरवद्गोमदप्रैः
पुत्रैर्युक्तम् । गोमद्वहुभिर्गोभिर्भुक्तम् । कीदृशं द्रविणं चित्रं मणिमक्तादिभेदेन
बहुविधम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

अग्ने याहि दुत्यं वारिषेण्यः । देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता

गणेन । सरस्वतीं मरुतो अश्विनाऽपः । यक्षि देवान् रत्न-
धेयाय विश्वान् (४), इति ।

हेऽग्ने देवानच्छा देवानभिलक्ष्य दृत्यं याहि दूतकर्म कुरु । वारिषेण्यो मा
रीरिषः कार्यविघातेनास्मान्मा हिंसीः । कान्देवानभिलक्ष्येति तदुच्यते—ब्रह्म
परिवृढमिदं कर्म करोतीति ब्रह्मकृत्तन कर्मकारिणा वैश्वदेवगणेन सह सर-
स्वत्यादीन्देवानभिलक्ष्य दृत्यं कृत्वा रत्नधेयाय रत्नसंपादनाय विश्वान्देवान्यक्षि
पूजय ।

अथ हविषः पुरेनुवाक्यामाह—

द्यौः पितः पृथिवि मातरधुक् । अग्ने भ्रातर्वसवो मृडता
नः । विश्व आदित्या अदिते सजोषाः । अस्मभ्यं शर्म
बहुलं वियन्त, इति ।

येयं द्यौस्तद्रूप हे पितस्त्वमधुग्द्रोहगहितः । हे पृथिवि मातस्त्वमप्यधुक् ।
हेऽग्ने भ्रातस्त्वमप्यधुक् । हे वसवो यूयमप्यद्रुहः । ते यूयमस्माकं द्रोहमनाच-
रन्तो नोऽस्मान्मृडत सुखयत । हे विश्व देवा हे आदित्या हेऽदिते यूयं सजोषाः
समानप्रीतयोऽस्मभ्यं बहुलं शर्म सुखं वियन्त विशेषण यच्छत ।

अथ हविषोऽयाज्यामाह—

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि
ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्राः । आसद्यास्मिन्बर्हिषि
मादयध्वम्, इति ।

हे विश्वे देवा मे हवं मदीयमाह्वानं शृणुत । ये यूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके
स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च द्यवि दिवि लोके स्थ ये यूयम-
ग्निजिह्वा अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽन्येऽपि वा यजत्रा यष्टव्यास्ते
सर्वेऽप्यस्मिन्बर्हिषि याग आसद्योपविश्य मादयध्वं द्रेप्ता भवत । अस्मानपि
हर्षयत ।

अथ “मित्रावरुणीं द्विरूपामालभेव” इत्यस्य पञ्चोः सूक्ते पुरोनुवाक्यामाह—

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टि । नमसा देवाववसाऽऽव-
वृत्याम् (५) । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकम् ।
वृष्टिर्दिव्या सुपारा, इति ।

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ देवाववसाऽस्मद्रक्षणेन निमित्तभूतेन वां युवयो-
र्हव्यजुष्टिं हविषः प्रीतिं नमसा नमस्कारेण सहाऽऽववृत्यां पुनः पुनरावर्तयामि ।
अतो भवत्प्रसादादस्माकं पृतनासु परकीयसेनासु प्राप्तासु ब्रह्म भवदुपदिष्टं मन्त्र-
जातं सत्त्वाः सहतां परकीयसेना अभिभवतु । किं चास्माकं भवत्प्रसादादिवि-
भवा दिव्या वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री फलं प्रापयन्ती भवतु ।

अथ वपाया याज्यामाह—

युवं वस्त्राणि पविसा वसांथे । युवोरच्छिद्रा मनसो हस्तर्माः ।
अवातिरतमनृतानि विश्वा । ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे,
इति ।

हे मित्रावरुणौ पविसाऽतिस्थूलौ युवं यवामुभौ वस्त्राणि बहुविधानि वसांथे
आच्छादयतः । युवोर्युवयोर्मन्तवो मननरूपा अनुग्रहविशेषाः सर्गा भवद्भिः
सृष्टा अच्छिद्रा अच्छिन्ना निरन्तरं भवदनुग्रहादस्मासु वर्तन्त इत्यर्थः । विश्वा
सर्वाण्यनृतान्यस्मदीयापराधरूपाण्यवातिरतं युवां विनाशितवन्तौ । हे मित्राव-
रुणौ, ऋतेन सत्येन शास्त्रीयमार्गेण सचेथे अस्मान्संयोजयथः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वम् । ईर्मा तस्थुपीरहमिर्दुदुहे ।
विश्वाः पिन्वथ स्वसरस्य धेनाः । अनु वामेकः पविरा-
ववर्ति (६), इति ।

हे मित्रावरुणौ वां युवयोस्तन्महित्वं माहात्म्यं स्वत्मन्तं तुष्टु चर्मेते । किं
तन्माहात्म्यमिति तदुच्यते—ईर्मा गमनशील आदित्ये तस्थुपी राशिद्वारेणावस्थिता
अपोऽहभिः सर्वेष्वहःसु दुदुहे युवां दुग्भवन्तौ । आदित्यमण्डले राशिद्वारा यो

जलसंग्रहः पुनरपि संगृहीतस्य यद्वर्षणं तदुभयमाश्चर्यरूपं भवदीयं माहात्म्यम् ।
 स्वयं सरति सर्वदा गच्छतीति स्वसर आदित्यस्तस्य संबन्धिना वृष्टिजलेन
 धेना धातव्याः पोषणीयाः, विश्वाः सर्वाः प्रजाः पिन्वथ प्रीणयथः । अनु
 वृष्टिकालानन्तरमेव वां युवयोर्मध्य एको मित्र आदित्यः पविः स्वकीयेनाऽऽत-
 पेन पङ्क्तुक्ताया भूमिः शोषकः सन्नाववर्ति पुनः पुनरावर्तते ।

अथ पुरोडाशस्य माज्यामाह-

यद्द॑र्हिष्ठं॒ नाति॒विदे॑ सु॒दानू । अ॒च्छिद्रं॑ शर्म॒ भुवन॑स्य
 गो॒षा । ततो॑ नो मि॒त्रावरु॑णाववीष्टम् । सि॒षास॑न्तो जी॒गि-
 *मः॑ स्याम, इति ।

भुवनस्य लोकस्य गोषा रक्षकौ सुदानू शोभनस्य फलस्य दातारौ हे मित्रा-
 वरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्धिष्ठमत्यन्तबहुलमच्छिद्रं विनाशरहितं शर्म सुखं
 नातिविदे भवदनुग्रहं विना प्रकारान्तरेणास्माभिर्नात्यन्तं लभ्यं ततः कारणाद्धे
 मित्रावरुणौ नोऽस्मानवीष्टं रक्षितवन्तौ । सिषासन्तो भवदत्तं फलं लब्धुमिच्छन्तो
 वयं जीगिवांसो जेतुं प्राप्तवन्तः स्याम ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह-

आ नो॑ मि॒त्रावरु॑णा ह॒व्यदा॑तिम् । घृ॒तैर्गव्यू॑तिमु॒क्षतामि॒-
 डा॒भिः । प्र॒तिवा॒मत्र॒ वर॒मा जना॑य । पृ॒णीत॑मु॒द्रो दि॒व्यस्य॒
 चारोः॑, इति ।

हे मित्रावरुणौ युवां हव्यदातिं हविर्दानहेतुं नो गव्यूतिमस्मदीयं गोसमूह-
 मिहाभिस्तृणादिभक्ष्यविशेषैः सह तज्जनितेन घृतेनाऽऽज्येनाऽऽसमन्तादुक्षतं
 सिञ्चतम् । बहुविधगोमासद्वारा घृतसंपूर्तिं कुरुतमित्यर्थः । हे मित्रावरुणौ वां
 बुवामत्रास्मिन्देवो जनाय सर्वजनोपकारार्थं दिव्यस्य दिवि भवस्य चारोरुद्रः
 समीचीनस्योदकरय वरं श्रेष्ठं सारं प्रति पृणीतं प्रतिक्षेत्रं पूरयतम् ।

अथ हविषो याज्यामाह—

प्र बाहवां सि॒सृतं जी॒वसे॒ नः । आ नो ग॒व्यूतिमु॒क्षतं
घृ॒तेन॑ (७) । आ नो जने॑ श्रवयतं युवाना । श्रुतं मे
मि॒त्रावरु॑णा ह॒वेमा, इति॑ ।

हे मित्रावरुणौ नो जीवसेऽस्माकं जीवनार्थं बाहवा भवदीयौ बाहू प्रसि-
सृतं प्रसारयतं बाहू प्रसार्यास्मानादाय रक्षतमित्यर्थः । नो गव्यूतिमुक्षतं
गोसमूहमा समन्ताद्घृतेनोक्षतं सिञ्चतम् । युवाना नित्यतरुणौ परस्परमिश्रितौ
वा, युवां नोऽस्माञ्जने जनमध्ये श्रवयतं प्रख्यापयतम् । हे मित्रावरुणौ मे
मदीयमिमा हवा श्रुतमिदमाह्वानं शृणुतम् ।

अथ “ रौद्रीः रोहिणीमालभत ” इत्यस्य पशोः सूक्तं वपायाः पुरांनुवा-
क्यामाह—

इ॒मा रु॒द्राय॑ स्थि॒रध॑न्वने गि॒रः । क्षि॒प्रेष॑वे दे॒वाय॑ स्व॒धा-
न्ने । अषा॑ढाय॒ सह॑मानाय॒ मी॒ढुषे॑ । ति॒ग्मायु॑षाय॒ भर॑ता
शृ॒णोत॑न, इति॑ ।

हे ऋत्विजो हे पुत्रपौत्रा वा शृणोतन मदीयं वाक्यं शृणुत । किं वाक्य-
मिति तदुच्यते—रुद्रायेमा वेदोक्ता गिरः स्तुतिरूपा वाचो भरत संपादयत ।
कीदृशाय रुद्राय स्थिरधन्वने दृढेन धनुषा युक्ताय । क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाण-
युक्ताय । देवाय द्योतमानाय स्वधान्ने स्वकीयस्थानयुक्ताय स्वधाशब्दवाच्येना-
न्नेन युक्ताय वा । अषाढाय परैरभिभवितुमशक्याय । सहमानाय परानभिभ-
वितुं समर्थाय । मीढुषे वृष्ट्यादिसेचनसमर्थाय । तिग्मायुषाय तीक्ष्णैरायुधैरुपे-
ताय ।

अथ वपाया याज्यामाह—

त्वा व॒त्तेभी॑ रु॒द्र श॑तमेभिः । शत॑ हिमा॒ अशी॑य भेषजेभिः ।

व्यस्मद्द्वेषो वितरं व्य० हः । व्यमी वा० श्वातयस्वा विबूचीः

(८), इति ।

हे रुद्र त्वा दत्तेभिस्त्वयाऽस्मभ्यं दत्तैः शंतमेभिः सुखतमैर्भेषजेभिरौषधैः शतं हिमाः शतसंख्याकान्संवत्सरानशीय प्राप्नुयाम् । द्वेषो द्वेषिणः शत्रूनमस्मद्विचातयत्वास्मत्तो वियोजयस्व नात्र वियोगमात्रं किंतु वितरमतिशयेन वियोगं कुरु । अंहः पापं विचातयस्व । अमीवान् रोगान्विषूचीर्विविधगतियुक्तान्कृत्वा विचातयस्व ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययाः प्रतीके दर्शयति—

अर्हन्विभर्षि मा नस्तोके, इति ।

“ अर्हन्विभर्षि सायकानि धत्वा ” इत्येषा पुरानुवाक्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रकाण्डे व्याख्यास्यते । ‘ मा नस्तोके तनये ’ इति याज्या । सा च त्वन्मन्त्रे बृहद्वक्ष्य इत्यनुवाके व्याख्याता ।

अथ हविषः पुरानुवाक्यामाह—

आ ते पितरुता० सुम्रेतु । मा नः सूर्यस्य संदृशो
युवोत्थाः । अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत । प्रजायेमहि
रुद्र प्रजाभिः, इति ।

हे मरुतां पितः पालक रुद्र ते सुम्रं त्वया संपादितत्वेन त्वदीयं सुखमा समन्तादेत्वस्मान्प्राप्नोतु । किंच त्वमस्मान्सूर्यस्य संदृशः सूर्यसंबन्धिनो दर्शनान्मा युयोध्य मा वियोजय । सूर्यानुगृहीतं चक्षुष्पादवमस्माकं सर्वदाऽस्त्वित्यर्थः । नोऽस्माकं वीरः पुत्रोऽर्वत्यधस्य पृष्ठेऽभिक्षमेन सर्वप्रकारेण समर्थोऽस्तु । हे रुद्र त्वन्मसादादयं प्रजाभिः प्रजायेमहि बह्वीः प्रजा उत्पादयामः ।

अथ हविषो याज्यामाह—

एवा बभ्रो वृषभ चोक्तितान । यथा देव न
हृणीषे न ह० सिं । हावनश्रूनी रुद्रेह

बोधि। बृहद्वेदेम विदथे सुवीराः, इति ।

हे देव यथा न हणीषे न कुप्यसि न हंसि च न माग्यस्यप्यैवमेव त्वामा-
ह्वयामीति शेषः । रुद्रस्य विंशपणानि—बभ्रां पिङ्गलवर्णं वृषभ कामानां वर्षक
चेकितान सर्वज्ञ हे रुद्र हावनभूराह्वानस्य श्रोता सन्निह कर्माणि नोऽस्मान्बोधि
बुध्यस्वास्मदीयां हूतिं जानीहीन्यर्थः । वयं सुवीराः शोभनापत्ययुक्ताः सन्तो
विदथे यज्ञे बृहद्वेदेम प्रौढं स्तोत्रं पठामः ।

अस्मिन्नेव रोद्रे पशौ विकल्पिते सूक्ते षण्णामृचां प्रतीकानि दर्शयति—

परि णो रुद्रस्य हेतिः स्तुहि श्रुतम् । मीढुष्टमार्हन्विभर्षि ।

त्वमग्ने रुद्र आ वां राजानम् (९), इति ।

वसूनि ततानास्तु विश्वान्ववृत्त्यां वर्वति घृतं विषूचीः श्रुतं द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयब्राह्मणं द्वितीयाष्टकेऽष्टमा-

ध्याये षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

‘परि णो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु’ इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘स्तुहि श्रुतं
गर्तसदं युवानम्’ इति याज्या । ‘मीढुष्टम शिवतम’ इति पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्या । एतत्रयं रुद्राध्यायं व्याख्यातम् । ‘अर्हन्विभर्षि’ इति पुरोडाशस्य
याज्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । ‘त्वमग्ने रुद्रो असुरः’ इति
हविषः पुरोनुवाक्या । ‘आ वां राजानमध्वरस्य’ इति याज्या । एतच्चोभयं
त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

आ देव इति सावित्रं उपध्वस्तं सनिप्रदे ।

आ नो विश्वे वैश्वदेवे बहुरूपेऽस्तनप्रदे ॥ १ ॥

आ वां मित्रा द्विरूपायां भैत्रावरुणनामानि ।

इमा रुद्राय रोहिण्यां रौद्र्यां गवि समीरितम् ।

परि णो रुद्र इत्येतत्तत्रैव हि विकल्पितम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथाष्टमे सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठं सावित्र्यादिपञ्चानां सूक्तान्यभिहितानि । सप्तमं सौर्यादिपञ्चानां सूक्ता-
न्यभिधीयन्ते । तत्र 'यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यान्नस्मा एताः सौर्गि श्वेतां वज्रामा-
लभेत' इत्यस्य पञ्चोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह-

सूर्यो देवामुपस० गेचमाना मर्यः । न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि । वितन्वते प्रति भद्राय
भद्रम्, इति ।

योऽयं सूर्योऽस्मि सोऽयं गेचमाना दीप्यमानामुपसमुपाभिवां देवामभिलक्ष्य
पश्चादेति पृष्ठभागं गच्छति । तत्र दृष्टान्ता मर्यो न योषामथवा मर्या योषामभिलक्ष्य
पृष्ठतो गच्छति तद्वत् । उषा देवी प्रथमं प्रभातं करोति पश्चात्सूर्य उदेतीत्यर्थः ।
यत्र यस्यामुपसि प्रवृत्तायां नरो मनुष्या यजमाना देवयन्तो देवानात्मार्यामिच्छन्तो
युगानि देवतिरूपाणि युगानि भूत्वा भद्राय कल्याणाय भद्रं वितन्वते कल्या-
णं कर्मानुतिष्ठन्ति । यस्यामुपसि कर्मानुष्ठानपवृत्तिस्नामुपसमभ्येतीति पूर्ववा-
न्वयः ।

अथ वपाया याज्यामाह-

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य । चित्रा एदग्वा अनुमाद्यासः ।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमेस्थुः । परि यावापृथिवी यन्ति
सद्यः, इति ।

एतच्छब्दपर्याय एदग्वाशब्दः सूर्यस्याश्वमाचष्टे । अत एव मन्त्रान्तरमाश्रायते-
"एदग्वेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु" इति । सूर्यस्येदग्वा अथा दिवः पृष्ठं
द्युलोकस्योपर्याम्युगस्थितवन्तः । कीदृशा एदग्वा भद्राः कल्याणरूपा
अथा आगुगामिनो हरितो नीलवर्णाश्चित्रा विचित्रगतिर्युक्ता अनुमाद्यासो

स्थयोजनमनुहप्यन्तो नमस्यन्तो नमस्कारमिच्छन्त इव प्रह्वीभूतास्तथाविधा
अन्धाः सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे द्यावापृथिवी परिगच्छन्ति त्र्यंशद्वयं परिभ्राम्य
गच्छन्ति ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह--

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिम्नम् । मध्या कर्तोर्विततं० मंज-
भार (१) । यदेदयुक्तं हरितः सधस्थातु । आद्रात्री
वासस्तनुते सिमस्मै, इति ।

विततं विस्तीर्णं रश्मिजातं कर्तोर्मध्या कृष्यादिक्रियाया मध्ये मंजभार
संहतवानिति यदस्ति तदेव सूर्यस्य देवत्वं प्रकाशकत्वं तदेव महिम्नं माहात्म्यम् ।
अयमर्थः--सूर्यरश्मिभञ्जारे सति तदीयप्रकाशेनानुगृहीता मनुष्याः सर्वेषु देशेषु
बहुविधानि कृष्यादिकर्माण्यारभन्ते तदा यामचतुष्टयमात्रेण सूर्ये रश्मिजातं संह-
त्यास्तेमेति । यतो रश्मिजातस्य जगत्प्रकाशनाय क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः
संहरणं च नाल्पमहिम्नः संभवत्यतो महदेतन्माहात्म्यमिति । यदेदयदेव सधस्था-
त्कर्मानुष्ठातृणां महावस्थानयोग्यादस्माद्वेदान्मेरुमतीत्य गन्तुं हरितः स्वकीयान-
श्चानयुक्त सूर्यः स्वर्ग्ये योजयत्यादन्तन्मेव सिमस्मै सर्वस्मै प्राणिजाताय
तदुपकारार्थं रात्री वासस्तनुते त्र्यंशप्रसिद्धरात्री निवासं करोति । अयमर्थः--
मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यो यदेवास्मान्मेरुपार्थादपगम्य गन्तुमुद्युक्तस्तदानीमेव
रात्रिर्भवतीति ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह--

तन्मित्रस्य वरुणस्वाभिचक्षे । सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरु-
पस्थे । अनन्तमन्यदद्रुशदस्य पाजः । कृष्णमन्यद्वरितः
संभरन्ति, इति ।

अयं सूर्यो द्यौरुपस्थे द्युलोकस्योपरि रूपं कृणुते स्वकीयं रूपं करोति
प्रादुर्भवतीति यदस्ति तदेतत्प्रादुर्भूतं रूपं मित्रस्य वरुणस्य तदुभयोरुपलक्षितस्य

सर्वस्य जगतोऽभिवक्षेऽभितो दर्शनाय संपद्यते । अस्य सूर्यस्यानन्तं पाजोऽत्यधिकं रश्मिजालरूपं बलमन्यद्वक्ष्यमाणोपेक्षया पृथगेव भूत्वा रुग्दीप्यते । मध्याह्नकालात्यधिकेन तेजसा प्रकाशते । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“बृहस्पतेर्मध्यदिनः । तत्पुण्यं तेजसाऽहः । तस्मात्तर्हि तेक्षिणष्ठं तपति ” इति । अन्यत्पूर्वोक्तान्मध्यदिनात्पृथगेव रात्रौ कृष्णं रूपं ह्रितः सूर्यस्याधाः संभ्रगन्ति संपादयन्ति । एतेऽधा यदा मेरुः पश्चिमभागे गच्छन्ति तदानीमत्र कृष्णं रूपं संपद्यते ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अद्या दे॒वा उदि॑ता सूर्य॒स्य । निर॑हंसः पि॒पृता॒नि र॒व॒यात् । तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो माम॒हन्ता॒म । अदि॑तिः सिन्धुः
पृथि॒वी उ॒त द्यौः (२), इति ।

हे देवा अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्योदितोदितेनोदयेनास्मानंहसः पापान्निष्कृष्य पिपृतात्पालयत । तथाऽवद्यालौकिकादपि द्वेषान्निष्कृष्य पिपृतात्पालयत । तद्युष्माभिः क्रियमाणमस्मत्पालनं मित्रादयः सर्वे देवा मामहन्तामतिशयेन पूजयन्त्वनुमोदन्तामिन्यर्थः । सिन्धुर्नदीविशेषः समुद्रो वा । उतशब्दः समुच्चयार्थः ।

अथ हविषो याज्यामाह—

दि॒वो रु॒क्म उ॒रुच॒क्षा उ॒देति॑ । दू॒रे अ॒र्थस्तर॑णि॒भ्रजि॑मानः ।
नु॒नं ज॒नाः सूर्ये॑ण प्र॒मृताः॑ । आ॒यन्न॑र्थानि कृ॒णव॒न्नपा॒सि, इति॑ ।

अयं तरणिः सूर्य उदेति । कीदृशो दिवो रुक्मः स्वर्गस्य भासकः । उरुचक्षा उरुषु विस्तरिणेषु पृथिव्यादिलोकेषु प्रकाशकः । दूरेअर्थो दूरदेशविषयेऽर्थो गमनरूपं प्रयोजनं यस्यासौ दूरार्थः । बहुदूरगमनं च पुराणे स्मर्यते—

योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने ।

एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥ इति ।

तादृशोऽयं भ्राजमानो दीप्यमानो वर्तते । नूनमवश्यं जनाः सर्वे सूर्येण प्रसूताः प्रेरिताः सन्तोऽर्थान्प्रार्थयमानानि कृष्यादिफलान्यायन्प्राप्नुवन्ति । अपांसि वैदिकानि कर्माणि कृणवन्कुर्वन्ति ।

अथ तस्मिन्नेव हविषि विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । शं भानुना शं हिमाशं
घृणेन । यथा शमस्मै शमसददुरोणे । तत्सूर्यं द्रविणं
धेहि चित्रम्, इति ।

हे सूर्य त्वं नोऽस्माकं चक्षसा चक्षुरनुग्रहेण शं सुखहेतुर्भव । तथा नोऽस्माकमह्ना दिननिष्पादनेन शं भव । भानुना रश्मिरूपप्रकाशनेन शं भव । हिमा हिमेन रश्मीनुपसंहृत्य शैत्यप्रदानेन शं भव । घृणेन घर्मप्रदानेन शं भव । वसन्तग्रीष्मयोः शैत्यप्रदानमृत्वन्तरेषु घर्मप्रदानमिति विवेकः । प्राणिनां हि वसन्तादौ शैत्यापेक्षा वर्षादिष्वौष्ण्यापेक्षाऽनस्तदुभयं प्रार्थ्यते । अस्मै यजमानाय गृहाद्बहिः संचरते यथा शमसद्येन प्रकारेण सुखं भवति दुरोणे गृहे च यथा शमसद्येन प्रकारेण सुखं भवति हे सूर्य तद्देहि तथा कुरु । किंच चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं द्रविणं धेहि संपादय ।

अथ हविषो विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

चित्रं देवानामुदगादनीकम् । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
(३) । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषेश्च, इति ।

चित्रं ताम्भारुणबभ्रुत्वादिरूपेण विचित्रं सूर्यमण्डलमुदगादुदयं प्राप्नोत् । तदेव वैचित्र्यमन्यत्राऽऽघ्रातम्—“असौ यस्तान्नो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः” इति । कीदृशं मण्डलं देवानामनीकं दीप्यमानबहुरश्मिरूपाणां देवानां सैन्यसदृशम् । तथा मित्रावरुणाभ्यादीनां सर्वेषां दृष्ट्यनुग्राहकत्वेन चक्षुःस्थानीयम् । जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषश्च स्थावरस्याप्यात्मा प्रत्यगात्मत्वेन हृदयेऽवस्थितः सूर्यो लोकत्रयमाप्राः सर्वतः स्वचैतन्येन स्वरश्मिना च पूरितवान् ।

अथ “ त्वाष्ट्रं वडवमालभेत ” इत्यस्य पञ्चोः सुक्ते वपायाः पुणेडागस्य याज्यानुवाक्ययोश्चत्वारि प्रतीकानि दर्शयति—

त्वष्टा दधन्तस्तुरीपम् । त्वष्टा वीरं पिशङ्गरूपः, इति ।

‘ त्वष्टा दधन्दिन्द्राय ’ इति वपायाः पुणेनुवाक्या । सा च ये ‘ समिद्ध इन्द्र उषसाम् ’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘ तन्तस्तुरीपमथ पोषयितुः ’ इति वपाया याज्या । सा च ‘ अग्निना रयिमश्रवत् ’ इत्यत्र व्याख्याता । त्वष्टा वीरं ‘ देवकामम् ’ इति पुणेडागस्य पुणेनुवाक्या । सा च ‘ समिद्धो अञ्जनः ’ इत्यत्र व्याख्याता । ‘ पिशङ्गरूपः सुभरः ’ इति पुणेडागस्य याज्या । सा च ‘ अग्निना रयिमश्रवत् ’ इत्यत्र व्याख्याता ।

अथ हविषः पुणेनुवाक्यामाह—

दशमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भम् । अतन्द्रामो युवतयो विभ-
र्त्रम् । तिग्मानीकं १ स्वयंशमंजनेषु । विरोचमानं परिषीं
नयन्ति, इति ।

प्राच्याद्या दश दिश इममग्निं गर्भस्थानीयं त्वष्टुः सकाशाज्जनन्तोदपाद-
यन् । पुग कदाचित्सर्वत आन्वये मति प्रकाशार्थं दशम्वपि दिक्षु त्वष्टा बह्नि-
मुत्पादितवानित्याख्यायिका ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या । कीदृशो दिशोऽतन्द्रामः
प्राणिधारणरूपं स्वव्यापारे कदाचिदप्यालस्यरहिताः । युवतयो नित्यतरुणस्व-
भावाः । कीदृशमग्निं विभर्त्रं दाहपाकप्रकाशप्रदानेन सर्वस्य जगतः पोषकम् ।
तिग्मानीकं तीक्ष्णज्वालारूपेण मन्योपेतम् । स्वयंशमं स्वतःप्रसिद्धयशोयुक्तम् ।
जनेषु प्राणिषु विरोचमानमुदगाग्निरूपेण बहिष्प्रकाशकत्वेन च विरोधेण दीप्य-
मानम् । तादृशमग्निं परिषीं परिणोऽवस्थितासु तत्तद्गृहसीमासु सर्वे प्राणिनो
नयन्ति ।

अथ हविषो याज्यामाह—

आविष्टयो वर्धते चारुणसु । जिह्मानीमूर्ध्वः स्वयंशा
उपस्थे (४) । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीचीं

सिंहं प्रतिजोषयेत्, इति ।

आविष्टय आविर्भूतश्चारुः गोभनः सूर्य आमु जिह्मानामासां कुटिलानां
तिर्यगवस्थितानां दिशां मध्य उपस्थ उपरिभागे स्वयशाः स्वाधीनयशस्को
वर्धते । योऽयमादित्यरूपेणापरि वर्धते स एवाग्निरूपेण त्वष्टुः सकाशाज्जायते ।
जायमानान्तस्मादग्नेरुमे द्यावापृथिव्यौ विभ्यनुर्भीति आस्नासु । अत्यन्तदहननि-
मिनेयं भीतिः । ते च भीतिं मर्या प्रतीची प्रतीच्यामभिमुखं भूत्वा सिंहं सिंह-
मदृशं दुरासदमग्निं प्रतिपद्य जोषयेत् प्रीणयतः । ततः प्रीतोऽग्निर्नात्यन्तं धक्ष-
तीति तयोर्गमिप्रायः ।

अथ “ मैत्रः श्वेतमान्मेत ” इत्यस्य पशोः सूक्तं वपाया याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

मित्रो जनान्प्रममित्र, इति ।

‘ मित्रो जनान्प्रममिति ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘ प्रममित्र मतो अस्तु ’
इति याज्या । एतच्चेभ्यं ‘ त्वमग्ने बृहद्वयः ’ इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवः । राजा सुक्षत्रा अजनिष्ट
वेधाः । तस्य वयं सुमतो यज्ञियस्य । अपि भद्रं सौम-
नसे स्याम, इति ।

अयं पशुना पूज्यमानो मित्रो देवो नमस्यः सर्वेनमस्कार्यः । सुशेवः सुष्टु
सेवितुं शक्यः । राजा सर्वेषां स्वामी । सुक्षत्रः गोभनबलयुक्तः । वेधाः
प्राणिनां विधाता भूत्वाऽजनिष्ट प्रादुर्भूतः । यज्ञियस्य यज्ञयोग्यस्य तस्य मित्रस्य
सुमतावनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्यामावास्थिता भूयास्म । अपि च भद्रं कल्याणे
सौमनसे चित्तस्वास्थ्ये स्यामावस्थिता भूयास्म ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

अनर्मावास इडया मदेन्तः । मितज्मवां वरिमन्ना पृथिव्याः ।
अदित्यस्य व्रतमुपक्ष्यन्तः (५) । वयं मित्रस्य सुमतो
स्याम, इति ।

वयं यजमाना मित्रस्य देवस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम सर्वदाऽवस्थिता भूयास्म । कीदृशा वयमनमीवासो रोगरहिताः । इडया मदन्तोऽन्नसमृद्ध्या हृष्यन्तः । मितज्मवो भूमाववस्थितजानुकाः । लोके हि स्वामिनः संनिधौ विज्ञापनां कुर्वन्तो भृत्यास्तथा वर्तन्ते । पृथिव्याः संबन्धिनि वरिमन्वरिष्ठे देव-यजन आ समन्तादादित्यस्य मित्रनाम्न आदित्यविशेषस्य संबन्ध्येतत्पशुरूपं कर्मोपक्ष्यन्तोऽनुतिष्ठन्तः ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

मित्रं न ई० शि० गोषु गव्यवत् । स्वाधियां विदेथ
अप्स्वजीजनन् । अंरजयता० रोदसी पाजसा गिरा ।
प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः, इति ।

स्वाधियः स्वतन्त्रबुद्धयः कृत्विजा नोऽस्मदीय ईं विदेथऽस्मिन्यज्ञं शि० गो-
नुष्ठानेन जनयितव्यास्वप्सु निमित्तभूतासु सतीषु मित्रं देवमजीजनन्नुत्पादित-
वन्तोऽस्मिन्कर्मण्याहुतवन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो गोषु गव्यवद्यथा गोषु गव्यं
क्षीरादिकं जनयन्ति तथाऽस्मिन्कर्मणि मित्रं हविर्भोक्तृत्वेनोत्पादितवन्तः ।
रोदसी द्याव्यापृथिव्यौ पाजसा मित्रस्य बलेनोरजयतामकम्पतां मित्रस्याऽऽज्ञया
वर्तेते इत्यर्थः । यजतं यजनीयं प्रियं मित्रं प्रतिजनुषां जन्मवतामस्माकमवो
रक्षणं गिरा वाचा प्रार्थयामह इति शेषः ।

अथ हविषो याज्यामाह—

महा० आदित्यो नमसोपसद्यः । यातयज्जनां गृणते सुशेवः ।
तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टम् । अग्नौ मित्राय हविराजु-
होत, इति ।

य आदित्योऽदितेः पुत्रो मित्रो महानाकारेण बहलः । नमसोपसद्यो नमस्का-
रेण सेवनीयः । यातयज्जन एतदाराधनार्थं प्रयत्नं कारयद्भिर्जनैर्युक्तः । गृणते
स्तुतिं कुर्वते यजमानाय सुशेवः सुखेन सेवितुं शक्यः । पन्यतमायातिशयेन

स्तुत्याय तस्मै पूर्वोक्तगुणयुक्ताय मित्राय जुष्टं प्रियमतद्धविरग्नावाहवनीये हे
ऋत्विज आजुहोत ।

अथ “ आश्विनं धूम्रमालभेत ” इत्यस्य पक्षोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह—

आ बा२ रथो रोदसी बद्धधामैः (६) । हिर-
ण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः । घृतवर्तनिः पविभी-
रुचानः । इषां वोढा नृपतिर्वाजिनीवान्, इति ।

हेऽश्विनौ वां युवयो रथोऽश्वैर्युक्त आयात्वस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु । कीदृशो रथो
रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानोऽतिशयेन बाधमानः । हिरण्ययः सुवर्णमयः ।
घृतवर्तनिर्घृतं वर्तन्यां मार्गे यस्य रथस्य सोऽयं घृतवर्तनी रथमार्गः सर्वोऽपि
घृतसमानेन जलेन पूर्ण इत्यर्थः । पविभिर्वज्रसमानैरायुधै रुचानो दीप्यमानो
रथस्योपरि बहून्यायुधानि तिष्ठन्तित्यर्थः । इषां भक्तेभ्यो देयानामन्त्रानां
वोढा । नृपतिर्नृणां पालयिता । वाजिनीवान्वाजिनीभिरन्नहेतुभिर्युक्तः ।
कीदृशैरश्वैर्वृषाभिः सेचनसमर्थैः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

स प्रप्रथानो अभि पञ्चभूमं । त्रिवन्धुरो मन-
साऽऽयातु युक्तः । विशो येन गच्छंथो देव-
यन्तीः । कुत्राचिद्याममाश्विना दधाना, इति ।

स रथो मनसा युक्त आयातु स्मरणमात्रेणास्मदीयं यज्ञमागच्छतु । कीदृशो
रथः पञ्चभूमाभिप्रथानः । भूमशब्दो भुवनवाची । पञ्चसंख्याकानि भुवनानि
पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकपाताललोकजनलोकरूपाण्यभिलक्ष्य प्रप्रथानोऽतिशयेन प्र-
थमानः । बन्धुरशब्देन सारथिस्थानमुच्यते । त्रीणि बन्धुराणि यस्यासौ त्रिव-
न्धुरो रथो बद्धश्वेषु योजितेषु कक्षयात्रये सारथ्य उपविश्य तान्सर्वानध्वन्प्रयन्ति ।
हेऽश्विनौ कुत्रां येन रथेन देववन्तर्दिवात्मात्मन इच्छन्तीर्विशो प्रजा गच्छथः स

रथः पूर्वोक्तगुणकः । हेऽश्विनौ कुत्रचिद्यत्र क्वापि यानं गमनं दधाना मनसि धार-
यन्तौ तेनैव रथेन गच्छथ इति शेषः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स्वश्वा यशसाऽऽयातमर्वाक् । दस्त्रा
निधिं मधुमन्तं पिबाथः । वि वा०
रथो वध्वा यादमानः (७) । अन्ता-
न्दिवा बाधते वर्तनिभ्याम्, इति ।

हे दस्त्राऽश्विनौ स्वश्वा शोभनैरश्वैर्युक्तौ तथा यशसा युक्तावर्वागायातमस्मद-
भिमुखमागच्छतम् । आगत्य च मधुमन्तं माधुर्ययुक्तं निधिं निधिसमानं वपादिकं
पिबाथो भिक्षयथः । वध्वा सहितयोर्वा युवयोरयं रथो यादमान इतस्ततो
भ्रमन्वर्तनिभ्यां चक्रधाराभ्यां चक्रमार्गाभ्यां वा दिवोऽन्तान्द्युलोकस्य पर्यन्तान्वि-
शेषेण बाधते ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

युवोः श्रियं परि योषां वृणीत ।
सूरो दुहिता परितक्मियायाम् ।
यदेवयन्तमवथः शचिभिः । परि-
ग्रस वां मना वां वयो गाम्, इति ।

हेऽश्विनौ सूरौ दुहिता सूर्यस्य कन्यका या योषाऽस्ति सा परितक्मियायां
परितो गमनलक्षणायां क्रियायां युवाः श्रियं युवयोरश्रयभूतं रथं परिवृणीत
परितो वृतवती । अयमर्थः । सूर्यस्य दुहितरं परिवरितुं सर्वे देवाः कांचिन्मर्यादां
चकुस्तस्यामश्विनौ जितवन्तौ । तदानीमियं दुहिता गमनार्थं तदीयं रथं वव्र
इति । इदमुपाख्यानं शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यम् । यदेवयन्तं यस्मात्कारणाद्देवान्काय-
मानं यजमानं हेऽश्विनौ शचिभिः स्वशक्तिभिरवथो रक्षथस्तस्मात्कारणात्परिग्रसं
घस्रो दिनमित्यर्थस्तस्य परितः सायंप्रातःकालयोरित्यर्थः । तयोः कालयोर्वा
युवां वयो हविलक्षणमन्नं गां गच्छतु । कीदृशं वयो वां मना युवयोर्मननीयम् ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

यो ह स्य वां रथिग वस्तं उस्माः ।
 रथो युजानः परियाति वर्तिः ।
 तेन नः शं यारुषसो व्युष्टौ ।
 न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन्, इति ।

हे रथिरौ रथयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी यो ह यः खलु रथोऽस्ति
 स्यः स एष रथ उस्मा उस्मैः स्वनिष्ठमणिमुक्तादिरश्मिभिर्वस्ते स्वात्मानमाच्छाद-
 यति मण्यादिभिरलंकृत इत्यर्थः । स च रथो युजानोऽथयुक्तः सन्वर्तिन्यां
 मार्गे परियाति परितो गच्छति । तेन रथेन नोऽस्मार्कं शं सुखप्राप्तिहेतुं योर्दुः-
 खवियोगहेतुं चोषसो व्युष्टौ व्युष्टायामुषसि प्रातःकालेऽस्मिन्यज्ञे हेऽश्विनौ निव-
 हतं तदुभयं नितरां प्रापयतम् ।

अथ हविषो याज्यामाह—

युवं भुज्युमवविद्धः समुद्रे (८) ।
 उदहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः । पत-
 त्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः । दंसना-
 भिरश्विना पारयन्ताम्, इति ।

हेऽश्विनौ युवं युवामुभौ समुद्रेऽवविद्धं निमग्नं भुज्युं कंचिद्राजानं भुज्युनामकम-
 र्णस उदकादुदहथुरुर्ध्वमानीतवन्तौ । केन साधननेति तदुच्यते । अस्त्रिधानैर-
 मन्दवेगैः पतत्रिभिः पक्षिभिर्गोषैः । अश्रमैः श्रमग्रहितैः । अव्यथिभिर्भयग्रहितैः ।
 कीदृशावश्विनौ दंसनाभिरव्यापारविशेषैः पारयन्ता तीरं प्रापयन्तौ । भुज्युनाप्नो
 राज्ञोऽश्विभ्यां समुद्रादुद्धरणमन्यत्रापि “ तमहथुर्नोभिरात्मन्वतीभिः ” इति
 मन्त्रे स्पष्टमाप्नातम् ।

अथ तृतीयकाण्डोक्तस्य “ अग्नीषोमीयामान्वभेत ” इत्यस्य पशोः सूक्ते
 वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमा यो अथ वाम । इदं वचः

सप॒र्यति॑ । तस्मै॑ ध॒त्तः सु॒वीर्य॑म् ।

ग॒वां पोषः॑ स्व॒श्विय॑म् , इति ।

हेऽग्नीषोमौ योऽयं यजमानोऽस्मिन्कर्मणि वां युवामिदं वचोऽनेन वचसा प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण सपर्यतिं परिचरति तस्मै यजमानाय सुवीर्यं शोभनतामर्थ्यं गवां पोषं गोसमृद्धिं स्वश्वियं शोभनाश्वसमूहं च धत्तं संपादयतम् ।

अथ वपाया याज्यामाह—

यो अ॒ग्नीषो॒मा ह॒विषा॑ स॒पर्यात् । दे॒व-

द्री॒चा मन॑सा यो घृ॒तेन॑ । तस्य॑

व्र॒तः र॑क्ष॒तं पा॒तमः॑ ह॒सः (९) ।

वि॒शे जना॑य म॒हि शर्म॑ यच्छ॒तम् , इति ।

हेऽग्नीषोमौ यो यजमानो हविषा पशुरूपेण सपर्यात्परिचरति यश्च देवद्रीचा देवान्प्राप्नुवता मनसा मननीयेन घृतेन परिचरति तस्य यजमानस्य व्रतमिदं कर्म विघ्नेभ्यो रक्षतम् । तं च यजमानमहसः पापात्पातं रक्षतम् । विशे प्रजायुक्ताय यजमानाय जनाय मनुष्याय यजमानाय महि शर्म महत्सुखं यच्छतम् ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अ॒ग्नीषो॒मा य आ॒हुति॑म् । यो वां

दा॒शाद्द॒विष्क॑तिम् । स प्र॒जया॑

सु॒वीर्य॑म् । वि॒श्वमा॒युर्व्य॑श्रवत् , इति ।

हेऽग्नीषोमौ योऽयं यजमान आहुतिं दाशादद्यात् । तदेव पुनर्वाक्यान्तरेण स्पष्टी क्रियते—यो यजमानो वां युवाभ्यां हविष्कृतिं हविर्योग्येन (ण) संस्कारेण संस्कृतामाहुतिं दाशादद्यात् । मन्त्रेण क्रियया चाविकलं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेदित्यर्थः । स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया सह सुवीर्यं शोभनतामर्थ्ययुक्तं विश्वमायुः शतसंवत्सरपर्यन्तमायुर्व्यश्रवाद्विशेषेण प्राप्नोति ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वाम् । यदमुष्णी-
तमवसं पणिं गोः । अवातिरतं प्रथयस्य
शेषः । अविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः, इति ।

हेऽग्नीषोमौ पणिं पणिनाम्नः कस्यचिदसुरस्य गोर्वीर्यस्य गावः सन्ति ताः
सर्वा अमुष्णितं युवामपहतवन्ताविति यदेतदस्ति तदेतद्वा वीर्यं युवयोः शौर्यं
चेति चेतसि सर्वो जनो विजानाति । पणिनामकः कश्चिदसुरो वेषभ्यो भीतः
स्वकीयां गाः स्वीकृत्य कचित्पलायनमकरोत् । तदानीमेतादग्नीषोमौ ताः सर्वा
गा बलादानीतवन्तौ । सेयमाख्यायिका शास्त्रान्तरे द्रष्टव्या । हेऽग्नीषोमौ तथा
युवां प्रथयस्य प्रथयनाम्नः कस्यचिदसुरस्य शेषः शेषमपत्यं वृत्रनामानमसुरमवाति-
रतमिन्द्रद्वारा विनाशितवन्तौ । ततस्तमोरूपस्यासुरस्य वृत्रस्य नाशाय भूमीं बहुय-
जमानोपकारार्थं ज्योतिरेकं संपूर्णं चन्द्रमण्डलरूपं ज्योतिः प्रकाशमविन्दतं लब्ध-
वन्तौ । इदं च वृत्रवधाख्यानं—“त्वष्टा हतपुत्रः” इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । तत्र
हि “घ्नन्ति वा एनं पूर्णमासः” इति वाक्ये तमोरूपस्य वृत्रस्य वधे सति पौर्ण-
मासदिने संपूर्णचन्द्रमण्डलरूपस्य प्रकाशस्याऽऽविर्भावः श्रुतस्तत्सर्वत्र संगृह्योक्तम् ।

अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अग्नीषोमाविमं सुमेऽग्नीषोमा
हविषः प्रस्थितस्य (१०), इति ।

जम्भार द्यौरग्रेरुपस्थ उपक्ष्यन्तो बद्धधानो यादमानः सन्तु हेऽस्तः प्रस्थितस्य ।

इति कृष्णयजुर्वेदेष्वैतरेक्योक्त्योऽपि तत्प्रमाणं
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ अ॥

‘अग्नीषोमाविमं सुमे शृणुतम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अग्नीषोमं हविषः
प्रस्थितस्य’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘सप्रत्नवं निकाम्यः’ इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

सूर्यो देवी श्वेतसौर्ये ब्रह्मवर्चसक्लामिनः ।

शं नो भवेति मन्त्रौ द्वौ पूर्वत्रैव विकल्पितौ ॥ १ ॥

त्वष्टा दधदिति त्वाष्ट्रवद्वे पशुकामिनः ।

मित्रो जनेति मैत्रे स्यात्संग्रामे समयार्थिनः ॥ २ ॥

आ वां रथ इति त्वेतदाधिने धूम्रलाञ्छिते ।

अग्नीषोमा वशायां स्यादजायामन्नकामिनः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितामि । अष्टमे वेहतादिपशूनां सूक्तान्यु-
च्यन्ते । ते च पशवः शाखान्तरे समाम्नाताः । तत्र सूत्रकारेणोदाहृतम्—“सा-
न्नाय्ये वेहतमालभेत” इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य । पूर्वं देवेभ्यो

अमृतस्य नाभिः । यो मा ददाति स इदेव

माऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि, इति ।

बह्वृचा आरण्यकाण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति—“त्रेधा विहितं वा इदमन्नम-
शनं पानं खादः” इति । तस्याशनोदेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमानिनी या देवता-
स्तदीयानि वचनान्यस्मिन्सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते । अहमन्नस्वामी देव ऋतस्य यज्ञस्य
प्रथमजाः प्रथमं जनयिताऽस्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वाद्धविषोऽन्नरूपत्वात् ।
तादृशोऽहमन्नस्वामी पूर्वं पुरा देवेभ्यो देवार्थममृतस्य नाभिर्बन्धकोऽस्मि । न
स्तत्त्वभ्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा ह्यमृतमुपजीवन्ति । अमृतं चान्नविशेषस्त-
त्त्वाद्देवोऽमृतस्य संपादकः । यः श्रद्धालुः पुमान्मा मामन्नरूपं ददाति ब्राह्मणादिभ्यः
प्रयच्छति स इदेव स दाता स्वयमेव मा मामन्नदेवमावा आवृणोति स्वी
करोतीत्यर्थः । द्वौ हि लोके पुरुषौ दाता चादाता च । तत्राऽऽद्यः
कालान्तरे भोक्तुं मां संगृह्णाति । यावदन्नमिदानीं दीयते तावत्वेव
कालान्तरे शतधा सहस्रधा वर्धते । तस्मादातैव मां संगृह्णाति । यस्त्व-

न्तिमो मामदत्त्वा स्वयमेवात्ति अहमेवान्नमग्नीत्यभिमन्यते तमन्नमदत्ताभिमा-
निमन्नदेवोऽहमग्निं तं विनाशयामि । अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ।

अथ वपाया याज्यामाह—

पूर्वमग्नेरपि दहत्यन्नम् । यत्तौ हाऽऽसाते अहमुत्तरेषु ।

व्य त्तमस्य पशवः सुजम्भम् । पश्यन्ति धीराः प्रचरन्ति
पाकाः, इति ।

यदिदमन्नमग्नेरपि पूर्वमदातृभिर्भुज्यते तदिदमन्नं तं भोक्तारं दहति । अथ
भुक्तमन्नमुदराभिर्दिनमात्रेण दहति पाचयति । अदाता तु भोक्ता भुज्यमानेना-
न्नेन तदानीमेव दस्यते नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नत्वात् । अत एवाऽऽहुः—
“ अदाता विषमश्नुते ” इति । यत्तौ हा प्रयत्नवन्तावेवाऽऽसाते दाता चादाता
चेत्युभौ तिष्ठतः । दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति । इतरस्तु भोजनार्थम् ।
त्रयोर्मध्ये ये पुरुषा दातुः पक्षे वर्तन्ते त एवोत्तराः श्रेष्ठाः । तेषत्तरेषु दातृषु
कालान्तरेष्वहमक्षीणो वसानि । ये पशवो मूढा अदातारस्तान्प्रत्यस्यान्नदेवस्य
मुखं व्यात्तं विवृत्तं सुजम्भं तीक्ष्णदन्तोपेतं वर्तते । स्वादयाम्यदातृनिति सर्वदोद्युक्क
इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो धीरा बुद्धिमन्तः पश्यन्ति जानन्ति ।
अत एवाददतः पाका बाला मूढाः प्रचरन्ति प्रकर्षणं भक्षयन्त्येव न तु किञ्चि-
दपि ददति ।

अथ पुरोडाशस्य पुराणुवाक्यामाह—

जहाम्यन्यं न जहाम्यन्यम् । अहमन्नं वशमिच्छराभि
(१) । समानमर्थं पर्येमि भुञ्जत् । को मामन्नं मनुष्यां
दयेत, इति ।

अन्नदेवोऽहमन्नमदातारं जहामि परित्यजामि । अन्यं तु दातारं न जहामि ।
अहमन्नमन्नदेवरूपोऽहं वशमित्स्ववशमेव यथा भवति तथा चरामि । अदातुः
परित्यागो दातृस्वीकारश्चेत्येतत्स्ववशत्वम् । यः पुमान्भोगदानयोः समानः सन्ध-
नमर्थयते तं समानमर्थयितारं भुञ्जत्पालयन्नहं पर्येमि परितः प्राप्नोमि । यस्तु

ब्राह्मणेषु वा दत्तमन्नं मन्त्रपूतं सत्सहस्रधा फलति । अत एवान्यत्राऽऽध्यायते—
 “ यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते ” इति । तदन्नं संपि-
 बन्तः सम्यग्भक्षयन्तो वेधसो बुद्धिमन्तो न भिनन्ति न हिंसन्ति स्वात्मानमन्नं वा
 न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वन्तः पुरुषा अन्नं न
 हिंसन्ति, तत्तस्यान्नस्य च वर्धमानत्वात् । स्वात्मानमपि न हिंसन्ति प्रवृद्धस्या-
 न्नस्य च चिरभोक्तृत्वात् । अपि चैतद्भोजनार्थमन्नं न भूयो नापि कनीयः ।
 भूयस्त्वे स्यादजीर्तिः कनीयस्त्वे नास्ति क्षुन्नवृत्तिः ।

एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते—

“ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ” इति ।

एवं दानपुरःसरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जानान्पुरुषाँल्लोकद्वये पालयतीत्यर्थः ।
 अथ हविषो याज्यामाह—

अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु-
 जीवातुमाहुः । अन्नं ब्रह्माणां जरसं
 वदन्ति । अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानाम्, इति ।

सर्वव्यवहारकारणत्वादस्यान्नस्य माहात्म्यमविवादम् । तत्कथमिति तदुच्यते—
 योऽयं प्राणवायुरूर्ध्वं संचरति यश्चापानवायुरधः संचरति तावभावन्नजन्यबला-
 देव संचरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वमाहुः । रसवैषम्येण व्याधिद्वारा मारकत्वा-
 दन्नं मृत्युमाहुः । तमेवान्नदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः । तच्च लोके प्रसिद्धम् ।
 ब्रह्माण आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणा अन्नमेव जरसं वदन्ति जराहेतुमाहुः । केन-
 चिदाहारविशेषेण सहसांतिपलितत्वप्राप्तिरित्यायुर्वेदप्रसिद्धिः । अन्नमेवेन्द्रिय-
 बुद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननमुत्पादकमाहुः ।

अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं ब्रवीमि
 वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नां
 सखायम् । केवलाघो भवति केवलादी, इति ।

योऽयमदाता सोऽयमप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानरहितो मोघं व्यर्थमवान्नं विन्दते लभते ।

तदतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैयर्थ्यं किंनु सोऽयमदत्तोऽन्यपदार्थस्तस्य दानसहि-
तस्य पुरुषस्य वध इद्वध एव वधवद्वाधकमेवेत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यं तावत्स्पष्टी
क्रियते । योऽयमदाता सोऽयमन्नेनार्यमादिकं देवं न पुण्यत्यग्नावाहुत्यभावात् ।
सखायमतिथ्यादिरूपं मनुष्यं न पुण्यति दानाभावात् । अतः परलोकेऽनुपयोगेन
वैयर्थ्यम् । वधंहेतुत्वं स्पष्टी क्रियते—केवलादी केवलं भुङ्क्ते न तु ददाति सोऽयं
केवलाघो भवति । पापमेव संपादयति न तु किंचिदपि पुण्यम् । सोऽयं वध एव
नरकहेतुत्वात् ।

अथ हविषो विकल्पितां याज्यामाह—

अहं मेघः स्तनयन्वर्षन्नास्मि । मामदन्त्यहम्-
इम्यन्यान् (३) । अहं सदमृतो भवामि ।
मदादित्या अधि सर्वे तपन्ति, इति ।

योऽयं मेघः स्तनयन्वर्षन्वर्षश्च वर्तते सोऽयं मेघोऽप्यहमन्तर्देवाऽस्मि । अग्नौ
हुतस्यान्नस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् । अत एव स्मर्यते—“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः
सम्यगादित्यमुपनिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति । दातारो ये सन्ति ते
मामदन्ति सुखेन भक्षयन्ति । अन्यास्तु दानरहितानहमेवाग्निं विनाशयामि ।
अहमेव दातृणां पथ्यं सदमृतो भवाम्यमरणंहेतुर्भवामि देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः ।
सर्वेऽप्यादित्या मदन्ननिमित्तत्वादधिकत्वेन तपन्ति । अन्नाभावे ते स्वयमेव न
जीवेयुः कुतस्तपयित्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वाचे वेहतम् ” इति, गर्भवातिनी गौर्वेहदित्युच्यते, तस्य
पशोः सूक्तं प्रतीकद्वयं दर्शयति—

देवीं वाचमजनयन्त यद्वाग्वदन्ति, इति ।

“ देवीं वाचमजनयन्त देवाः ” इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘ यद्वाग्वदन्ति’
इति याज्या । तदुभयम् “ उत मः प्रिया ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ पुरांडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अनन्तामन्तादधिनिर्भितां महीम् । यस्यां देवा
अदधुर्भोजनानि । एकाक्षरां द्विपदां षट्-
पदां च । वाचं देवा उपर्जयन्ति विश्वे, इति ।

देवा इन्द्रादयो यस्यां वाचि भोजनान्यदधुः संपादितवन्तः । इन्द्राय स्वा-
हेति मन्त्रेण हुतं भुङ्क्तेऽतो वाङ्निमित्तं तद्भोजनम् । तां वाचं स्वभोजनहंतुं
विश्वे सर्वे देवा उपजीवन्ति । सर्वेषामपि देवानां मन्त्रपुरःसरं दत्तमेवात्रं जीवन-
हेतुः । कीदृशीं वाचमनन्तां न हि लौकिकवैदिकशब्दानामन्तः पारोऽस्ति ।
अत एव महाभाष्यकार उदाजहार—बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं
च वर्षसहस्रमध्ययनकालः शब्दपारायणस्यान्तं च न जगामेति । अन्तादधि-
निर्मिताम् । पूर्वसृष्टेरन्तः परमेश्वरस्वरूपं तस्मिन् हि जगल्लीयते । तस्मादन्तात्परमे-
श्वरादधिकत्वेन निर्मितां तामेकाक्षरां प्रणवरूपां द्विपदां संस्कृतापशब्दरूपां
षट्पदां प्राकृतपैशाचिकादिभाषाभेदेन षड्विधामत एव महीं महतीम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं गन्धर्वाः
पशवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुवनान्य-
र्पिता (४) । सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी, इति ।

पूर्वमन्त्रोक्तरीत्या सर्वे देवा आहुतिकालीनमन्त्ररूपां वाचमेवोपजीवन्ति ।
गन्धर्वादयश्च वाचैव व्यवहरन्ति । पशूनामपि हम्भारवादिरूपया वाचैव व्यव-
हारो दृश्यते । तस्मादिमा विश्वा भुवनानि सर्वलोकनिवासिन एते प्राणिनो
वाय्यर्पिता वाचमेवाऽऽश्रित्य वर्तन्ते । येयमीदृशी वाक्संयमिन्द्रपत्नीन्द्रस्य पाल-
यित्री सती नो हवमस्मदीयमिदं हविर्जुषताम् ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य । वेदानां माताऽ-
मृतस्य नाभिः । सा नो जुषाणांपयज्ञमागात् ।
अवन्ती देवी मुहवा मे अस्तु, इति ।

येयं वाक्सैवाक्षरमविनश्वरं परमात्मस्वरूपं तत् उत्पन्नत्वात् । सा चर्तन्य
यज्ञस्य प्रथमजा प्रथममुत्पादयित्री । मन्त्रैर्हि कर्माण्युत्पाद्यन्ते । अत एवाऽऽथ-
र्वणिका आमनन्ति—“ तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् ” ।

इति । सा चर्वेदादीनां माता । तेषां वाग्विशेषरूपत्वात् । अमृतस्य नाभिरमृतत्वं हि देवत्वम् । वाचि नद्यन्ते बध्यते मन्त्रपूर्वकानुष्ठानेन तत्प्राप्तिः । सा वाग्देवी जुषाणा प्रीतियुक्ता सती नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु । सा च देव्यवन्त्यस्मान्क्षन्ती मे मम सुहृवा सुखेनाऽऽह्वानुं शक्याऽस्तु ।

अथ हविषो याज्यामाह—

यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैच्छन्दे-
वास्तपसा श्रमेण । तां देवीं वाचं हविषा
यजामहे । सा नो दधातु सुकृतस्य लोके, इति ।

मन्त्रकृतः संप्रदायप्रवर्तकरूपेण मन्त्राणां कर्मकर्तारि मनीषिणो बुद्धिमन्तो धारणशक्तियुक्ता ऋषयो वसिष्ठाद्याः श्रमेण तपसा बहुप्रयाससाध्येन तपसा युक्तास्तथा देवाश्च यां वाचमन्वैच्छन्नुप्राप्तुमिच्छामकुर्वन् । अत एव स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदींसेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ।

तां तादृशीं वाचं देवीमनेन हविषा यजामहे । सा च देवी सुकृतस्य कर्मणः फलभूते लोके नोऽस्मान्दधातु स्थापयतु ।

अथ हविष एव विकल्पितां याज्यामाह—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि (५) ।

तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । तुरी-

यं वाचो मनुष्या वदन्ति, इति ।

येयं वाक्सा परिमितेयत्तया परिच्छिन्नानि चत्वारि पदानि चतुरोऽवय-
वान्प्राप्य वर्तते । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्येते चत्वारः पादाः । तानि
चत्वार्यपि पदानि ये ब्राह्मणा मनीषिणः शास्त्रज्ञास्ते विदुर्न त्वितरे मूढाः ।
तत्र हेतुरुच्यते—त्रीणि परा पश्यन्ती मध्यमेत्येतानि पदानि गुहायां शरीर-
मध्ये निहितानि स्थापितानि वर्तन्ते नेङ्गयन्ति न तु बहिः प्रसरन्ति । वाचस्तु-
रीयं वैखरीया(त्या)ख्यं पदं मनुष्याः सर्वे वदन्त्युच्चारयन्ति ।

एतच्च शिक्षाकारेण स्पष्टीकृतम्—

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया ।
मनः कार्याग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥
कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥
स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्मिपुणं तं निबोधत ॥ इति ।

तस्माच्छरीरमध्ये गूढं पादत्रयं मनीषिण एव जानन्ति । मूढास्तुरीयमेव वदन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अद्भ्यायै वेहतम् ” इति, तस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

अद्भ्याऽग्निः समिध्यते । अद्भ्यां विन्दते हविः । अद्भ्यां
भगस्य मूर्धनि । वचसाऽऽद्भ्यामग्निः, इति ।

शास्त्रार्थे विश्वासातिशयरूपा चित्तवृत्तिः अद्भ्या । तदभिमानिनी देवताऽपि तन्नामिकैव । अद्भ्या विश्वासातिशयेनानन्यया भक्त्याऽयमाग्निः समिध्यते सम्यक्प्रज्वाल्यते । हविश्च अद्भ्या लभ्यते । भगस्य सौभाग्यस्य मूर्धन्युपरि स्थितां अद्भ्यां वचसा वाक्येनाऽऽवेद्यामसि । जनानामग्रे सौभाग्यहेतुः अद्भेति प्रख्यापयामः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

प्रियं अद्भे ददतः । प्रियं अद्भे दिदासतः । प्रियं भोजेषु
यज्वंसु (६) । इदं मे उदितं कृधि, इति ।

हे अद्भ इदानीं ददतो मे प्रियं भवत्वभीष्टं सिध्यतु । इतःपरमपि दातु-

मिच्छतो मे प्रियं भवतु । भोजेषु भोगपरेषु जन्तुषु यज्वसु यजमानेषु च प्रियं भवतु । इदमनन्तरोक्तं यज्वसु मे प्रियमुदितं कृध्यत्यधिकं कुरु ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यथा देवा असुरेषु । श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं कृधि, इति ।

यथा लोके देवा उग्रेष्वसुरेषु श्रद्धां चक्रिरेऽवश्यमेते हन्तव्या इति दृढा-
मिच्छां कृतवन्तः । एवमस्माकं फलभोगेषु तत्साधकेषु यज्वस्वपि प्रियमु-
दितं कुरु ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

श्रद्धां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । श्रद्धा* हृद-
ग्ययाऽऽकृत्या । श्रद्धया हूयते हविः, इति ।

हे देवा इन्द्रादय एते यजमाना वायुगोपाः स्वकीयप्राणरक्षकाः सन्तः
श्रद्धामुपासते सेवन्ते । उक्तार्थ एव स्पष्टी क्रियते—हृदग्यया हृदये भवयाऽऽ-
कृत्या संकल्पक्रियया श्रद्धामुपासतेऽत्यादेरणोपासत इत्यर्थः । हविरपि श्रद्ध-
यैव हूयते ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

श्रद्धां प्रातर्हवामहे (७) । श्रद्धां मध्यंदिनं परि । श्रद्धा*
सूर्यस्य निम्नुचि । श्रद्धे श्रद्धोपयेह मां, इति ।

श्रद्धां श्रद्धारूपां देवीं प्रातर्हवामहे प्रातःकाले समाह्वयामः । तथा मध्यं-
दिनं परि मध्यंदिनसमीपमपि श्रद्धामाह्वयामः । सूर्यस्य निम्नुच्यस्तमयवेलाया-
मपि श्रद्धामाह्वयामः । हे श्रद्धे देवीह कर्मणि मां श्रद्धापय विधासयुक्तं कुरु ।

अथ हविषो याज्यामाह—

श्रद्धा देवानधिवस्ते । श्रद्धा विश्वमिदं

जगत् । श्रद्धां कामस्य मातरम् । हविषा वर्धयामसि, इति ।

इयं श्रद्धा देवी देवानधिवस्ते देवेष्वधिवसति । विश्वं सर्वमिदं जगत्, श्रद्धामयम्, इच्छाविश्वासव्यतिरेकेण कस्यापि व्यवहारस्याभावात् । कामस्य मातरं काम्यमानफलस्योत्पादिकां श्रद्धां देवीमनेन हविषा वर्धयामस्यभिवृद्धां संतुष्टां कुर्मः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ब्रह्मण ऋषभम् ” इति तस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्निया उपमा अस्य विष्टाः (८) । सतश्च योनिमसतश्च विवः, इति ।

येदतज्जगत्कारणं ब्रह्म “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदेतत्प्रथमं सृष्ट्यादौ जज्ञानं जगदाकारेणोत्पद्यमानं सत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि वेनः कमनीय आदित्यो भूत्वा सुरुचः सुष्ठु दीप्यमानः सीमतः पूर्वदक्षिणपश्चिमोदग्दिग्विशेषसाम्ना विभज्याऽऽवरावृणात् । स वेन आदित्यो बुध्न्या बुध्नं मूलं तत्र भवा आकाशवाय्वग्निजलपृथिव्या विष्टा विभज्यावस्थिता अकरोदिति शेषः । तथा सतश्च विद्यमानस्य गिरिनदीसमुद्रादंरसतश्चाविद्यमानस्य योनिं कारणं प्र (णमुप) मा भ्रान्तिरूपं विवर्विवृतवान्सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मितवानित्यर्थः ।

अथ वपाया याज्यामाह—

पिता विराजामृषभां रयीणाम् । अन्तरिक्षं विश्वरूप आविवेश । तमर्कैरभ्यर्चन्ति वत्सम् । ब्रह्म सन्तं ब्रह्मणा वर्धयन्तः, इति ।

योऽयं वेन आदित्यः पूर्वमुक्तः सोऽयं विराजां विशेषेण राजमानानां रयीणां धनानां पिता पालयिता, ऋषभः श्रेष्ठो विश्वरूपः पूर्वाह्णादिषु वसन्तादिषु कालविशेषेषु च बहुरूपस्तादृशोऽयमिदमन्तरिक्षमाविवेश प्रतिदिनं प्रविशति । ब्रह्म सन्तं परब्रह्मस्वरूप एव भूत्वाऽवस्थितं तमादित्यं ब्रह्मणा

मन्त्रेण वर्धयन्तो ब्राह्मणा अर्कैरर्चनीयैरभ्यर्च्यन्त्यभितः पूजयन्ति । तत्र दृष्टान्तो वत्सं यथा दोग्धुकामाः पुरुषा वत्समुपलालयन्त्येवं फलकामा आदित्यमभ्यर्चन्ति ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

ब्रह्मं देवानंजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्षत्रं निर्मितम् । ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना, इति ।

यज्जगत्कारणं ब्रह्म तदेव देवानिन्द्रादीनजनयत् । तथैव तद्ब्रह्मान्यदपि विश्वं सर्वमिदं जगदजनयत् । ब्रह्मणः सकाशात्क्षत्रं निर्मितं क्षत्रियजातिर्मिर्मिता । यत्परं ब्रह्म तदात्मना स्वस्वरूपेणैव ब्राह्मणोऽभवत् । अस्ति हि ब्राह्मणशरीरं परब्रह्मण आविर्भावविशेषः । अत एवाध्यापनादावधिक्रियते ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

अन्तरास्मिन्निमे लोकाः (९) । अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठम् । तेन कोऽर्हति स्पर्धितुम्, इति ।

अस्मिन्ब्रह्मण्यन्तर्मध्य इमे भूरादयो लोका अवस्थिताः । तथैवान्तर्मध्ये विश्वं सर्वमिदं जगत्स्थावरजङ्गमरूपमवस्थितम् । तस्मात्कारणाद्ब्रह्मैव भूतानामाकाशादिष्वमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन श्रेष्ठं प्रशस्तं च । तेन तादृशेन ब्रह्मणा को नामान्यः पुरुषः स्पर्धितुमर्हति । तत्समानस्य स्पर्धा युक्ता । न चास्ति कश्चित्समानः । अत एव श्वेताश्वतरशाखायामभिधीयते—
“ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ” इति ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशत् । ब्रह्मन्निन्द्रप्रजापती । ब्रह्मन् हविश्वा भूतानि । नावीवान्तः समाहिता, इति ।

हे ब्रह्मन् यथोक्ते ब्रह्मणि त्रयस्त्रिंशद्देवाः “ये देवा दिव्येकादश स्थः” इति-
मन्त्रोक्ताः समाहिताः । तथा ब्रह्मन्परब्रह्मण्येव देवस्वामिनाविन्द्रप्रजापती समा-
हितौ । तथा ब्रह्मण्येव विश्वा भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमान्यन्तःसमाहि-
तानि सम्येगवस्थितानि । तत्र दृष्टन्तो नावीवेति यथो समुद्रनद्यादितरणवेलायां
चेतनाचेतनानि वस्तूनि नौमन्येऽवस्थाप्यन्ते तद्वत् ।

अथ हविषो याज्यामाह—

चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नयः । इमं
नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । घृतं
पिन्वन्नजरं सुवीरम् (१०) ।
ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनाम्, इति ।

यथोक्ते ब्रह्मणि चतस्र आशाश्चतुर्विधाः प्राच्यादिदिशः प्रत्यग्नय आहवनी-
याद्याः प्रचरन्तु प्रकर्षेण वर्तन्ताम् । पूर्वस्यां दिश्याहवनीयो दक्षिणस्यां दिश्य-
न्वाहार्यपचनः पश्चिमायां दिशि गार्हपत्य उदिच्यां दिश्याग्नीध्रीयः । तथाविधः
सर्वाधारपरमात्मा नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं प्रजानन्प्रकर्षेणानुसंदधानो नयतु समाप्तिं
प्रापयतु । किं कुर्वन्नजरमविनश्वरं सुवीरं शोभेनापत्यहेतुभूतामिदं घृतमाहुतिरूपं
पिन्वन्पिबन् । किं बहुना, आहुतीनामस्माभिरनुष्ठायमानानां ब्रह्म समिद्धवति
परब्रह्मैव सम्यक्प्रकाशकं भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आ गावो अगमन्ति युपहांमाः” इति । तत्राष्टानामृचां
मध्ये प्रथमामाह—

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन् । सीदन्तु
गोष्ठे रणयन्त्वस्मे । प्रजावन्तीः पुरुषा इह
स्युः । इन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः, इति ।

या एता गावः सन्ति ता आऽगमन्निहाऽऽगच्छन्तु । उतापि च भद्रं कल्याण-
मक्रन्कुर्वन्तु । अस्मदीये गोष्ठे सीदन्तु तिष्ठन्तु । अस्मेऽस्मान्रणयन्तु रमयन्तु ।
इहास्मद्गृहे प्रजावतीर्बहुवत्सोपेताः पुरुषाः श्वेतकृष्णादिरूपेण बहुरूपाः स्युर्भ-

वेयुः । उषस उषःकालात्पूर्वीः पूर्वासु रात्रिष्विन्द्रायेन्द्रार्थं सांनैय्यमाशिरं च दुहानास्तिष्ठन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

इन्द्रो यज्वनं पृणतं च शिक्षति ।

उपेदधाति न स्वं मुषायति ।

भूयो भूयो रयिमिदस्य वर्धयन् ।

अभिन्ने खिले निदधाति देवयुम्, इति ।

यांऽयं यज्वा यागानुष्ठायी यश्च पृणन्यागकाले हविः पूरयन्वर्तते, अथवा गां ददाति तयोरुभयोरर्थं इन्द्रः शिक्षति फलं ददाति । उपेत्युनरपि ददाति । स्वमात्मानं न मुषायति न मुष्णाति । यजमानं प्रति भूयो भूयो ददानोऽपि कदाचिदपि न तिरो भवतीत्यर्थः । अस्य यजमानस्य भूयो भूयः पौनः-पुन्येन रयिभिद्धनमेव कर्षयन्देवयुं देवानात्मन इच्छन्तं यजमानमभिन्ने स्वनिवासस्थाने भेदरहितं खिलं खिलीभूतं यागरहितैरगम्ये निदधाति स्थापयति । स्वकीयलोक एव तं गमयतीत्यर्थः ।

अथ तृतीयाचतुर्थ्याः प्रतीकं दर्शयति—

न तानशन्ति न ता अवा (११), इति ।

“ न तानशन्ति न दधाति तस्करः ” इति तृतीया । “ न ता अवा रेणुककाटोः ” इति चतुर्थी । एतच्चोभयम्—“ उत नः प्रिया ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ पञ्चमीमाह—

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छात् ।

गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्रः ।

इच्छामीदधुदा मनसा चिदिन्द्रम्, इति ।

या गावस्ता भगः सौभाग्यम् । सतीषु हि गोषु क्षीगादिसंपत्तिलक्षणसौ-
भाग्यं भवति । अच्छादच्छा निर्मला गाव एव मे ममेन्द्रः स्वामी । यथा स्वामी
पालयति तथा निर्मला गावो मां पालयन्तीत्यर्थः । तथा गाव एव प्रथमस्य
मुख्यस्य सोमस्याभिषुतस्य भक्षो भजनीयः । सोमो हि दध्यादिश्रपणार्थं गोभ-
जनं करोति । या इमा गावः सन्ति हे जनासो मनुष्यास्ता गाव एव स इन्द्रः ।
इन्द्रो हि गाः पालयति । तस्मादभेदोपचारः । हृदा हृत्कमलनिष्ठेन मनसा
चिन्मनसैव गोरक्षार्थमिन्द्रमिच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह—

यूवं गावो मेदयथा कृशं चित् । अश्लीलं
चित्कृणुथा सुप्रतीकम् । भद्रं गृहं कृणुथ
भद्रवाचः । बृहद्वो वयं उच्यते सभासु, इति ।

हे गावो यूवं कृशं चित्कृशमपि पुरुषं वत्सं वा मेदयथा मेदस्त्विनं पुष्टं
कुरुत । अश्लीलं चिदश्लीलं कुरुष्वमपि पुरुषं सुप्रतीकं कृणुथ घृतादिना पोष-
यित्वा शोभनावयवं कुरुथ । भद्रवाचः कल्याणवाचो गावो गृहं भद्रं कृणुथ
हम्भारवयुक्ताभिर्गोभिर्वत्सैश्च संपूर्णं गृहं रमणीयं भासते । हे गावो वो युष्म-
दीयं वयोऽन्नं क्षरिघृतादिकं सभासु यज्ञशालासु बृहदुच्यते महत्त्वेन
प्रस्तूयते ।

अथ सप्तमीमाह—

प्रजावतीः सूयवसं + रुशन्तीः ।
शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।
मा वः स्तेन ईशत माऽघशंसः ।
परि वो हेती रुद्रस्य वृञ्ज्यात्, इति ।

एता गावः प्रजावतीर्वत्सोपेताः सूयवसं शोभनं तृणादिकं रिशन्तीर्भक्षयन्त्य
इत्यर्थः । सुप्रपाणे सुष्ठु प्रकर्षेण पातुं शक्ये तटाकादौ शुद्धा अपः पिबन्ती-

+ रिशन्तीरिति भाष्यानुरोधेन पाठः ।

विमलं जलं पिबन्त्यो वर्तन्तामिति शेषः । हे गावः स्तेनश्चोरो चो भक्षत युष्मा-
नपहर्तुमीधरो मा भूत् । अवशः सोऽपि पापं शंसति मारय तादृशेऽपि शोभ-
त्सर्जनं करोतीत्यवशंसः सोऽपि वो भक्षत । तथा रुद्रस्य क्रूरस्य देवस्य हेतिसा-
युधं वः परिवृज्याद्युष्माकं परितो वर्जनं करोतु ।

अथाष्टमीमाह—

उपेदमुपपचर्चनम् । आसु गोषूपपृ-

च्यताम् । उपर्षभस्य रेतसि ।

उपेन्द्र तव वीर्ये (१२), इति ।

चरामि कनीयोऽन्यानर्पिता पदानि यज्वंसु हवामहे विष्टा लोकाः तुवीरमर्वा-
पिबन्तीः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयनैतिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

इदं च वक्ष्यमाणं सर्वमुपपृच्यतां सर्षपे युज्यताम् । किं किमिति तदुच्यते—
उपपचर्चनं सर्षपे संपर्कयोग्यतृणादिकमांसु गोषूपपृच्यतां सर्षपे युज्यताम् ।
ऋषभस्य रेतस्युपपृच्यतां गर्भं इति शेषः । हे इन्द्र तव वीर्ये त्वदीये रक्षण-
तामर्थ्यं उपपृच्यतां गाव इति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अहमष्टावन्यशास्त्राकार्थितान्नार्थवेहति ।

देवीं वाचे वेहति स्याच्छ्रद्धे श्रद्धार्थवेहति ॥

ब्रह्म ब्रह्मार्थं ऋषभ आ गाव उपहोमकाः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयसौत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तन्मोऽनुवृत्तेः ।

अष्टमेऽन्वार्थपथादीनां सूक्तान्यभिहितानि । नक्वे द्रुक्कृष्णपथपदीनां सूक्ता-
न्युच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“सूर्याचन्द्रमोभ्यां यमौ धेत्तं च कृष्णं त्रैक्यूपे ”
इति । यमावेकस्मिन्गर्भे सहोत्पन्नौ । तयोः पथोः सूक्ते वपयोः पुरोनुवा-
क्यामाह—

ता सूर्याचन्द्रमसां विश्वभृत्तमा महत् । तेजो वसुमद्रा-
जतो दिवि । सामात्माना चरतः सामञ्चारिणा । यथोक्तं
न ममे जातु देवयोः, इति ।

ययोः सूर्याचन्द्रमसोर्देवयोः संबन्धि व्रतं कर्म जातु कदाचिदपि न ममे
कश्चिदपि मातुं न शक्तः । एतदीयं कर्मैतावता फलेन युक्तमिति न कोऽपि
परिच्छेत्तुं शक्नोति । तौ तथाविधौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि राजतो द्युलोके दीप्येते ।
कीदृशौ विश्वभृत्तमाऽतिशयेन विश्वस्य भर्तारौ पोषकावत एव महन्महान्तौ तेज-
स्तेजस्विनौ वसुमद्भनवन्तौ । सामशब्देन सामभेदाद्युपायेषु चतुर्षु अश्रमोपा-
योऽभिधीयते । तदात्मकौ प्रजापालने सामोपायप्रधानावित्यर्थः । अत एव
सामचारिणौ सामोपायेन सर्वजगदनुग्राहकप्रकाशरूपेण चरन्तश्चित्तौ चरतः
परिभ्रमतः ।

अथ वपयोर्वाज्यामाह—

उभावन्तौ परियात अम्या । दिवो न रश्मीः स्तनुतो
व्यर्णवे । उभा भुवन्ती भुवना कविक्रतू । सूर्या न चन्द्रा
चरतो हतामती, इति ।

उभावन्तौ पृथिव्याः पूर्वः पश्चिमश्चेत्यावसानभागावम्या गत्या परियातः
परिक्रमणं कुरुतो दिवो न दिवीवार्णवे समुद्रसमानेऽन्तरिक्षे रश्मीन्वितनुतः प्रसा-
रयतो भुवना भुवन्ती लोकान्भावयन्तावुत्पादयन्तौ कविक्रतू कविर्मेधावी क्रतुः
कर्ता कवी च तौ क्रतू च कविक्रतू हतामती हता विनाशिता प्राणिनाममति-

रन्धकारनिमित्तमज्ञानं याभ्यां तौ हतामती सूर्या न चन्द्रा सूर्यश्चन्द्रश्चेत्येतावुभौ
चरतः संचारं कुरुतः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पती द्युमद्विश्वविदा उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा
विचक्षणा (१) । विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या । ता
नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता, इति ।

द्युमद्द्युमन्तौ दीप्तिमन्तावुभौ देवौ विश्वविदा सर्वज्ञौ दिवः पती द्युलोकस्य
पालकौ वर्तते । सूर्याचन्द्रमसा सूर्याचन्द्रमसेत्येतावुभौ विचक्षणौ कुशलौ । विश्व-
वारा विश्वेषां शत्रूणां निवारयितारौ वरिवा वरिवस्यमानौ सर्वैः परिचर्यमाणौ
देवौ वरेण्या वरणीयौ मतिमन्तावत्यन्तबुद्धित्युक्तौ महिब्रता महता व्रतेन कर्मणा
युक्तौ । ईदृशौ तावुभौ नोऽस्मानवतं रक्षतम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता । सुवविदा दृशये भूरिरश्मी ।
सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेष दर्शता । मनस्विनोभाऽनुचरतो
नु सं दिवम्, इति ।

विश्ववपरी विश्वस्मिञ्जगति रश्मीनावतारौ विस्तारयितारौ प्रतरणाऽऽपदां प्रक-
र्षणं तारयितारौ तरन्ताऽऽकाशसमुद्रं तरन्तौ सुवविदा स्वर्गस्य लम्भयितारौ
दृशये सर्वलोकस्य दर्शनाय भूरिरश्मी प्रभूतदीप्ती सूर्या हि चन्द्रा सूर्यश्चन्द्रश्चे-
त्येवं प्रसिद्धौ वसु वासयितारौ त्वेष दर्शता दीप्त्या दर्शनीयौ मनस्विना दृढेन
मनसा युक्तावुभा देवावुभौ नु क्षिप्रं दिवं द्युलोकमनुसंचरतः ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अस्य श्रवो नयः सप्त विभ्रति । यावा क्षामा पृथिवी
दर्शति वपुः । अस्मे सूर्याचन्द्रमसाऽभिचक्षे । श्रद्धे कर्मिन्द्र
चरतो विचर्तुरम् (२), इति ।

हे इन्द्र त्वमस्मेऽस्मदर्थं सूर्याचन्द्रमसौ सूर्याचन्द्रमसावभिचक्षेऽभितः कथयसि ।
श्रद्धे श्रद्धार्थं कं सुखार्थं च विचर्तुरं विशेषेण त्वग यथा भवति तथा चरत
एतावुभौ संचरतः । अस्य तवेन्द्रस्य श्रवः श्रवणीयं दर्शतं दर्शनीयं च वपुः
शरीरं सप्त नद्यो गङ्गनायमुनाद्याः सप्तसंख्याकाः सरिता द्यावा क्षमा पृथिवी
क्षामशब्दोऽन्तरिक्षमभिधत्ते, त्रयो लोकाश्च विभ्रति धारयन्ति । अयमर्थः । यदे-
तदानीमिति जलं तदेतदिन्द्रेणोत्पादितत्वादिन्द्रस्य शरीरं तच्च सर्वेषां प्राणिनां
प्रेयत्वाच्छ्रवणीयं दर्शनीयं च तदिदं जलरूपं शरीरं सप्तनद्युपलक्षिताः सर्वा
नद्यः समुद्रास्त्रयो लोकाश्च धारयन्ति । न हि जलमन्तरेण लोकत्रयव्यवहारः
सिध्यतीति ।

अथ हविषो याज्यामाह—

पूर्वापरं चरता माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाऽ-
भिचष्टे । ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः, इति ।

एतौ सूर्याचन्द्रमसौ मायया परमेश्वरस्य शक्त्याऽनुगृहीतौ पूर्वापरं भूमेः प्राक्प-
श्चिमभागौ प्रतिचरतः परिभ्रमणं कुरुतः । शिशू बालकाविव क्रीडन्तावध्वरं
कस्यापि हिंसा यथा न भवति तथा परियातोऽथवाऽध्वरमस्माभिरनुष्ठायमानं
यज्ञं प्राप्नुतः । उभयोर्मध्येऽन्य एक आदित्यो विश्वान् भुवनान्याभिचष्टे सर्वतः
प्रकाशयति । अन्यश्चन्द्रः प्रतिपदादितिथिशुक्लकृष्णपक्षचैत्रादिमासद्वारा, ऋतू-
न्विदधत्पुनः पुनर्जायत उदयं गच्छतीत्यर्थः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ अद्भ्यां वेहतम् ” इति, तस्य पशोः सूक्तं षण्णामृचां
प्रतीकज्ञाने दर्शयति—

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासाः
राजा । यासां देवाः शिवेन मा चक्षुषा
पश्यत । आपो भद्रा आदित्पश्यामि, इति ।

“ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ” इति वपायाः पुरोनुवाक्या । ‘यासां राजा
वरुणः’ इति याज्या । ‘यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षम्’ इति पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्या । ‘शिवेन मा चक्षुषा पश्यत’ इति याज्या । ‘आपो भद्रा धृतमि-

दाप आसुः । इति हविषः पुरोनुवाक्या । ‘ आदित्यश्याम्युत वा शृणोमि ’
इति यज्या । एतत्सर्वं ‘ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तत्र सलिलमुपजुहुयात् ” इति । तत्र पूर्वोक्ते
कर्माणि नासदासीयसूक्तगतैर्मन्त्रैर्जलद्रवणोपहोमाः कर्तव्या इत्यर्थः । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमामृशमाह—

नासदासीञो सदासीनदानीम् । नासी-
द्रजो नो व्योमापरो यन् । किमाव-
रीवः कुह कस्य शर्मन् (३) ।
अन्धः किमासीद्रहनं गभीरम्, इति ।

यदा पूर्वसृष्टिः प्रसीमोत्तरसृष्टिश्च नोत्पन्ना तदानीं सदसती द्व अपि नाभू-
ताम् । नामरूपविक्षिप्तत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं जगत्सच्छब्देनोच्यते । नराविषाणा-
दिसमानं शून्यमसदित्युच्यते । तदुभयं नाऽऽसीत् । किंतु काचिदव्यक्तावस्था-
ऽऽसीत् । सा च विस्पष्टत्वाभावाच्च सती जगदुत्पादकत्वेन सद्भावात्नाप्यसती ।
नो ‘ सदासीदिति ’ यत्संभ्रहेर्लोकं तदेव प्रपञ्च्यते—नाऽऽसीद्रजो रजःशब्देन
सत्त्वस्त्वैर्गुणैर्द्रव्यैश्चैतत् तत्रयं नाऽऽसीत् । नो व्योम, आकाशवाचिना
व्योमशब्देन भूतपञ्चकमुपलक्ष्यते तदपि नाऽऽसीत् । यथोक्तगुणत्रयपञ्चभूतापे-
क्षयाऽपरः पदार्थोऽन्यो गिरिनदीसमुद्रादिको यद्यो दृश्यते सोऽपि नाऽऽसीत् ।
यथा भूतानि नाऽऽस्तद्वद्भौतिकमपि नाऽऽसीदित्यर्थः । अनेन भूतभौतिकगु-
णत्रयनिषेधेन अज्ञाननिषेधः संपन्नः । अण्डाद्वाहिर्महत्तत्त्वाद्यावरणानि
पौराणिका वदन्ति तदेतदावरणजातमाक्षेपवाचिना किंशब्दत्रयेण निषिध्यते ।
आवरणस्य दृष्टिविषयभूतं किंचिदाघ्रियमाणमपेक्षितम् । तत्राण्डाभावात्किमाव-
रीवः किं नाम वस्तु तैरावरणैराघ्रियेत । अतः सावरणकस्यासंभवादावरणमपि
न संभवतीत्यर्थः । कुहोति देशक्षिपः । निमित्ताक्षेपः कस्य शर्मन् इति । कुत्र
देशे कस्य भोक्तुः सुखनिमित्तमिदमावरणं स्यात् , न त्वास्ति तदा कश्चिद्देशो
नापि सुखस्य भोक्ता कश्चिद्विद्यते । अत्र कश्चिन्मन्दोऽवान्तरप्रलयविषयम्

“ आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् ” इति श्रुतिं श्रुत्वा महाप्रलयेऽपि तथाविधं जलमस्तीति भ्राम्यति तद्भ्रमव्युदासाय जलं निषिध्यते । गहनं प्रवेष्टुमशक्यं गभीरमगाधत्वेनावस्थातुमप्यशक्यं यदम्भस्तात्किमासीत्तदपि नाऽऽसीदित्यर्थः ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

न मृत्युर्मृतं तर्हि न । रात्रिया अहं आसी-

त्प्रकेतः । आनीदवातः स्वधया तदेकम् ।

तस्माद्भान्यं न + परः किंच नाऽऽसं, इति ।

तर्हि तस्मिन्महाप्रलयकाले प्राणिनां मृत्युर्नाऽऽसीत्तेषामेवाभावात् । अत एवामृतं जीवनमपि नाऽऽसीत् । रात्रियाः प्रकेतश्चिह्नं चन्द्रनक्षत्रादि, अहः प्रकेतः सूर्यस्तदुभयमपि नाऽऽसीत् । किंतु तत्सर्वोपनिषत्प्रसिद्धभक्तं ब्रह्म वस्तु स्वधया स्वस्मिन्नाश्रितया सर्वजगत्कारणरूपया मायया सहितमानीचक्षितवत् । नात्र चलनं चेष्टा किंतु सद्भावमात्रमित्यभिप्रत्यावातमिति विशेष्यते । वायुरहितं निश्चलमित्यर्थः । तस्मादेकस्माद्ब्रह्मणाऽन्यत्किंच किमपि परमुत्कृष्टं नाऽऽसं नैवाऽऽसीत् । जगतो निषिद्धत्वाच्चिरुष्टं पूर्वमेव निराकृतम् । तस्मादुत्कृष्टं निरुद्धं च किमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं नाऽऽसीत् ।

अथ तृतीयामाह—

तमं आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् । सलि-

लः सर्वमा इदम् । तुच्छेनाभ्वापिहितं यदा-

सीत् । तमसस्तन्माहिना जायतैकम्, इति ।

तमःशब्देन विद्यामायाशक्त्यादिशब्दवाच्यं जगद्विकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते । यथा तमः पक्षार्थानावृणोत्येवमिदमपि ब्रह्मतत्त्वमावृणोतीति तमःशब्देन व्यवहारः । तादृशं जगद्विकारनिष्पादनक्षमं ब्रह्मण्याश्रितं किञ्चित्तम आसीत् । तेन तमसा सर्वं जगद्गूढं यथा मृत्पिण्डे घटो गूढो यथा वा बीजे वृक्षो गूढस्तद्वत् । अत एव प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यम् । तथा च मनुना स्मर्यते—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

तत्र दृष्टान्तः—सलिलमिति यथा वर्षे पतिता वर्षोपलाः सलिलमात्रत्वेनावशि-
ष्यन्ते तथा सर्वे जगदिदं तम आसीन्मोमात्ररूपेणावशिष्टमित्यर्थः । अत्र हि
काणादादयोऽसत्कार्यवादिनः कारणे पूर्वमविद्यमानमेव कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः ।
सत्कार्यवादिनस्तु सांख्यादयः पूर्वं विद्यमानमेव कार्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण
व्यक्ती भवतीत्याचक्षते । तत्र सत्कार्यवादिनां मतमेव तमसा गूढमिति श्रुत्याऽ-
ङ्गीकृतम् । आ समन्ताद्भवत्युत्पद्यत इत्याभूज्जगदन्तर्गतुच्छेनापिहितम् । तच्च-
ज्ञानमात्रेण निवर्त्यत्वान्तत्कारणं मूढाज्ञानं तुच्छं तेनापिहितं प्रलयकाल आच्छा-
दितम् । तादृशं यज्जगदासीन्जगदव्यक्तं सत्पूर्वाकादज्ञानरूपात्तमसः सकाशा-
न्महिना महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेणाजायतोत्पन्नम् । तदिमज्ञानदृष्ट्या जगदाकारेण
भासमानमपि परमार्थत एकं ब्रह्मेव ।

अथ चतुर्थीमाह—

कामस्तदग्र ममवर्तनाधि (४) ।

मनमो रतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुममति +निरविदन् ।

हृदि प्रतीया कवयो मनीषा, इति ।

परब्रह्मसंबन्धिनो मनसः प्रथमं रत आद्यं कार्यं यदासीत्तत्कार्यमग्रे
सृष्ट्यादौ कामो भूत्वाऽधिसमवर्तताऽऽधिक्येनाऽऽविरभूत् । अयमर्थः—यदेतदे-
कमेवाद्वितीयं ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इत्येवंरूपं वस्तु सृष्टेः पूर्वं तमसाऽऽवृ-
त्तासत्तस्य तमोविशिष्टस्य ब्रह्मणः सिसृक्षारूपं यन्मन आदावुत्पन्नं तस्य मनसः
काम एव प्रथमकार्यभूतः पदार्थः । स च काम उपनिषदि स्पष्टमास्नात्—
“ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ” इति । एकोऽद्वितीयरूपोऽहमेव बहुविधो
भवेयम् । तत्रायमुपायः पूर्वमवस्थितमाद्वितीयरूपमनुपमृद्य प्रकर्षेण मायकल्पित-
जगद्रूपेणात्पद्येति तस्य वाक्यस्यार्थः । स च कामः सतो बन्धुरिदानीं
सत्त्वेन प्रतीयमानस्य भूतभौतिकरूपस्य जगताऽसच्छब्दाभिधेये तमस्यव्यक्ते
बन्धनहेतुः । कामो ह्यज्ञानं सर्वं व्यवहारं बध्नाति । यथा निद्राणे पुरुषे समु-
त्पन्ना चित्तवृत्तिर्नानाविधं स्वमव्यवहारं बध्नाति । यथा वा जागरणेऽप्यत्यन्त-

+ निरविन्दमिति पाठो भाष्यानुरोधेन ।

मलभ्ये विषये समुत्पन्ना तृष्णा सुखदुःखपर्यन्तं मनोराज्यरूपं व्यवहारं बध्नाति,
एवमयं परमेश्वरस्य कामो देवतीर्यञ्जनुष्यादिसर्वव्यवहारं बध्नाति । कवयो
विद्वांसो वेदान्तपारं गता हृदि हृदयकमले मनीषा स्वबुद्ध्या प्रतीप्य
विचार्यसित्यव्यक्ते तमसि कामं मत उत्पत्स्यमानस्य जगतो बन्धुं बन्धनहेतुं
निरविन्दन्निश्चितवन्तः । कामस्य सर्वव्यवहारहेतुत्वं वाजसनेयिनः समामनन्ति—
“ अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुषः ” इति । व्यासोऽपि स्मरति—

“ कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् ” इति ।

अस्मदनुभवोऽपि तथा दृश्यते । सर्वो हि पुरुषः प्रथमं किञ्चित्कामयित्वा
तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभते । तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यनुभवासिद्धत्वात्काम
एव सर्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां निश्चयः ।

अथ पञ्चमीमाह—

तिरश्चीनां विततो रश्मिरेषाम् ।

अधस्त्विदामीदुपरि स्विदामीदु ।

रेतोधा आसन्महिमानं आमन ।

स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्नातु, इति ।

रश्मिः सूर्यरश्मिसमानः कश्चित्स्वयंप्रकाशश्चैतन्यपदार्थः । एषां भूतभौतिक-
रूपाणां जगद्वस्तूनां मध्ये तिरश्चीनस्तिर्यग्वर्तमानो विततो व्याप्तः स चैतन्यरूपः
परमात्माऽमीषां पदार्थानामधोभागेऽवस्थितः । किंवापरिभागेऽवस्थितः । स्वि-
च्छब्दौ विकल्पितपक्षद्वयसूचनार्थौ । प्लुतिविचारद्वयोक्तनार्था । अयमभि-
प्रायः । सोऽयं प्रकाशः कश्चित्चैतन्यपदार्थः सर्वेषां वस्तूनां मध्ये पर्यालोच्य-
मानो दीर्घतन्तुवत्तिर्यग्भूतो व्याप्यावभासते । अधः पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यव-
भासते । उपरि पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते । तस्मादध ऊर्ध्वं मध्ये च भास-
मानत्वादेकैवावस्थित इति वक्तुमशक्यः । यथा घटस्थोपादानभूतो मृत्पिण्डो
घटस्थाधऊर्ध्वमध्यभागेषु सर्वेष्वनुवर्तते, एवं तत्तत्पदार्थोपादानानि तत्तत्कार्येषु
व्याप्यैव वर्तन्ते । एवमयं परमात्माऽपि स्वकार्येषु व्याप्य वर्तमानः सन्ध
आत्मीयैवेव वोपर्यासीदित्येव वा निश्चेतुमशक्य इति । सर्व एते पदार्था
भूतभौतिकरूपाः पूर्वोक्तस्य विततरश्मिरूपस्य स्वप्रकाशचैतन्यस्य रेतोधाः

साररूपधारिण आसन् । तत्र चिदेकरसस्य हि वस्तुनः सद्रूपं सारं तच्च सर्वे पदार्था धारयन्ति, अस्तीत्येवं स्वरूपेणैव सर्वेषामवभासमानत्वात् । ते च सद्रूप-धारिणः सर्वे महिमानो गिरिनद्यादिरूपेण महान्त आसन् । एवं स्वर्वाशब्द-वाच्यमायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी शक्तिरवस्तादभ्रं कारणम् । प्रयतिः । सा शक्तिः प्रयतते यस्मिन्परमात्मानि सोऽयं शक्तिप्रयत्नाधारः पर-मात्मा प्रयतिः । स च परस्तात्परममुत्तमं कारणम् । तावेतौ शक्तिपरमात्मानावेव जगत्कारणभूतौ प्रकृतिपुरुषाविति शास्त्रेषु व्यपदिश्येते ।

अथ षष्ठीमाह—

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता
कुत इयं विमृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनाय
(५) । अथा को वेद यत आ बभूव, इति ।

अत्र केचिदागममुपेक्ष्य स्वस्वबुद्धिबलादन्यथाऽन्यथोत्प्रेक्षन्ते । तथा हि—पर-माणवो मूलकारणमिति काणादगौतमादयो मन्यन्ते । स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलकारणमिति कपिलप्रभृतयः । शून्यादितो जगदुत्पत्तिरिति माध्यमिकाः । जगतः कारणमेव नास्ति स्वभावत एवावतिष्ठत इति लोकायतिकाः । ते सर्वेऽपि भ्रान्ता एव । कोऽद्धा वेद जगत्कारणं को नाम पुरुषः साक्षादवगच्छति । अमवगत्य च क इह प्रवोचत्स्वयमदृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमीदृगिति वक्तुं शक्नोति । कोऽयमत्र वक्तव्यांश इति चेदुच्यते—इयं विविधा सृष्टिः कुत आ-जाता कस्मादुपादानकारणात्सर्वत उत्पन्ना पुनरपि कुतो निमित्तादुत्पद्येति तदि-दमुपादानं निमित्तं च वक्तव्यम् । तच्च वक्तुमशक्यम् । कुतोऽशक्तिरिति चेदु-च्यते—किं देवा एतद्ब्रूयुः, उतान्यः कश्चिन्मनुष्यः । न तावद्देवा वक्तुं शक्तास्ते तस्य जगतो विसर्जनाय विविधसृष्टेरर्वागेव विद्यन्ते । न तु सृष्टेः पूर्वं ते सन्ति । यदा देवानामपीदृशी गतिस्तदानीं यतो जगदावभूव तत्कारणं वक्तु-मन्यः को वा वेद । देवाश्च मनुष्याश्च सृष्टेः प्रागवस्थां न तावत्प्रत्यक्षेण पश्यन्ति तदानीं स्वयं(स्वेषा)मेवाभावात् । नाप्यनुमातुं शक्तास्तद्योग्ययोर्हेतुदृष्टान्त-योरभावात् । तस्मादतिगम्भीरमिदं परमार्थतत्त्वं वेदैकसमधिगम्यमित्यभिप्रायः ।

अथ सप्तमीमाह—

इयं वि॒सृष्टि॒र्यत॑ भा॒वभू॒व । यदि॑ वा द॒धे
यदि॑ वा न । यो अ॒स्याध्य॑क्षः पर॒मे
व्यो॑मन् । सो अ॒ङ्गं वे॒द यदि॑ वा न वे॒द, इति॑ ।

इयं दृश्यमाना भूतभौतिकरूपा विविधा सृष्टिर्यत उपादानकारणादावभूव
सर्वत उत्पन्ना तदुपादानकारणं यदि वा किञ्चित्स्वरूपं धृत्वाऽवातिष्ठते यदि वा
तस्य स्वरूपमेव नास्ति तमिमं निर्णयं यो परमेश्वरोऽस्य जगतोऽध्यक्षः स्वामी
सो अङ्गं वेद स एव वेद यदि वा सोऽपि न वेद । ईशित्वीशितव्यादिलौकि-
कव्यवहारदृष्ट्या सो अङ्गं वेदेत्युक्तम् । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवात्तत्केऽं कं
पश्येत् ” इत्यादिसर्वव्यवहारातीतपरमार्थदृष्ट्या यदि वा न वेदेत्युक्तम् । अतो
मनुष्यादिषु तद्वेदनशङ्कणऽपि दूरापेता ।

अथाष्टमीमाह—

किं॑स्वि॒द्वनं॑ क उ स वृ॒क्ष आ॑सीत् ।
यतो॑ द्यावा॑पृथि॒वी नि॑ष्ठत॒क्षुः । मनी॑षिणो
मन॑सा पृ॒च्छते॒दु तत् । यद॒ध्यति॑ष्ठद्भुव॒-
नानि॑ धा॒रयन्॑, इति॑ ।

लोके हि गृहं चिकीर्षुः पुमान्वनं गत्वा तत्र कञ्चिद्वृक्षं छित्त्वा तदीयैः काष्ठै-
र्गृहं निर्मिमीते । तद्दृष्टान्तेनात्रापि यतो यस्माद्नजन्त्याद्वृक्षादद्यावापृथिवी द्युल्लो-
कभूलोकौ निष्ठतक्षुस्तक्षणेन निर्मितारो निर्मितवन्तः । तादृशं वनं किंस्विद्भवेत् ।
कश्च तादृशः स वृक्ष आसीत् । हे मनीषिणो बुद्धिमन्तो मनसा स्वकीयेन विचार्य
तदिदमर्थद्वयमाचार्यसमीपे पृच्छत । किञ्च यत्कारणभूतं वस्तु भुवनानि सर्वा-
नि धारयन्नध्यतिष्ठन्नियमनमकरोत्तदिदं तदपि वस्तु पृच्छत ।

अथ नवमीमाह—

ब्र॒ह्म वनं॑ ब्र॒ह्म स वृ॒क्ष आ॑सीत् (६) ।

यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः । मनीषिणो
मनसा विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि
धारयन्, इति ।

यदुक्तं मनीषिणां प्रश्नत्रयं तस्याऽऽचार्य उत्तरं ब्रूते । यस्माद्वनजन्याद्वृक्षाद्-
द्यावापृथिव्यौ निर्मिते तद्वनस्थानीयं तद्वृक्षस्थानीयं ब्रह्मैव । तस्य सर्वशक्तित्वात् ।
यस्योत्पाद्यस्य या सामर्थ्यपक्षिता सा सर्वा तस्मिन्विद्यते । तदेव ब्रह्म सर्वाणि
भुवनानि स्वस्मिन्धारयति नियमयति च । हे मनीषिण आचार्योऽहं मनसा
निश्चित्य वो युष्मभ्यं विब्रवीमि विविधमुत्तरं ब्रवीमि ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ भगाय वाशिताम् ” इति । गर्भधारणयोग्या वाशिता ।
तस्य पशोः सूक्तस्य वषायाः पुरोनुवाक्यामाह—

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे । प्रातर्मित्रावरुणा प्रात-
रश्विना । प्रातर्भगं पुषणं ब्रह्मणस्पतिम् । प्रातः सोममुत
रुद्रं हुवेम, इति ।

प्रातःकालेऽन्यादीन्देवानाह्वयामः । प्रतिदेवं वाक्यभेदेन प्राधान्यद्योतमाय
प्रातःशब्दावृत्तिः । यत्राऽऽवृत्तिर्नास्ति तत्राप्यावृत्तिरुच्येया ।

अथ वषाया याज्ममाह—

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम । वयं पुत्रमदित्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुगश्चित् (७) । राजाचिद्यं भगं
भक्षीत्याह, इति ।

प्रातःकाले जितं जययुक्तमुग्रं वैरिषु तीव्रं भगं देवं हुवेमाऽऽह्वयामः । कीदृ-
शमदितेः पुत्रमादित्यं य आदित्यो विशेषेण जगतो धारयिता तमिति पूर्वत्रा-
न्वयः । आध्रश्चिद्वरिद्रोऽपि यं देवमभिमतप्रदं मन्यमानो भगं देवं भक्षीत्याह
भजनं करोमीति ब्रूते तथा तुराश्चित्कार्येषु त्वरमाणोऽपि यं भगं कार्यसाधकं
मन्यमानो भजेयेति ब्रूते तथा राजाचिद्राजाऽपि यं भगं राज्यसाधकं मन्यमानो
भजेयेति ब्रूते तं भगमाह्वयाम इति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

भग प्रणे॒त॒भ॒ग॒ सत्य॑राधः । भ॒ग॒मां धिय॑मु-
दे॒व द॑द॒न्नः । भ॒ग प्र णो॑ जन॒य गो॑भि-
र॒श्वैः । भ॒ग प्र नृ॑भिर्नृ॒वन्तः॑ स्याम, इति ।

हे प्रणे॒तः प्र॒कर्षे॑ण नेतुं कुशल हे भ॒ग दे॒वास्मा॑न्क॒र्माणि॑ प्र॒णये॑ति शेषः । हे सत्य॑राधः सत्य॒धन॑ भ॒गदे॒वास्मभ्यं॑ धनं देहीति शेषः । हे भ॒ग नो॒ऽस्मभ्य॑मिमां धियं दद॑त्कर्मानुष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन्नुदवोत्कर्षेण रक्ष । हे भ॒गदे॒व नो॒ऽस्मान्गो॑भि-
र॒श्वैः प्र॒जन॑य तद्युक्ता॒न्कुर्वि॑त्यर्थः । हे भ॒ग त्वत्प्र॑सादाद्वयं नृ॒भिः पुत्र॑पौत्रादिभिः पुरुषैर्नृ॒वन्तः पुरु॑षवन्तः स्याम ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

उ॒ते॒दा॒नीं भ॑गवन्तः स्याम । उ॒त प्र॑पि॒त्व उ॒त
म॒ध्ये अ॒ह्वा॒म् । उ॒तो॒दि॒ता म॑घव॒न्म-
य॑स्य । व॒यं दे॒वानां॑ सु॒मतौ॑ स्याम, इति ।

उ॒ते॒दा॒नीम॑स्मिन्क॒र्माकाले॑ऽपि भ॒गवन्तो॑ऽनेन भगेन दे॒वेन यु॑क्ताः स्याम । उ॒त प्र॑पि॒त्वे साय॑ंकालेऽपि, उ॒ताह्वां म॒ध्ये म॒ध्याह्न॑कालेऽपि, उ॒तो॒दि॒तो॒द्ध्यकाले॑ऽपि भगेन दे॒वेन यु॑क्ताः स्याम । हे म॑घव॒न्दे॒व व॒यं सूर्य॑स्य तव सु॒मतौ॑ स्यामानुग्रह-
बुद्धौ तिष्ठेम ।

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

भ॒ग ए॒व भ॑गवो॑ अस्तु दे॒वाः (८) । तेन॑ व॒यं
भ॒गव॑न्तः स्याम । ते त्वां भ॒ग सर्व॑ इज्जो-
ह॒वीमि॑ । स नो॑ भ॒ग पुर॑ ए॒ता भ॑वे॒ह, इति ।

हे दे॒वा भ॑गाख्यो दे॒व ए॒व भ॑गवानस्तु सौभाग्यवान्भवतु तेन दे॒वेन भ॑ग-
वन्तः सौभाग्य॑वन्तः स्याम । हे भ॑गाख्यदे॒व ते तादृशं त्वां सर्व॑ इत्सर्व ए॒व
लोको॑ जोहवीम्याह्वयतीत्यर्थः । हे भ॒गदे॒व स त्वमिहा॑स्मिन्क॒र्माणि॑ नो॒ऽस्माकं॑
पुर॑ ए॒ता पुरतो॑ गन्ता भव ।

अथ हविषो याज्यामाह—

समध्वरायोपसो नमन्त । दधिकावेव शुचये
पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः ।
रथमिवाश्वा वाजिन आवहन्तु, इति ।

अस्य भगदेवस्य प्रसादादुपसो उषःकालदेवता अध्वराय यज्ञनिष्पत्त्यर्थं
सनमन्तः समनमन्त । तत्र दृष्टान्तो दधिकावेत्यश्वस्य नाम । अथो यथाऽऽधान-
काले शुचयेऽग्निनिष्पत्तये पदायाऽऽहवनीयायतने संभाराणामुत्तरतः पादेनाऽऽ-
क्रमणाय संप्रामोति तथैवोषःकालदेवता अपि प्राप्नुवन्तु । अन्योऽपि दृष्टान्त
उच्यते—वाजिनो वेगवन्तोऽथा यथा रथमावहन्ति, तथा नोऽर्वाचीनमस्माकम-
भिमुखं वसुविदं धनस्य लब्धारं भगदेवमावहन्तिवह कर्मण्यनयन्तु ।

अथ हविष एव विकल्पितां याज्यामाह—

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासः । वीरवतीः सद्यमु-
च्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीनाः । यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नः (९), इति ।

विचक्षणा विचतुरः शर्मचीधविसर्जनाय ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्तुर-
श्चिदेवाः प्रपीना एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽऽध्वर्युके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वावतीर्बहुभिरधैर्युका गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युका वीरवतीः पुत्रपौत्रादिभि-
र्वीरैर्युका भद्राः कल्याणरूपा घृतं दुहाना घृतक्षीरादिद्रव्याणि संपादयन्त्यो
विश्वतः प्रपीनाः सर्वमपि जगत्प्रकर्षणाऽऽप्याययन्त्य उषासो यथोक्तगुणविशिष्टा
उषःकालदेवता भगस्य प्रसादात्सदं सदनं कर्मानुष्ठानस्थानं प्रत्युच्छन्तु प्रभातं
कुर्वन्तु । हे उषासो यूयं स्वस्तिभिः क्षेमरूपैः फलप्रदानैर्नोऽस्मान्पात रक्षत ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ता सूर्येति पशुद्वेष्टे चन्द्रसूर्याख्यदेवते ॥ १ ॥

हिरण्याद्भ्यो वेहति स्यान्नासत्तत्रोपहोमकः ।

प्रातरग्निमिति प्रोक्तं पशुद्वेष्टे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्येऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

पीवोऽन्नान्ते शुक्रासः सोमो धेनुमिन्द्रस्तरस्वाञ्छुचिमा देवो वातु
सूर्यो देवीमहमस्मि ता सूर्याचन्द्रमसा नवं ।

पीवोऽन्नामग्ने त्वं पार्यानाधृष्यः शुचिं नु स्तामं विश्रयमाणो दिवो
रुक्मोऽन्नं प्राणं ता सूर्याचन्द्रमसा नवं सप्ततिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणेऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयः

काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्बीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्येऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरह-

रिहरभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

समाप्तोऽयं द्वितीयः काण्डः ॥ २ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० २ अध्याय० ८ (१६) अनु० ९ (१५६) ।

(भाष्यक्रमेण—कां० २ प्रपा० ८ (१६) अनु० ९ (१५६) ।

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयं काण्डम् ।

तत्र प्रथमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

प्रथमऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेभ्रयोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रादिकं कर्म द्वितीये काण्डे ईरितम् ।

नक्षत्रेष्ट्यादिकं कर्म तृतीये त्वथ वक्ष्यते ॥ २ ॥

आद्ये प्रपाठके पूर्वभागे याज्यानुवाक्यकाः ।

क्रमेणेष्विषु वर्ण्यन्त उत्तरस्मिन्स्तदिष्टयः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमानुवाके देवनक्षत्राणां याज्यानुवाक्यास्तद्विभागश्च ब्राह्मणे (का०
१ प्रपा० ५ अनु० २) सामाम्नातः “कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे उत्तमम् ।
तानि देवनक्षत्राणि । अनुराधाः प्रथमम् । अपभरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्ष-
त्राणि ” इति । तत्र देवनक्षत्रेषु प्रथमस्य पुराणुवाक्यामाह—

हरिः ३५ ।

अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमासां विचक्षणम् । हविगमं जुहोतन, इति ।

योऽयं कृत्तिकानक्षत्रस्य देवतारूपोऽग्निः स नोऽस्मान्पातु । याश्च सप्त
कृत्तिका अम्बादुलेत्येवमाद्यास्तद्रूपं यन्नक्षत्रं तदप्यस्मान्पातु । कीदृशं नक्षत्रं
देवं द्योवमानमिन्द्रियमिन्द्रियप्रदम्, आसां कृत्तिकानां तदुपलक्षितस्याग्रेऽश्वाऽऽ-
सम्, आस्ये मुखे विचक्षणं विविधप्रकाशसाधनमिदं हविर्जुहोतन ह ऋत्विग्य-
जमाना जुहुत ।

तत्रैव याज्यामाह—

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । यस्येमा

विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभिसंव-
सानः । अग्निर्नो देवः सुविते दधातु, इति ।

यस्याग्ने रश्मयो ज्वाला भान्त दीप्यते यस्य चाग्नेः केतवो ध्वजस्था-
नीया धूमा भावि । सर्वा देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि विश्वा निरवशेषाणीमा,
इमानि भुवनानि यस्याग्नेरधीनानि सोऽग्निर्देवः कृत्तिकाभिः सप्तभिरभिसंवसा-
नोऽभित आत्मानमाच्छादयन्नोऽस्मान्सुविते सुष्टुप्राप्ते कर्मफले दधातु स्थापयतु ।

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोनुवाक्यामाह—

प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा बृहती
चित्रभानुः (१) । सा नो यज्ञस्य सुविते
दधातु । यथा जीवेम शरदः सुवीराः, इति ।

प्रजापतेः पत्नी पालयित्री रोहिणी वेत्वदं हविर्भुङ्क्ताम् । कीदृशी रोहिणी
विश्वरूपा स्वेनोत्पाद्यैर्विश्वैर्बहुमी रूपरूपेता बृहती परिवृढा चित्रभानुर्विचित्र-
दीप्तिः सा रोहिणी नोऽस्मानस्य यज्ञस्य संवन्धिनि सुविते सुष्टुप्राप्ते कर्मफले
दधातु स्थापयतु । सुवीराः पुत्रपौत्रादिसहिता वयं शरदो बहून्संवत्सरान्यथा
जीवेम तथा करोतु ।

अथ तत्रैव याज्यामाह—

रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात् । विश्वा रूपाणि
प्रतिमोदमाना । प्रजापतिः हविषा वर्ध-
यन्ती । प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम्, इति ।

सा रोहिणी देवी पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदगादुदयं प्राप्सवती । किं कुर्वती
विश्वा रूपाणि रूपवतः सर्वान्भावान्प्रतिमोदमाना प्रत्येकं मोदयन्ती प्रजापतिं च
हविषा वर्धयन्ती पोषयन्ती देवानां प्रिया प्रीणयित्री यज्ञमस्माकमुपयात्वागच्छतु ।

अथ तृतीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोनुवाक्यामाह—

सोमो राजा मृगशर्षिण आगन् । शिवं नक्षत्रं
प्रियमस्य धाम । आप्यायमानो बहुधा जनेषु ।
रेतः प्रजां यजमाने दधातु (२), इति ।

योऽयं सोमो राजा सोऽयं मृगशीर्षेण नक्षत्रेण सहाऽऽगन्नागच्छतु ।
यच्छिवं कल्याणतरं मृगशीर्षं नक्षत्रं तदस्य सोमस्य प्रियं धाम स्थानं, स च
सोमो जनेषु यजमानेषु बहुधा बहुभिः प्रकारैराप्यायमानोऽतिवृद्धिं संपादयन्का-
रणरूपं रेतः कार्यरूपां प्रजां च यजमाने दधातु स्थापयतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

यने नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियं राज-
न्प्रियतमं प्रियाणाम् । तरपै ते सोम हविषा
विधेम । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे, इति ।

हे राजन्सोम ते तव संबन्धि मृगशीर्षाख्यं प्रियं प्रीतिहेतुभूतं यन्नक्षत्रमस्ति
तत्प्रियाणां वस्तूनां मध्येऽतिशयेन प्रियं प्रियहेतुम् । हे सोम तरपै नक्षत्राय
ते तुभ्यं च हविषा विधेम परिचरेम । नोऽस्पदयाय द्विपदे मनुष्याय शं
सुखहेतुरेधि भव । चतुष्पदे पशवे च शं भव ।

अथ चतुर्थस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति । श्रेष्ठो देवानां
पतिरग्नियानाम् । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम ।
मा नः प्रजाः शिरिषन्मात वीरान्, इति ।

योऽयं रुद्रो देवः सोऽयमार्द्रया नक्षत्रेण सह प्रथमानः प्रसिद्धः सचेत्यस्म-
द्यज्ञं प्राप्नोत् । कर्कटशो रुद्रो देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽग्नियानां गवां पतिः स्वाम्यस्य
रुद्रस्य संबन्धि नक्षत्रमार्द्राख्यं हविषा परिचरेम । स चास्माकं प्रजां पुत्रादिकं
मा [रो]रिषन्मा हिंसोत् । उतापि च वीराञ्छूलभृत्यानपि मा [री]रिषत् ।

तत्र याज्यामाह—

हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु । आर्द्रा नक्षत्रं जुष-
ताः हविर्नः (३) । प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा ।
अपाघशस्त्रं नृदतामरतिम्, इति ।

रुद्रस्य हेतिरामुधं नोऽस्मान्गरेवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । तदीयमार्द्राख्यं नक्षत्रं

नोऽस्मदीयं हविर्जुषताम् । अथ तौ रुद्र आर्द्रा चोभौ नोऽस्मदीयानि विश्वा
सर्वाणि दुरितामि प्रमुञ्चमानौ विनाशयन्तावघ्नं समस्मदीयस्य पापस्य शंसकं
निन्दकमगातिं शत्रुमपनुदतां निराकुरुताम् ।

अथ पञ्चमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

पुनर्नो देव्यदितिः स्पृणातु । पुनर्वसू नः पुनरेतां
यज्ञम् । पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्वे । पुनः पुनर्वो
हविषा यजामः, इति ।

अदितिर्देवी नोऽस्मान्पुनः स्पृणातु भूयो भूयः प्रीणयतु । तदीयनक्षत्रदेहौ
द्वौ पुनर्वसूनामानौ नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रति पुनरेतां भूयो भूय आगच्छताम् ।
देवाश्च सर्वे नोऽस्मानभिलक्ष्य पुनर्यन्तु भूयो भूयः प्राप्नुवन्तु । वो युष्मानदिति-
प्रभृतीन्वयं पुनः पुनर्हविषा यजामः ।

तत्रैव याज्यामाह—

एवा न देव्यदितिर्नर्वा । विश्वस्य भर्त्री जगतः
प्रतिष्ठा । पुनर्वसू हविषा वर्धयन्ती । प्रियं देवानाम-
प्येतु पाथः (४), इति ।

अदितिर्देवी देवानां प्रियं पाथ इदं हविरप्येतु प्राप्नोतु । कीदृश्येवाऽऽगमन-
शीला । नकारः पुनर्वसुभ्यां सह समुच्चये वर्तते । अनर्वाऽर्वाचीनेन पापेन
रहिता विश्वस्य भर्त्री पोषयित्री जगतः प्रतिष्ठाऽऽधारभूताऽनेन हविषा पुनर्वसू
नक्षत्रदेहौ वर्धयन्ती ।

अथ षष्ठस्य पुरोनुवाक्यामाह—

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यं नक्षत्रमभि
संबभूव । श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो
नू सर्वा अभयं नो अस्तु, इति ।

अयं बृहस्पतिर्जायमान एव प्रथममादौ तिष्यं नक्षत्रमभिलक्ष्य तत्र प्रीति-

युक्तः सन्तंबभूवोत्पन्नः । कीदृशो देवानां मध्ये श्रेष्ठः पृतनासु परकीयसेनासु जिष्णुर्जयशीलस्तस्य बृहस्पतेः प्रसादात्सर्वा दिशो नु सर्वास्वपि दिक्षु नोऽस्माकमभयमस्तु ।

तच्चैव याज्यामाह—

तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृहस्पतिर्नः परि-
पातु पश्चात् । वार्धेतां द्वेषा अभयं कृणुताम् ।
सुवीर्यस्य पतयः स्याम, इति ।

योऽयं तिष्यो नक्षत्रविशेषः सोऽयं नोऽस्मान्पुरस्ताद्वात्ये परिपातु । उतापि च मध्यतो यौवनेऽपि परिपातु । अयं बृहस्पतिर्नोऽस्मान्पश्चादन्ते वार्धके परिपातु । किंच तौ तिष्यबृहस्पती द्वेषौ द्वष्टृन्गवून्वाधेताम् । अस्माकमभयं कृणुताम् । तयोः प्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्यस्य पतयः पालकाः स्याम ।

अथ सप्तमस्य पुराणवाक्यामाह—

इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम् । + आश्रेषा येषामनु-
यन्ति चेतः (५) । ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः
सर्पासो हवमागमिष्ठाः, इति ।

सर्पेभ्यो नक्षत्रदेवेभ्य इदमस्मदीयं हविर्जुष्टं प्रियमस्तु । येषां सर्पदेवानां चेत आश्रेषा नक्षत्रदेहा अनुयन्त्यनुवर्तन्ते । ये सर्पा देवा अन्तरिक्षं पृथिवीं च क्षियन्त्यधिवसन्ति ते सर्पासः सर्पाख्या देवा नो हवमस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागमिष्ठा अतिशयेनाऽऽगन्तारः सन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह—

ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं दूर्वामनुसंचरन्ति ।
येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामम् । तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमञ्जु-
होमि, इति ।

येऽप्यन्ये सर्पाः सूर्यस्य रोचने मण्डले वर्तन्ते, ये च दिवं देवीं द्युलोक-
रूपां देवतामनुसंचरन्ति, आक्षेपा नक्षत्रदेहा येषां सर्पदेवानां काममनुयन्ती-
च्छामनुवर्तन्ते, तेषां सर्पेभ्य आक्षेपोदेवो यो मधुमन्मधुरं हविर्जुहोमि ।

अथाष्टमस्य पुरानुवाक्यामाह—

उपहृताः पितरो ये मघासु । मनोजवसः सुकृतः सुकृताः ।

ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुष-
न्ताम् (६), इति ।

ये पितरो मघासु नक्षत्रतनुषूपहृता अनुज्ञाताः । कीदृशा मनोजवसो मनो-
वेगाः सुकृतः सुष्ठु कर्तुं शक्ताः सुकृत्याः शोभनेन कृत्येन युक्तास्ते पितरो
नक्षत्रे मघारूपे निमित्तभूते सति नो हवमागमिष्ठा अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यतिशये-
नाऽऽगन्तारो भवन्तु । ते पितरोऽद्य समवाः स्वधाभिर्यज्ञैः प्रयतं शुद्धं संस्कृतं
यज्ञं जुषन्ताम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः

क्षियन्ति । याँश्च विद्म याँ उँ च न प्रविद्म । मघासु

यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम्, इति ।

ये पितरः शास्त्रोक्तसंस्कृतेनाग्निना दग्धा ये च तद्विपरीताये चान्ये पितरोऽमुं
लोकं क्षियन्ति रश्मिमधिवसन्ति, याँश्च पितृभ्यं विद्म यानु च यानाग्न्या-
न्पितृन्वयं न प्रविद्म ते सर्वे पितरो मघासु निमित्तभूतासु सुकृतं संस्कृतं यज्ञं
जुषन्ताम् ।

अथ नवमस्य पुरानुवाक्यामाह—

गवां पतिः फल्गुननिमासि त्वम् । तदर्यमन्वरुण मित्र

चारु । तं त्वा वयं सनितारं सनीनाम् । जीवा जीव-

न्तमुपसंविशेम, इति ।

वरुणो दुरितानां निवारको मित्रः सर्वेषां हितकार्यत एव चारुः समी-

चीनस्तादृशं हेऽर्यमस्त्वं गवां पतिः पालकोऽसि । तथा फल्गुनीनां नक्षत्रदेहाना-
मपि पालकोऽसि । तत्तस्मात्कारणात् तं त्वा तादृशं त्वां वयं जीवा जीवनार्थिन उप-
संविशेम संप्राप्नुयाम । कीदृशं त्वां सनीनां सनितारं दातव्यानां धनानां दाता-
रम्, अत एव जीवन्तं समीचीनेन जीवनेनोपेतम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता । यस्य देवा
अनुसंयन्ति चेतः (७) । अर्यमा राजाऽजर-
स्तुर्विष्मान् । फल्गुनीनामृषभो रोग्वीति, इति ।

येनार्यम्णेभानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संजिता सम्यग्जितानि वर्गाकृ-
तानि देवाः सर्वे यस्यार्यम्णश्चेतोऽनुसंयन्त्यनुवर्तन्ते सोऽभ्यमर्यमा रोग्वीत्यस्मदनु-
ग्रहाय देवलोके घोषं करोति । कीदृशोऽर्यमा राजा दीप्तिमानजरो जगरहित-
स्तुर्विष्मान्वाद्धिमान्फल्गुनीनामृषभः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेहानां गोसदृशानां वृषभस-
दृशः स्वामी ।

अथ दशमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

श्रेष्ठो देवानां भगवो भगामि । तत्त्वां विदुः
फल्गुनीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्रम-
जरं सुवीर्यम् । गोमदश्ववदुप संनुदेह, इति ।

हे भगवो ज्ञानवैराग्यादिषड्गुणयुक्त हे भग भगाख्यदेव त्वं देवानां मध्ये श्रे-
ष्ठोऽसि । तत्तस्मात्कारणात्फल्गुनीरुत्तरफल्गुन्याख्या नक्षत्रदेहास्त्वां विदुः स्वामि
त्वेनालभन्त । तस्य तव माहात्म्यं वित्तात्त्वमेव विद्धि जानीहि । इहास्मिन्कर्मण्य-
स्मभ्यमस्मदर्थं क्षत्रं बलमुप समीपे संनुद सम्यक्प्रेरय । कीदृशं क्षत्रमजरं जरया
शैथिल्येन रहितं सुवीर्यं शोभनैर्वीर्यैः पुत्रादिभिरुपेतं गोमद्वहुगोयुक्तमश्ववत्प्रज-
स्ताभ्योपेतम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

भगो ह दाता भग इत्प्रदाता । भगो देवीः
फल्गुनीराविवेश । भगस्थेत्तं प्रसवं गर्भेम ।

यत्र देवैः सधमादं मदेम (८), इति ।

योऽयं भगव्यो देवः स एव धनधान्यादीनां दाता । किंच भग एव प्रदाता प्रकृष्टानां मणिमुक्तादीनां दाता । स भगो देवीर्योतमाना नक्षत्ररूपा उत्तराः फल्गुनीराविवेश स्वामित्वेन प्रविष्टवान् । तस्माद्भगस्येत्तस्यैव भगदेवस्य तं प्रसवमनुज्ञां गेमम गम्यास्म । यत्र यस्मिन्प्रसवे सति देवैः सधमादं मदेम सह हर्षं प्राप्नुयाम तं प्रसवं गमेमेति पूर्वत्रान्वयः ।

एकादशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

आयातु देवः सवितापयातु । हिरण्ययेन
सुवृता रथेन । वहन्हस्तं सुभगं विदम-
नापसम् । प्रयच्छन्तं पपुर्णिं पुण्यमच्छं, इति ।

योऽयं सविता देवः सोऽयमिह कर्मण्यायातु सवितोपयातु च । उपगमनं नाम स्नेहातिशयेन समीपप्राप्तिः । किं कुर्वन्हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन सुवृता शोभनवृत्तिकेन रथेन हस्तं हस्ताख्यं नक्षत्रं वहन्कीदृशं हस्तं सुभगं सौभाग्ययुक्तं विद्वानापसं विदितेन कर्मणा युक्तं प्रयच्छन्तमभिमतफलानि ददतं पपुर्णिं कामानां पूरयितारं पुण्यं पावनमच्छाऽऽभिमुख्येन वर्तमानम् ।

तत्रैव वाज्यामाह—

हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः ।
दक्षिणेन प्रतिगृम्णीम एनत् ।
दातारमथ सविता विदेय । यो
नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम्, इति ।

अयं हस्ता नक्षत्रविशेषोऽमृतं विनाशराहितं वसीयोऽतिश्रेष्ठं धनं प्रयच्छतु । वयमप्येनद्धनं दक्षिणेन हस्तेन पूजितेन प्रतिगृम्णीमः । यः सविता हस्ताय हस्तनक्षत्रार्थं नोऽस्मदीयं यज्ञं प्रसुवात्यनुजानाति तं सवितारं धनस्य दातारमद्यास्मिन्कर्मणि विदेय लभेय ।

अथ द्वादशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् ।

सुभ०भंसं युवति० रोचमानाम् ।

(९) । निवेशयन्नमृतान्मर्त्या०श्च ।

रूपाणि पि०शन्भुवनानि विश्वा, इति ।

अयं त्वष्टा देवश्चित्राख्यं नक्षत्रमभ्येत्याभिमुख्येन गच्छति तथा सहैकी भवति । कीदृशीं चित्रां सुभंसं शोभनेन भंससा जघनप्रदेशेन युक्तां युवतिं यौवनयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् । किं कुर्वन्, अमृतान्देवान्मर्त्यान्मनुष्यांश्च निवेशयन्स्वस्वोचिते रूपे स्थापयन्स्तथा रूपाणि निरूपणीयानि विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि पिंगन्निरूपयन् ।

तत्रैव याज्यामाह—

तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् ।

तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् ।

तन्नः प्रजां वीरवती० मनोतु ।

गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञम्, इति ।

अयं त्वष्टा देवो नोऽस्माकं तद्धनं विचष्टां विशेषेण पश्यत्वनुगृह्णात्वित्यर्थः । तथा चित्रा नक्षत्रतनुस्तदु विचष्टां तदेव धनं विशेषेणानुगृह्णातु । किंच तच्छि-
त्राख्यं नक्षत्रं मह्यं यजमानाय भूरिदा अधिकजघनप्रदमस्तु । किंच तन्नक्षत्रं नोऽस्मभ्यं प्रजां पुत्रादिरूपां वीरवतीं शूरेर्भटैर्युक्तां मनोतु ददातु । किंच नोऽ-
स्मदीयं यज्ञं गोभिरश्वैश्च समनक्तु समृद्धं करेत्तु ।

अथ त्रयोदशस्य पुरोनुवाक्यमाह—

वायुर्नक्षत्रमभ्येति निष्ट्याम् । तिग्म-

शृङ्गे वृषभो रोरुवाणः । ममीरय-

न्भुवना मातरिश्वा । अपद्वपा०मि

मरातीः (१०), इति ।

यो वायुदेवः सोऽयं निष्टयां स्वातीं नक्षत्रमभ्येत्याभिमुख्येन प्राप्नोति ।
कीदृशो वायुस्तिग्मशृङ्गस्तीक्ष्णतेजा वृषभः कामानां वर्षिता रोरुवाणः शब्दा-
यमानः । सोऽयं मातरिश्वा वायुर्भवना भूतजातानि समीरयन्सम्यक्प्रेरयन्द्देषांसि
द्वेष्ट्यानगतीर्दातव्यं धनमप्रयच्छतः पुरुषानप्यपनुदतामपसारयतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

तन्नो वायुस्तदु निष्टयां शृणोतु ।
तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् ।
तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ।
यथा तरेम दुरितानि विश्वा, इति ।

नोऽस्मदीयं तद्विज्ञापनं वायुर्देवः शृणोतु । निष्टया स्वाती च तदु तदेव
विज्ञापनं शृणोतु । तत्स्वात्याख्यं नक्षत्रं मह्यं भूरिदा बहुधनप्रदमस्तु । देवासः
सर्वे देवा नोऽस्मदीयं तं काममभिलषितार्थमनुजानन्तु विश्वा दुरितानि सर्वाणि
पापानि यथा तरेम तथाऽनुगृह्णन्तु ।

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

दूरं अस्मच्छत्रवो येन्यन्तु भीताः ।
तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशस्त्रे ।
तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ।
पश्चात्पुरस्तादभयं नो अस्तु, इति ।

अस्मदस्मत्तो भीताः शत्रवो दूरं यन्तु । तच्च दूरगमनमिन्द्राग्नी देवौ कृणुतां
विशाखे नक्षत्रदेहौ च तत्कृणुताम् । नोऽस्मदीयं यज्ञं देवाः सर्वेऽनुमदन्त्वङ्गी
कुर्वन्तु । नोऽस्माकं पश्चात्पुरस्ताच्चाभयमस्तु ।

तत्रैव याज्यामाह—

नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी
भुवनस्य गोपौ (११) । विषूचः शत्रूनप-
वाधमानौ । अप क्षुधं नुदतामरातिम्, इति ।

नक्षत्राणां मध्य इमे द्वे विशाखे अधिपत्नी अध्यधिकं पालयिष्याविन्द्राग्नी
च तदेवौ श्रेष्ठौ प्रशस्तौ भुवनस्य गोपौ पालकावुभौ, अस्मच्छत्रून्विषूचो
विभिन्नगतीन्कृत्वाऽपबाधमानौ पीडयन्तावस्मद्व्यां क्षुधमरातिं शत्रुं चापनुदतां
निराकुरुताम् ।

कृत्तिकादीनां विशाखान्तानां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ पौर्णमासीदेव-
तायाः पुरोनुवाक्यामाह—

पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् ।

उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ।

तस्यां देवा अभिसंवसन्तः । उत्तमे

नाकं इह मादयन्ताम्, इति ।

येऽयं पूर्णा पौर्णमासीदेवता साऽस्माकं पश्चाद्भागे विरोधिन उज्जिगाय ।
उतापि चेयं पूर्णा पुरस्तात्पूर्वभागेऽप्युज्जिगाय । तथेयं पौर्णमासी मध्यतो मध्य-
भागेऽप्युज्जिगाय । देवाः सर्वे तस्यामधिष्ठाय सम्यग्भवन्त उत्तमे नाके स्वर्गं इह
कर्मणि च मादयन्तामस्मान्दर्शयन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह—

पृथ्वी सुवर्चा युषतिः सजोषाः ।

पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना । आप्या-

ययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं

दुहां यजमानाय यज्ञम् (१२), इति ।

चित्रभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्चेतो जुषन्तां चेतो मदेम रोच-

मानामरीतीर्गोपौ यज्ञम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमा-
ध्याये प्रथमोऽष्टुनाकः ॥ १ ॥

इयं पौर्णमासी देवतोदगाभ्युदयं प्राप्ता । कीदृशी पृथ्वी विस्तीर्णा सुवर्चाः
शोभनदीतिर्युवतिर्नित्यतरुणी सजोषा अस्माभिः समानप्रीतिः शोभमाना रम-
णीया विश्वा दुरितानि सर्वाणि दुर्गत्बुपेतानि भूतान्याप्याययन्ती दुर्गतिपरिहा-

रेण वर्धयन्ती । तादृशी पौर्णमासी यजमानायोरुं विस्तीर्णं यज्ञं दुहां दुग्धां
संपादयतु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके देवनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ द्वितीये
यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र प्रथमस्य पुरोनुवा-
क्यामाह—

ऋ॒ध्या॒स्म ह॒व्यैर्न॑म॒सोप॑सद्य । मि॒त्रं दे॒वं मि॒त्रधे॑यं नो अस्तु ।

अ॒नू॒रा॒धा॒न्ह॒विषा॑ वर्धयन्तः । श॒तं जी॒वेम॑ श॒रदः॑

स॒वी॒राः, इति ।

मित्राख्यं देवं नमसा नमस्कारेण हव्यैश्चोपसद्य सेवित्वर्ध्यास्म वयं समृद्धा
भूयास्म । मित्रधेयं मित्रेण यत्संपाद्यं श्रेयस्तन्नोऽस्माकमस्तु । वयमप्यनूराधा-
नक्षत्रविग्रहाननेन हविषा वर्धयन्तः सवीरा वीरैः पुत्रादिभिः सहिताः शतं
शरदः संवत्सरं जीवेम ।

तत्रैव याज्यामाह—

चि॒त्रं नक्ष॑त्रमु॒दगा॑त्पु॒रस्ता॑त् । अ॒नू॒रा॒धाम॑ इति यद्व-

दन्ति । तन्मि॒त्र ए॒ति प॒थिभि॑र्दे॒वयानैः॑ । हि॒र॒ण्य॒यैर्वि॑त॒तैर-

न्तरि॑क्षे, इति ।

चित्रमाश्वर्यकरमिदं नक्षत्रं पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदगादुदितमभूत्, यन्नक्षत्रं सर्वे
जना अनूराधास इति वदन्त्येतन्नाम्ना व्यवहरन्ति तन्नक्षत्रमयं मित्रो देवोऽन्त-
रिक्षेऽवस्थितैर्विततैर्विस्तीर्णैर्हिरण्ययैर्हिरण्यनिर्मितैर्देवयानैर्देवानां गमनयोग्यैः पथि-
मिर्मणैरोति गच्छति ।

अथ द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

इ॒न्द्रो ज्ये॒ष्ठाम॑नु नक्षत्रमेति । यस्मि॒न्बृ॒त्रं वृ॒त्र-

तूर्ये ततारं (१) । तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधं तरेम
दुरितिं दुरिष्टिम्, इति ।

अयमिन्द्रो ज्येष्ठाख्यं नक्षत्रमन्वेत्यनुगच्छति । वृत्रतूर्ये वृत्रवधे निमित्तभूते
सति यस्मिञ्ज्येष्ठानक्षत्रे वृत्राख्यमसुरं ततारन्द्रस्तीर्णवान्हतवानित्यर्थः । तस्मिञ्ज्ये-
ष्ठानक्षत्रे निमित्तभूते सत्यमृतमविनश्वरं हविर्दुहानाः संपादयन्तो वयं क्षुधं
तरेम । कीदृशीं क्षुधं दुरितिं दुर्गतियुक्ताम् ।

अत एव महाभारते स्मर्यते—

वासुदेव जरा कष्टं कष्टं धनविपर्ययः ।

पुत्रशोकस्ततः कष्टं कष्टात्कष्टतरं क्षुधा ॥ इति ।

दुरिष्टिं दुर्यागफलभूताम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

पुरंदराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे ।

इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमददुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय
लोकम्, इति ।

इयं ज्येष्ठा नक्षत्ररूपेन्द्रार्थं मधुमददुहाना मधुरं हविः संपादयन्ती यजाना-
योरुं विस्तीर्णं लोकं कृणोतु करोतु । कीदृशयेन्द्राय पुरंदरायासुरपुराणां
दारयित्रे वृषभाय कामानां वर्षयित्रे धृष्णवे धाष्टर्ययुक्तायाषाढाय केनाप्यप-
रिभूताय सहमानाय वैरिणामभिभवित्रे मीढुषे वृष्ट्या सेचकाय ।

अथ तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराच्येतु निर्ऋतिः पराचा ।

गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम् । अहर्भूयाद्यजमानाय

मह्यम् (२), इति ।

यदिदं मूलाख्यं नक्षत्रं तत्सेवित्वा वीरवतीं शूरभटयुक्तां प्रजां पुत्रादिकां
विदेय लभेय । निर्ऋतिः काचिद्राक्षसदेवता पराची पराङ्मुखी भूत्वा पराचीं

पुनरावृत्तिरहितेन मार्गेणैकितो गच्छतु । महं यजमानाय मूलाख्यमिदं नक्षत्रं
गोभिरन्यैश्च पशुभिः समक्तं संबद्धमहर्भूयादिवसवत्पकाशितं भूयात् ।

तत्रैव याज्यामाह—

अह॒र्नो अ॒द्य सु॒विते द॒धातु । मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति ।

परा॒र्ची वा॒चा नि॒र्कृतिं नु॒दामि । शिवं प्रजायै शिवमस्तु

मह्यम्, इति ।

सर्वे लोका यन्नक्षत्रं नाम्ना मूलमिति वदन्ति तन्नक्षत्रमद्यास्मिन्कर्मण्यहर्दि-
वसवत्पकाशकं भूत्वा नोऽस्मान्सुविते सुष्ठु गन्तव्ये फले दधातु स्थापयतु । अहं
तु त्वत्पत्तादात्पराचीं पराङ्मुखीं निर्कृतिं वाचा वाङ्मात्रेण नुदामि निराकरोमि ।
मदीयायै प्रजायै शिवं श्रेयोऽस्तु मह्यं च शिवमस्तु ।

अथ चतुर्थस्य पुरोनुवाक्यामाह—

या दि॒व्या आपः पय॑सा सं॒वभू॒वुः । या

अ॒न्तरि॑क्ष उ॒त पार्थि॑वीर्याः । यासा॑म॒षाढा

अ॒न्यन्ति॑ का॒मम् । ता न आपः शः

स्यो॒ना भ॑वन्तु, इति ।

दिव्या दिवि भवा या एता आपः पयसा संवभूवुः पयस्वेन हेतुना समु-
त्पन्ना याश्चाऽऽपोऽन्तरिक्षे वर्तन्त उतापि च या आपः पार्थिवीः पृथिव्यां भवा
यासां चान्देवतानां काममिच्छामषाढाः पूर्वाषाढानक्षत्रविग्रहा अनुयन्त्यनुवर्तन्ते
ता आपो देवता नोऽस्याकं शं भवन्तवनिष्टशान्तिहेतवो भवन्तु स्योनाः सुख-
हेतवश्च भवन्तु ।

तत्रैव याज्यामाह—

याश्च कू॒प्या याश्च ना॒द्याः समु॒द्रियाः । याश्च वैश॑न्तीरु॒त

प्रा॒स॒चीर्याः (३) । यासा॑म॒षाढा मधु॑ भ॒क्षय॑न्ति । ता न

आपः शः स्यो॒ना भ॑वन्तु, इति ।

याश्चाऽऽपः कूप्या कूपे भवा याश्च नाद्या नद्यां भवाः समुद्रियाः समुद्रे
भवा याश्चाऽऽपो वैशन्तीर्वैशन्तेषु पत्तलेषु भवा उतापि च या आपः प्रासचीः

प्रकर्षेण ततस्ततः समागता यासांमपां संवन्धि मधु स्यादुभवे ग्यमपादाः
पूर्वापादनक्षत्रदेवता भक्षयन्ति ता न इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमस्य पुराणवाक्यामाह—

तन्नो विश्वे उपैशृण्वन्तु देवाः । तदपादा अभिसंयन्तु
यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिवृष्टिर्यजमानाय
कल्पताम्, इति ।

विश्वे देवा नोऽस्मर्दायं तद्विज्ञापनमुपशृण्वन्तु । तन्नक्षत्रांमपादा उत्तरगपा-
दाख्या नक्षत्रविग्रहा यज्ञमस्मर्दायमभिसंयन्त्वभितः सम्यक्प्राप्नुवन्तु । तदुत्तरा-
पादाख्यं नक्षत्रं पशुभ्यः पश्वर्थं प्रथतां प्रख्यातं भवतु । ततो यजमानाय कृषि-
वृष्टिश्च कल्पतां संपद्यताम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

शुभ्राः कन्या युवतयः सुपशमः । कर्मकृतः सुकृतो वीर्यो-
वर्ताः । विश्वान्देवान्हविषा वर्धयन्तीः । अपादाः काम-
मुपयान्तु यज्ञम् (४), इति ।

अपादा उत्तरगपादाख्या नक्षत्रदेव्यः कामं काम्यमानमस्मर्दायं यज्ञमुप-
यान्तु । कीदृश्योऽपादाः शुभ्रा निर्मलाः कन्याः कान्तियुक्ता युवतयो नित्य-
तरुण्यः सुपशमः सुरूपाः कर्मकृतः कर्मकणकुशलाः सुकृतः शोभनकारिण्यो
वीर्यावतीः प्रसवसामर्थ्यवत्यो विश्वान्देवान्स्वर्कायस्वामिनो हविषाऽस्मर्दायेन
वर्धयन्तीः परितोषयन्त्यः ।

अथ षष्ठस्य पुराणवाक्यामाह—

यस्मिन्ब्रह्माऽभ्यजयत्सर्वमेतन् । अमुं च
लोकमिदम् च सर्वम् । तन्नो नक्षत्रमभिजिद्वि-
जित्य । श्रियं दधात्वह्णीयमानम्, इति ।

यस्मिन्नक्षत्रे ब्रह्मा प्रजापतिः सर्वमेतदभ्यजयत्, किं न तत्सर्वमिति तदुच्यते--अमुं

च लो॒कं स्वर्ग॑मर्पाद॒म् चेद॑मपि च भू॒ल्लोका॑दिकं सर्वं तज्जयसाधनमभिजिन्नाम
नक्षत्रं नोऽस्मदर्थं श्रियं वैरिसंवा॒न्धिनीं विजि॒न्याह॑णीयमानं तैरप॒हर्तु॑मशक्यां
कृत्वा दधा॒त्वस्मा॑सु स्थापयतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

उ॒भौ लो॒कां ब्र॒ह्म॒णा संजि॑त॒मौ । तन्नो॑ नक्ष॒-
त्रम॒भिजि॑द्विच॒ष्टाम् । तस्मि॑न्व॒यं पृ॒त॒नाः संज॑-
येम । ते नो॑ दे॒वाभो॑ अनु॒जानन्तु॑ का॒मम्, इति॑ ।

भूमिर्द्यौश्चर्तमावुभौ लोकावभिजिन्नान्नि नक्षत्रं ब्रह्मणा प्रजापतिना संजिता
सम्यग्जितौ । तन्नक्षत्रमभिजिदाख्यं नोऽस्मान्विचष्टां देवेषु विशेषेण ख्यापयतु ।
तस्मिन्नक्षत्रं कर्मानुष्ठायिनो वयं पृतनाः परकीयाः सेनाः संजयेम । देवासो देवाः
सर्वे नोऽस्माकं ते काममनुजानन्वङ्गि कुर्वन्तु ।

अथ समस्य पुननुवाक्यामाह—

शृ॒ण्व॒ति श्रो॒णाम॒मृत॑स्य गो॒पाम् ।
पु॒ण्याम॑स्या॒ उप॑शृ॒णोमि॒ वाच॑म् (५) ।
म॒हीं दे॒वीं वि॒ष्णुप॑त्नीम॒जूर्या॑म् ।
प्र॒तीची॑मि॒नाः ह॒विषा॑ य॒जामः॑, इति॑ ।

अमृतस्य कर्मफलस्य गोपां रक्षिकां श्रोणां श्रवणनक्षत्ररूपां तनुं सर्वे जनाः
शृण्वन्ति । अहमप्यस्याः श्रोणाया पुण्यां वाचं कीर्तिरूपां शृणोमि । एनां
श्रोणां वयं हविषा यजामः । कीदृशीं महीं महतीं गुणयुक्तिकां देवीं द्योतमानां
विष्णुपत्नीं विष्णोः पालयित्रीमजूर्यां ज्वरेण संतापेन रहितां प्रतीचमिस्माकम-
भिमुखां ।

तत्रैव याज्यामाह—

त्रे॒धा वि॒ष्णुरु॒गायां॑ विच॒क्रम॑ । म॒हीं दि॒वं
पृ॒थि॒र्वीम॒न्तरि॑क्षम् । तच्छृ॒णो॒ति श्र॒व इच्छ॑-
मा॒ना । पु॒ण्यं श्लो॒कं य॒ज॒मा॒नाय॑ कृ॒ण्वती॑, इति॑ ।

त्रिरु प्रभतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयत इत्युरुगायस्तादृशां विष्णु-

महीं दिवं महान्तं द्युलोकं पार्थिवीमन्तरिक्षं चोद्दिश्य त्रेधा विचक्रमे त्रिप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्पादधयेण लोकत्रयं व्याप्नोत्तत्रिविक्रमरूपं श्रोणा नक्षत्ररूपैति प्राप्नोति । कीदृशी श्रोणा श्रव इच्छमाना कीर्तिमपेक्षमाणा यजमानाय यजमानार्थं पुण्यं द्योकं कृण्वत्युत्तमां कीर्तिं कर्षती ।

अष्टमस्य पुरेनुवाक्यामाह—

अष्टौ देवा वसंवः सोम्यामः । चतस्रो देवीर-
जराः श्रविष्ठाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः पर-
स्तात् । संवत्सरीणममृतं स्वस्ति (६), इति ।

सोम्यासो रमणीयमूर्तयो वसुनामका देवा अष्टसंख्याकाः श्रविष्ठा धनिष्ठानक्षत्रमूर्तयश्चतसस्ताश्च देवीर्द्योतमाना अजरा जराग्रहितास्ते सर्वेऽप्यस्मदीयं यज्ञं पान्तु । रजसः परस्ताद्रजोगुणयुक्तान्मनुष्यलोकात्परतो वर्तमानं संवत्सरीणं संवत्सरदेवतासंबन्धममृतमविनाशिनं स्वर्गलोकं स्वस्ति क्षेमेण प्राप्नुयामिति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—

यज्ञं नः पान्तु वसंवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभियन्तु
श्रविष्ठाः । पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम । मा नो
अरातिरघशंसा गन्तु, इति ।

येऽष्टसंख्याका वसवस्ते पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि नोऽस्मदीयं यज्ञं पान्तु । श्रविष्ठा नक्षत्रमूर्तयो दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिश्यभियन्त्वाभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । वयमपि धनिष्ठाख्यं पुण्यनक्षत्रमभिसंविशामाऽऽभिमुख्येन सम्यक्प्रविशाम भजामेत्यर्थः । अघशंसाऽस्मदीयस्य पापस्य शंसका योऽयमरातिः अत्रुः सोऽयं नोऽस्मान्प्रति मा गन्मा गच्छतु ।

अथ नवमस्य पुरेनुवाक्यामाह—

क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नक्षत्राणां
शतभिषग्वसिष्ठः । तौ देवभ्यः कृणुतो दीर्घ-
मायुः । शतं सहस्रा भेषजानि धनः, इति ।

योऽयं वरुणोऽग्निं सोऽयं क्षत्रस्य श्रवियजानेः सर्वस्या अपि राजान
एवायमधिकत्वादधिराज इत्युच्यते । नक्षत्राणां मध्ये योऽयं शतभिषगाख्यो
नक्षत्रविशेषः सोऽयं वसिष्ठोऽतिशयेन निवासंहेतुस्तौ वरुणशतभिषजौ देवेभ्यो
द्वाथे यजमानस्य दीर्घमायुः कृणुतस्तान्सद्वचथे शत शतसंख्याकानि महश्च-
संख्याकानि च भेषजान्यौषधानि धनः संपादयतः ।

तत्रैव याज्यामाह—

यजं नो राजा वरुण उपयातु । तं नो विश्वे
अभिसंयन्तु देवाः । ७ । तन्नो नक्षत्रं शतभि-
षगजुषाणम् । दीर्घमायुः प्रतिरद्रेषजानि, इति ।

वरुणो राजा नोऽस्मदीये यजमुपयातु प्राप्नोतु । नोऽस्मदीये तं यजं विश्वे
सर्वे देवा अभिसंयन्त्वाभिसंख्येन सम्यक्प्राप्नुवन्तु । जुषाणं प्रीतियुक्तं शत-
भिषगाख्यं तन्नक्षत्रं नोऽस्मभ्यं दीर्घमायुश्चरुकादमायुष्यं भेषजानि तदर्थान्यौ-
षधानि च प्रतिरूपकर्षेण ददातु ।

अथ दशमस्य पुरेनुवाक्यामाह—

अज एकपाददृग्गान्पुरस्तात् । विश्वा भूतानि
प्रतिमोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति
सर्वे । प्रोष्ठपदामो अमृतस्य गोपाः, इति ।

अजो जन्मग्रहित एकपादकैनेव पादेन देवान् रक्षति । एतत्पदद्वयमप्यधिविशेष-
स्य नामधेयम् । सोऽयमादित्यरूपं धृत्वा पुरस्ताद्दृग्गान्पूर्वस्थां दिश्युदति ।
विश्वा भूतानि सर्वान्प्राणिनः प्रतिमोदमानः प्रत्येकं हर्षयन्वर्तते । तस्य सूर्यरू-
पस्याग्नेः प्रसवं सर्वे देवा यन्ति प्राप्नुवन्ति । प्रोष्ठपदामः पूर्वभाद्रपदाख्यनक्षत्र-
विशेषा अमृतस्याविनाशिनः कर्मफलस्य गोपा रक्षकाः ।

तत्रैव याज्यामाह—

विभ्राजमानः समिधान उग्रः । आन्तरिक्षम-
रुहदगं याम् । तं सूर्यं देवमजमेकपादम् ।

प्रोष्ठपदामो अनुयन्ति सर्वे (८) , इति ।

विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः समिधानः सर्वान्मम्यक्प्रकाशयन्नुग्र-
मूर्त्तिवर्णतेजा अन्तरिक्षमारुहदारुहवान् । ततो यां द्युलोकमगन्नाप्रवान् ।
अजमेकपादमेतन्नामयुक्तं तं सर्वं देवं प्रोष्ठपदामः पूर्वभाद्रपदाव्यनक्षत्रविशेषाः
सर्वेऽप्यनुयन्त्यनुवर्तन्ते ।

अथैकादशम्य पुरेनुवाक्यामाह—

अहिर्बुध्नियः प्रथमान एति । श्रेष्ठो देवाना-
मुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणाः सोमपाः
सोम्यामः । प्रोष्ठपदामो अभिरक्षन्ति सर्वे, इति ।

न कदाचिदपि हीयत इत्यहिः, बुध्ने मूले जगदादौ भवो बुध्नियः, पदद्वयमपि
मिलित्वा रुद्रविशेषस्य नामधेयम् । सोम्यं रुद्रः प्रथमानो विश्वं व्याप्नुवन्नेति
गच्छति । कीदृशो देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽपि च मानुषाणामपि मध्ये श्रेष्ठस्तं तादृशं
सोमपाः सोमस्य पातारः सोम्यामो रमणीयेदेहा ब्राह्मणाः प्रोष्ठपदास उत्तरभा-
द्रपदानक्षत्रविशेषाश्च सर्वेऽप्यभिरक्षन्त्यभितः सर्वन्त इत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह—

चत्वार एकमभिकर्म देवाः । प्रोष्ठपदाम्
इति यान्वदन्ति । ते बुध्नियं परिषद्य
स्तुवन्तः । अहिः रक्षन्ति नमसोपमद्य, इति ।

चत्वारश्चतुःसंख्याका नक्षत्रमूर्तिरूपदेवा एकमेतत्कर्माभिगच्छन्तीति शेषः ।
यांश्चतुरो देवान्प्रोष्ठपदाम इत्युत्तरभाद्रपदेत्यनेन नाम्ना वदन्ति सर्वे जना व्यव-
हरन्ति । ते चत्वारो देवाः परिषद्यं सभायोग्यमहिं बुध्नियमेतन्नामकं देवं नमसो-
पमद्य नमस्कारेण मेवित्वा स्तुवन्तोऽभिरक्षन्ति ततः सर्वापेऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ।

अथ द्वादशम्य पुरेनुवाक्यामाह—

पृषा र्वत्यन्वेति पन्थाम् । पृष्टि-

पतीं पशुपा वाजबस्त्यौ (९) ।

इमानि हव्या प्रयता जुषाणा ।

सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम्, इति ।

पूषाख्यो देवः पन्थामन्वेत्यस्मद्यज्ञमार्गमनुसृत्य गच्छति । तथा रेवती पन्था-
मन्वेति । तावुभौ पुष्टिपती पुष्टेः पालकौ पशुपा पशूनां पालकौ वाजबस्त्यौ
वाजेनान्नेन जन्यं बस्त्यं बलं तद्योग्यौ प्रयता प्रयतानि शुद्धानीमानि हव्यानि
जुषाणा सेवमानौ सन्तौ सुगैः सुष्ठु गन्तुं शक्यैर्यानिमार्गैर्नो यज्ञमुपयातां प्राप्नुताम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

क्षुद्रान्पशून्क्षतु रेवतीं नः । गावो

नो अश्वाः अन्वेतु पुषा । अन्नः

रक्षन्तौ बहुधा विरूपम् । वाजः

सनुतां यजमानाय यज्ञम्, इति ।

रेवती नक्षत्ररूपा नोऽस्मदीयान्क्षुद्रान्पशून्वत्सरूपान्क्षतु । पूषाख्यो देवो
नो गावोऽस्मदीया गा अश्वाश्चान्वेत्वनुगच्छतु । तावुभावन्नं रक्षन्तौ बहुधा
व्रीहियवमुद्रगोधूमादिर्बहुभिः प्रकारैर्विरूपं परस्परविलक्षणं वाजमन्नं तत्साधन-
भूतं यज्ञं च यजमानाय सनुतां दत्ताम् ।

अथ त्रयोदशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

तदश्विनावश्वयुजोपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ

सुयमैभिरश्वैः । स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्तौ ।

मध्वा संपृक्तौ यजुषा समक्तौ (१०), इति ।

अश्वयुजाऽश्वयुङ्नाम्ना नक्षत्रेण सहाश्विनौ देवौ तदस्मदीयं कर्मोपयातां
प्राप्नुताम् । कीदृशौ सुयमैभिः सुष्ठु नियन्तुं शक्यैरश्वैः शुभं गमिष्ठावतिशयेन
शोभनं गन्तारौ स्वं नक्षत्रं स्वकीयमश्वयुगाख्यं नक्षत्रमस्मदीयेन हविषा यजन्तौ
पूजयन्तौ मध्वा मधुररसेन हविषा संपृक्तौ संबद्धौ यजुषा मन्त्रेण समक्तौ
सम्यक्प्रकाशितौ ।

तत्रैव याज्यामाह—

यो दे॒वानां॑ भि॒षजो॑ ह॒व्यवा॒हो । वि॒श्वस्य॑
दू॒ताव॒मृत॑स्य गो॒पौ । तौ नक्ष॑त्रं जु॒जुषा॑णा-
प॒याताम् । नमो॑ऽश्वि॒भ्यां कृ॒णुमो॑ऽश्वयु-
ग्भ्या॑म्, इति ।

यावद्भिर्नौ देवानां भिषजौ चिकित्सकौ हव्यवाहौ हविषां वाढारौ विश्वस्य सर्वस्य जगतौ दूतौ दूतवद्वितकारिणावमृतस्य कर्मफलस्य गोपौ रक्षकौ तावुभौ नक्षत्रं स्वकीयमश्वयुगाख्यं जुजुषाणा संवमानावुपयातां प्राप्नुताम् । अविभ्यां देवाभ्यामश्वयुग्भ्यां नक्षत्रशरीराभ्यां च वयं नमो नमस्कारं कृणुमः कर्मः ।

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

अप॑ पा॒प्मानं॑ भ॒रणी॑र्भरन्तु । तद्य॒मो राजा॑
भग॑वा॒न्विच॑ष्टाम् । लो॒कस्य॑ राजा॑ म॒हतो॑
म॒हान्नि॑ । सु॒गं नः॒ पन्था॑मभयं कृ॒णोतु॑, इति ।

भरणीर्भरण्याख्यनक्षत्रविग्रहाः पाप्मानमस्मदीयमपभरन्तु विनाशयन्तु । तद्भरण्याख्यं नक्षत्रं भगवानैश्वर्यादिगुणोपेतो यमो राजा विचष्टां विशेषेण पश्य-
त्वनुगृह्णात्वित्यर्थः । हि यस्मात्कारणादयं यमो महतो लोकस्य महान्राजा तस्मात्कारणान्नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गन्तुं शक्यं पन्थां मार्गमभयं कृणोतु भय-
रहितं करोतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

यस्मि॒न्नक्ष॑त्रे य॒म एति॑ राजा॑ । यस्मि॒न्नम॒भ्यषि॑ञ्चन्त
दे॒वाः । तद॑स्य चि॒त्रं ह॒विषा॑ यजा॒म । अप॑ पा॒प्मानं॑
भ॒रणी॑र्भरन्तु, इति ।

यस्मिन्भरण्याख्ये नक्षत्रे यमो राजैति गच्छति । देवाः सर्वे यस्मिन्भरण्याख्ये नक्षत्रे एनं यममभ्यषिञ्चन्ताभिषिक्तवन्तः । अस्य यमस्य संबन्धि चित्रमाश्चर्यकरं तद्भरण्याख्यं नक्षत्रं हविषा यजाम । अपत्यादि पूर्ववत् ।

यमनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या अभिधायामावास्यादेवताया याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति—

निवेशनी यन्तं देवा अदधुः (११), इति ।

ततार मयं प्रासचीर्या यान्तु यज्ञं वाचः स्वस्ति देवा अनुयन्ति मयं
वाजबस्यो समर्का देवास्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

“ निवेशनी संगमनी वसूनाम् ” इति पुरेनुवाक्या । “ यन्तं देवा अद-
धुर्भागधेयम् ” इति याज्या । एतौ चोभौ “ पूर्णा पश्चात् ” इत्यनुवाकं
व्याख्यातौ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके यमनक्षत्रेष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ तृतीये चान्द्र-
मसदीष्टीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र चान्द्रमनेष्टौ याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीकं दर्शयति—

नवो नवो भवति जायमानो यमादिभ्या
अशुमाप्याययन्ति, इति ।

“ नवो नवः ” इति पुरेनुवाक्या । “ यमादिभ्याः ” इति याज्या । एत-
च्चोभयं “ नवो नवो भवति ” इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाहोरात्रेष्टौ पुरेनुवाक्यामाह—

ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं तन्तुं
परितातनांतं । बिभृ प्रभृ अनुभृ विश्वतां

हुवे । ते नो नक्षत्रे हवमागमेतम्, इति ।

विरूपे शुक्लकृष्णवर्णतया परस्परविलक्षणे समनसा सम्मानमनस्के संव्ययन्ती समन्तादाच्छादयन्त्यौ यथा शुक्लकृष्णे वस्त्रे शरीरमाच्छादयतस्तद्वदेते सर्वं जगदाच्छादयतः । समानमेकरूपं तन्तुं तायमानं यज्ञं संवत्सरं वा परितातनांतं परितो विस्तारयतो विभू व्याप्तिमत्यौ प्रभू शक्तियुक्ते अनुभू अनुभवयोग्ये । तादृश्यौ देवते अहं विश्वतो हुवे । ते युवां नक्षत्रे केनचिन्नक्षत्रविशेषेण युक्तेऽनुष्ठानदिने नोऽस्मदीयं हवं यज्ञं प्रत्यागमेतमागच्छतम् ।

तत्रैव याज्यामाह—

व॒यं दे॒वी ब्रह्म॑णा संवि॒दानाः । सुर॒त्नासो दे॒व-
वी॒तिं दधा॑नाः । अ॒होरा॒त्रे ह॒विषा॑ व॒र्धय॑न्तः ।
अ॒तिं पा॒प्मान॒मति॑मुक्त्या गमेम, इति ।

वयं यजमाना ब्रह्मणा मन्त्रेण संविदाना ऐकमत्यं गताः सुरत्नासः शोभन-
रत्नसदृशेन हविराख्येन(ण) युक्ता देववीतिं देवानामशनं दधानाः संपादयन्तोऽ-
होरात्रे देवी देव्यावनेन हविषा वर्धयन्तः । पाप्मानमस्मदीयमतिगमेमातिक्र-
म्य गच्छेम । केन साधनेनातिमुक्त्याऽत्यन्तमोचनसमर्थेन कर्मणा ।

अथोषोदेवताके यागे पुरोनुवाक्यामाह—

प्रत्यु॒वदृ॒श्याय॑ती (१) । व्यु॒च्छन्ती॑ दु॒हिता॑
दि॒वः । अ॒पो म॒ही वृ॑णुते चक्षु॑षा, इति ।

इयमुषा अदृशि दृश्यते । उशब्दोऽवधारणार्थो दृश्यत एव । कीदृश्युषाः
प्रत्यायती प्रतिदिनमागच्छन्ती व्युच्छन्ती प्रभातं ऊर्वती दिवो दुहेता द्युलो-
कस्य दुहितृस्थानीया मही सर्वप्रजोपकारेण महती । सेयमेतादृशी सती
चक्षुषा प्रकाशेनापो वणुतेऽनुष्ठीयमानं कर्माऽऽवृणोति प्रकाशयतीत्यर्थः ।

तत्रैव याज्यामाह—

तमो॑ ज्योति॑ष्कृ॒णोति॑ मु॒नरी॑ । उ॒दु॒स्त्रियाः
स॒च॒ते सू॒यः । स॒चा उ॒द्यन्नक्ष॑त्रम॒र्चि-

मत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च, इति ।

सूनरी सुष्ठु सर्वव्यवहाराणां नेत्री उपःकाले हि सर्वे प्रतिबुध्य व्यवहरन्ति । तादृशीयमुषारतमो ज्योतिः कृणोति तनसा व्याप्तं जगत्प्रकाशेन व्याप्तं करोति । तदानीं सूर्य उल्लिया रश्मिनुत्सवत उद्गतत्वेन संबद्धान्करोति प्रसारयतीत्यर्थः । हे उपस्तवेत्तव च सूर्यस्य च सचा सैव व्युषि व्युष्टौ प्रादुर्भावे सत्युद्यन्क्षत्र-मुदितेन नक्षत्रेण सदृशं दिनमर्चिमत्प्रकाशोपेतं भवति ।

अथ नक्षत्रचरोः पुरोनुवाक्यामाह—

सं भक्तेन गमेमहि । तन्नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानु-
मत्तेज उच्चरत् । उप यज्ञमिहाऽऽर्गमत् (२) इति ।

भक्त्यानेन हविलक्षणेन संगमेमहि वयं संगता भूयास्म कर्मानुतिष्ठामेत्यर्थः । यन्क्षत्रमुद्दिश्य वयं कर्म कुर्मो नोऽस्मदीयं तन्क्षत्रमाधेमदर्चनयुक्तं भानुमद-शिमयुक्तं तेजस्तेजस्वच्छरीरकान्तियुक्तमित्यर्थः । तथाविधमुच्चरदुदयं गच्छदिह देवयजनदेशेऽस्मदीयं यज्ञमुपागमदुपागच्छत् ।

तत्रैव याज्यामाह—

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायन्दु हवामहे । स नः
सविता सुवत्सनिम् । पुष्टिदां वीरवत्तमम्, इति ।

इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय नक्षत्राख्याय देवायेन्दुममृतसमानं हविः प्रकर्षेण हवामहे जुहुमः । सोऽयं नक्षत्रदेवः सविता कर्मेण प्रेरकः सन्पुष्टिदां पुष्टिप्रदं वीरवत्तममतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं सानिं शतव्यं धनं नोऽस्मभ्यं सुवत्प्रेरयतु ददात्वित्यर्थः ।

अथ सौर्ये चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदु त्यं चित्रम्, इति ।

“ उदुत्यं जातवेदसम् ” इति पुरोनुवाक्या । “ चित्रं देवानाम् ” इति याज्या । एतच्चोभयम् “ उदु त्यं जातवेदसम् ” इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथाऽऽदित्यचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अदितिर्न उरु प्यतु महीम् पुमातरम्, इति ।

“ अदितिर्नः ” इति पुरोनुवाक्या । “ महीमू पुमातरम् ” इति याज्या ।
एतच्चोभयं “ वैश्वानरो न ऊत्या ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

इदं विष्णुः प्र तद्विष्णुः, इति ।

“इदं विष्णुर्विचक्रमे” इति पुरोनुवाक्या । “प्र तद्विष्णुः” इति याज्या ।
तत्राऽऽद्या “युञ्जते मनः” इत्यत्र व्याख्याता । द्वितीया “ जुष्टी नरः ”
इत्यत्र व्याख्याता । तदेवं वक्ष्यमाणानुवाक्येषु विधास्यमानानामिष्टीनां याज्या-
नुवाक्या उक्ताः ।

अथ शाखान्तरोक्तरयाऽऽग्नेयस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अग्निर्मूर्धा भुवः, इति ।

“ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ” इति पुरोनुवाक्या । “भुवो यज्ञस्य रजसश्च”
इति याज्या । एतच्चोभयमग्निकाण्डे व्याख्यातम् ।

अथ शाखान्तरोक्तानुमतिचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम, इति ।

“ अनु नोऽद्य ” इति पुरोनुवाक्या । “अग्निम्” इति याज्या । एतच्चो-
भयम् “ इदं वामारये हविः ” इत्यत्र व्याख्यातम् । एतच्च शाखान्तरीय-
मिष्टिद्वयं सर्वासु नक्षत्रेष्टिषु संचरति । तथा च बोधायनेनोक्तम्—“आग्नेयमष्टाक-
पालमनुमत्य चरुमिति सर्वत्रानुषङ्गति ” इति । अग्निर्मूर्धा भुवोऽनु नोऽद्यानुम-
तिरन्विदनुमते त्वमिति संचरयोर्याज्यानुवाक्ये ” इति च ।

अथ सर्वासूक्तारिष्टेषु रिष्टकृतः संयाज्ययोः प्रतीके दर्शयति—

हव्यवाहः स्विष्टम्, इति ।

आयत्यगमतिरिष्टम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

“हव्यवाहमभिमातिषाहम्” इति पुरोनुवाक्या । “स्विष्टमग्ने अभि तत्पु-
णाहि” इति याज्या । एतच्चोभयं “जुष्टो दमूनाः” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके चान्द्रमसेष्ट्यादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ चतुर्थे
क्षेत्रनक्षत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथमनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रस्ताति—

अग्निर्व अकामयत । अन्नादो देवानां
स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाः पुरोडा-
शमष्टाकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो
देवानामभवत् । अग्निर्वै देवानामन्नादः, इति ।

अस्मिन्कल्पे सर्वेषां प्राणिनां दाहपाकप्रकाशकारो योऽयमग्निर्दृश्यते सोऽय-
मग्निः पूर्वस्मिन्कल्पे मनुष्यः सन्देवत्वपदप्रापकं कर्मानुष्ठायास्मिन्कल्पे एतज्जन्म
लब्धवान् । अतः पूर्वस्मिन्कल्पे स मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्याग्निरिति व्यप-
दिश्यते । यथा भृत्तिकां घटं कुरु तन्तून्घटं कुर्वित्यादौ भाविनीं संज्ञामाश्रित्य
व्यवहारस्तद्वत् । स चाग्निरग्नेन व्यवहियमाणो मनुष्यः कर्माधिकारी सन्नेवम-
कामयत । अहं जन्मान्तरे देवानां मध्ये बह्वन्नभक्षकः स्यामित्येवं कामयमानः
स मनुष्यस्तस्मिन्कल्पे वर्तमानाय नक्षत्ररवामिनेऽग्नये कृत्तिकानक्षत्राय च मिलि-
त्वा पुरोडाशमष्टाकपालमेतं निरवपत् । सोऽपि नक्षत्ररामी वह्निस्ततः पूर्वस्मि-
न्कल्पे मनुष्य एव संन्विशिष्टं कर्मानुष्ठायोत्तरकल्पे नक्षत्रस्वामिरूपं वह्नित्वं
प्राप्तः । एवं सत्यग्निरग्नये निरवपदित्यत्र न काऽप्यनुपपत्तिः । अनेनैव न्यायेन
वक्ष्यमाणास्वर्षाष्टिषु यजमानदेवतयोरेकविधं नाम कल्पभेदेन व्यवस्थापनीयम् ।
ततो मिर्वापात्स यजमानरूपोऽग्निः कल्पान्तरे देवानां मध्ये बह्वन्नभक्षकोऽभवत् ।
अग्निरेव सर्वान्नभक्षक इत्येतलोके प्रसिद्धम् ।

अथेष्टिं विधत्ते—

यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव* ह
वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद, इति ।

यो यजमान एतेनाग्निकृत्तिकादेवताकेन हविषा यागं करोति सोऽयं मनु-
ष्याणां मध्ये रोगरहितोऽन्नभक्षको भवति । यथाऽग्निर्देवानां मध्येऽन्नभक्षकस्त-
द्वयोऽपि चैतत्कर्मोक्तप्रकारेण वेत्ति सोऽपि वेदिता यजमानवदन्नादो भवति ।

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमान्विधत्ते—

सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा ।
अम्बायै स्वाहा । दुलायै स्वाहा । नितल्यै स्वाहा
भ्रयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा । वर्षयन्त्यै स्वाहा ।
चुपुणीकायै स्वाहेति (१), इति ।

यः पूर्वोक्तेन हविषा यजते स यजमानोऽस्मिन्कर्माणि “ अग्नये स्वाहा ”
इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमाञ्जुहुयात् । कृत्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्तीनां साधा-
रणं नाम । अम्बादुलादीनि विशेषनामानि ।

अथ द्वितीयनक्षत्रस्तेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः
परांचीरायन् । तासां* रोहिणीमभ्यध्यायत् ।
सोऽकामयत । उप मा वर्तेत । समैनया गच्छे-
येति । स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चरुं निर-
वपत् । ततो वै सा तमुपावर्तत । समैनयाऽग-
च्छत, इति ।

अत्र प्रजापतिरिति भाविनी संज्ञा न भवति किंतु वर्तमान एव प्रजापतिः
सृष्टेरभिधानात् । तेन सृष्टाः सर्वाः प्रजाः पराङ्मुखा एवागच्छन् । तासां
प्रजानां मध्ये रोहिणीनक्षत्रतनुमभिलक्ष्य प्रजापतिरध्यायन्निरन्तरं ध्यानमकरोत् ।

स प्रजापतिः कदाचिदेवं कानितवान् । इयं रोहिणी मां प्रत्युपावर्ततामहं चैनया रोहिण्या संगतो भवेयमित्येवं कामयमानः स प्रजापतिरतीतकल्पगताय प्रजाप-
तये तथाविधायै रोहिण्यै चैतं चरुं निरुप्तवान् । यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजाप-
तिरोहिण्यौ च नदानीं विद्येते तथाऽपि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलसमर्थं
भवति । न चात्र विस्मेतव्यं सर्ववसुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्वत्र विद्यमानत्वात् ।
ततः कर्मसामर्थ्यादेव सा रोहिणी तं प्रजापतिं प्रत्युपावर्तत । स च प्रजापतिरे-
नया रोहिण्या संगतोऽभूत् ।

अथेष्टिं विधत्ते—

उप ह वा एनं प्रियमावर्तते । सं
प्रियेण गच्छते । य एतेन हविषा
यजते । उ चैनदेवं वेद, इति ।

प्रियस्य वस्तुन उपावर्तनं प्राप्तिः । संगमस्तद्भोगः । यजनवेदनयोरेतत्फलं
द्रष्टव्यम् ।

उपहोमान्विधत्ते—

सोऽत्र जुहोति । प्रजापतये स्वाहा
रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा
प्रजाभ्यः स्वाहेति (२), इति ।

अथ तृतीयस्य नक्षत्रस्येष्टिं विधत्ते—

सोमो वा अकामयत । ओषधीनां राज्यमभिज-
येयमिति । स एतं सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं
चरुं पयसि निरवपत् । ततो वै स ओषधीनां
राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभि-
जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । सोमाय स्वाहा मृगशीर्षाय स्वाहा ।

इन्वकाभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय
स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (३), इति ।

अत्र भाविन्या संज्ञया वर्तमानसंज्ञया वा सोमशब्दो योजयितुं शक्यते ।
एवमुत्तरत्रापि यत्र यद्योग्यं तत्र तद्योजनीयम् । प्रस्तावेष्टिविध्युपहोमवाक्यानि
पूर्ववद्विभज्य योजनीयानि । मृगशीर्षमिति नक्षत्रमूर्तिसमूहनाम । इन्वका इति
मूर्तिविशेषाणां नाम । ओषधिराज्याभिजितिशब्दास्तत्तदभिमानिदेवतावाचिनः ।

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते—

रुद्रो वा अकामयत । पशुमान्त्स्यामिति । स
एतः रुद्रायाऽऽर्द्रायै प्रेयंगवं चरुं पयसि
निरवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् ।
पशुमान्ह वै भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
रुद्राय स्वाहाऽऽर्द्रायै स्वाहा । पिन्वमानायै
स्वाहा पशुभ्यः स्वाहेति (४), इति ।

आर्द्रा नक्षत्रस्य प्राणाप्यायनकरी मूर्तिः पिन्वमाना । अत्रापि भागत्रयं पूर्व-
वद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते—

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसोत् । साऽकामयत ।
ओषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति । सैतमद्विष्टै
पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोष-
धीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत । प्राजायते ह वै
प्रजया पशुभिः । य एतेन हविषा यजते ।
य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्याम् । स्वाहा भूत्यै

स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति (५), इति ।

इयं पृथिवी पूर्वमलोमकौषध्यादिलोमरहितक्षां स्वरग्रामाधेयवस्तुशून्या मार्द-
वरहिता कूरा सत्यासीत् । तादृशी भूमिरोषधीभिर्वनरातिभिश्च प्रजायेयेति
कनमयित्वा पूर्वकल्पसिद्धायै भूम्यै पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । अन्यत्पूर्वव्या-
ख्येयम् । आभूतिरादितेरेव बहुभवनसमर्था मूर्तिः । प्रजापतिरुत्पादनसमर्था
मूर्तिः ।

अथ षष्ठस्योष्टिं विधत्ते—

बृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति ।

स एतं बृहस्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पर्यसि

निरवपत् । ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मव-

र्चसी ह वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य

उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । बृहस्पतये

स्वाहा तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति

(६), इति ।

भगवत्यै पूर्वव्याख्येयम् ।

अथ सप्तमस्योष्टिं विधत्ते—

देवासुराः संयन्ता आसन् । ते देवाः सपेभ्यं

आश्रेषाम्य आज्ये करम्भं निरवपन् ।

तानेताभिरेव देवताभिरुपानयन् । एताभिर्ह

वै देवताभिर्द्विषन्तं भ्रातृव्यमुद्विषन्ति । य

एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।

सोऽत्र जुहोति । संपेभ्यः स्वाहाऽऽश्रेपाभ्यः स्वाहा ।

दन्दशूकेभ्यः स्वाहेति (७), इति ।

असुरैः सह युद्धोद्युक्ता देवा असुराणां स्ववशीकरणाय दधिमिश्रयवस-
कुरूपं करम्भशब्दाभिधेयं निरुप्येताभिः सर्पदेवताभिराश्रेपानक्षत्रदेवताभिश्च
करम्भतुष्टाभिस्तानसुरानुपानयन्समीपं प्रापितवन्तः । सर्पाणां मध्ये दंशनशीला
दन्दशूकाः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथाष्टमस्येष्टिं विधत्ते—

पितरो वा अकामयन्त । पितॄलोकं ऋध्नुयामेति ।

त एतं पितृभ्यां मघाभ्यः पुरोडाशः पदकपालं

निरवपन् । ततो वै ते पितॄलोकं आर्ध्नुवन् । पितृ-

लोके ह वा ऋध्नेति । य एतेन हविषा यजते ।

य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यः

स्वाहा मघाभ्यः । स्वाहाऽनघाभ्यः स्वाहा गदाभ्यः ।

स्वाहाऽरुन्धतीभ्यः स्वाहेति (८), इति ।

मघानक्षत्रस्यैव निष्पापमूर्तयोऽनघा अगदा रोगरहिता मूर्तयोऽरुन्धत्या
समाना मूर्तयोऽरुन्धत्यो रोधं प्रति दधमकुर्वत्यः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते—

अर्यमा वा अकामयत । पशुमान्त्स्यामिति ।

स एतमर्यम्णे फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् ।

ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान्ह वै

भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं

वेद । सोऽत्र जुहोति । अ॒र्य॒म्णे स्वाहा॒ फल्गु॑-
नी॒भ्या॒ः स्वाहा॑ । प॒शु॒भ्यः स्वाहेति॑ (९), इति ।

सष्टोऽर्थः ।

अथ दशमस्योष्टिं विधत्ते—

भ॒गो वा अ॑कामयत । भ॒गी श्रे॒ष्ठी दे॒वाना॑ः स्या॒मिति॑ ।
स ए॒तं भ॒गाय॑ फल्गु॒नीभ्यां॑ च॒रुं निर॑वपत् । ततो॒ वै
स भ॒गी श्रे॒ष्ठी दे॒वाना॑मभवत् । भ॒गी ह॒ वै श्रे॒ष्ठी संमा॑-
नानीं भवति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यजते । य उ॑ चैनदे॒वं
वेद॑ । सोऽत्र जुहोति । भ॒गाय॑ स्वाहा॒ फल्गु॑नी॒भ्याः
स्वाहा॑ । श्रेष्ठ॒चाय॑ स्वाहेति॑ (१०), इति ।

भगित्वमैश्वर्यादिषड्गुणयुक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वं पूज्यत्वमि-
त्यर्थः । भागत्रयं पूर्ववत् ।

अथैकादशस्योष्टिं विधत्ते—

स॒वि॒ता वा अ॑कामयत । श्र॒न्मै दे॒वा दधी॑रन् ।
स॒वि॒ता स्या॒मिति॑ । स ए॒नः स॒वि॒त्रे ह॒स्ताय॑
पुरो॒डाशं॑ द्वाद॒शक॑पालं निर॑वपदा॒शूनां॑ वी॒ही-
णाम् । ततो॒ वै तस्मै॑ श्रदे॒वा अद॑धत ।
स॒वि॒ताऽभवत् । श्रद्ध॒ वा अ॒स्मै मनु॑ष्या
दधते । स॒वि॒ता संमा॑नानीं भवति । य ए॒तेन॑
ह॒विषा॑ यजते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्र
जुहोति । स॒वि॒त्रे स्वाहा॑ ह॒स्ताय॑ । स्वाहा॑

ददते स्वाहा पृणते । स्वाहा प्रयच्छते
स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति (११), इति ।

देवाः सर्वे मे मदर्थं श्राद्धिश्वासं दधीरन्धारयेयुः, सर्वेष्वपि कार्येषु मां विश्वस्यु-
रित्यर्थः । ततोऽहं सर्वकार्याणां सविता प्ररको भूयासम् । षष्टिदिनैः शीघ्रं
पच्यमाना ब्रीहय आशवः । दक्ते फलं दातुं संपादयित्रे । पृणते न्यूनस्य
फलस्य पूर्तिहेतवे । प्रयच्छते फलस्य दात्रे । प्रतिगृभ्णते परैर्दत्तस्य स्वीकर्त्रे ।
त एते हस्तनक्षत्रस्यैव मूर्तिविशेषाः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ द्वादशस्येष्टिमाह—

त्वष्टा वा अकामयत् । चित्रं प्रजां विन्देयेति ।
स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुण्डाशमष्टाकपालं
निरवपत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत् ।
चित्रं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा । चैत्राय
स्वाहा प्रजायै स्वाहेति (१२), इति ।

चित्रं नानाविधत्वं यथा भवति तथा पुत्रपौत्रदुहितृदौहितृरूपेण नानाविधत्वं
चित्रानक्षत्रस्य वैचित्र्यापादकं सामर्थ्यं चैत्रम् । शेषं पूर्ववत् ।

अथ त्रयोदशस्येष्टिमाह—

वायुर्वा अकामयत् । कामचारमेषु लोकेष्व-
भिजयेयमिति । स एतद्वायवे निष्टायै गृष्ट्यै
दुग्धं पयो निरवपत् । ततो वै स कामचार-
मेषु लोकेष्वभ्यजयत् । कामचारं ह वा एषु
लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते ।

य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 वा॒य॒वं॒ स्वा॒हा नि॒ष्ट॒चा॒यै॒ स्वा॒हा । का॒म॒चा॒-
 रा॒य॒ स्वा॒हाऽभि॒जि॒त्यै॒ स्वा॒हेति॑ (१३), इति ।

कामचारः सर्वत्र निवारकामावन स्वेच्छया संचारः । निष्टचा स्वाती । सकृ-
 त्सूता धेनुर्गृष्टिस्तायाः सकाशाद्दुग्धं यत्पयः क्षीरं तदेवात्र द्रव्यम् । शेषं
 पर्ववत ।

अथ चतुर्दशस्येष्टिं विधत्ते—

इ॒द्रा॒ग्नी वा अ॒काम॑येताम् । श्रेष्ठ॑चं दे॒वाना॑म॒भि॒ज॑ये॒वति॑ । तावे॒तमि॒न्द्रा॒ग्नि॒भ्यां॑ वि॒शा॒-
 स्वा॒भ्यां॑ पु॒रोडा॑शमेकादशकपालं निर॑वप॒-
 ताम् । ततो॒ वै तो॑ श्रेष्ठ॑चं दे॒वाना॑म॒भ्य॑जय॒-
 ताम् । श्रेष्ठ॑चं ह वै सं॒माना॑नाम॒भि॒ज॑ये॒ति ।
 य ए॒तेन॑ ह॒वि॒षा य॑जते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । इ॒न्द्रा॒ग्नि॒भ्यां॑ स्वा॒हा
 वि॒शा॒स्वा॒भ्यां॑ स्वा॒हा । श्रेष्ठ॑चा॒य॒ स्वा॒हाऽ॒-
 भि॒जि॒त्यै॒ स्वा॒हेति॑ (१४), इति ।

सप्तोऽर्थः ।

देवनक्षत्राणामीष्टिं विधाय पौर्णमासीदेवताया इष्टिं विधत्ते—

अथै॒तत्पौ॑र्ण॒मा॒स्या आ॒ज्यं॑ निर्व॑पति । कामो॒ वै
 पौ॑र्ण॒मा॒सी । काम॑ आ॒ज्यम् । कामे॒नैव॑ काम॑
 स॒म॒र्ध॑ये॒ति । क्षि॒प्रमे॒न॑ स काम॑ उ॒प॒न॑मति ।
 येन॑ कामे॒न॒ य॑जते । सोऽत्र जुहोति । पौ॑र्ण॒मा॒स्यै
 स्वा॒हा कामा॑य॒ स्वा॒हा ग॑त्यै स्वा॒हेति॑, इति ।

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिः षोडश सोम एकादश रुद्रो दशर्क्षेकादश बृह-
स्पतिर्दश देवासुरा नव पितर एकादशार्यमा भगो दश दश सविताः चतुर्दश
त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी दश दशाथैतत्पौर्णमास्या अष्टौ पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाध्याये प्रथमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

नक्षत्रवैलक्षण्यद्योतनायाथशब्दः । तिथ्यभिमानिनी देवता पौर्णमासी न तु
नक्षत्राभिमानिनी । तस्यां च तिथौ कर्मानुष्ठानेन सर्वकामप्राप्त्या पौर्णमास्याः
कामरूपत्वमुपचर्यते । आज्यस्य सर्वैः काम्यमानत्वात्कामरूपत्वम्, अतः
कामरूपेणाऽऽज्येनैव कामरूपां पौर्णमासीदेवतां समर्धयति परितोषयति । यज-
मानो येन कामेन निमित्तभूतेन यजते स कामः क्षिप्रमेवैनं प्राप्नुयति ।
गतिः कामानां विनाशोऽगतिरविनाशस्तदभिमानिन्यै देवतायै स्वाहा हुतमिदं
हविः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे देवनक्षत्राणामिष्टयो विहिताः । अथ पञ्चमे यमनक्षत्राणामिष्टयो
विधीयन्ते । तत्र प्रथमस्येष्टिं विधत्ते—

मित्रो वा अकामयत् । मित्रधेयमेषु लोकेष्व-
भिजयेयामिति । स एतं मित्रायाः राधेभ्यश्चरुं
निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्व-
भ्यजयत् । मित्रधेयं ह वा एषु लोकेष्वभ्य-
जयति । य एतेन हविषा यजते । य च

चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । मित्राय
स्वाहाऽनूराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय
स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (१), इति ।

मित्रेणाऽऽग्नेन पुरुषेण धेयं संपादनीयं धनं मित्रधेयम् । स्पष्टमन्यत् ।

अथ द्वितीयस्येष्टिं विधत्ते—

इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिज-
येयमिति । स एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपन्महाव्रीहिणाम् । ततो
वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह
वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
इन्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय
स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (२), इति ।

ज्यैष्ठ्यमतिशयेन प्रशस्तत्वं वृद्धत्वं च । महाव्रीहयः स्थूलव्रीहयः । स्पष्ट-
मन्यत् ।

अथ तृतीयस्येष्टिं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा अकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति ।
स एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निर्वपत् ।
ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै
प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्रजापतये स्वाहा
मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वाहेति (३), इति ।

अत्र प्रजापतिशब्देन निर्ऋतिर्विवक्ष्यते । यद्यप्यसावुग्रदेवता तथाऽपि हविषा तुष्टा सती न बाधते किंत्वनिष्टनिवारणेन पालयति । तस्मात्प्रजस्यतित्वमुपपन्नम् । कुलाचारस्य निर्वाहिका पुत्रादिरूपा प्रजा मूलमिति विशेष्यते । तथा स्वभृत्येष्वामा प्रजा मूलमिति लोकैर्व्यवहियते । तादृशीमुभयविधां प्रजां लभेयेति निर्ऋतेः कामना । स्पष्टमन्यत् ।

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते—

आपो वा अकामयन्त । समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतद्भ्योऽषाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै ताः समुद्रं काममभ्यजयन् । समुद्रं ह वै काममभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अद्भ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति (४), इति ।

योऽयं समुद्रो जलराशिस्तमेतं जलराशिं काममभिजयेम स्वेच्छया वशीकुर्य इत्येवमन्वेदवताम् कामना । यजमानः समुद्रस्यातिप्रभूतत्वेन समुद्रसदृशं काममभिलषितार्थमभिजयति । स्पष्टमन्यत् ।

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते—

विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपजय्यं जयेमेति । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै तेऽनपजय्यमजयन् । अनपजय्यं ह वै जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा ।

ज्ययाय स्वाहा जित्यै स्वाहेति (५), इति ।

जेतुमशक्यः शत्रुरनपजय्यस्तं जयेमेति विश्वेषां देवानां कामना । तस्य जेतु-
मशक्यस्य शत्रोरभिमानी देवोऽप्यनपजय्यस्तस्य जयाभिमानी देवो जितिः ।
स्पष्टमन्यत् ।

अथ षष्ठस्योष्टिं विधत्ते—

ब्रह्म वा अकामयत । ब्रह्मलोकमभिजयेय-

मिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते चरुं निरवपत् ।

ततो वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् । ब्रह्मलोकं ह

वा अभिजयति । य एतेन हविषा यजते ।

य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

ब्रह्मणे स्वाहाऽभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय

स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति (६), इति ।

ब्रह्मलोकः सत्यलोकस्तत्स्वामित्वं कामयमानो ब्राह्मणत्वजातियुक्तः पुरुषो
ब्रह्मशब्देन विवक्षितः । अभिजित्संज्ञकं चोत्तराषाढाश्रवणयोर्मध्यवर्ति नक्षत्रं
तदभिमानीदेवस्यापि ब्रह्मेति नामधेयम् । स्पष्टमन्यत् ।

अथ सप्तमस्योष्टिं विधत्ते—

विष्णुर्वा अकामयत । पुण्यं श्लोकं शृण्वीय ।

न मां पापी कीर्तिरागच्छेदिति । स एतं

विष्णवे श्रोणायै पुरोडाशं त्रिकपालं निरवपत् ।

ततो वै स पुण्यं श्लोकमशृणुत । नैनं

पापी कीर्तिरागच्छत् । पुण्यं ह वै श्लोकं

शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति । य

एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा ।
श्लोकाय स्वाहा श्रुताय स्वाहेति (७), इति ।

पुण्यश्लोकः स्तुतिः । पापकीर्तिर्निन्दा । श्रोणा श्रवणनक्षत्रम् । श्लोकः
स्युत्यभिमानी देवः । श्रुतः श्रवणाभिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ।

अथाष्टमस्योष्टिं विधत्ते—

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परी-
यामेति । त एतं वसुभ्यः श्रविष्ठाभ्यः पुरो-
डाशमष्टाकपालं निरवपन् । ततो वै तेऽग्रं
देवतानां पर्यायिन् । अग्रं ह वै समानानां
पर्येति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैन-
देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यः
स्वाहा श्रविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा
परीत्यै स्वाहेति (८), इति ।

देवतानां मध्येऽग्रं मुख्यत्वं पर्यायाम परितः प्राप्नुमः । वापताऽथ्यनक्षत्रनृण्यः
श्रविष्ठाः । अग्रशब्देन श्रैष्ठ्याभिमानी देवः । परीतिशब्देन तत्प्राप्त्यभिमानी देवः ।
संध्यन्त्यम् ।

अथ नवमस्योष्टिं विधत्ते—

इन्द्रो वा अकामयत् । दृढोऽशीथिलः स्यामिति ।
स एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजभ्यः पुरो-
डाशं दशकपालं निरवपत्कृष्णानां ब्रीह्य-
णाम् । ततो वै स दृढोऽशीथिलोऽभवत् ।

दृढां ह वा अशिथिलो भवति । य एतेन
हविषा यजंत । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । वरुणाय स्वाहा शतभिषजे
स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहेति (९), इति ।

इन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगाद्वरुण उच्यते । स च दाढर्चमशैथिल्यं च काम-
यामास । स्वस्य कार्यक्षमत्वं दाढर्चं परैरभिभवाभावांऽशैथिल्यं शतभिषङ्गनक्ष-
त्रम् । भेषजान्यौषधाभिमानिदेवताशरीराणि । वरुणनक्षत्रभेषजेभ्यो देवेभ्यः
कृष्णवर्णानां ब्रीहीणां पुराडाशं निरुप्य दाढर्चमशैथिल्यं च प्राप्तवान् ।
स्पष्टमन्यत् ।

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते—

अजा वा एकपादकामयत । तेजस्वी ब्रह्मव-
र्चसी स्यामिति । स एतमजायैकपदे प्राष्ठपदे-
भ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी ब्रह्म-
वर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसी
भवति । य एतेन हविषा यजंत । य उ चैन-
देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अजायैकपदे
स्वाहा प्राष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा
ब्रह्मवर्चमाय स्वाहेति (१०), इति ।

अजां गमनशील इदानींतनजन्मराहतो वा । एकां जगदुपकारकः पादो यस्या
सावेकपात् । अथैक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् “ सूर्य एकाकी चरति ”
इति श्रुतेः । तेजस्वी शरीरकान्तियुक्तां ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राद्यध्ययनादिजन्य-
कान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ।

अथैकादशस्येष्टिं विधत्ते—

अहिवै बुध्नियोऽकामयत । इमां प्रतिष्ठां

विन्देयेति । स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठप-
देभ्यः पुरोडाशं भूमिकपालं निरवपत् । ततो
वै स इमां प्रतिष्ठामविन्दत । इमां ह वै
प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन हविषा यजते ।
य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अहये
बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति (११), इति ।

न हीयत इत्यहिः । बुध्ने मूले सृष्ट्यादौ भवो बुध्नयः । इमां भूमिं
प्रतिष्ठां स्वनिवासाय प्रतिष्ठिताम् । भूमिकपालस्य स्वरूपं बोधायन आह—
“ कपालमात्रं भूमिं परिलिख्याङ्गनमधिवर्तयति तस्यैककपालवत्संस्कारः ”
इति । तथाविधभूमिकपालोपेतपुरोडाशं निरुप्य स्वापेक्षितं फलमलभत । स्पष्ट-
मन्यत् ।

अथ द्वादशस्येष्टिं विधत्ते—

पूषा वा अकामयत । पशुमान्स्यामिति । स
एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं निरवपत् । ततो वै
स पशुमानभवत् । पशुमान्ह वै भवति ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै
स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति (१२), इति ।

सष्टोऽर्थः ।

अथ त्रयोदशस्येष्टिं विधत्ते—

अश्विनौ वा अकामयेताम् । श्रोत्रस्विनाबच-

धि॒रौ स्या॒वेति॑ । तावे॒तम॒श्विभ्या॑म॒श्वयुग्म॑भ्यां
 पु॒रोडा॒शं द्वि॒कपालं॑ नि॒रव॑पताम् । ततो॒ वै
 तौ श्रो॒त्रस्वि॒नाव॒वाधि॒राव॑भवताम् । श्रो॒त्रस्वी
 ह॒वा अ॒वधि॒रो भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑
 य॒जते॑ । य उ॒ चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति ।
 अ॒श्विभ्या॑ स्वा॒हाऽश्व॑युग्म॒भ्या स्वा॒हा । श्रो॒-
 त्राय॑ स्वा॒हा श्रुत्यै॑ स्वा॒हेति॑ (१३), इति ।

योजनादिव्यवहितवार्तायाः श्रवणसामर्थ्यं श्रोत्रस्वित्वं वार्धकेऽपि बाधिर्यं-
 राहित्यमवधिरत्वम् । श्रोत्रायेत्यनेन दूरवार्ताश्रवणसामर्थ्यप्रदो देवो विवक्षितः ।
 श्रुत्या इत्यनेन बाधिर्यानिवारको देवविशेषः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ चतुर्दशस्योष्टिं विधत्ते—

य॒मो वा अ॑कामयत् । पि॒तॄणा॑ स्वा॒ राज्य॑म॒भिज॑ये-
 य॒मिति॑ । स ए॒तं य॒माया॑प॒भर॑णीभ्यश्च॒रुं नि॒र-
 व॑पत् । ततो॒ वै स पि॑तॄणा॑ स्वा॒ राज्य॑म॒भ्यज॑यत् ।
 स॒मा॒ना॒ना स्वा॒ ह वै रा॒ज्यम॑भिज॒यति॑ । य ए॒तेन॑
 ह॒विषा॑ य॒जते॑ । य उ॒ चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑
 जुहोति । य॒माय॑ स्वा॒हाऽप॒भर॑णीभ्यः स्वा॒हा ।
 रा॒ज्याय॑ स्वा॒हाऽभि॒जित्यै॑ स्वा॒हेति॑ (१४), इति ।

यथा यमस्य पितृराज्यप्राप्तिरेवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वसमानानां मध्ये
 राज्यं भवति । स्पष्टमन्यत् ।

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावास्यादेवताया इष्टिं विधत्ते—

अथै॒तद॒मावा॒स्याया॒ आज्यं॑ निर्वपति ।

कामो वा अमावास्या । काम आज्यम् ।
 कामेनैव कामः समर्थयति । क्षिप्रमेनः
 स काम उपनमति । येन कामेन यजते ।
 सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा
 कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति (१५), इति ।

मित्र इन्द्रं प्रजापतिर्दश दशाऽऽप एकादश विधे ब्रह्म दश दश विष्णुः स्यो-
 दश वसव इन्द्रोऽजोऽहिर्वै बुध्नियः पूषाऽश्विनौ यमो दश दशामावास्याया अष्टौ
 पञ्चदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमाध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पौर्णमासीवाक्यव्याख्येयः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
 त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनक्षत्राणामिष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्रमःप्रभृतीनामि-
 ष्टयो विधीयन्ते । तत्राऽऽदौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते—

चन्द्रमा वा अंगमयत । अहोरात्रानर्धमासा-
 न्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्त्वा । चन्द्रमसः सायुज्यः
 सलोकतामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे
 प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्चदशकपालं निरव-
 पत् । ततो वै सोऽहोरात्रानर्धमासानृतून्त्संवत्सरमाप्त्वा । चन्द्रमसः सायुज्यः सलो-

कतामाप्नोत् । अहोरात्रान्ह वा अर्धमासान्मा-
 सानृतुन्त्संवत्सरमाप्त्वा । चन्द्रमसः सायुज्यं
 सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । चन्द्रमसे
 स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा । अहोरात्रेभ्यः
 स्वाहाऽर्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाह-
 तुभ्यः स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति (१), इति ।

योऽयमस्मिन्कल्पे मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्य चन्द्रमाः सोऽयमहोरात्रा-
 र्धमासमासर्तुसंवत्सरदेवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण चन्द्रमसः सायुज्यसालो-
 क्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिँल्लोके चन्द्रमा निवसति तस्मिँचेव लोके
 स्वस्यापि निवासः सालोक्यं तेन सहैकस्मिन्गृहे निवासः सायुज्यं तत्सर्वं काम-
 यित्वा वर्तमानाय चन्द्रमसे देवाय प्रतीदृश्यायै जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बत्वेन
 दृश्यमानायै तदभिमानिदेवतायै चरुं पुरोडाशं निरुप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् । एव-
 मन्योऽपि यजमानस्तद्वेदिता वा तत्सर्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ।

अथाहोरात्रयोरिति विधत्ते—

अहोरात्रे वा अकामयेताम् । अत्यहोरात्रे
 मुच्येवहि । न नावहोरात्रे आप्नुयातामिति ।
 ते एतमहोरात्राभ्यां चरुं निरवपताम् ।
 द्वयानां व्रीहीणाम् । शुक्लानां च कृष्णानां च ।
 सवात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च कृष्णायै च । ततो
 वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्येते । नैनं अहोरात्रे
 आप्नुताम् । अतिं ह वा अहोरात्रे मुच्येते ।

नैनमहोरात्रे आप्नुतः । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहा ।
अतिमुक्त्यै स्वाहेति (२), इति ।

अत्र हि लोके सर्वेऽपि प्राणिनोऽहोरात्रदेवतयोर्वशे वर्तन्ते । ते हि पुनः
पुनरावर्तमाने प्राणिनामायुः सहसा क्षपयित्वा तान्मारयतः । एवं सति भाविनीं
वृत्तिमाश्रित्याहोरात्रनामकावस्मिन्कल्पे द्वौ पुरुषावेवमकामयेताम् । वर्तमाने अहो-
रात्रे द्वे अतिक्रम्य तत्पारतन्त्र्यादावां द्वौ मुच्येवहि । एते चाहोरात्रे नावुभौ
नाऽऽप्नुयातामावयोरायुः क्षपयितुं समर्थौ मा भूतामिति । ते भाविनी अहोरात्रे
वर्तमानाभ्यां शुक्लकृष्णव्रीहिद्वयचरुं क्षीरे निरवपताम् । तच्च क्षीरं श्वेतकृष्णवर्णयोः
सवात्योर्धेन्वोः संबन्धि । एकमातृजन्ये द्वे धेनू सवात्यौ । तयोरेका शुक्लेतरा
कृष्णा । तादृशयोर्दुग्धे चरुं निरुप्य यथोक्तं फलमलभेताम् । एवमन्योऽपि यज-
मानो यथोक्तं फलमाप्नोति । स्पष्टमन्यत् ।

अथोषोदेवताया इष्टिं विधत्ते—

उषा वा अकामयत । प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगा
स्यामिति । सैतमुषसे चरुं निरवपत् । ततो वै
सा प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगाऽभवत् । प्रियो ह
वै समानानां सुभगो भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा । व्युष्ट्यै स्वाहा
व्युच्छन्त्यै स्वाहा । व्युष्ट्यायै स्वाहेति (३), इति ।

येयमुषा देवी सेयमादित्यप्रीतिं सौभाग्यं च कामयमाना पूर्वकल्पस्योषसे
चरुं निरुप्य स्वेष्टं लब्धवती । एवमन्यो यजमानस्तेन हविषा स्वसमानानां
सर्वेषां प्रियः सौभाग्ययुक्तश्च भवति । उषास्तत्कालदेवता । व्युष्टिस्तस्या

देवतायाः कार्यं प्रभातत्वम् । तच्च भविष्यद्वर्तमानातीतत्वभेदैस्त्रिविधम् । तदभिमानिनीभ्यो देवताभ्य उपहोमा द्रष्टव्याः ।

अथ नक्षत्रदेवताया इष्टिं विधत्ते—

अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा त्वं
देवानामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयास-
मिति । यथा ह वा एतद्देवानाम् । एव* ह
वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
नक्षत्राय स्वाहेत्युच्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहो-
दिताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा ।
भ्राजसे स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे
स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति (४), इति ।

नक्षत्रसामान्याभिमानी यो देवस्तस्मै चरुं निर्वपेत्तत्र मन्त्रो “ यथा त्वम् ”
इत्यादिः । स च बोधायनेन स्पष्टीकृतः—“ अथैतस्मै नक्षत्राय चरुमिति निर्व-
पणकाले यजमानायतन उपविश्य यजमानो जपति यथा त्वं देवानामस्येवमहं
मनुष्याणां भूयासम् ” इति । हे नक्षत्रदेव त्वं देवानां मध्ये यथोत्तमोऽस्येवं
मनुष्याणां मध्येऽहमुत्तमो भूयासमिति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवात्रा-
धिकारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेवदुत्कृष्टो भवति । योऽयं नक्षत्रदेवो याश्च
तदुदयस्य भविष्यद्वर्तमानातीतत्वदशाः, या च तस्यानिष्टहरणशक्तिर्याऽपि तस्ये-
ष्टसंगद्वन्द्वस्य च तदीयं भ्राजो रश्मिरूपं यदपि तदीयं तेजः शरीरकान्ति-
र्यदपि तत्प्रसादलभ्यं तपो ब्रह्मवर्चसं चैतदभिमानिदेवताभ्यः सर्वाभ्य उपहोमाः
कर्तव्याः ।

अथ सूर्यस्योष्टिं विधत्ते—

सूर्यो वा अङ्गमयत । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा
स्यामिति । स एत* सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं

निर्वपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽ-
भवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भवति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः
स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति (५), इति ।

नक्षत्रादिज्योतिषां सर्वेषां प्रतिष्ठाऽधिपतिः स्यामिति कामयमानः सूर्यः पूर्वकल्प-
सिद्धाय सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्च हविर्निरूप्य ज्योतिषामधिपतिरभवत् । एवं यजमा-
नोऽपि समानानामधिपतिर्भवति । स्पष्टमन्यत् ।

अथादितेरिष्टं विधत्ते—

अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतिति-
ष्ठति । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै
स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेति (६), इति ।

येयं भूमिः सैवादितिस्तस्यै निर्वपन्भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते—

अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । यज्ञो
वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ।
सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय
स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति (७), इति ।

चन्द्रमाः पञ्चदशाहोरात्रे सप्तदशोषा वा एकादशथैतस्मै नक्षत्राय त्रयोदश-
सूर्यो दशथैतमदित्यै पञ्चाथैतं विष्णवे षट्सप्त ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमा-
ध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

विष्णुशब्देन सर्वाङ्गव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वाद्विष्णवं हविर्निर्वपन्नन्तः
समाप्तिपर्यन्तं यज्ञे प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ।

अग्निर्वा अकामयंतित्यारभ्य विष्णुचरुपर्यन्तमिदं नक्षत्रसत्ररूपमेकमेव कर्म । तथा
च बोधायनः—“ अथातो नक्षत्रेष्टिं व्याख्यास्यामः ” इत्युपक्रम्य सप्तपञ्चं व्या-
ख्यायान्तं स्पष्टमुदाजहार—“ नक्षत्रसत्रेण ज्योतिरानन्त्याय ज्योतिषा यजेत ।
तेनेष्ट्वा पापं निर्णुद्याप पुनर्भुक्त्यं जयतीति ह स्माऽऽह बोधायनः ” इति ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादं चिन्तितम्—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिनारिष्टादेर्निवर्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टा—“ अग्रंय स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहाऽम्बायै स्वाहा दुलग्नै
स्वाहा ” इत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्टहोमो विहितः ।
“नारिष्टाहोमाञ्जुहोति ” इत्युक्तत्वात् । “ दश ते तनुवां यज्ञ यज्ञियाः ”
इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेकं विषयः । तथा श्येनं भूयते—“ लोहितोष्णीषा
लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति । प्रकृत्यनुपवीतं विहितम्—
“ उपव्ययंत ” इति । अयं द्वितीयो विषयः । तथा—“ पृष्ठये षडहे भूयते—
“ मध्वाशयेद्धृतं वै ” इति । प्रकृतौ श्रुतम्—पयो व्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राज-
न्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्य ” इति । अयं तृतीयो विषयः । तत्रोपहोमनिवीतमध्व-
शनानि क्रमेण नारिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानां निवर्तकानि । कुतः । कार्यैक्यात् ।
उपहोमनारिष्टहोमयोस्तावेज्जुहोतिशब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रतीयते ।
अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वी-
तशब्दस्मारितं कार्यैक्यं स्यात् । तस्माद्बाधः । इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम
दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहृतानि त्वपूर्वार्थानि । अपूर्वं च विध्ये-
कगम्यतया विविभेदेन भिद्यते । तस्मात्कार्यभेदात्समुच्चयोऽभ्युपगन्तव्यः । न च
निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वाक्याभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि पयो-
व्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसंभवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा-
चिन्ता वाऽस्तु । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादं चिन्तितम्—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधो वैकृते चर्मस्ततः ।

नारिष्ठहोमाः पूर्वं स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृतिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः—
 “ अग्नये कृतिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालम् ” इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमाः—
 “ अग्निर्नः पातु कृतिकाः ” इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं हूयन्ते । तत्रो-
 पहोमा एवामान्नाताः—“ सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृतिकाभ्यः स्वाहा ।
 अम्बायै स्वाहा दुत्तायै स्वाहा ” इति । नारिष्ठहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः ।
 “ दश ते तनुवो यज्ञ ” इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्ठहोमाः । एतेभ्यो
 नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्तव्याः । कुतः । “ अष्टाकपालं निर्वपेत् ”
 “ सोऽत्र जुहोति ” इति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते ।
 तच्चातिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते
 ब्रूमः—नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातमपेक्षते । तदा
 चोदकः प्राकृतं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहो-
 मादिकम् । तयोर्मध्ये क्लृप्तोपकारतया नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उप-
 होमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चादबुध्यते । ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्ठहोमाः
 पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
 रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सविताऽऽश्रूनां व्रीहीणामिन्द्रो महाव्रीहीणामिन्द्रः कृष्णानां व्रीहीणामहोरात्रे
 ह्यानां व्रीहीणाम् । पितरः षट्कपालः सविता द्वादशकपालमिन्द्राग्नी एका-
 दशकपालमिन्द्र एकादशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमिन्द्रो दशकपालमहिर्भूमिकपा-
 लमभिन्नौ द्विकपालं चन्द्रमाः पञ्चदशकपालमन्यत्राष्टाकपालम् । रुद्रोऽर्यमा
 पूषा पशुमान् । सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यासि । वायुः पर्यः । सोमो वायुरि-

न्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो ब्रह्म यमोऽभिर्जित्यै । त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै ।
 पौर्णमास्या अमावास्याया आर्गत्यै । विश्वे जित्यै । अधिनौ श्रुत्यै । ब्रह्म
 तदेतम् । वायुः स एतत् । सोमो यमः समानानाम् । पितर आपो विश्वे वस-
 वोऽकामयन्त मेति त एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अधिनावकामयेतां वेति तावेतं
 निरवपताम् । अहोरात्रे अकामयेतां तामिति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राका-
 मयत स्यामिति स एतं निरवपत् । इन्द्राग्नी श्रैष्ठ्यमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमिन्द्रो दृढः ।
 अहोरात्रे अतिमुक्त्यै । अहिः सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै । अग्निर्नो
 रीरीषन् । अन्यत्र रीरिषः । अग्निर्न ऋध्यास्म नवो नवोऽग्निर्मित्रश्चन्द्रमाः षट् ।

अग्निर्नस्तं नो वायुरहिर्बुध्निर्य ऋक्षा वा इयमथैतत्पौर्णमास्या अजो वा
 एकपात्सूर्यो वै त्रिषष्टिः ।

हरिः ओम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुर्गे देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
 भाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(मूलक्रमेण—अष्ट० ३ अध्या० १ (१७) अनु० ६ (१६९)) ।

(भाष्यक्रमेण—पा० ३ प्रपा० १ (१७) अनु० ६ (१६९)) ।

=====

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

+ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्यामहेत् ।
 तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् ।
 ब्रह्म वै पर्णः । यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवै-
 नानपाकरोति । गायत्रो वै पर्णः । गायत्राः पशवः (१) ।
 तस्मात्त्रीणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गायत्री ।
 यत्पर्णशाखया गाः प्रार्पयति । स्वयैवैना देवतया प्रार्प-
 यति । यं कामयेतापशुः स्यादिति । अपर्णा तस्मै शुष्का-
 ग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्तस्या-
 दिति । बहुपर्णा तस्मै बहुशाखामाहरेत् । 'बहुपर्णा देवैः'
 करोति (२) । यत्प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् ।
 यदुदीचीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयो-
 र्लोकयोरभिजित्यै । इषे त्वोर्जे त्वेत्याह । इषमेवोर्जे यज-
 माने दधाति । वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्या-
 ध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः (३) ।
 वायवं एवैनान्परिददाति । प्र वा एनानेतदाकरोति । यदाह ।
 वायवः स्थेत्युपायवः स्थेत्याह । यजमानायैव पशू पंह-
 यते । देवो वः सविता प्रार्पयत्वित्याह प्रसूत्यै । श्रेष्ठतमं
 कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह ।

+ द्वितीयतृतीयप्रपाठकौ भाष्यवारेण संहितायामेव व्याख्यातौ । एतच्च चतुर्थप्रपाठकोपी-
 दवातभाष्ये भाष्यकृतैव स्पष्टमुक्तम् । अतोऽत्र तन्मूलमात्रं संगृह्यते ।

आप्यायध्वमग्निं देवभागमित्याह (४) । वत्सेभ्यश्च
 वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्यायन्त । देवेभ्य एवैना
 इन्द्रायाऽऽप्याययति । ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरित्याह । ऊर्जः
 हि पर्यः संभरन्ति । प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा इत्याह
 प्रजात्यै । मा वस्तेन ईशत माघशः स इत्याह गुप्त्यै ।
 रुद्रस्य हेतिः परिं वो वृणक्तिवत्याह । रुद्रादेवैनास्त्रायते ।
 ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मि-
 न्बह्वीः करोति । यजमानस्य पशून्पाहीत्याह । पशूनां
 गोपीथाय । तस्मात्सायं पशव उपसमावर्तन्ते । अनधः
 सादयति । गर्भीणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भीः प्रजा-
 नामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो
 लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (५) ।

पशवः करोति पशवो देवभागमित्याह करोति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

अथ द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सावितुः प्रसव इत्यश्वपशुमादत्ते प्रसूत्यै ।
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । यो वा ओषधीः
 पर्वशो वेद । नैनाः स हि नस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो
 वेद । स एना न हि नस्ति । अश्वपश्वौ बर्हिरच्छैति । प्राजा-
 पत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय (१) । ओषधीनामहिंसायै ।

यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यजमान एव रयिं दधाति ।
 प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
 प्रेयमंगाद्विषणां बहिरच्छत्याह । विद्या वै धिषणां । विद्य-
 यैवैनदच्छैति । मनुना कृता स्वधया वितष्टत्याह । मानवी
 हि पशुः स्वधा कृता (२) । त आर्वहन्ति कवयः पुरस्ता-
 दित्याह । शुश्रुवांसो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव
 यज्ञमारभत । अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति ।
 तत्प्राच्या एव दिशो भवति । देवभ्यो जुष्टमिह बहिरासद्
 इत्याह । बर्हिषः समृद्ध्यै । कर्मणोऽनपराधाय । देवानां
 परिषूतमसीत्याह (३) । यद्वा इदं किंच । तद्देवानां परि-
 षूतम् । अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोच्याऽऽहेदं कारिष्यामीति ।
 एवमेव तदध्वर्युर्देवभ्यः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दाति । आत्मनोऽहिं-
 सायै । यावतः स्तम्बान्परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिष्यात् ।
 अति तद्यज्ञस्य रेचयेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । त सर्वं
 दायात् (४) । यज्ञस्यानन्तिरेकाय । वर्षवृद्धमसीत्याह ।
 वर्षवृद्धा वा ओषधयः । देवं बहिरित्याह । देवभ्य एवैन-
 त्करोति । मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यगित्याहाहिंसायै । पर्व-
 तेराध्यासमित्याहर्ध्वै । आच्छेत्ता ते मारिषमित्याह ।
 नास्याऽऽत्मनो मीयत । य एवं वेद (५) । देवं बर्हिः शत-
 वल्शं विरोहत्याह । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानां प्रजननाय ।
 सहस्रवल्शाविव य रुहेमेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।
 पृथिव्याः संपृचः पाहीत्याह प्रतिष्ठित्यै । अयुं गांयुं गान्मु-
 ष्ठील्लुनातु । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । सुसंभृता त्वा संभरा-
 मित्याह । ब्रह्मणैवैनत्संभरति (६) । अदित्यै रास्नाऽसी-

त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्रां करोति ।
 इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां ५ सम-
 नत्यत । साध्नोत् । ऋद्ध्यै संनत्यति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजा-
 नामपरावापाय । तस्मात्स्रावसंतताः प्रजा जायन्ते (७) ।
 पूषा ते अन्थि अथ्नात्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ।
 स ते मा स्थादित्याहाहिंसायै । पश्वात्प्राश्चमुपगूहति ।
 पश्वाद्वै प्राचीनं ५ रेतो धीयते । पश्वादेवासमै प्राचीनं ५ रेतो
 दधाति । इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव
 यजमाने दधाति । बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिः (८) । ब्रह्मणैवेन्द्ररति । उर्वन्तरिक्ष-
 मन्विहीत्याह गत्यै । देवंगममसीत्याह । देवानेवेन्द्रम-
 यति । अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय ।
 तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उप-
 रीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (९) ॥

तयोनित्वाय स्वधा कृताऽसीत्याह दायाद्वेदं भरति जायन्ते बृहस्पतिः समष्ट्यै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयाध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः

पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपव-
 सति । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे अस्रं ५ सेताम् ।
 यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सानाग्योखे भवतः । यज्ञस्यैव
 तदुखे उपदधात्यप्रस्रं ५ साय । शुन्धध्वं देव्याय कर्षणे देव-

यज्याया इत्याह । देवयज्याया एवेनानि शुन्धति । मातरि-
 श्वनो घर्मोऽसीत्याह (१) । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः ।
 एषां लोकानां विधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च
 ह्येषा पृथिव्याश्च संभृता । यदुक्षा । तस्मादेवमाह । विश्व-
 धाया असि परमेण धाम्नेत्याह । वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टि-
 मेवावरुन्धे । दृ० ह्रस्व मा ह्वारित्याह धृत्यै (२) ।
 वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एत-
 द्भागधेयम् । यत्पवित्रम् । तभ्य एवेनत्करोति । शतधा-
 र० सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधानि सर्वत्वाय ।
 त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । त्रिवृद् प्राणः ।
 त्रिवृत्तमेव प्राणं मध्यतां यजमानं दधाति (३) । मौम्यः पर्णः
 संयोनित्वाय । माक्षात्पवित्रं दर्भाः । प्राक्मायमधिनिद-
 धाति । तत्प्राणापानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तद्वर्षस्य
 रूपम् । दार्य० ह्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
 उभयमेवोपैत्यजामित्वाय (४) । तस्मादय० सर्वतः
 पवते । हुतः स्तोकां हुतां द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठित्यै ।
 हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुत० स्वाहाकृत० स्कन्दति ।
 दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णुषो भागधेयम् ।
 अग्नये बृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन
 समर्धयति । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृ-

थिव्योर्गैवैनत्प्रतिष्ठापयति (५) । पवित्रवत्यानयति । अपां
 चैवोषधीनां च रम्यं ममृजति । अथो ओषधीष्वेव पशून्प्र-
 तिष्ठापयति । अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै ।
 धान्यन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहा-
 तृतीयस्यै । त्रयं इमे लोकाः । इमानेव लोकान्यजमानां
 दुहे (६) । अमृमिति नामं गृह्णाति । भद्रमेवाऽऽमां कर्माऽऽ-
 विष्करोति । मा विश्वायुः मा विश्वव्यचाः मा विश्वकर्मत्याह ।
 इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । अमौ विश्वकर्मा ।
 इमानेवैतामिलोकान्यथापूर्वं दुहे । अथो यथा प्रदात्रे
 पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति । तस्मान्प्रादादित्यु-
 च्छीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति (७) । बहु दुग्धी-
 न्द्राय देवभ्यां हविर्गिति वाचं विमृजंत । यथादेवतमेव
 प्रमौति । देव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्त्यै । त्रिगोह ।
 त्रिपत्या हि देवाः । अवाचंयमाऽनन्वारभ्यान्तगः । अप-
 रिमितमेवावैरुन्धे । न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्वै
 दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् (८) । यात-
 याम्ना हविषा यजेत । अथो खल्वाहुः । पुगंडाशभु-
 ग्वानि वै हवींषि । नेत इतः पुगंडाशं हविषो यामांऽ-
 स्तीति । कामंभव दारुपात्रेण दुह्यात् । गृध्र एव न दुह्यात् ।
 अमंतो वा एष संभूतः । यच्छुद्रः । अहविरेव तदित्याहुः ।

यच्छूद्रो दोग्धीति (९) । अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः ।
तद्धि नात्पुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्ध-
विरिति । संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अपां चैवोपधीनां च
रम् ० स० मृजति । तस्मादपां चोपधीनां च रम्मुपजीवामः ।
मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ।
सोमेन त्वा तेनर्चमान्द्राय दधीत्याह (१०) । सोममेवेन-
त्करोति । यो वै सोमं भक्षयित्वा । संवत्सर० सोमं न
पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः खलु वै
सोनाय्यम् । य एवं विद्वान्सोनाय्यं पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य
सोमपीथो भवति । न मृन्मयेनापिदध्यातु । यन्मृन्मयेना-
पिदध्यातु । पितृदेवत्यं ० स्यातु (११) । अयस्पात्रेण वा दारु-
पात्रेण वाऽपिदधाति । तद्धि सदेवम् । उदन्वद्भवति । आपो
वै रक्षोद्गीः । रक्षसामपहत्यै । अदस्तममि विष्णवे त्वेत्याह ।
यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवेनददस्तं करोति । विष्णो हव्यं ०
रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै । अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्र-
पादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निद-
धाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै (१२) ।

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधान्यजामित्वाय स्थापयति दुहे दुहन्ति

दुह्यादोग्धीति दधीत्याह स्यात्सादयति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

कमणे वा देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्यै । यज्ञस्य वै
 संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतायन्ते । यज्ञस्य
 विच्छिन्नमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते ।
 यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा
 यज्ञस्येत्याहवनीयात्मन्तनोति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां
 संतत्यै । अपः प्रणयति । श्रद्धा वा आपः । श्रद्धामेवाऽऽरभ्य
 प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः (१) ।
 यज्ञमेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा
 आपः । वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अपः
 प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामपहत्यै । अपः प्रण-
 यति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानामिव प्रियं धाम
 प्रणीय प्रचरति (२) । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवता एवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति । वेपाय त्वेत्याह ।
 वेपाय ह्येनदादत्ते । प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अगतय इत्याह ।
 रक्षसामपहत्यै । धूर्सीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं यदनु-
 पस्पृश्यातीयात् (३) । अध्वर्युं च यजमानं च प्रदहेत् । उप-
 स्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय । धूर्वन्तं
 योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वामि इत्याह । द्वौ बाव

पुरुषौ । यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्पयति ।
 त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवद्यूतम-
 मित्याह । यथा यजुरैवेतत् (४) । अहनुतमामि हविर्धानमि-
 त्याहानात्यै । दृ० हंस्व मा ह्वारित्याह धृत्यै । मित्रस्य त्वा
 चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मित्रत्वाय । मा भर्मा संविकथा मा
 त्वा हि० सिषमित्याहाहि० सायै । यद्वै किञ्च वातो नाभि-
 वाति । तत्सर्वं वरुणदेवत्यम् । उरुवातायेत्याह । अवा-
 रुणमेवैनं करोति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
 प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह (५) अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
 अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्नय एवैनां जुष्टं निर्व-
 पति । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकाना-
 माप्त्यै । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्ध । स
 एवमेवानुपूर्व० हवी० षि निर्वपति (६) । इदं देवाना-
 मिदमुनः सहेत्याह व्यावृत्त्यै । स्फात्यै त्वा नारात्या
 इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एषोऽन्तश्चरति । यः परी-
 णहि । सुवरभिविख्येषं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुव-
 रेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ज्योतिः । द्यावापृथिवी
 हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृ० हन्तां दुर्या द्यावापृथि-
 व्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै । उर्वन्तरिक्षम-
 न्विहीत्याह गत्यै । अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह ।
 इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति । अग्ने

हव्यं रक्षस्वेत्याह गुण्यै (७) ।

यज्ञो वा आपो धाम प्रणीय प्रचरत्यतीयादेतद्वाहुभ्यामित्याह हवींषि
निर्वपति गत्यै चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

द्वितीयाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

अथ द्वितीये पञ्चमेऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृत्रमहन । सोऽपः । अभ्याग्नियत । तामां यन्मे-
ध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते दर्भा
अभवन् । यद्भैरप उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः
सदेवा आपः । तार्भिरैवैना उत्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति
(१) । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पु-
नात्वित्याह । सवितृप्रसृत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण
पवित्रेणेत्याह । अमौ वा आदित्योऽच्छिद्रे पवित्रम् ।
तेनैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।
प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः (२) ।
प्राणैरेव प्राणान्तमंपृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसृतं
मे कर्मासिदिति । सवितृप्रसृतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो
गायत्रिया त्रिष्वभृद्धत्वाय । आपो देवीरग्रे पुवो अग्रे
गुव इत्याह । रूपमेवाऽऽसामितन्महिमानं व्याचष्ट ।
अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्रं एव
यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् (३) । युष्मानिन्द्रो

वृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह ।
 वृत्र० हं हनिष्यन्मिन्द्र आपो ववे । आपो
 हन्द्रं वविरं । संज्ञामेवाऽऽमामितत्मा मामनं व्याचष्टे ।
 प्रोक्षिताः स्येत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः । अग्नये वो
 जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रो-
 क्षति । त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः (४) । अथो रक्ष-
 मामपहत्यै । शुन्धध्वं देव्याय कर्मण देवयज्याया इत्याह ।
 देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि
 यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अवधूत० रक्षोऽवधूता अरातय
 इत्याह । रक्षमामपहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा
 अदितिः (५) । अस्या एवैनन्वचं करोति । प्रति त्वा
 पृथिवी वेत्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनग्नीवमु-
 न्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्वः
 पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगं ग्राहुकाः । यज्ञो
 देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने
 हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय
 (६) । अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमे-
 वैनत्करोति । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्वित्याह सयत्वाय ।
 अग्नेस्तनूग्नीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोषधयः । वाचो
 विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा ओषधीनामश्नन्ति । अथ

वाचं वि॒सृ॒जन्ते । दे॒ववी॒तये॒ त्वा गृ॒ह्णा॒मीत्या॒ह (७) ।
 दे॒वता॑भिरे॒वैन॒त्सम॑र्धयति । अ॒द्रि॒रसि॑ वा॒नस्प॒त्य इत्या॒ह ।
 ग्रा॒वा॒णमे॒वैन॒त्करो॑ति । स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यः मु॒शमि॑
 शमि॒ष्वेत्या॒ह शान्त्यै॑ । ह॒विष्कृ॒देही॒त्याह । य ए॒व दे॒वा-
 नाः॑ ह॒विष्कृ॒तः । तान् ह॒यति॑ । त्रि॒ह्वय॑ति । त्रि॒षत्या॒ हि
 दे॒वाः । इ॒षमा॒वदो॒र्जमा॒वदे॒त्याह (८) । इ॒षमे॒वोर्जं॑ यज-
 माने दधाति । द्यु॒मद्व॑दत व॒यः संघा॑तं जे॒ष्मेत्या॒ह भ्रातृ॑-
 व्याभिभूत्यै । मनोः॑ श्रद्धा दे॒वस्य॑ यज॑मानस्यासुर॒घ्नी
 वाक् । य॒ज्ञायु॒धेषु॑ प्रवि॒ष्टाऽऽसीत् । तेऽमु॑रा याव॑न्तो
 य॒ज्ञायु॒धाना॑मु॒द्वद॑तामु॒पागृ॑ण्वन् । ते परा॑भवन् । तस्मा॒-
 त्स॒वानां॑ मध्ये॑ऽवसायं यजेत । याव॑न्तोऽस्य॒ भ्रातृ॑व्या
 य॒ज्ञायु॒धाना॑मु॒द्वद॑तामु॒पगृ॑ण्वन्ति । ते परा॑भवन्ति । उ॒च्चैः
 र॒माह॑न्त॒वा आ॒ह विजि॑त्यै (९) । वृ॒द्धं ए॒षामिन्द्रि॑यं
 वी॒र्यम् । श्रेष्ठ॑ एषां भवति । व॒र्षवृ॒द्धम॑सि प्र॒ति वा व॒र्षवृ॒द्धं
 वे॒त्वित्या॒ह । व॒र्षवृ॒द्धा वा ओष॑धयः । व॒र्षवृ॒द्धा इ॒षीकाः॑
 समृ॑द्धयै । य॒ज्ञः रक्षा॑ःस्यनु॒प्रावि॑शत् । तान्य॒स्त्रा प॒शुभ्यो॑
 नि॒रवा॑दयन्त । तुषै॒रोष॑धीभ्यः । परा॑पूतः रक्षाः परा॑पूता
 अ॒रात॑य इत्या॒ह । रक्षा॑सामप॑हत्यै (१०) । रक्षा॑सां भा॒गोऽ-
 सी॒त्याह । तुषै॒रेव॑ रक्षाःसि नि॒रवा॑दयन्त । अ॒प उप॑स्पृशति
 मे॒ध्यत्वाय॑ । वायु॒र्वो वि॒विनक्ति॑त्वत्या॒ह । पवि॒त्रं वै वायुः॑ ।

पुनात्येवैनान् । अन्तरिक्षादिव वा एतं प्रस्कन्दन्ति । ये
शूर्पात् । देवा वः सविता हिश्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । त्रिप्फली कर्तवा आह ।
त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथा मेध्यत्वाय (११) ।

द्वाम्यामुत्पुनाति रश्मयो नयन्त्यग्ने यज्ञपतिं यज्ञोऽदितिस्कन्दाय गृह्णामी-
त्याह वेदत्याह विजित्या अपहत्या अस्कन्दाय त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
द्वितीयाध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः ।

अवधूतः रक्षोऽवधूता अगतय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवेन-
त्त्वचं कराति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्वित्याह प्रतिष्ठित्यै ।
पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमापस्तृणाति मेध्यत्वाय ।
तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा
मृगं ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत (१) । कृष्णो रूपं
कृत्वा । यत्कृष्णाजिनं हविरधिपिनष्टि । यज्ञो देव तद्यज्ञं
प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय । यावापृथिवी महाऽस्ताम् । त
शम्यामात्रमेकमहर्व्येताः शम्यामात्रमेकमहः । दिवः स्कम्भ
निरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्वित्याह । यावापृथिव्यां-
र्वीत्यै । धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भ निर्वेत्वि-

त्याह । द्यावापृथिव्यार्विधृत्यै (२) । धिषणाऽसि पार्व-
 तेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्वित्याह । द्यावापृथिव्यार्विधृत्यै ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रमृत्यै । अश्विनोर्बाहु-
 भ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् ।
 पूष्णा हस्ताभ्यामित्याह यत्न्यै । अधिवपामीत्याह । यथा-
 देवतमवैनानधिवपति । धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह ।
 एतस्य यजुषो वीर्येण (३) । यावदेका देवता कामयते
 यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति । यन्ता-
 वदेव स्यात् । यावज्जुहोति । प्राणाय त्वाऽपानायत्वेत्याह ।
 प्राणानेव यजमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषं धामि-
 त्याह । आयुर्वास्मिन्दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
 प्रस्कन्दन्ति । यानि दृषदः । देवा वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रतिगृह्णान्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । अमं-
 वपन्ती पिपाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वाय (४) ।

निरायत विधृत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयाध्याये
 षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

मथ द्वितीये सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपाग्नेऽग्नि मा मादं
 जहि निष्कव्यादं संधा देवयजं वहंत्याह । य एवा मा क्रव्यात् ।

तमपहत्य । मेध्येऽमौ कपालमुपदधाति । निर्दग्धः रक्षो
निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाः स्येव निर्दहति । अमिव-
त्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धनं । अङ्गारमधिर्वत-
यति (१) । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धनं । आदित्यमेवाम्बि-
ल्लोके ज्योतिर्धनं । ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति ।
य एवं वेद । ध्रुवममि पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवैतेन
दृष्ट्वेति । धर्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन
दृष्ट्वेति । धरुणममि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिवमेवैतेन दृष्ट्वेति
(२) । धर्माऽमि दिशो दृष्ट्वेत्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्वेति ।
इमानेवैते लोकान् दृष्ट्वेत्याह । दृष्ट्वेन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया
पशुभिः । य एवं वेद । त्रीण्यग्रे कपालान्युपदधाति । त्रयं
इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एकमग्रे कपालमुपद-
धाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य संभवति (३) ।
अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्माद्-
ष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः । यदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो
वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिः सः स्मरति । आत्मान-
मेव तत्सः स्मरति । तः सः स्मृतमात्मानम् (४) । अम्बि-
ल्लोकेऽनुपरैति । यदष्टावुपदधाति । गायत्रिया तत्समि-
तम् । यन्नव । त्रिवृता तत् । यदश । विगाजा तत् । यदे-
कादश । त्रिष्टभा तत् । यदद्वादश (५) । जगत्या तत् ।

छन्दःसंमितानि स उपदधत्कपालानि । इमाँल्लोकाननुपूर्वं
दिशो विधृत्यै दृ० हति । अथाऽऽयुः प्राणान्प्रजां पशून्यजमाने
दधाति । मजातानस्मा अभितो बहुलान्करोति । चितः
स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्य-
ध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः
संस्थिते । यानि घमे कपालान्युपचिन्वन्ति । वेधस इति
चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरि-
ष्ठात्प्रतितिष्ठति (६) ।

वर्तयति दिवमेवैतेन दृ० हति संभवति सःस्कृतमात्मानं द्वादश
संस्थिते त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
द्वितीयाध्याये सममोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयेऽमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रभव इत्याह प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहु-
भ्यामित्याह । अश्विनो हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो
हस्ताभ्यामित्याह यत्नै । मंवपाभीत्याह । यथाद्वतमेवे-
नानि मंवपति । समपो अद्भिरंगमत समोषधयो रसेनेत्याह ।
आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या
वा एतासामन्या जिन्वन्ति (१) । तस्मादेवमाह । सः रेव-
तीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह । आपो वै

रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप
 ओषधीः पशून् । तानेवास्मा एकधा सःसृज्यः । मधुमतः
 करोति । अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृथ्व-
 मिति पर्याप्तावयति । यथा सवृष्ट इमामनुविमृत्य (२) ।
 आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । जनयत्यै त्वा
 संयौमीत्याह । प्रजा एवेतन् दाधार । अग्नये स्वाऽग्नीषो-
 माभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै । मखस्य शिरोऽग्नीत्याह । यज्ञो
 वै मखः । तस्यैतच्छिरः । यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह
 (३) । घर्मोऽग्नि विश्वायुर्गित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यज-
 माने दधाति । उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्या-
 ह । यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृह्णी-
 ष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति । अथाप आनीय
 परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मान्त्वचा
 मांसं छन्नम् । घर्मो वा एषोऽशान्तः (४) । अर्ध-
 मासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः । स ईश्वरो यज-
 मानः शुचाऽप्रदहः । पर्यग्नि करोति । पशुमेवैनमकः ।
 शान्त्या अप्रदाहाय । त्रिः पर्यग्नि करोति । व्यावृद्धि
 यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै । अन्तरितं रक्षोन्तरिता
 अरातय इत्याह (५) । रक्षसामन्तर्हित्य । पुरोडाशं वा
 अधिश्रितं रक्षांस्यजिघांसन । दिवि नाको नामाग्नी

रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षाःस्यपाहन् । देवस्त्वा सविता
 श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैनः श्रपयति । वर्षिष्ठे
 अधिनाक इत्याह । रक्षमामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं
 माऽतिधागित्याहानतिदाहाय । अग्ने हव्यः रक्षस्वेत्याह
 गुप्त्यै (६) । अविदहन्त श्रपयन्तेति वाचं विमृजन्त ।
 यज्ञमेव हवीःप्यभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय
 शृत्यै करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभि-
 वासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति ।
 तस्माद्गुहा मस्तिष्कः । भस्मेनाऽभिवासयति । तस्मान्मा-
 मेनास्थिच्छन्नम् (७) । वेदेनाभिवासयति । तस्मा-
 त्केशैः शिरश्छन्नम् । अखलतिभावुको भवति । य एवं
 वेद । पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः । म नायजुष्कमभिवास्यः ।
 वृथैव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः । मं
 ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म (८) । प्राणाः
 पशवः । प्राणैरेव पशून्मंपृणक्ति । न प्रमायुका भवन्ति ।
 यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेवम-
 भिवासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः समर्धयति ।
 देवा वै हविर्भूत्वाऽब्रुवन् । कस्मिन्निदं ब्रक्ष्यामह इति ।
 मोऽग्निरब्रवीत् (९) । मयि तनूः संनिधदध्वम् ।
 अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्ब्रक्ष्यध्व इति । ते
 देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः

सर्वा दे॒वता इति । सोऽङ्गा॑र॒णापः । अ॒भ्य॒पात॑यत् । तत॑
एक॒तोऽजा॑यत । स द्वि॒तीय॑म॒भ्य॒पात॑यत् (१०) । ततो॑
द्वि॒तोऽजा॑यत । स तृ॒तीय॑म॒भ्य॒पात॑यत् । तत॑स्त्रि॒तोऽजा॑यत ।
यद॒द्भ्योऽजा॑यन्त । तदा॒प्याना॑माप्य॒त्वम् । यदा॒त्म॒भ्योऽजा॑-
यन्त । तदा॒त्म्याना॑मात्म्य॒त्वम् । ते दे॒वा आ॒प्य॒ष्वमृ॑जत ।
आ॒प्या अ॑मृजत मू॒र्याभ्यु॑दिते । मू॒र्याभ्यु॑दि॒तः मू॒र्याभि॑नि-
मृ॒क्ते (११) । मू॒र्याभि॑निमृ॒क्तः कु॒न॒स्त्रि॒नि । कु॒न॒स्त्री
श्याव॑दति । श्याव॑दन्न॒ग्रदि॑धिषौ । अ॒ग्रदि॑धिषु प॒रि॒वि॒न्त ।
प॒रि॒वि॒न्तो वी॑र॒हणि॑ । वी॒र॒हा ब्र॑ह्म॒हणि॑ । तद्व॑ह्म॒हणं ना॒त्य-
च्य॑वत । अ॒न्तर्वे॑दि नि॒नय॑त्यवरु॒द्भ्यै । उ॒ल्मु॒केना॒भिगृ॑ह्णाति
शृ॒त॒त्वाय॑ । शृ॒त॒कामा॑ इव हि दे॒वाः (१२) ।

अ॒न्या जि॒न्वन्त्य॑नु॒वि॒सृ॒त्यैव॑माहाशान्त आह॒ गु॒प्त्यै छ॒न्नं ब्र॑ह्माऽब्रवीद्द्वि॒ती-
य॑म॒भ्य॒पात॑त्यत्सू॒र्याभि॑निमृ॒क्ते दे॒वाः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयाष्टके द्वितीयाध्या-
येऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ द्वितीये नवमोऽनुवाकः ।

दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इति स्फ॒यमा॑द॒न्ते प्र॑मू॒त्यै ।
अ॒श्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑मित्याह । अ॒श्विनौ हि दे॒वाना॑मध्व॒र्यु
आस्ता॑म् । पू॒ष्णो ह॑स्ता॒भ्या॑मित्याह॒ यत्यै॑ । आ॒द॒द् इन्द्र॑स्य
बा॒हुभ्या॑ दक्षि॒णे इत्या॑ह । इन्द्रि॒यमे॒व य॑ज॒माने॑ दधाति ।

सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे । वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः
 (१) । तेज एवास्मिन्दधाति । विषाद्वै नामासुर आसीत् ।
 सोऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथि-
 वीमभ्यवर्मात् । माऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रम-
 हन । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । मा मेध्याऽभ-
 वत् । पृथिवि देवयजनीत्याह (२) । मेध्याभवेनां देव-
 यजनीं करोति । ओषध्यास्तं मूलं मा हिंसिषमित्याह ।
 ओषधीनामहिंसायै । व्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह ।
 छन्दांसि वै व्रजो गोस्थानः । छन्दांस्येवास्मै व्रजं
 गोस्थानं करोति । वर्षतु ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः ।
 वृष्टिरेष्टावकन्थे । बधान देव सवितः परमस्यां परावतीत्याह
 (३) । द्वौ वाव पुरुषौ । यं चैवं द्वेष्टि । यश्चैनं द्वेष्टि ।
 तावुमौ बध्नाति परमस्यां परावति शतेन पार्श्वैः । योऽस्मा-
 न्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमता मामौगित्याहानिष्पुक्त्यै ।
 अरुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपस्तुतोऽशयत् ।
 तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाघ्नन् ।
 भ्रातृव्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति यदाह
 (४) । भ्रातृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति । तेऽमन्यन्त । दिवं
 वा अयमितः पतिष्यतीति । तमरुस्तं दिवं मा स्कानिति
 दिवः पर्यवाधन्त । भ्रातृव्यो वा अरुः । अरु-

स्ते दिवं मा स्कानिति यदाह । भ्रातृव्यमेव दिवः परि-
 बाधते । स्तम्बयजुर्हरति । पृथिव्या एव भ्रातृव्यमपहन्ति ।
 द्वितीयं हरति (५) । अन्तर्गिर्क्षादेवैनमपहन्ति । तृती-
 यं हरति । दिव एवैनमपहन्ति । तृष्णीं चतुर्थं हरति ।
 अपरिमितादेवैनमपहन्ति । अमृताणां वा इयमग्रं
 आसीत् । यावदामीनः परापश्यति । तावदेवानाम् । ते
 देवा अब्रुवन् । अस्त्वेव ना स्यामपीति (६) । कयं ना
 दास्यथेति । यावत्स्वयं परिगृह्णाथेति । ते वमवस्वेति दक्षि-
 णतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्वेति पश्चात् । आदित्यास्वेत्युत्तरतः ।
 तस्मिन्ना प्राञ्चोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यञ्चः ।
 आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैवं विदुषो वादि परिगृह्णन्ति (७) ।
 भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । देवस्य सवितुः
 सव इत्याह प्रसूत्यै । कर्म कृण्वन्ति वेधम् इत्याह । इषि-
 तं हि कर्म क्रियते । पृथिव्यै मेध्यं चामेध्यं च व्युदक्ता-
 मताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणा
 मेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोति । मेध्यामिवैनां देव-
 यजनीं करोति (८) । प्राञ्चौ वेद्यमाबुक्षयति । आहवनीयस्य
 परिगृहीत्यै । प्रतीचीं श्राणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै ।
 अथो मिथुनत्वाय । उद्धन्ति । यदेवास्यां अमेध्यम् । तद-
 पहन्ति । उद्धन्ति । तस्मादापेधयः पराभवन्ति (९) ।
 मूलं छिनत्ति । भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अति-

तिष्ठद्रक्षाः स्यनूपिपते । यदधस्तेन छिन्यात् । कुनखिनीः
 प्रजाः स्युः । स्फ्येन छिनमि । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव
 यज्ञाद्रक्षाः स्यपहन्ति । पितृदेवत्याऽतिष्वाता । इयतीं खनति
 (१०) । प्रजापतिना यज्ञमुखेन मंमिताम् । वेदिदेवेभ्यो
 निलायत । तां चतुरङ्गुलंऽन्वविन्दन । तस्माच्चतुरङ्गुलं
 खेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुलं ह्योषधयः प्रतिति-
 ष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति ।
 दक्षिणतां वर्षीयमीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः (११) ।
 पुरीषवतीं करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं
 पशुभिः पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ।
 एतावतीं वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव
 भ्रातृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ।
 ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरर्मात्याह । यथायजुरवैतत्
 (१२) । कूरमिव वा एतत्करोति । यद्वेदिं करोति । धा
 अमि स्वधा अर्माति योयुष्यते शान्त्यै । उर्वा चामि
 वस्वी चार्मात्याह । उर्वामिवैनां वस्वीं करोति । पुरा कूरस्य
 विमृषो विरप्शिन्नित्याह मेध्यत्वाय । उदादाय पृथिवीं
 जीर्दानुर्यामेरयन्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या
 अमध्यम् । तदपहत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा (१३) ।
 यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति । तां धीरांसो
 अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुस्त्यात्यै । प्राक्षणीरासादय ।

इध्माबर्हिरुपमादय । स्रुवं च स्रुचंश्च मंमृडति । पत्नीः
मंनह्य । आज्येनोदहीत्याहानुपूर्वतायै । प्रोक्षणीगमाद-
यति । आपो वै रक्षोघ्नीः (१४) । रक्षसामपहत्यै ।
स्फ्यस्य वर्त्मन्मादयति । यज्ञस्य मंतयै । उवाच हामितो
दैवलः । एतावर्त्तावा अमुष्मिँल्लोक आपं आमन । यावर्त्ताः
प्रोक्षणीरिति । तस्माद्द्वह्नीगमायाः । स्फ्यमुदस्यन् । यं
द्विष्यान् ध्यायितु । स्रुचैवेनमर्पयति (१५) ।

वै वायुगृह पगवतीत्याहाह द्वितीयः हर्त्तति परिगृहणन्ति देवयजनीं करोति
भवन्ति खनत्यकरतकृत्वा रक्षोघ्नीर्पयति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीये दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वति ।
पुरस्तान्निर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य
दक्षिणतो रक्षाः स्यपहन्ति । अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च ।
स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं
भ्रातृव्यमपहत्यै । उत्करेऽधिप्रवृश्चति (१) । यथोपधाय
वृश्चन्त्येवम् । हस्तावर्त्तेन निक्ते । आत्मानमेव पवयन्ते । स्फ्यं
प्रक्षालयन्ति मेध्यत्वाय । अथो पाप्मानं एव भ्रातृव्यस्य
न्यङ्गं छिनन्ति । इध्माबर्हिरुपमादयति युक्त्यै । यज्ञस्य
मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमेवेतां दधाति । उन्नरस्य

कर्मणाऽनुख्यात्यै । न पुनस्तात्प्रत्यगुपमादयेत् (२) । यत्पु-
 रस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राऽऽहुतिपथादिध्मं प्रतिपा-
 दयेत् । प्रजा वै वह्निः । अपराधनुयाद्वाह्निषां प्रजानां प्रज-
 ननम् । पश्चात्प्रागुपमादयति । आहुतिपथेनेध्मं प्रतिपाद-
 यति । संप्रत्येव वह्निषां प्रजानां प्रजननमुपैति । दक्षिण-
 मिधमम् । उन्नरं वह्निः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा वह्निः ।
 प्रजा ह्यात्मन उन्नरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । यथा-
 देवतमेवेनत्प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यज-
 मानः (३) ।

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयाध्याये
 दशमाऽनुवाकः ॥ १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्चपुं यो वै पूर्वेषुः कर्मणो वामिन्द्रो वृत्रमहन्तसोऽपोऽव-
 धूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह सर्वपामि देवस्य स्फयमाददे वज्रो वै स्फयो दश ।

तृतीयस्यां यजम्यानतिरेकाय पवित्रवत्यध्वर्युं चाधिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्ष-
 सामन्तर्हित्यै द्वौ वाव पुरुषौ यददश्चन्द्रमसि मेध्यं पञ्चाशीतिः ।

हार्तिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामप-
हत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्य-
त्वाय । स्रुचः संमार्ष्टि । स्रुवमग्ने । पुमांसमेवाऽऽभ्यः
संश्यति मिथुनत्वाय । अथ जुहम् । अथोपभृतम् ।
अथ ध्रुवाम् । अमो वै जुहः (१) । अन्तरिक्षमुपभृत् ।
पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः स्रुचः । वृष्टिः संमार्ज-
नानि । वृष्टिर्वा इमाल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः
कल्प्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया
पशुभिः । य एवं वेद । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः
स्यादिति । अग्रतः संमृज्यात् (२) । वृष्टिमेव निय-
च्छति । अवीचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेतावर्षुकः
स्यादिति । मूलतः संमृज्यात् । वृष्टिमेवायच्छति । तद्
वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठात्मसंमृज्यात् । मूलतोऽध-
स्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुका भवतीति (३) ।
प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्नमयते ।
अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्जं प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्ज
एवान्नायस्यावरुद्धयै । अधस्तात्प्राचीम् । दण्डमुत्त-

म॒तः । मू॒लेन॒ मूलं॒ प्रति॑ष्ठित्यै । तस्मा॑द॒र्त्तनौ॒ प्राञ्च॑च्युपरि-
 द्वा॒ल्लोमा॑नि । प्रत्य॑ञ्च्यधस्तात् (४) । सु॒ग्ध्ये॑षा । प्रा॒णो
 वै सु॒वः । जु॒हृर्दक्षि॑णां ह॒स्तः । उ॒पभृ॑त्स॒व्यः । आ॒त्मा
 ध्रु॒वा । अ॒न्नं सं॒मार्ज॑नानि । सु॒खतां॑ वै प्रा॒णोऽपा॑नो
 भू॒त्वा । आ॒त्मान॒मन्नं॑ प्र॒विश्य॑ । बा॒ह्यत॑स्त॒नुव॑ शु॒भय॑ति ।
 तस्मा॑त्सु॒वमे॒वाग्रे॒ संमा॑र्ष्टि । सु॒खतो॑ हि प्रा॒णोऽपा॑नो
 भू॒त्वा । आ॒त्मान॒मन्नमा॑वि॒शति॑ । तौ प्रा॑णापा॒नौ । अव्य॑-
 र्धु॒कः प्रा॑णापा॒नाभ्यां॑ भवति । य ए॒वं वेद॑ (५) ।

जुहूर्मृज्याद्भवतीति प्रत्यञ्च्यधस्तान्मार्ष्टि पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः

दि॒वः शिल्प॑मवततम् । पृ॒थि॒व्याः क॒कुभि॑ श्रितम् । तेन॑
 व॒यं मह॑स्रवल्शन । म॒पन्नं॑ नाशयाम॒सि स्वा॑हति । सु॒क्मं-
 मा॒र्जनान्य॒ग्नौ प्रह॑रति । आपो॑ वै द॒र्भाः । रू॒पमे॒वैषामे॒त-
 न्मा॒हिमा॑नं व्याच॑ष्ट । अ॒नुष्टु॒भर्चा॑ । आ॒नुष्टु॒भः प्र॒जाप॑तिः ।
 प्रा॒जाप॑त्यो वेदः । वे॒दस्या॒ग्रं सु॒क्मंमा॒र्जनानि॑ (१) ।
 स्वे॒नैवै॒नानि॑ छन्द॑सा । स्वया॑ दे॒वत॑या म॒मर्ध॑यति । अथो॑
 ऋ॒गवा॑व योषां । द॒र्भो वृ॑षां । तन्मि॑थुनम् । मि॒थुनमे॒वास्व

तद्यज्ञे कर्गेति प्रजननाय । प्रजायते प्रजयां पशुभिर्यज-
मानः । तान्येके वृथैवापास्यन्ति । तत्तथा न कार्यम् ।
आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदाहः (२) । यद्ये-
नानि पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कम् । अद्भिर्मा-
र्जयित्वात्करं न्यस्येत् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राऽऽहु-
तीभ्यः संतिष्ठंत । उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा । एताः हि
तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदद्भिर्मार्जयति । तेन
शान्तम् । यदुत्करं न्यस्यति । प्रतिष्ठामवैनानि तद्धमयति
(३) । प्रतितिष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमानः । अथोस्तम्बस्य
वा एतद्रूपम् । यन्मृक्संमार्जनानि । स्तम्बशो वा ओषधयः ।
तासां जरत्कक्षं पशवो न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्कक्षः ।
यावदप्रियो ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदप्रियः पशूनां
भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्द्धति । नवदाव्यामु वा ओष-
धीषु पशवो रमन्ते (४) । नवदावा ह्येषां प्रियः । याव-
त्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां भवति ।
यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरत् । यतर-
स्मिन्तंसमृज्यात् । पशूनां धृत्यै । यो भूतानामधिपतिः ।
रुद्रस्तन्तिचरा वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्निं संमार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा वा
एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामवैनानि योनिम् ।

स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यज-
मानः (५) ।

वेदस्याग्रः सुक्संमार्जनानि विदोहो गमयति पशवो रमन्ते हिंसीः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ।

अयेज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय । यत्तिष्ठन्ती
मनह्येत । प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आसीना मनह्यते ।
आसीना ह्येषा वीर्यं करोति (१) । यत्पश्चात्प्राच्यन्वा-
सीति । अनया समदं दधीत । देवानां पत्न्या समदं दधीत ।
दशादक्षिणत उर्दाच्यन्वास्ते । आत्मनो गोर्पाथाय ।
आशामाना मौमनसमित्याह । मध्यामिवेनां केवलीं कृत्वा ।
आशिषा समर्धयति । अग्नेरनुव्रता भूत्वा मनह्यं मुकृताय
कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै व्रतापनयनम् (२) । तेनैवैनां
व्रतमुपनयति । तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्र-
मेव युतं । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिँल्लोकं भवतीति योक्त्रेण ।
यद्योक्त्रम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः (३) । योगक्षेमस्य
कलृप्त्यै । युक्तं क्रियाता आशीः कामे युज्याता इति । आशि-
षः समृद्धयै । ग्रन्थिं ग्रथ्नाति । आशिष एवास्यां परिगू-

ह्राति । पुमान्चै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथु-
नमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशु-
भिर्यजमानः (४) । अथो अर्धो वा एष आत्मनः । यत्प-
त्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिथिलंभावाय । सुप्रजसत्त्वा
वय* सुपत्नीरूपमेदित्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति ।
ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै । महीनां पयोऽस्योषधी-
ना* रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य
तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आशिष-
मेवैतामाशास्ते (५) ।

करोति व्रतोपनयनं क्षमां यजमानः शास्ते ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके तृतीयाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मथ तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

घृतं च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतां मध्वासीत् ।
ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति ।
तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयाम हि । आज्येन प्रच-
रन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातया-
मत्वाय । पत्न्यवैक्षते (१) । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै
पत्नीं यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथा पत्न्या एवैष

यज्ञस्यान्वाग्भोऽनवाच्छित्यै । अमध्यं वा एतत्करोति ।
 यत्पत्न्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्चयति मेध्यत्वाय । आहवनी-
 यमभ्युद्वेदवति । यज्ञस्य मन्तव्यं । तेजोऽग्निं तेजोऽनुप्रेही-
 त्याह (२) । तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजमेव
 तेजः समर्धयति । अग्निस्ते तेजो मा विनन्दित्याहाहि-
 मायै । स्फयस्य वर्त्मन्मादयति । यज्ञस्य मन्तव्यं । अग्नेर्जि-
 ह्वाऽग्निं सुभृद्वानामित्याह । यथायजुर्वेतत । धाम्ने धाम्ने
 देवभ्यां यजुषे यजुषे भवत्याह । आशिषमेवेतामाशास्ते (३) ।
 तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवात्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
 पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ मंचरतः । शुक्रमग्निं
 ज्योतिरग्निं तेजोऽर्मात्याह । रूपमेवास्यैतन्माहिमानं व्याचष्टे ।
 त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः (४) । एषां लोकानामाप्त्यै ।
 त्रिः । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथाऽऽज्यवर्तीभ्या-
 मपः । रूपमेवाऽऽमामेतद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः ।
 यथा ह वै योषो मुवर्णा हिंण्यं पशुलं विभ्रती रूपा-
 ण्यास्तं । एवमेता एतर्हीति । आपो वै सर्वा देवताः (५) ।
 एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मी-
 माऽमा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पनी-
 यात् । छन्दमाऽप उत्पुनान्यजामित्वाय । अथो मिथुनत्वाय ।
 सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मासिदिति । सवितृप्रसूत-

मेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिः पमृद्धत्वाय ।
अद्भिरेवौषधीः मनयति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्य-
जमानम् । शुक्रं त्वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चि-
स्त्वाऽर्चिषीत्याह सर्वत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाय (६) ।

ईक्षत आह शस्ते लोका देवता भवति पटु च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ तृतीये प्रथमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयन्ता आमतु । स एतमिन्द्र आज्यस्यावका-
शमपश्यतु । तनावीक्षत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः ।
य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवीऽप्य-
भिधारयति (१) । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् ।
चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैतदभिधारयति । ईश्वरो वा एषोऽ-
न्धी भविताः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षते ।
दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति । आज्यं गृह्णाति
(२) । छन्दांसि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति । च-
तुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशूनेवावरुन्धे ।
अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः । प्राण-
मेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् (३) । चतुष्पादः पशवः ।

पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति । यजमानदेवत्या वै जुहुः ।
 भ्रातृव्यदेवत्योपभूत । चतुर्जुह्वां गृह्णन्भूयो गृह्णीयात् ।
 अष्टावुपभृतिं गृह्णन्कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं
 करोति । गौर्वै मृचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी
 (४) । अष्टावुपभृतिं । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् ।
 तस्माच्चतुस्तना । गामेव तत्संस्करोति । साऽस्मै स*-
 स्कृतेषमूर्जे दुहे । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् ।
 यदुपभृतिं । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय
 गृह्यते । यदध्रुवायामाज्यम् (५) ।

अभिघारयति गृह्णाति ध्रुवायां चतुष्पदी प्रयाजानूया-
 जेभ्यस्तद्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ तृतीये षष्ठोऽनुवाकः ।

आपो देवीर्ग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवाऽऽसामेत-
 न्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमि-
 त्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् । युष्मा-
 निन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह ।
 वृत्र* हं निष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं वव्रिरे ।

संज्ञामेवाऽऽसमेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षिताः स्थेत्याह
 (१) । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः । अग्निदेवभ्यां निलायत ।
 कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत । कृष्णोऽस्या-
 खरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवेनं जुष्टं करोति ।
 अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे । वेदिंरसि बर्हिषे त्वा स्वाहे-
 त्याह । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः (२) । प्रजा एव
 पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । बर्हिंरसि सुग्भ्यस्त्वा स्वाहेत्याह ।
 प्रजा वै बर्हिः । यजमानः स्रुचः । यजमानमेव प्रजासु
 प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
 बर्हिरामाय प्रोक्षति । एभ्य एवेनल्लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ
 ततः सह स्रुचा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति । प्रजा
 वै बर्हिः । यथा सूर्यैः काल आपः पुरस्ताद्यन्ति (३) ।
 तादृगेव तत् । स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि
 पितृणाम् । ऊर्ध्वं बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरो-
 न्तरस्यै निनयति संतत्यै । मामा वै पितरो बर्हिषदः ।
 मामानेव प्रीणाति । मामा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मामाः
 पचन्ति समृद्धये । अनतिस्कन्दह पर्जन्यो वर्षति । यत्रै-
 तेदं क्रियते (४) । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथि-
 व्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते ।
 ग्रन्थिं विस्त्रंसयति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्ध्वं प्राश्चमुद-
 गूढं प्रत्यञ्चमार्यच्छति । तस्मात्प्राचीनं रेतो धीयते ।

प्रतीचीः प्रजा जायन्ते । विष्णोः स्तृपोऽमीत्याह । यज्ञो
 वै विष्णुः (५) । यज्ञस्य धृत्यै । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णा-
 ति । मुख्यमेवैनं करोति । इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना
 यज्ञमुखेन संमितम् । इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपरुषा संमि-
 तम् । इयन्तं गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमि-
 तम् (६) । अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावर्-
 दध्ये । तस्मिन्पवित्रे अपिमृजति । यजमानो वै प्रस्तरः ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
 ऊर्णाम्रदमं त्वा स्तृणामीत्याह । यथायजुर्वेतत । स्वा-
 मस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवेनस्वामस्थं करोति
 (७) । बर्हिः स्तृणाति । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः ।
 प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । अनन्तिदृश्रं स्तृणाति ।
 प्रजयैवेनं पशुभिर्नन्तिदृश्रं करोति । धार्यन्प्रस्तरं परि-
 धीन्परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव
 तत्स्वयं परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वोऽमि विश्वावसुरित्या-
 ह (८) । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरमि
 दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरुणौ
 त्वोत्तरतः परिधन्तामित्याह । प्राणापानौ मित्रावरुणौ । प्राणा-
 पानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याह । रक्ष-
 मामपहत्यै । कस्याश्चिदभिज्ञस्त्या इत्याह । अपरिमितादे-

वेनं पाति (५) । वीतिहोत्रं त्वा क्व इत्याह । अग्निमेव
होत्रेण समर्धयति । द्युमन्तं ममिर्धामहीत्याह ममिर्दध्यै ।
अग्नें बृहन्तमध्वर इत्याह बृहदध्यै । विशो यन्त्रे स्थ इत्याह ।
विशां यत्यै । उर्दीचीनाग्निं निदधाति प्रतिष्ठित्यै । वसूनां
रुद्राणामादित्यानां मदमि मीदित्याह । देवतानामेव मदने
प्रस्तरं सादयति । जुह्वामि घृतार्ची नाम्न्याह (१०) ।
अमो वै जुह्वः । अन्तरिक्षमुपभूत । पृथिवी ध्रुवा । तामा-
मेतदेव प्रियं नाम । यदघृतार्चीति । यदघृतार्चीत्याह ।
प्रियणैवेना नाम्ना मादयति । एता अमदन्त्सुकृतस्य लोक
इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्य एवेनाः सुकृ-
तस्य लोके मादयति । ता विष्णां पाहीत्याह । यज्ञो वै
विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां
यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मने । तभ्यं
एवाऽऽशिषमाशास्तेऽनात्यै (११) ।

स्थित्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वीर्यसंमितं करेत्याह पाति
नाम्नेत्याह लोके सादयति पट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निना वै होत्रा । देवा अमुगानभ्यभवन् । अग्नये
समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह आतृव्याभिभूत्यै । एकविं-
शतिमिध्मदारूणि भवन्ति । एकविंशो वै पुरुषः । पुरु-
षस्याऽऽप्त्यै । पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा
अर्धमामस्य रात्रयः । अर्धमामशः संवत्सर आप्यते ।
त्रीन्परिधीन्परिदधाति (१) । ऊर्ध्वं समिधावादधाति ।
अनूयाजभ्यः समिधमतिं शिनष्टि । पदमंपद्यन्ते । पइवा
ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति । प्राजापत्यो
वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः । यज-
मान एव प्राणं दधाति (२) । त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै
प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । वेदेनोपयत्यं मुवेणं प्राजा-
पत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजा-
पतिं मुखत आरभन्ते । अथो प्रजापतिः सर्वा देवताः । सर्वा
एव देवताः प्रीणाति । अग्निमग्नीत्रिभ्यः संमृद्वहीत्याह ।
त्र्यावृद्धि यज्ञः (३) । अथो रक्षमामपहत्यै । परिधीन्संमार्ष्टि ।
पुनात्यैवनान । त्रिभ्यः संमार्ष्टि । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो
मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्वानेव तत्संमार्ष्टि ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । आभीनोऽन्यमाधारमाधारयति
(४) । निष्ठन्नन्यम् । यथाऽनो वा रथं वा युञ्ज्यात् । एव-

मेव तदध्वर्युयज्ञं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्युदयै । वह्न-
 न्त्येनं ग्राम्याः पशवः । य एवं वेद । भुवनममि विप्रथस्वे-
 त्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः
 प्रथयति । अग्ने यष्टग्निं नम इत्याह (५) । अग्निर्वै देवानां
 यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति । जुह्वे
 ह्यग्निस्त्वाऽऽह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा मवि-
 ताऽऽह्वयति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयी वै जुह्वः । सावि-
 त्र्युपभृत् । ताभ्यामिवैने प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णुमाऽऽवा-
 मवक्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात्
 (६) । ताभ्यामिव प्रति प्राञ्च्यात्याक्रामति । विजिहाथां
 मा मा संताप्तमित्याहाहिंसायै । लोकं मे लोककृतां
 कृणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्तं । विष्णोः स्थान-
 मसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्खलु वै देवानामपराजि-
 तमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानमिवापराजित आयतनं
 तिष्ठति । इत इन्द्रो अकृणोद्विर्याणीत्याह (७) । इन्द्रिय-
 मेव यजमाने दधाति । समारभ्योध्वो अध्वरो दिविस्पृश-
 मित्याह वृद्धयै । आघारमाघार्यमाणमनुसमारभ्य । एतस्मि-
 न्काले देवाः सुवर्गं लोकमायन । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं
 लोकमेति । अथो समृद्धेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोक-
 मेति । अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानात्यै । इन्द्रोवानस्वा-

हेत्याह । इन्द्रियमेव यजमानं दधाति । बृहद्वा इत्याह
 (८) । सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै । यजमानदेवत्यो वै जुहूः । आतृव्यदेवत्योऽभूत् ।
 प्राण आधारः । यत्संस्पर्शयत् । आतृव्यस्य प्राणं
 दध्यात् । अमंस्पर्शयन्नत्याक्रामति । यजमान एव प्राणं
 दधाति । पाहि मांऽग्ने दुश्श्रितादामा मुचरिति भजत्याह
 (९) । अग्निर्वाव पवित्रं । वृजिनमनृतं दुश्श्रितम् ।
 ऋजुकर्म सत्यं मुचरितम् । अग्निर्वैनं वृजिनमनृतादु-
 श्रितात्पाति । ऋजुकर्म सत्यं मुचरिति भजति । तस्मा-
 देवमाशास्ते । आत्मनो गोपीयार्थं शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
 यदाधारः । आत्मा ध्रुवा (१०) । आधारमाधार्य ध्रुवा
 समनक्ति । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । द्विः
 समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानौ । तदाहुः । त्रिरेव समञ्ज्यात् ।
 त्रिधातु द्वि शिर इति । शिर इवेतद्यज्ञस्य । अथात्रयो वै
 प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । मखस्य शिरोंऽग्निं सं
 ज्योतिषा ज्योतिरङ्गामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठा-
 दधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुग्यात्यै (११) ।

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति नम इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह
 भा इत्याह भजेत्याह ध्रुवेवास्मिन्दधाति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
 तृतीयाध्याये सममोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ तृतीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

धिणि॒या वा ए॒ते न्यु॑प्यन्ते । यद्वा॒हा । यद्वा॒ता । यद॒-
ध्व॒र्युः । यद॒भृति॑ । यद्यज॑मानः । तान्यद॑न्तरे॒यात् । यज॑मा-
नस्य प्रा॒णान्म॑र्क॒र्षेत॑ । प्रमा॒यु॒कः स्या॑त् । पु॒रोडा॑शमप॒गृह्य
म॑न्च॒रत्य॑ध्व॒र्युः (१) । यज॑माना॒यैव तद्वा॑कः शि॒ष्यति॑ ।
नास्य प्रा॒णान्म॑र्क॒र्षति॑ । न प्रमा॒यु॒को भव॑ति । पु॒रस्ता॑न्प्र-
त्य॒ङ्गु॒डामि॑नः । इडा॒या इडा॑माद॒धाति॑ । ह॒स्त्याः हो॑त्रे ।
प॒शवो॑ वा इडा॑ । प॒शवः पु॑रुषः । प॒शुष्वेव॑ प॒शुन्प्रति॑ष्ठाप-
यति॑ । इडा॒यै वा ए॒षा प्र॑जातिः (२) । तां प्र॑जातिं यज॑मा-
नोऽनु प्र॑जायते । द्वि॒रङ्गु॒लाय॑न॒क्ति प॑र्वणोः । द्वि॒पाद्य॑ज॒मानः
प्रति॑ष्ठित्यै । म॒रुदु॑प॒स्त्वृणा॑ति । द्वि॒राद॑धाति । म॒रुद॑भि॒षार॑-
यति॑ । च॒तुः संप॑द्यते । च॒त्वारि॑ वै प॒शोः प्रति॑ष्ठानानि ।
यावा॑न॒िव प॒शुः । तमु॑प॒ह्वय॑ते (३) । मु॒ग्धमि॑व प॒शुप॑ह्वयेत ।
म॑मु॒खाने॑व प॒शुनु॑प॒ह्वय॑ते । प॒शवो॑ वा इडा॑ । तस्मा॑त्माऽ-
न्वा॒रभ्या॑ । अध्व॒र्युणा॑ च यज॑मानेन च । उप॑हृतः प॒शु-
मा॑न॒मा॒नीत्या॑ह । उप॒ ह्ये॒नो ह्व॑यते होता । इडा॒यै दे॒वता॑-
नामु॑प॒ह्वे । उप॑हृतः प॒शुमा॑न्भवति । य एवं वेद॑ (४) । यां
वै ह॒स्त्यामि॒डा॒माद॑धाति । वा॒चः सा भा॑ग॒धेय॑म् । या॒मुप॑-
ह्व॑यते । प्रा॒णाना॑ सा । वा॒चं चै॒व प्रा॒णाश्चाव॑रुन्धे ।
अथ वा एत॑र्ह्युप॑हृतायामिडा॒याम् । पु॒रोडा॑शस्यैव वे॒र्हि-

पदो मीमा०मा । यजमानं देवा अनुवन् । हविर्नो निर्व-
 पति । नाहमभागो निर्वप्स्यामीत्यब्रवीत् (५) । न मयाऽ-
 भागयाऽनु वक्ष्यथेति वागब्रवीत् । नाहमभागा पुरोनु-
 वाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा याज्या
 भविष्यामीति याज्या । न मया भागेन वषट्करिष्यथेति
 वषट्कारः । यद्यजमानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं
 करोति । तानेव तद्भागिनः करोति । चतुर्धा करोति ।
 चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति । बर्हिषदं करोति
 (६) । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यजमानमेव
 प्रजामु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्त्वाऽन्याः प्रजाः प्रतिति-
 ष्ठन्ति । मा०मेनान्याः । अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा
 एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं
 करोतीति । चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्य-
 त्विजः (७) । ब्रह्मा होताऽध्वर्युर्गन्धीत् । तमभिमृशेत् ।
 इदं ब्रह्मणः । इदं० होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नौ इति ।
 यथेवाद्ः मौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते ।
 तादृगेव तत् । अग्नीध्रे प्रथमाया दधाति (८) । अग्नि-
 मुखा हृद्धिः । अग्निमुखामेवार्द्धिं यजमान ऋध्नाति । सृष्ट-
 दुपस्तीर्य द्विगदधत् । उपस्तीर्य द्विगभिधारयति । षट्
 मपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रणिाति । वेदेन ब्र-

ह्यणै ब्रह्मभा॒गं प॒रिह॒रति । प्रा॒जाप॒त्यो वै वे॒दः । प्रा॒जाप॒त्यो
ब्र॒ह्मा (९) । म॒वि॒ता य॒ज्ञस्य॒ प्र॒मू॒त्यै । अथ॒ का॒मम॒न्येन॒ ।
ततो॒ हो॒त्रे । म॒ध्यं वा ए॒तय॒ज्ञस्य॑ । य॒द्धोता॑ । म॒ध्यत॒ एव
य॒ज्ञं प्री॑णाति । अथा॒ध्व॒र्यवे॑ । प्र॒ति॒ष्ठा वा ए॒षा य॒ज्ञस्य॑ ।
यद॑ध्व॒र्युः । तस्मा॑द्भ॒विर्य॒ज्ञस्यैता॑मे॒वाऽऽवृ॒तम॒नु (१०) ।
अ॒न्या दक्षि॑णा नीयन्ते । य॒ज्ञस्य॒ प्र॒ति॒ष्ठित्यै॑ । अ॒ग्निम॒ग्नी-
त्स॒कृत्स॑कृ॒त्संमृ॑द॒हीत्या॑ह । प॒रा॒ड्वि॒द्ये॒तहि॑ य॒ज्ञः । इ॒षि॒ता
दै॒व्याहो॑ता॒र इत्या॑ह । इ॒षि॒त० हि क॑र्म॒ क्रि॒यते॑ । भ॒द्र॒वा-
च्याय॑ प्रे॒षितो॒ मानु॑षः सू॒क्तवा॒काय॑ सू॒क्ता ब्र॒हीत्या॑ह ।
आ॒शि॒षमे॒वैता॑माशास्ते । स्व॒गा दै॒व्याहो॑तृ॒भ्य इत्या॑ह । य॒ज्ञमे॒व
तत्स्व॒गा क॑रोति । स्व॒स्ति॒र्मानु॑षे॒भ्य इत्या॑ह । आ॒शि॒षमे॒-
वैता॑माशास्ते । शं॒योब्र॑हीत्या॑ह । शं॒युमे॒व वा॑र्ह॒स्पत्यं॒ भा॒ग-
धे॒र्येन॒ सम॑र्धयति (११) ।

च॒रत्य॑ध्व॒र्युः प्र॒जाति॑र्हयते वे॒दाब्र॑वीद्ब्र॒ह्मि॒षदे॑ क॒रोत्यु॒न्विजो॑ द॒धानि
ब्र॒ह्माऽनु॑ करोति च॒त्वारि॑ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेजिगीयब्राह्मणं तृतीयाष्टके
तृतीयाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीये नवमोऽनुवाकः ।

अथ सु॒चाव॒नुष्ट॒ग्भ्यां॒ वा॒ज॒वती॒भ्यां॒ व्यू॒हति॑ । प्र॒ति॒ष्ठा

वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ।
 प्राचीं जुह्वमहति । जातानेव भ्रातृव्यान्प्रणुदते । प्रतीची-
 मुपभृतम् । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते । स विपूच एवा-
 पोह्य सपन्नान्यजमानः । अस्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति (१) ।
 द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रभ्यस्त्वाऽऽदि-
 त्यभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरैतत् । सृक्षु प्रस्तरमनक्ति ।
 इमे वै लोकाः सृचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
 तेजमाऽनक्ति । त्रेधाऽनक्ति । त्रय इमे लोकाः (२) ।
 एभ्य एवेनं लोकेभ्यांऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्व-
 मेव यजमानं तेजमाऽनक्ति । अक्तः रिहाणा इत्याह ।
 तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेज-
 जमाऽनक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वय एवेनं कृत्वा ।
 सुवर्गं लोकं गमयति (३) । प्रजां योनिं मा निर्मुक्षमि-
 त्याह । प्रजायै गोपीथायै । आप्यायन्तामाप ओषधय
 इत्याह । आप एवोषधीराप्याययति मरुतां पृषतयः स्थे-
 त्याह । मरुतां वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवाव-
 रुन्धे (४) । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्याऽऽ-
 युर्मियते । आयुष्पा अग्नेऽस्याऽऽयुर्मै पाहीत्याह । आयुरे-
 वाऽऽत्मन्धने । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावद-
 स्य चक्षुर्मियते । चक्षुष्पा अग्नेऽमि चक्षुर्मै पाहीत्याह ।

चक्षुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । ध्रुवाऽर्मान्याह प्रतिष्ठित्यै । यं परिधिं
 पर्यधत्था इत्याह (५) । यथायजुर्वेतत् । अग्ने देवपणि-
 भिर्वायमाण इत्याह । अग्नय एवेन जुष्टं करोति । तं तं
 एतमनुजोषं भर्गमान्याह । मजातानेवाग्मा अनुकान्करोति ।
 नेदेष त्वदेषचेतयो ता इत्याहानुव्यात्यै । यज्ञस्य पाथ
 उपभूतमित्याह । भूमानंसेवोपति । परिधीन्प्रहरति ।
 यज्ञस्य ममिष्ट्यै (६) । भ्रुचो मंप्रभ्रावयति । यदेव तत्र
 कूरम् । तन्नेन शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानंदवत्या
 वै जुहः । भ्रातृव्यदवत्योपभृत । यजमानायैव भ्रातृव्यमु-
 पस्ति करोति । म०स्रावभागाः स्येत्याह । वमंवा वै रुद्रा
 आदित्याः म०स्रावभागाः । तेषां तद्भागधेयम् (७) ।
 तानेव तेन प्राणाति । वैश्वंदव्यर्चा । एते हि विश्वं देवाः ।
 त्रिष्टुग्भवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक । इन्द्रियमेव यजमाने
 दधाति । अग्नेर्वामपन्नगृहस्य मदसि सादयामित्याह । इयं
 वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवेन मदनं सादयति । मुम्राय
 मुम्रिनी मुम्रे मा धत्तमित्याह (८) । प्रजा वै पशवः मुम्रम् ।
 प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते । धुरि धुर्यां पातमित्याह । जाया-
 पत्योर्गोपीथाय । अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथा-
 यजुर्वेतत् । पाहि माऽथ दिवः पाहि प्रमित्यै पाहि दुरि-
 ष्ट्यै पाहि दुर्मन्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिपमंवे-

तामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहे-
 तीध्मसंवृश्चनान्यन्वाहार्यपचनेऽभ्याधाय फलीकरणहोमं
 जुहोति । अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्चनानि (९) ।
 अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्याच्छेषणम् ।
 अतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाति । अथा अतिरिक्तं नैवाति-
 रिक्तमाप्त्वाऽध्वरुन्धे । वेदिदेवेभ्यो निलायत । तां वेदेना-
 न्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पप्रथे
 पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तः । ततो यज्ञो
 जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्नम्बयजुषो । वेदेन वेदिः
 ममाष्टर्यनुविच्यै (१०) । अथा यद्वेदश्च वेदिश्च भवतः ।
 मिथुनत्वाय प्रजात्यै । प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि ।
 यद्वेदः । पत्निया उपस्थ आस्यति । मिथुनमेव कंगेति ।
 विन्दमे प्रजाम् । वेदः होताऽऽहवनीयात्सृणुन्नैति । यज्ञमेव
 तत्मेतनोत्योन्नरस्मादर्धमामात् । तः संततमुन्नरऽर्धमास
 आलभते (११) । तं काले काल आगते यजनं । ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं
 प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं
 प्रयुङ्क्ते । देवा गातु विदो गातुं विच्चा गातृमित्याह । यत
 एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिर्यजमानः (१२) ।

निष्ठर्तमि लोका गमयति द्यौर्वृष्टिमवावरुन्धे पर्यवन्था इत्याह समिष्ट्यै भागधेयं

धत्तमित्याह वा ईध्मसंवृश्चनान्यनुविच्यै लभते यजमानः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके तृतीयाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

यो वा अ॒स॒थादे॒वतं॑ य॒ज्ञमु॑प॒चर॑ति । आ दे॒वता॑भ्यो
वृ॒श्च्यते । पापी॑यान्भ॒वति । योऽयं॑थादे॒वतम् । न दे॒वता॑भ्य
आवृ॒श्च्यते । वसी॑यान्भ॒वति । वारु॑णो वै पा॒शः । इ॒मं
वि॒ण्णामि॑ वरु॒णस्य॑ पा॒शमि॒त्याह । वरु॑णपा॒शादे॒वनां॑
मु॒ञ्चति । सा॒वि॒तृप्र॑सूतो यथादे॒वतम् (१) । न दे॒वता॑भ्य
आवृ॒श्च्यते । वसी॑यान्भ॒वति । धा॒तुश्च॒ यो नो॑ सु॒कृत॑स्य
लो॒क इ॒त्याह । अ॒ग्निर्वै॑ धा॒ता । पु॒ण्यं क॑र्म सु॒कृत॑स्य
लो॒कः । अ॒ग्निरे॒वनां॑ धा॒ता । पु॒ण्ये क॑र्माणि सु॒कृत॑स्य लो॒के
द॒धाति । स्यो॒नं मे॑ स॒ह प॒त्या॒ करो॑मी॒त्याह । आ॒त्मन॑श्च
य॒ज॒मान॑स्य चाना॒त्यै सं॒त्वाय॑ । स॒मायु॑षा सं प्र॒जये॒त्याह
(२) । आ॒शिष॑मे॒वैता॑मा॒शास्ते॑ पूर्णपा॒त्रे । अ॒न्ततो॑ऽनुष्टु॒भा ।
चतु॑ष्प॒द्वा ए॒तच्छ॑न्दः प्र॒ति॒ष्ठितं॑ प॒त्न्यै पूर्ण॑पा॒त्रे भ॑वति ।
अ॒स्मिँल्लो॒के प्र॒ति॒ति॒ष्ठानि॑ति । अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॑ ।
अ॒यो वाग्वा॑ अ॒नुष्टु॒क् । वाङ्मि॑थुनम् । आ॒पो रे॒तः प्र॒ज॒न॑नम् ।
ए॒तस्मा॑द्वै मि॒थुना॑द्वि॒द्योत॑मानस्त॒नय॑न्वर्षति । रे॒तः
सि॒ञ्चन् (३) । प्र॒जाः प्र॒ज॒नय॑न् । यद्वै य॒ज्ञस्य॑ ब्रह्म॒णा
यु॒ज्यते॑ । ब्रह्म॒णा वै तस्य॑ वि॒मो॒कः । अ॒द्भिः शा॒न्तिः ।

विमुक्तं वा एतद्दिं याक्यं ब्रह्मणा । आदायैतत्पत्नीं सहाप
 उपगृह्णति शान्त्यै । अजलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां
 प्रजां ब्रूयति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः । मुग्धं विमृष्टं
 अबभूथस्यैव रूपं कृतवाञ्छिष्ठति (४) ।

सर्वतृप्तमृता ययादिवन प्रजयन्त्याह निश्च-

न्मृष्ट एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके तृतीयाध्याये
 दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

अथैवादिमोऽनुवाकः ।

परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेषः । य एवं
 वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करं । यं देवा मनु-
 ष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतनः । तानस्म-
 भ्यमिहाकुरु । उपवेष्टोपविडिठि नः (१) ।
 प्रजां पुष्टिमथा धनम् । द्विषदां नश्चतुष्पदः । ध्रुवान-
 नपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यक्षमुपगृहति । तस्मात्पुरस्ता-
 त्प्रत्यञ्चः शूद्रा अवस्यन्ति । स्वविमत उपगृहति ।
 अप्रतिवादिन एवेनान्कुरुते । धृष्टिर्वा उपवेषः ।
 शुचनो वज्रो ब्रह्मणा मश्चिन्तः । योपवेषं शुक । साऽमुमृ-
 ष्णतु यं द्विष्म इति (२) । अथास्मै नामगृह्य ग्रह-

रति । निग्मं नृद ओकमः । सपत्नो यः पृतन्वति ।
निर्वाध्येन हविषा । इन्द्रं एणं परावरीत । इहि तिस्रः
परावतः । इहि पञ्चदना अति । इहि तिस्रोऽतिराचना-
यावत् । सूर्यो अमद्विधि । परमां त्वा परावतम् (३) ।
इन्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वतीभ्यः
समाभ्य इति । त्रिवृदा एष वज्रो ब्रह्मणा सञ्चितः ।
सुचैवैनं विदध्वा । एभ्यो लोकभ्यो निर्णुय । वज्रेण
ब्रह्मणा मृणुते । इतोऽसाववधिष्मागुमित्याह मृत्यै । वं
द्विप्यान् ध्यायेत् । सुचैवैनमर्पयति (४) ।

नो द्विप्स इति परावतमर्पयति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयाध्याये एकादशोऽङ्काकः ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टं दिवः शिल्पमयजो वृत्तं च वेदाङ्गम् । स एतमिन्द्र आपो देवीराग्निना
विष्णिष्या अथ सृचौ यो मा अयथादत्तं परिवेपो वा एकादश ।

प्रत्युष्टमयज एषा हि विधेयां देवानामृजा पृथिवीमथो रक्षतां तां प्रजाभिं
इभ्यां तं काटे काटे नवसप्ततिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
नक्षत्रेष्टय आम्नाताः प्रथमे हि प्रपाठके ।
या दर्शपूर्णमासेष्टिरिष्टीनां प्रकृतिर्हि सा ॥ २ ॥
तौ तु प्रपाठकौ पूर्वं मन्त्रव्याख्याप्रसङ्गतः ।
व्याख्यातावनुवाकार्थमात्रमत्र पुनर्ब्रुवे+ ॥ ३ ॥
दशानुवाका एकस्मिंस्तदर्थस्तु क्रमादिमे ।
वत्सापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वापकण्डने ॥ ४ ॥
पेषणं च कपालानि पुरोडाशश्च वेदिका ।
इध्माबर्हिःसादनं च एवं पाठक ईरितः ॥ ५ ॥
एकादशानुवाकाः स्युरुत्तरस्मिन्प्रपाठके ।
स्रुक्संमार्गो मार्जनार्थान्दर्भान्गौ विनिक्षिपेत् ॥ ६ ॥
पत्नीसंनहनं चाऽऽज्योत्पवनं स्रुक्षु तद्ग्रहः ।
स्रुक्सादनं तथा पौरोडाशैडाभक्षणादिकम् ॥ ७ ॥
प्रस्तरप्रहराद्येवं पत्नीयोक्त्रविमोचनम् ।
उपवेशपरित्यागः प्रपाठेऽस्मिन्समीरितः ॥
अक्षरार्थः संहिताया भाष्य एवावगम्यताम् ॥ ८ ॥
प्रपाठके चतुर्थे तु मेधः पुरुषपूर्वकः ।
उच्यते सूत्रकारेण सविस्पष्टमुदाहृतं ॥ ९ ॥

तत्राऽऽपस्तम्ब आह—“ पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्यो वा यजेतौजो
वर्यमामोति सर्वा व्युष्टीर्व्यश्रुत एकादशयूपेष्वेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चशर-
दीयवदहान्यग्निष्टोमो वोपोत्तमो देवसवितस्तत्सवितुर्विधानि देवसवितरिति
तिस्रः सावित्रीर्हुत्वा मध्यमेऽहन्यश्रूनुपाकरोति द्वयनैकादशिनानुपाकृत्य

+ तैत्तिरीयसंहिताप्रथमप्रपाठक एतत्प्रपाठकद्वयस्य मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः ।

१ क. ग. °क्षु च ग्रहः । २ क पौरोहुत्यैडा° । ३ ग. °तः ॥९॥ इति । त° ।

पुरुषान्ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते इत्येतद्यथासमाम्नातं तान्युपान्तगलेषु धार-
यन्त्युपाकृतान्दक्षिणतोऽवस्थाय ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन
पराचाऽनुशंसति पर्याग्निकृतानुदीचीं नीत्वोत्सृज्याऽऽज्येन तदेवता आहुतीर्हुत्वा
द्वयैरेकादशिनान्तःस्थापयन्ति ” इति । तत्र मनुष्यरूपाणां पशूनां विधायके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशतिसंख्याका अनुवाकाः सन्ति । तत्र प्रथमानुवाकमाह—

हरिः ॐ ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् ।
मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तस्करम् ।
नारकाय वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रया-
यायोगम् । कामाय पुंश्चलम् । अतिकृष्टाय माग-
धम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
चतुर्थाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अत्र चतुर्थ्यन्तां देवता द्वितीयान्ताः पशवः । आलभत इति सर्वत्रानुवर्तते ।
ब्रह्म ब्राह्मणजात्यभिमानि देवस्तस्मै कंचिद्ब्रह्मवर्चसयुक्तं ब्राह्मणजातीयं पुरुषमा-
लभते । क्षत्रियजात्यभिमानि देवाय कंचित्क्षत्रियजातीयम् । देवैवश्येभ्यो मरुद्भ्यो
मनुष्यवैश्यम् । कृच्छ्रचान्द्रायणादिदुःखरूपतपोदेवाय दुःखजातं शूद्रम् ।
अन्धकारदेवाय तमःप्रियं चोरम् । नरकरामिने वीरहणमग्न्युद्वासिनम् । “वीरहा
वा एष देवानां योऽग्निमुद्धासयते” इति हि ब्राह्मणम् । पापस्वामिने नपुंसकम् ।
आक्रयाय सर्वद्रव्यक्रयाभिमानिदेवायायोगम् । अयोग्यस्याशास्त्रीयस्य कर्तारम् ।
कामदेवाय पुंश्चलं साधारणस्त्रियम् । अतिकृष्टायातिनिन्दितदेवाय मागधं क्षात्रि-
यायां वैश्येनोत्पादितम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाकमाह—

गीताय सुतम् । नृत्ताय शैलुपम् । धर्माय सभाच-
रम् । नर्माय रेभम् । नरिष्ठायै भीमलम् । हर्माय
कारिम् । आनन्दाय स्त्रापखम् । प्रमुदे कुमारी-
पुत्रम् । मेधायै रथकारम् । धैर्यायै तक्षाणम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण तृतीयाष्टक
चतुर्थाध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

गीताभिमानिने सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियेणोत्पादितं गानजीविनम् । नृत्ताभिमानिने
शैलुपमन्यस्मै स्वभार्या प्रदाय तेन जीविनम् । धर्माभिमानिने सभायां नित्यं
चरन्तं धर्मस्य प्रवक्तारम् । नर्माय विनोदाभिमानिने रेभं मेधाविनं चातृत्तिकुश-
लम् । नरिष्ठायै नरि पुरुषेऽन्यस्मिन्नवस्थिता नरिष्ठा परतन्त्राभिमानिनी तस्यै
देवतायै भीमलं भीमं चपलाक्षम् । हास्याभिमानिने कारिं नृत्यन्निव यो गच्छति
तादृशं विकटगमनकारिणम् । आनन्दाभिमानिने स्त्रापखं स्त्रीणां प्रियम् । प्रमुदे
प्रकृष्टहर्षाभिमानिने कुमारीपुत्रं दुहितुः पुत्रम् । मेधायै ग्रन्थार्थधारणाभिमानिन्यै
रथकारं रथस्य कर्तारं निपुणमतिम् । धैर्याभिमानिने तक्षाणं वर्षिकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह—

श्रमाय कौलालम् । मायायै कार्मारम् ।
रूपाय मणिकारम् । शूभे वपम् । शरव्याया

इषुकारम् । हेयै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् ।
दिष्टाय रज्जुसर्गम् । भृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय
श्वनितम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैर्निरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अमाभिमानीने कुलान्पुत्रम् । मायायै विचित्रकण्ठकृत्यै कार्मायै लोहका-
रम् । रूपाय शुक्लकृष्णादिरूपाभिमानीने मणिकारं मणिमुक्तादिसंस्कर्तारम् । शुभा-
भिमानीन्यै वपं बीजानां वषाणम् । अण्वध्यायै पाणसमुद्गाभिमानीन्यै पाणानां
संस्कर्तारम् । हेत्या आवुधाभिमानीन्यै धन्वकायै धनुषां संस्कर्तारम् । कर्मणे
व्यापाराभिमानीने ज्याकारं ज्यानां संस्कर्तारम् । दिष्टाय भविष्यव्याभिमानीने
रज्जुसर्गं रज्जुनां स्रष्टारम् । भृत्यवे मृगयाभिमानीने मृगयुं मृगाणां हन्तारम् ।
अन्तकाय पाणापहाणिं श्वनितं धमिः सह क्रीडाजीविनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीयै वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयैर्निरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थानुवाकमाह—

संधयै जारम् । गेहायापपतिम् । निऋत्यै परिविजम् ।
आत्यै परिविविदानम् । अराध्यै दिधिपूषतिम् । पवित्राय
भिषजम् । प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शम् । निष्कृत्यै पेशस्कारम् ।
बलायापदाम् । वर्णायानूरुधम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैर्निरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

संधये संघटनाभिमानिन्यै जारं पारदारिकम् । गृहाय गृहाभिमानन उप-
पतिं प्रज्ञातजारम् । पूर्वो जारस्त्वविज्ञातोऽयं तु भर्वा विज्ञात इति विशेषः ।
निर्ऋत्यै निर्ऋतिदेवतायै परिवित्तं ज्येष्ठात्पर्वमेवोढभार्यं कनिष्ठम् । आत्यै दुःस्व-
देवतायै परिविविदानं प्रथमतो विवाहशीलम्, कनिष्ठः संस्तदाग्रहयुक्तमित्यर्थः ।
अराध्यै कार्यसिद्धिप्रतिबन्धाभिमानिन्यै दिधिषूपतिं द्विर्विवाहं कृतवती स्त्री
दिधिषूरत्तयाः पतिम् । पवित्राय शुद्धाभिमानिने भिषजं चिकित्स-
कम् । प्रज्ञानाय कालज्ञानाभिमानिने नक्षत्रदर्शं ज्योतिःशास्त्रविदम् । निष्कृत्यै
कार्यनिष्पादनाभिमानिन्यै पेशरकारीं सुवर्णकारस्य भार्याम् । बलाय बलाभिमा-
निन उपदाम् । अन्नमात्रप्रदानेन या कन्या गृहते सेयमुपदा । वर्णाय शुक्ल-
रूपवर्णाभिमानिनेऽनूरुधं स्वकीयप्रयोजनमन्तरेणैव परानुरोधेन यः प्रवर्तते
तादृशम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाकमाह—

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् । पुरुषव्या-
घ्राय दुर्मदम् । प्रयुद्भ्य उन्मत्तम् । गन्धर्वाप्सराभ्यो
व्रात्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् । अंवभ्यः कितवम् ।
इर्यताया अकितवम् । पिशाचेभ्यो बिदलकारम् । यातु-
धानेभ्यः कण्टककारम्, इति ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

नदीभ्यो नदीदेवताभ्यः पौञ्जिष्टं कैवर्तम् । ऋक्षीकाभ्यः शून्यस्थलीदेव-

ताभ्यो नैषादं निषाद एव नैषादस्तम् । पुरुषव्याघ्राय पुरुषश्चष्टाभिमानिने दुमदमत्य-
न्तमदान्धम् । प्रयुद्ध्यः प्रकर्षेण योद्धुं देवभ्य उन्मत्तमुन्मादयुक्तम् । गन्धर्वाप्सगन्धो-
गन्धर्वेभ्यस्तदयिषोषिद्धयश्च व्रात्यं शास्त्रीयसंस्कारहीनं पुरुषम् । सर्पदेवजनेभ्यः
सर्पाभिमानिभ्यो देवजनशब्दवाच्यगारुडिकाभिमानिभ्यश्चाप्रतिपदं प्रतिवन्तिः संस्का-
रस्तदयोग्यम् । अवेभ्यो रक्षाभिमानिभ्यः कितयं द्यूतासक्तम् । इर्यतायै, इराज्जं तव
साधुरिर्योऽज्जसमृद्धस्तद्भावस्तत्ता तदभिमानिन्या अकिन्तवं द्यूतादिव्यग्नरहितम् ।
पिशाचेभ्यो देवयोनिविशेषभ्यो विदलकारं वेगान्विदलीकृत्य कुसुलशर्पादिकं यः
करोति तज्जातीयं पुरुषम् । यातुधानेभ्यो रक्षोविशेषभ्यः कण्टकवामागमादिषु
कण्टकावृत्तिकर्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

अथ चतुर्थे पष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकमाह—

उत्सादेभ्यः कुब्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्यः
स्नामम् । स्वप्नायान्धम् । अवर्माय बधि-
रम् । संज्ञानाय स्मरकारीम् । प्रकामोऽघो-
पसदम् । आशिक्षायै प्रश्निनम् । उपशिक्षायै
अभिप्रश्निनम् । मर्यादायै प्रश्नावेवाकसः । इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयाष्टकं चतुर्थाध्याय
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

उत्सादेभ्यः कार्यदिनाशाभिमानिभ्यः कुब्जं वक्रपृष्ठभाग पुरुषम् । प्रमुदे प्रह-
ृष्टहर्षाभिमानिने वामनं सर्वशरीरं पुरुषम् । द्वाभ्यो द्वाराभिमानिर्त्ताभ्यः स्नामं
रोगिणम् । स्वप्नाय स्वप्नाभिमानिनेऽन्धं दृष्टिहीनम् । अवर्माय पापाभिमानिने
बधिरं श्रवणशक्तिरहितम् । संज्ञानाय सम्यग्बोधाभिमानिने स्मरकारीं मन्त्रोपधा-

दिभिर्भर्तुः कामोत्पादिकाम । प्रकामोद्याय प्रकामं स्वेच्छानुसारेणैव वदतीति प्रकामोद्यो बहुपदार्था तदभिमानिन उपपदं प्रयोजनमन्तरेणैव बहुभाषिणं सभायामुपविष्टम् । आगिक्षायै वेदशास्त्रेष्वन्वपरिचय आगिक्षा तदभिमानिन्यै प्रश्रितं शास्त्रार्थेषु संदेहेन प्रश्नकर्तारम् । उपगिक्षायै वेदशास्त्रविषयपरिचय उपशिक्षा तदभिमानिन्या अभिप्रश्रितं पृष्टस्योपरि पुनः प्रश्नोऽभिप्रश्नस्तद्युक्तं पूर्वप्रश्ननिराकर्तारमित्यर्थः । मघादायै शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानिन्यै प्रश्नविवाकं परकीयप्रश्नं मग्यार्थविध्यान्तरस्य वक्तारम् ।

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते मायर्वाय वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतन्त्रि-

गीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे चतुर्थपपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमानुवाकमाह—

ऋत्ये स्तेनहृदयम् । विरहत्याय पिञ्जनम् ।
विविच्यै क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय मंग्रहीतारम् ।
बलायानुचरम् । भुम्ने पण्डित्कन्दम् । प्रियाय
प्रियवादिनम् । अरिष्ट्या अश्वमादम् । मेधाय
वासःपन्वुलीम् । प्रकामायै रजयित्रीम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतन्त्रिगीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ऋत्ये चोरस्य चोरोद्वेगं यत्कुरुते तदभिमानिन्यै स्तेनहृदयं चौर्यं तात्पर्यवन्तम् । विरहत्याय विरहत्यामिमानिने पिञ्जनं प्रमोः कर्णे परदोषसूचकम् । विविच्यै विजगृष्टमभिमानिन्यै क्षत्तारं शारथ्यम् । औपद्रष्टाय य उपद्रष्टा रजधने प्रत्यवेक्षिता तदभिमानिने मंग्रहीतारं माण्डागाराभ्यक्षं करसंग्रहकारिणं वा । बलाय बलाभिमानिनेऽनुचरं नेत्रकम् । भुम्ने महत्यामिमानिने पण्डित्कन्दं पण्डितारकम् । प्रियाय प्रियामिमानिने प्रियवादिनं मृदुभाषिणम् । अरिष्ट्या अहिंसाभिमानिन्या अधस्तादमश्वारोहिणम् । मेधाय यज्ञचुद्धयभिमानिने वासः-

पत्पुर्ती वाससः शोधयित्रीं रजकन्त्रियम् । प्रकामाय प्रकृष्टकामाभिमानीने रज-
यित्रीं वस्त्रेषु रञ्जनकौर्णिणीम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपादके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्विंशत्याऽनुवाकः ।

अथाष्टमानुवाकमाह—

भायै दार्वहिरम् । प्रभाया आग्नेन्ध्रम् ।
नाकस्य पृष्टाय भिषेक्तारम् । ब्रध्नस्य विष्ट-
पाय पात्रनिर्णोगम् । देवलोकाय पेशितारम् ।
मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् । सर्वेभ्यो लोके-
भ्य उपमेक्तारम् । अवर्त्ये वधाया उपमथितार-
म् । सुवर्गाय लोकाय भागदधम् । वर्षि-
ष्ठाय नाकाय पर्विष्ठारम् । इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भायै दीप्यभिमानीन्ये दार्वहिरमिन्धनानामाहतरम् । प्रभायै प्रकृष्टदीप्य-
भिमानीन्या आग्नेन्ध्रमग्नेः प्रज्वलनकर्तारम् । नाकस्य पृष्टाय स्वर्गस्योपरिभाग-
स्वामिनेऽभिषेक्तारं राजाभिषेकस्य कर्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपायाऽऽदित्यस्य लोकं
पालयित्रे पात्रनिर्णोगं कांस्यताम्रादिपात्राणां जोषकम् । देवलोकाय देवलोका-
भिमानीने पेशितारं प्रजान्तस्य वैरस्योत्पादयितारम् । मनुष्यलोकाय मनुष्यलो-
काभिमानीने प्रकरितारं स्निग्धानां वैरस्योत्पादनेन विष्टेषयितारम् । सर्वेभ्यो
लोकेभ्यः सर्वलोकाभिमानीभ्य उपमेक्तारं वैरस्य जमयितारम् । अवर्त्ये वधाय
लुच्छ्रापत्तिर्लक्षणवधाभिमानीन उपमथितारं भयमुपेत्य वैरस्य जनयितारम् ।
सुवर्गाय लोकाय स्वर्गलोकाभिमानीने भागदधं प्रजाभ्यां राजभागस्य संपादकम् ।

वर्षिष्ठाय नाकायातिप्रवृद्धस्वर्गाभिमानिने परिवेष्टारं भोजनकाले परिवेषणस्य कर्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ चतुर्थे नवमोऽनुवाकः ।

अथ नवमानुवाकमाह—

अ॒र्मेभ्यो ह॒स्तिप॑म् । ज॒वाया॑श्चप॒म् । पु॒ष्ट्यै
गो॒पाल॑म् । तेज॑मे॒जपाल॑म् । वी॒र्या॑विपा॒-
ल॑म् । इ॒रायै॑ की॒नाश॑म् । की॒लाला॑य मु॒रा-
का॑म् । भ॒द्राय॑ गृह॒पम् । श्रे॒यमे॑ वि॒त्तप॑म् ।
अध्य॑क्षायानु॒क्षत्ता॑म् , इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याय
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अ॒र्मेभ्यो म॒तिवि॑शेषाभिमानिभ्यो ह॒स्तिपं॑ गजपालकम् । जवाय वेगाभिमा-
निनेऽश्वपमश्चपालकम् । पु॒ष्ट्यै पु॒ष्ट्यभि॑मानिन्यै गोपालं गवां पालकम् । तेजसे
तेजोभिमानिनेऽजपालमजानां पालकम् । वी॒र्याय॑ वी॒र्याभि॑मानिनेऽविपालमवीनां
पालकम् । इ॒राया॑ अ॒न्नाभि॑मानिन्यै की॒नाशं॑ कर्षकम् । की॒लाला॑य जलाभिमा-
निने॑ मु॒राका॑रं मु॒राया॑ उत्पादयितारम् । भ॒द्राय॑ कल्याणाभिमानिने गृहपं गृहाणां
पालकम् । श्रे॒यमे॑ श्रे॒योभि॑मानिने॑ वि॒त्तपं॑ धनस्य पालकम् । अध्य॑क्षाय प्रत्यक्ष-
कारणाभिमानिनेऽनु॒क्षत्ता॑रं सारथ्येऽनुचरम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमानुवाकमाह—

मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोधाय निमग्मम् ।
शोकायाभिमरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां
त्रिस्थिनम् । योगाय योक्तारम् । क्षेमाय
विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् । शीला-
याञ्जनीकारम् । निर्ऋत्यै कोशकारिम् ।
यमायाम् । इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

मन्यवे मानसकोपाभिमानिनेऽयस्तापमयस्तापयितारं लोहकारम् । क्रोधाय
बाह्यकोपाभिमानिने निसरं वध्यानां बहिर्निःसारयितारम् । शोकाय शोकाभिमा-
निनेऽभिसरं रथस्य पुरतो गन्तारम् । उत्कूलविकूलाभ्यां काङ्क्षितादधिकलाभ
उत्कूलस्तस्मादल्पलाभो विकूलस्तदभिमानिभ्यां त्रिस्थिनं त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन
च तैरपि गन्तुमशक्त एकत्रैवावस्थितस्त्रिस्थिनस्तादृशम् । योगाय लब्धलाभाभि-
मानिने योक्तारं रथेऽश्वानां योजयितारम् । क्षेमाय लब्धपालनाभिमानिने
विमोक्तारं रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारम् । वपुषे शरीरा-
भिमानिने मानस्कृतं मनसैव लावण्यं विषये योजयिता मनस्कृतस्य पुत्रं मान-
स्कृतम् । शीलाय स्वभावविशेषः शीलं तदभिमानिनेऽञ्जनीकारमङ्गोरञ्जनेना-
लंकर्तारम् । निर्ऋत्यै पापदेवतायै कोशकारिं ताम्रलोहाध्मानकुशलां स्त्रियम् ।
खड्गादीनां चर्ममयकोशकारिं वा । यमाय प्राणापहारिणेऽसूं सृतिरुत्पत्तिस्तद-
हितां वन्ध्यामित्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ चतुर्थ एकादशोऽनुवाकः ।

अथैकादशानुवाकमाह—

य॒म्यै य॒मसू॒म । अथ॑र्व॒भ्योऽव॑तो॒काम् ।
 सं॒व॒त्स॒राय॑ प॒र्या॒रिणी॑म् । प॒रि॒व॒त्स॒राया॑वि॒-
 जा॒ताम् । इ॒दा॒व॒त्स॒राया॑प॒स्कद्व॑रीम् । इ॒द्व॒-
 त्स॒राया॑ती॒त्वरी॑म् । व॒त्स॒राय॑ वि॒ज॑र्ज॒राम् ।
 सं॒व॒त्स॒राय॑ प॒लि॒कनी॑म् । व॒नाय॑ व॒न॒पम् ।
 अ॒न्यतो॑ऽर॒ण्याय॑ दा॒वप॑म्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्था-
 ध्याय एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

य॒म्यै य॒मस्य॑ स्त्रियै॑ य॒मसू॒ं पु॒त्रयु॑गलप्रसवित्रीम् । अथ॑र्व॒भ्योऽथ॑र्वशाखागतम-
 न्वाभिमानिभ्योऽवतो॒कां गर्भ॑साविणीं स्त्रियम् । सं॒व॒त्स॒राय॑ प्रभवादिष्वब्देषु प्रथ-
 मोऽब्दः सं॒व॒त्स॒रस्तद॑भिमानिने प॒र्या॒रिणीं प्रस॑वकालातिक्रमेण या प्रसूते सा प॒र्या॒-
 रिणी॑ ताम् । प॒रि॒व॒त्स॒राय॑ द्वितीयोऽब्दः प॒रि॒व॒त्स॒रस्तद॑भिमानिनेऽविजातां विशेषेण
 जाता विजाता द्वितीयप्रसवयुक्ता तद्रहिताम् । इ॒दा॒व॒त्स॒राय॑ तृतीयोऽब्द इ॒दा॒व॒-
 त्स॒रस्तद॑भिमानिनेऽपस्कद्वरीं गर्भपरिणामात्प्रागेव प्रसवप्रतिबन्धोऽपस्कत्तस्मिन्कु-
 शलाऽपरकद्वरी ताम् । इ॒द्व॒त्स॒राय॑ चतुर्थोऽब्द इ॒द्व॒त्स॒रस्तद॑भिमानिनेऽतीत्वरीं प्रस-
 वकालात्ययकरणकुशला ताम् । व॒त्स॒राय॑ पञ्चमोऽब्दो व॒त्स॒रस्तद॑भिमानिने विज-
 र्जरामप्रसूत्यैव जीर्णाम् । सं॒व॒त्स॒राय॑ सर्वस्य जगतश्छद्मकारिणे देवाय प॒लि॒कनीं
 प्रथमे वयस्यैव पलिताङ्गीम् । व॒नाय॑ वनाभिमानिने वनपं वनस्य पालकम् ।
 अ॒न्यतो॑ऽर॒ण्यायै॑कपार्श्ववर्त्यरण्याभिमानिने दा॒वप॑मारण्याग्नेः पालकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशानुवाकमाह—

सरो॒भ्यां धै॒वरम् । वेश॑न्ताभ्यां दा॒शम् ।
उप॒स्थाव॑रीभ्यां वै॒न्दम् । न॒ड्वला॑भ्यः
शौ॒ष्कल॑म् । पा॒र्याय॑ कै॒वर्तम् । अ॒वा-
र्याय॑ मा॒गार॑म् । ती॒र्थेभ्य॑ आ॒नन्द॑म् ।
विष॑मेभ्यां मै॒नाल॑म् । स्व॒नेभ्यः॑ पर्ण॑कम् ।
गुहा॑भ्यः कि॒रात॑म् । सा॒नुभ्यां॑ ज॒म्भ-
कम् । पर्व॑तेभ्यः किंपू॒रुष॑म्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

=====

सरोभ्यः सरोभिमानिभ्यो धैवरमुभयतो जलं यद्भवा तटानां मत्स्यग्राहिणम् ।
वेशन्ताभ्यः पल्वलाभिमानिभ्यो दाशं बडिंशेन मत्स्यग्राहिणम् । उपस्थावरीभ्य-
स्तरूपां समीपेषु प्रवाहमन्तरेण स्थिता या आपस्तदभिमानिनीभ्यो वैन्दं बिन्दु-
जालं तेन जीवतीति वैन्दस्तम् । नड्वलाभ्यस्तृणसंयुक्तदेशवर्तिजलाभिमानिनीभ्यः
शौष्कलं शुष्कलं बडिशं तेन जीवतीति शौष्कलस्तम् । पार्याय परतीराभिमानिने
कैवर्तं कूले मत्स्यानां पुञ्जीकृत्य हन्तारम् । अवार्यायावरतीराभिमानिने मार्गार-
मन्तर्जलं हस्ताभ्यां मत्स्यमार्गणशीलम् । तीर्थेभ्योऽवतरस्थानाभिमानिभ्य आनन्दं
तीर्थे शङ्कुबन्धनेन मत्स्यग्राहिणम् । विषमेभ्योऽतीर्थाभिमानिभ्यो मैनालं जाल-
जीविनम् । स्वनेभ्यः सशब्दजलाभिमानिभ्यः पर्णकं सविषं पर्णं जलस्योपरि
स्थापयित्वा मत्स्यग्राहिणम् । गुहाभ्यः पर्वतगुहाभिमानिनीभ्यः किरातं मृगचा-
तिनम् । सानुभ्यः पर्वतशिखराभिमानिभ्यो जम्भकं गात्राणां जृम्भयितारम् । पर्व-
तेभ्यः पर्वताभिमानिभ्यः किंपूरुषं वनवासिनं गायकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह—

प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भषम् ।
अन्ताय बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् ।
महसे वीणावादम् । क्रोशाय तूणवधम् ।
आक्रन्दाय दुंदुभ्याघातम् । अवरस्प-
राय शङ्खधम् । ऋभुभ्योऽजिनसंधा-
यम् । साध्येभ्यश्चर्मणम् , इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

प्रतिश्रुत्कायै प्रतिध्वन्यभिमानिन्या ऋतुलं देशराजवार्ताकथनशीलम् । घोषाय ध्वन्यभिमानिनं भषमसंबद्धप्रलापिनम् । अन्तायान्तवच्छब्दाभिमानिने बहुवादि-
नमधिकभाषणकुशलम् । अनन्तायापर्यवसितशब्दाभिमानिने मूकं वाग्व्यवहार-
हितम् । महसे कृजितशब्दाभिमानिने वीणावादं वीणावादेन कुशलम् । क्रोशाय
महाशब्दाभिमानिने तूणवधं वेणुं वादयन्तम् । आक्रन्दाय समन्ताद्घोषणाभिमा-
निने दुंदुभ्याघातं भेर्या वादयितारम् । अवरस्पराय हीनोत्तमशब्दाभिमानिने
शङ्खधम् शङ्खस्थ ध्मातारम् । ऋभुभ्यः कालसंधानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्योऽजि-
नसंधायं चर्मचीरसंधानजीविनम् । साध्येभ्यः कालसाद्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्य-
श्चर्मणं वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्मातारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह—

बीभत्सायै पौलकसम् । भूत्यै जागरणम् ।

अभूत्यै स्वपनम् । तुलायै वाणिजस । वर्णाय
हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलम् ।
पश्चाद्दोषाय ग्लावम् । ऋत्यै जनवादिनम् ।
व्यूद्ध्या अपगल्भम् । म०शराय प्रच्छिदम् , इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्था-
ध्यायं चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

=====

बीभत्सायै बीभत्सा दुष्टवस्तुषु ह्यत्ववृद्धिस्तदभिमानिन्यै पौलकसमतिनिरुद्ध-
जातियुक्तम् । भूत्यै भूतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्थे जाभरणं प्रवेद्यशीलं सर्वदा साव-
धानमित्यर्थः । अभूत्यै दारिद्र्याभिमानिन्यै स्वपनं निद्रालुं सर्वदा प्रमादभूयिष्ठमि-
त्यर्थः । तुलायै सुवर्णादिपरिमाणेनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै वाणिजं क्रयका-
रिणम् । वर्णाय हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वत्त्वाभास्वरत्वाभिमानिने हिरण्यकारं
कटकमुकुटादिनिष्पादकम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवाः प्रसिद्धास्तेभ्यः सिध्मलं
कुष्ठरोगिणम् । पश्चाद्दोषाय कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने ग्लावं नित्यरुद्धवपुषम् ।
ऋत्यै गत्यभिमानिन्यै जनवादिनं जनानां परिवादनशीलम् । व्यूद्ध्यै समृद्धयभा-
वाभिमानिन्या अपगल्भं वाष्ट्यरहितम् । संशराय संशरणत्वाभिमानिने प्रच्छिदं
प्रकर्षेण छेत्तारम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवार्थे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह—

हसाय पु०श्चलूमालभते । वा०णा०वा०दं गणकं
गीताय । यादसे शाबुल्याम् । न०म०यै भद्रव-
तीम् । तू०ण०व०ध्मं ग्राम०ण्यै पाणि०संघा०तं नृ०त्ताय ।

मोदायानुक्रोशकम् । आनन्दाय तलवम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्यायं
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

हतायापहाणाभिमानिने पुंश्चलं स्वच्छाचारिणीम् । आलभत इति शब्दस्य
सर्वत्रानुवृत्तिविवक्षां दर्शयितुं पुनः पुनरुपन्यासः । वीणावादे गणकं वीणां वाद-
यितुं कुशलो वीणावादः, श्रुतिजानिस्वर्गमण्डलादिगणनकुशलो गणकः, तावुभौ
गीताभिमानिने द्रष्टव्या । आदमे जलचापिषाण्याभिमानिने जाबुन्यां शबलवर्ण-
शरीराम् । नर्माय प्रियवचनाभिमानिने भद्रवतीं भद्रदक्षणयुक्तशरीरेपेताम् । तूण-
वध्मं मुखवादिनं वेणुवादिनं वा, ग्रामण्यं ग्रामस्य नेतारम्, पाणिसंधानं पाणिद्व-
यसंयोगनिर्वर्तिततालकृत्यम्, एतांस्त्रीनुरूपान्मृत्ताय मृत्ताभिमानिने कुर्यात् । मोदाय
हर्षाभिमानिनेऽनुक्रोशकं मृत्तगमायां जनानामाह्वारं नृत्यगमाप्तिद्योतकध्वनि-
कर्तारं वा । आनन्दाय मानसमुष्ट्याभिमानिने । हर्षस्तु बाह्यलिङ्गगम्यः परि-
तोष आनन्दस्त्वनुभवैकगम्य इति विभेदः । तलवे काहलवादिनं मुखवाद्यका-
रिणं वा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशानुवाकमाह—

अक्षराजाय कितवम् । कृतार्य सभाविनम् ।

त्रेताय आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःस-

दम् । कलये सभास्थानम् । दुष्कृताय चर-

काचार्यम् । अध्वने ब्रह्मचारिणम् । पिशा-

चेभ्यः सेलगम् । पिपासायै गोव्यच्छम् ।

निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे गोविकृतम् ।

क्षुत्तृणाभ्यां तम् । यो गां विहन्तन्ते मांसं
भिक्षमाण उपतिष्ठते, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अक्षा द्यूतसाधनविशेषास्तेषां राजा तदभिमानो देवविशेषस्तस्मै कितवं द्यूत-
कुशलम् । कृताय कृतयुगाभिमानिने सभाविने द्यूतसभाया अधिष्ठातागम् । वेतायै
वेतायुगाभिमानिने आदिनवदर्शं मर्यादायां देवनस्य द्रष्टारं परीक्षकम् । द्वापराय
द्वापरयुगाभिमानिने वह्निःसदं वह्निःसदनशीलं स्वयमदीक्ष्यन्तम् । कल्ये कलियु-
गाभिमानिने सभास्थाणुमेदेवनकालेऽपि सभां यो न मुञ्चति सोऽयं स्तम्भसमान-
त्वान्प्रभास्थाणुस्तम् । दुष्कृताय दुर्वृत्तकार्यकरणाभिमानिने चरकाचार्यं वंशाग्रव-
र्तनस्य शिक्षयितागम् । अश्वने मार्गाभिमानिने ब्रह्मचारिणमुपनीतम् । पिशा-
चेभ्यो भूतावान्तरविशेषेभ्यः शैलं पथिकानां वस्त्रादिकमपहत्य यः शैलं पर्वतं
गच्छति तादृशम् । पिपासायै पानेच्छाभिमानिन्यै गोव्यच्छं गवां विवासयिता-
गम् । निर्ऋत्यै पापदेवतायै गोघातं विषकण्टकादिभिर्गवां मारयितागम् । क्षुधे
क्षुदभिमानिन्यै गोविकर्तं गवां विजामितागम् । क्षुत्तृणाभ्यां मिलिताभ्यां बुभुक्षा-
पिपासाभिमानिर्नाभ्यां यो नीचजातिर्दग्धिः पुमान्क्षुत्पीडितः सन्, गां विशसति
तं पुरुषं प्रति तदीयं मांसं भिक्षितुमागत्य सेवते न नीचं पूर्वोक्तद्वयाय कुर्यात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ ततर्थे षोडशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशानुवाकमाह—

भूम्यै पीठमर्पिणमालभते । अग्नयेऽऽमलम् ।
वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय वःशन-
तिनम् । दिवे खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् ।
चन्द्रमसे मिर्मिरम् । नक्षत्रेभ्यः किलामम् ।

अह्ने शुक्लं पिङ्गलम् । रात्रियै कृष्णं पिङ्ग-

गाक्षम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

भूम्यै भूमिदेवतायै पीठसर्पिणं यो भग्नचरणां दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां
सर्पति तादृशम् । अग्नयेऽग्निदेवताया अंसलं बलवन्तम् । वायवे चाण्डालं चण्डा-
लजातीयम् । अन्तरिक्षदेवतायै वंशनर्तिनं वंशाग्रनृत्तजीविनम् । दिवे द्युलोकदे-
वतायै खलतिं केकहीनशिरस्कम् । सूर्यदेवतायै हरितवर्णाक्षियुक्तम् । चन्द्रदेव-
तायै मिर्मिरं निमिषदृष्टिम् । नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतबिन्दुसमाभ्यः किलासं कुष्ठबि-
न्दुयुक्तम् । अहर्देवतायै शुक्लं पिङ्गलं शुक्लवर्णदेहं पिङ्गलाक्षम् । रात्रिदेवतायै
कृष्णं पिङ्गनाक्षं कृष्णवर्णदेहं पिङ्गवर्णाक्षियुक्तम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थपथाष्टके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

अथाष्टादशानुवाकमाह—

वाचं पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमु-
दानं ममानं तान्वायवे । सूर्याय चक्षुरा-
लभते । मनश्चन्द्रममे । दिग्भ्यः श्रोत्रम् ।

प्रजापतये पुरुषम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

वाग्देवतायै पुरुषं पुरकं स्थूलजरीरमित्यर्थः । तच्छरीरवर्तिनः प्राणाद्याः
पञ्च वायुवृत्तिविशेषा ये सन्ति तान्सर्वान्वायुदेवतायै कुर्यात् । प्राणो
मुखनासिकावर्ती । अपानोऽधोद्वारवर्ती । व्यानः सर्वदेहव्यापी ।

उदान उत्क्रान्तिहेतुः । समानः सर्वशरीरसाम्येनान्नरूपेणहेतुः । यद्यपि प्राणा-
दयस्तस्मात्पुरुषशरीरात्पृथक्कर्तुमशक्यास्तथाऽपि तत्रैवावस्थितान्वायवे समर्पयेत् ।
एवं चक्षुर्मनःश्रोत्राण्यपि तत्र स्थितान्येव सूर्यचन्द्रमोदिभ्यः समर्पयेत् । प्रजापतये
तु तच्छरीरस्थं पुरुषं जीवान्मानं समर्पयेत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशानुवाकमाह—

अथैतानरूपेभ्य आलभंत । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिकृशमत्यसलम् । अतिशुक्लमति-
कृष्णम् । अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकि-
रिटमतिदन्तुरम् । अतिमिर्मिर्गमतिममिषम् ।
आशायै जामिम् । प्रतीक्षायै कुमारीम्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके चतुर्थाध्याय
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

पूर्वांकेभ्यः पुरुषेभ्यस्तत्तदेवताभ्यश्चात्यन्तर्वैलक्षण्यघातनायाथशब्दः । एतान्व-
क्ष्यमाणानतिह्रस्वादीन्पुरुषानरूपेभ्यः समीचीनरूपरहितेभ्यः कुस्तिनरूपाभिमा-
निभ्य आलभंत । अतिह्रस्वादयः प्रसिद्धाः । अतिकिरिटोऽत्यल्पदन्तः । अति-
दन्तुरोऽत्युन्नतदन्तः । अतिमिर्मिरोऽत्यर्थं निमिषदृष्टिः । अतिममिषः सदाविस्फा-
रिताक्षस्तब्धदृष्टिर्वा । एतान्सर्वानरूपेभ्य आलभंत इति पूर्वत्रान्वयः । आगाया
अलभ्यवस्तुविषयतृष्णाभिमानिन्यै जामिं निवृत्तरजस्कां भोगायोग्यां स्त्रियम् ।
प्रतीक्षायै लब्धव्यस्य वस्तुनो लाभप्रतीक्षणाभिमानिन्यै कुमारीमनूढां कन्यामाल-
भते । ब्राह्मणादयः कुमार्यन्ताः प्रोक्ता मनुष्यविशेषरूपाः पशवांस्मिन्पुरुषमेधे
पश्चाहे सोमयागविशेषे मध्यमेऽहनि सवनीयपशुभिः समुच्चित्याऽऽलब्धव्याः ।
तथा च सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे गीताय श्रमाय संधेयं नदीभ्य उत्सादेभ्य कृत्ये भाया अंमैभ्यो
मन्येवं यम्यै दशं दशं संग्रभ्यो द्वादशं प्रतिश्रुत्वायै बीभत्सायै दशं दशं हसाय
समाश्वराजाय त्रयोदशं भूम्यै दशं वाचे षडथ नैवेकाक्षविंशतिः ।

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ।

हरि ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरां देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरसा-
यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽग्नितं जगत् ।

निर्ममं तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थे नग्मधस्य पशवो विहिता अथ ।

इष्टिहोत्रस्य मन्त्रांतिः पञ्चमोऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

संहितायामेव मन्त्राः प्रसङ्गादव्याकृताः पुरा ।

देवा वैनर्चिनेत्याद्या मनुर्गित्यादिकाश्च ये ॥ ३ ॥

अनुवाकास्तत्र तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणं श्रुतम् ।

तद्ब्राह्मणं विना मन्त्रैर्व्याख्यातुं नैव शक्यते ॥ ४ ॥

अतो मन्त्रा उदाहृत्य व्याकृता ब्राह्मणैः सह ।

तत्राक्षरार्थो विज्ञेयोऽनुवाकार्थस्तु वर्ण्यते ॥

त्रयोदशानुवाकाः स्युः पञ्चमोऽस्मिन्प्रपाठके ॥ ५ ॥

हेतुर्जपः सामिधन्यो निविदादापनमृचोः ।

प्रयाजा आज्यभागौ च मुख्या याज्यानुवाक्यगाः ॥ ६ ॥

इडाह्वानमनूयाज्याः सूक्तवाकः शंयुवाकः ।

पत्नीसंयाजकाश्चैडाह्वानं पाठक ईरितः ॥ ७ ॥

हरि ॐ ।

म॒त्यं प्र॒पद्ये । ऋ॒तं प्र॒पद्ये । अ॒मृतं प्र॒पद्ये । प्र॒जाप॑तः
प्रि॒यां त॒नुव॒मना॑तां प्र॒पद्ये । इ॒दम॒हं प॑ञ्चद॒शेन॒ वज्र॑ण ।
द्वि॒षन्तं॒ भ्रातृ॒व्यम॒वकामा॑मि योऽस्मि॒न्द्वाष्टि॑ । यं च॒ वयं॒
द्वि॒ष्मः । भृ॒भुवः॒ सु॒वः । हि॒म् (१) ।

म॒त्यं द॒ज्ञ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
प्रथमाऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे द्वितीयाऽनुवाकः ।

प्र वा॒ वाजा॑ अ॒भिद्य॑वः । ह॒विष्म॑न्तां घृ॒ताच्या॑ । दे॒वा-
अि॒गाति॑ सु॒म्नयुः॑ । अ॒ग्न आ॒याहि॑ वा॒तये॑ । गृ॒णानां॑ ह॒व्य-
दा॑तये । नि॒होता॑ मा॒त्सि वा॒हिषि॑ । तं त्वा॑ मा॒मिद्भि॑रङ्गि॒रः ।
घृ॒तेन॑ वर्धयामसि । वृ॒हच्छो॑चाय वि॒ष्टय॑ । स॒ नः पृ॒थुः
श्र॒वाग्य॑म् (१) । अ॒च्छा दे॒व वि॒वाम॑मि । वृ॒हद॑ग्ने सु॒वी-
र्य॑म् । ई॒डेऽन्यो॑ नम॒स्यस्ति॒रः । तमा॑सि द॒र्शतः॑ । स॒म-
भि॑रि॒ध्यन्त॑ वृषा । वृषो॑ अ॒ग्निः स॒मिध्य॑न्त । अ॒श्वो न दे॒व-
वा॒हनः॑ । त॒ ह॒विष्म॑न्त ई॒डन्त॑ । वृष॑णं त्वा व॒यं वृष॑न् ।
वृषा॑णः स॒मिधी॑महि (२) ।

एतस्मिन्प्राठके ये मन्त्रा आम्नातास्तेषां मध्ये को मन्त्रः कुत्रोदाहृत्य
 अ॒ग्ने दी॒यतं बृ॒हत् । अ॒ग्निं दू॒तं वृ॒णीम॑हे । हो॒तारं
 वि॒श्ववे॑दमम् । अ॒स्य य॒ज्ञस्य॑ सु॒क्रतु॑म् । स॒मि॒ध्यमा॑नां
 अध्व॑रं । अ॒ग्निः पा॑व॒क ई॒ड्यः । शो॒चि॒ष्केश॑स्तमी॒-
 म॑हे । स॒मि॒द्धो अ॒ग्ने आ॑हुत । दे॒वान्य॑क्षि स्वध्व॑र । त्व॑
 हि ह॒व्यवा॑डसि । आ॒जु॒होत॑ दुव॒स्यत॑ । अ॒ग्निं प्र॑य॒त्यध्व॑रे ।
 वृ॒णी॒ध्वः ह॒व्यवा॑हनम् । त्वं वरु॑ण उ॒त मि॒त्रा अ॒ग्ने । त्वां
 वर्ध॑न्ति म॒तिभि॑र्वसि॒ष्ठाः । त्व॑वसु॒ सुष॑ण॒नानि॑ मन्तु । यु॒यं पा॑त
 स्व॒तिभिः॑ सदा॑ नः (३) ।

अ॒वा॒य्यमि॑र्धाम॒स्यसि॑ स॒प्त च॑ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

अथ पञ्चमे तृतीयोऽनुवाकः ।

=====

अ॒ग्ने म॒हाः अ॒मि ब्रा॑ह्मणभा॒रत । अ॒माव॑सौ । दे॒व॒द्धो
 मन्वि॑द्धः । ऋषि॑ष्ठुता॒ वि॒प्रा॒नुम॑दितः । क॒वि॒श॒स्तो ब्र॑ह्म॒-
 सः शि॑तो घृ॒ताह॑वनः । प्र॒णीर्य॑ज्ञाना॒म् । र॒थीर॑ध्व॒राणा॑म् ।
 अ॒तृ॒तो हो॑ता । तू॒र्णिह॑व्य॒वाद् । आ॒स्पात्रं॑ जु॒हूदे॑वाना॒म् (१) ।
 च॒म॒सां दे॒वपा॑नः । अ॒राः इ॒वाग्ने ने॒मिदे॑वाः स्त्वं प॑रिभूर॒सि ।

व्याख्यात इति तत्सर्वं विविच्यते । योऽयं— “ सत्यं प्रपद्ये ” इत्यनुवाकः
 सोऽयं “ देवा वै नर्चिन् ” इत्यत्रोदाहृत्य व्याख्यातः । “ प्र वो वाजाः ”

आवह देवान्यजमानाय । अग्निमग्नि आवह । सोममावह ।
अग्निमावह । प्रजार्पतिमावह । अग्निषोमावावह । इन्द्राग्नी
आवह । इन्द्रमावह । महन्द्रमावह । देवाऽआज्यपाऽ
आवह । अग्निऽ होत्रायाऽऽवह । स्वं महिमानमावह ।
आ चाग्निं देवान्वह । मयजां च यज जातवेदः (७) ।

देवानामिन्द्रमावह षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मौ
वयम् । माधु ते यजमान देवता । घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम । ईडामहे देवाऽ ईडेऽ-
न्यान । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् (१) ।

अग्निर्होता नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे पञ्चमोऽनुवाकः ।

ममिधो अग्नि आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादम् आज्यस्य
इति षेयभक्ताग्नि तत्रैवादाहत्य व्याख्याता । ' सत्यं प्रपद्यते ? इत्यनुवाकः ।

वेतु । इडां अ॒ग्न आ॒ज्यस्य॑ वियन्तु । ब॒हिर्ग॒म आ॒ज्यस्य॑
 वेतु । स्वाहाऽ॒ग्निम् । स्वाहा सोम॑म् । स्वाहाऽ॒ग्निम् ।
 स्वाहा प्र॒जाप॑तिम् । स्वाहा॒ग्नीषो॑मौ । स्वाहेन्द्रा॒ग्नी । स्वाहे-
 न्द्र॑म् । स्वाहा महेन्द्र॑म् । स्वाहा दे॒वाः आ॒ज्यपा॑न ।
 स्वाहाऽ॒ग्निः हो॒त्राज्जु॑षाणाः । अ॒ग्न आ॒ज्यस्य॑ वियन्तु
 (१) ।

इन्द्रा॒ग्नी पञ्च॑ च ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
 पञ्चमाऽनुवाकः ॥ ५ ॥

=====

अथ पञ्चमे पत्रेऽनुवाकः ।

—————

अ॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ जङ्घ॑नत् । द्र॒विण॑स्युर्वि॒पन्य॑या । स॒मिद्धः॑
 शुक्र॑ आहु॑तः । जु॒षाणा॑ अ॒ग्निरा॒ज्यस्य॑ वेतु । त्व॑ सौमा॒सि
 मत्प॑तिः । त्व॑ रा॒जांत॑ वृ॒त्रहा॑ । त्वं भ॒द्रो अ॑सि॒क्रतुः॑ ।
 जु॒षाणः॑ सोम॒ आ॒ज्यस्य॑ ह॒विषो॑ वेतु । अ॒ग्निः प्र॒त्नेन॑ जन्म॒ना ।
 शु॒म्भान॑स्तनु॒वः स्वा॑म् । क॒विर्वि॒प्रेण॑ वावृ॒धे । जु॒षाणा॑ अ॒ग्नि-
 रा॒ज्यस्य॑ वेतु । सोम॑गीर्भिष्ट॒वा व॑यम् । वर्ध॑द्यामो व॒चोवि॑दः ।

“ प्र वो वाजाः ” इत्यृगपि । तद्द्वयं “ देवा वै नचिनः ” इत्यत्रोदाहृत्य
 व्याख्यातम् । “ अग्न आयाहि ” इत्यादय एकादशर्चेस्तु “ अयज्ञो वा एषः ”
 इत्यत्र व्याख्याताः । “ अग्ने महानग्निर्होता ” इत्यनुवाकद्वयं— “ अग्ने महा-
 असि ” इत्यत्र व्याख्यातम् । “ समिधो अग्न आज्यस्य ” इत्यनुवाकः
 समिधो यजति ” इत्यत्र व्याख्यातः । “ अग्निर्वृत्राणि ” इत्यनुवाकः

मु॒मृ॒डी॒को न आ॒वि॒श । जु॒पा॒णः सोम॒ आज्य॑स्य ह॒वि॒षो
वेतु (१) ।

स्वा० षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमे सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्नि॒मूर्धा दि॒वः क॒कुत् । पतिः प्र॒थि॒व्या अ॒यम् ।
अ॒पा० रे॒ता० सि जि॒न्वति॑ । भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑मश्च ने॒ता ।
यत्रा॑नि॒यु॒द्धिः सच॑मे शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मूर्धा॑नि दधि॒षे
मु॒व॒र्षाम् । जि॒ह्वा॒म॒ग्ने च॒क्रे ह॒व्य॒वा॒ह॒म् । प्र॒जा॒पते॒ न
त्व॒दे॒तान्य॒न्यः । वि॒श्वा॒ जा॒तानि॒ परि॒ ता ब॑भूव । यत्का॑-
मा॒स्ते जु॒हुम॑स्तन्नो॒ अस्तु॑ (१) । व॒य० स्या॑म॒ पत॑यो
र॒यी॒णाम् । स वे॑द पु॒त्रः पि॒तर० स मा॒तर॑म् । स सु॒नु॒र्भू-
व॒त्स भु॑व॒त्पुन॑र्मघः । स द्या॒मौ॒णो॒द॒न्तरि॑क्ष० स सु॒वः ।
स वि॒श्वा भुवो॑ अभ॒वत्स आ॑भ॒वत् । अ॒ग्नी॒षो॒मा स॒वै-
द॒सा । स बृ॑ती वन॒तं गि॒रः । सं दे॒व॒त्रा ब॑भूवथुः । यु॒वमे॒-
तानि॑ दि॒वि रो॒च॒नानि॑ । अ॒ग्नि॒श्च सोम॑सक॒तू अध॑त्तम
(२) । यु॒व० सि॒न्धू० रा॒मि॒श॒स्तेर॒व॒द्यात् । अ॒ग्नी॒षो॒माव॒-

“ चक्षुषी वा एते ” इत्यस्योपक्रमे व्याख्यातः । “ अग्निमूर्धा ” “ भुवः ”
इति मन्त्रद्वयं—“ मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति ” “ नियुत्वत्या यजति ” इत्यत्र

मुञ्चतं गृभीतान । इन्द्राग्नी गंचना दिवः । परिवाजेषु
 भूषथः । तद्वाञ्चेति प्रवीर्यम् । श्रथद्वृत्रमुत मनोति
 वाजम् । इन्द्राया अग्नी सहुरी मपर्यात् । इरज्यन्तावम-
 व्यस्य भूरैः । महस्तमा सहसा वाजयन्ता । एन्द्रमान-
 मि० रयिम् (३) । सजित्वान० मदामदम् । वर्षिष्ठ-
 मुतये भर । प्रमसाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म
 इह रातिरस्तु । इन्द्राऽऽभर दक्षिणेनावसानि । पतिः
 सिन्धूनामसि रेवतीनाम् । महा० इन्द्रो य ओजमा ।
 पर्जन्यो वृष्टिमा० इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । महा०
 इन्द्रो नुवदाचर्षणिप्राः (४) । उत दिवद्वा अमि
 नः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्याय । उरुः पृथुः
 सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । पिप्राहि देवा० उंशतो यविष्ठ ।
 विद्वा० ऋतू० ऋतुपते यजेह । ये देव्या ऋत्विजस्ते-
 भिरगने । त्व० हेतृणामस्या यजिष्ठः । अग्नि० स्विष्ट-
 कृतम् । अयाङ्ग्निरग्नेः प्रिया धामानि । अयाद-
 सोमस्य प्रिया धामानि (५) । अयाङ्गनेः प्रिया
 धामानि । अयादप्रजापतेः प्रिया धामानि । अयाङ्ग-
 ग्नीषोमयोः प्रिया धामानि । अयाङ्गिन्द्राग्नियोः प्रिया
 धामानि । अयाङ्गिन्द्रस्य प्रिया धामानि ।

व्याख्यातम् । “ प्रजापते न त्वंदतानि ” इत्याख्य कृत्स्नोऽप्यनुमाकरोषः

अयाणमहेन्द्रस्य प्रिया धामानि । अयांडेवानामाज्य-
पानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेहोतुः प्रिया धामानि ।
यक्षत्स्वं महिमानम् । आयजता मे ज्या उपैः । कृणांतु
मो अध्वरा ज्ञानवेदाः । जपता हविः । अग्ने यदस्य
विज्ञो अध्वरस्य होतः । पावकं सोमे यद्वत् । हि पन्था ।
कृता यजाणि महिना विथद्दुः । दद्या वेद यविष्ठया
ने अद्य (६) ।

अस्त्वयन्तः स्यं चर्षणिप्राः सामस्य प्रिया धामानोप । परं न ।

इति कृष्णयजुर्वेदायतानिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याय
मममोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

उपहृतं स्येतरं सह प्रथिव्या । उप मा स्येतरं
सह प्रथिव्या ह्वयताम् । उपहृतं वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ।
उप मा वामदेव्यं सहान्तरिक्षेण ह्वयताम् । उपहृतं बृह-
त्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहृताः
सप्त होत्राः । उप मा सप्तहोत्रा ह्वयन्ताम् । उपहृता धेनुः
सहर्षभा । उप मा धेनुः सहर्षभा ह्वयताम् (१) । उप-
हृता भक्षः सखा । उप मा भक्षः सखा ह्वयताम् । उप-
हृता ३ हो । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अम्मा २

इडा ह्यताम् । इडोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृतपदी
 मैत्रावरुणी । ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम् (२) । देव्या अध्वर्यव
 उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञ-
 पतिं वर्धन् । उपहृते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी ।
 देवी देवपुत्रे । उपहृतोऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्या-
 यामुपहृतः । भूयसि हविष्करण उपहृतः । दिव्ये धामन्नुप-
 हृतः । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्व-
 मस्य प्रियमुपहृतम् । विश्वस्य प्रियस्यापहृतस्योपहृतः (३) ।

सहर्षभा ह्यतामुपहृतः हविष्करण उपहृतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चामाध्यायेऽ-
 षमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराश-
 ःसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्ट-
 कृत् । मुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्माऽऽयजी होता ।
 होतुर्होतुरायजीयान् । अग्नेऽयान्देवानयाद् । याः
 अपिप्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत । ताः ससनुषीः

इत्यनुवाको “ मनुः पृथिव्याः ” इत्यत्र व्याख्यातः । “ देवं बर्हिः ” “ इदं

होत्रां देवंगमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमैरयमम् । स्विष्टकृ-
च्चाग्नें हाताऽभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाकं वीहि
(१) ।

अपिभिः पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयाष्टकं पञ्चमाध्यायं
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

अथ पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ।

इदं द्यावापृथिवी भद्रममूत् । आर्धं सूक्तवाकम् । उत
नमोवाकम् । ऋध्यास्म सूक्तांच्यमग्ने । त्वं सूक्तवा-
वागसि । उपश्रितो दिवः पृथिव्योः । ओमन्ती तस्मि-
न्यज्ञे यजमान द्यावापृथेवास्ताम् । शङ्गये जीरदान् । अत्र
सू अत्रवेदे । उरुगव्यूता अभयं कृतौ (१) । वृष्टिश्चिवा-
रीत्यापा । शंभुर्वं मयंभुर्वं । ऊर्जस्वता च पयस्वतो च ।
सुपचरणा च स्वधेचरणा च । तयोरावेदि । अग्निरिदं
हविरंजुषत । अर्वावृधत महंज्यायांऽकृत । सोमं इदं
हविरंजुषत । अर्वावृधत महंज्यायांऽकृता अग्नेरिदं हविरे-
रंजुषत (२) । अर्वावृधत महंज्यायांऽकृत । प्रजापति-
रिदं हविरंजुषत । अर्वावृधत महंज्यायांऽकृत । अग्नो-

द्यावापृथिवी ” इत्यनुवाकद्वयं—“ अश्नान्न आदधात ” इत्यनुवाकमध्ये

पोमाविदः हविरंजुषताम् । अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम् ।
 इन्द्राग्नी इदः हविरंजुषताम् । अवावृधेतां महोज्यायोऽ-
 क्राताम् । इन्द्र इदः हविरंजुषत । अवीवृधत महोज्यायोऽ-
 कृत । महेन्द्र इदः हविरंजुषत (३) । अवीवृधत महो-
 ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त । अवीवृधन्त
 महोज्यायोऽकृत । अग्निहोत्रेणदः हविरंजुषत । अवी-
 वृधत महोज्यायोऽकृत । अस्यामृधद्धोत्रायां देवगमायाम् ।
 आशास्तेऽयं यज्ञमानोऽसौ । आशुगशास्ते । सप्रजाम्ब-
 माशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते (४) । उत्तमं देव-
 यज्यामाशास्ते । स्रयो हविकरणमाशास्ते । दिव्यं
 धामाऽऽशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते । यदनेन हविषाऽऽ-
 शास्ते । तदश्यान्नदध्यातु । तदस्मै देवा रमन्ताम् । तद-
 ग्निदेवो देवेभ्यो वनते । वयमग्नेमानुषाः । उष्टं च वीतं
 च । उमे च नो दावापुशिर्वी अहमः स्पाताम् । इह
 गतिर्वामस्येदं च । नमो देवेभ्यः (५) ।

अभयंकृतावकृताशिष्टिः हविरंजुषत महेन्द्र इदः हविरंजुषत सजा-
 तवनस्यामाशास्ते वीतं च वीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
 दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

तच्छं योरावृणमिहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । देवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे (१) ।

तच्छं यारष्टौ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

=====

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

आप्यायस्व सं ते । इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरी-
पम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तु-
जयं वार्जसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि
ब्रूते । ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत । उतमा
वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यमाय्यश्विनी राद ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु । वियन्तु देवीर्य
ऋतुर्जनीनाम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजा ।
विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवानामुत यो
मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृतावा । वयमु
त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समिधा बृह-

“ तच्छंयोः ” इत्यनुवाको “ देवा वै यज्ञस्य स्वगा कर्तारम् ” इत्यनुवाकस्य
मध्ये “ एतावता हैनसा भवति ” इत्येतस्माद्वाक्पादूर्ध्वं व्याख्यातः ।

न्तम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । तिग्मेन
नस्तेजसा सःशिश्राधि (१) ।

जनीनामष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः

उपहूतः रथंतरः सह पृथिव्या । उप मा रथंतरः
सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदेव्यः सहान्त-
रिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्तरिक्षेण ह्वयताम् ।
उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा बृहत्सह दिवा ह्वय-
ताम् । उपहूताः सप्तहोत्राः । उप मा सप्तहोत्रा ह्वय-
न्ताम् । उपहूता धेनुः सहर्षभा । उप मा धेनुः सह-
र्षभा ह्वयताम् (१) । उपहूतो भक्षः सखा । उप मा
भक्षः सखा ह्वयताम् । उपहूतां इहा । इडोपहूता ।
उपहूतेडा । उपो अस्माः इडा ह्वयताम् । इडोपहूता ।
उपहूतेडा । मानवी घृतपदी मैत्राघरुणी । ब्रह्म
देवकृतमुपहूतम् (२) । दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ।
उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्धन् ।

“ आप्यायस्व ” इत्यनुवाकस्तत्समीप एव । “ अथो मिथुनत्वाय ” इत्येत-
स्मादूर्ध्वं व्याख्यातः । “ उपहूतम् ” इत्यनुवाकोऽपि तत्रैव व्याख्यातः ॥

उप॒हूते॒ द्यावा॑पृथि॒वी । पूर्ष॑जे ऋ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे ।
उप॒हूते॒यं यज॑माना । इ॒न्द्रा॒णीवा॑वि॒धवा॑ । अदि॑तिरिव सु॒पुत्रा॑ ।
उत्ते॑रस्यां दे॒वय॑ज्याया॒मुप॑हूता । भूय॑सि ह॒विष्कर॑ण उप॒-
हूता॑ । दि॒व्ये धाम॑न्नुप॒हूता॑ । इ॒दं मे॑ दे॒वा ह॒विर्जु॑प॒न्तामि॑ति
तस्मि॑न्नुप॒हूता॑ । वि॒श्वम॑स्याः प्रि॒यमु॑प॒हूतम् । वि॒श्वस्य॑
प्रि॒यस्यो॑प॒हूत॑स्योप॒हूता (३) ।

स॒हर्ष॑भा ह्य॒यवा॑मुप॒हूतः॑ सु॒पुत्रा॑ षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

स॒त्यं प्र॒वोऽग्ने॑ म॒हान॑ग्निर्होता॑ । स॒मिधो॑ऽग्निर्वृ॒त्राण्य॑ग्निर्मूर्धोप॒हूतं॑ दे॒वं ब॒र्हि॒रि॒दं द्यावा॑-
पृथि॒वी तच्छं॑ योरा॒प्याय॑स्वोप॒हूतं॑ त्रयो॒दश । स॒त्यं वय॑स्य॒स्याम॑ वृ॒ष्टि द्यावा॑ न॒व-
बि॒शतिः॑ ।

हरिः ॐ

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चमः
प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

षष्ठः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इष्टिहौत्रं पञ्चमेऽस्मिन्नुक्त्वा षष्ठं प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं हौत्रमुक्त्वाऽऽदौ यूपसंस्कृतिम् ॥ २ ॥

तत्र बौधायन आह—“ यदाऽनुजानाति यूपायज्यमानायानुब्रूहीति, तज्जघने-
नोत्तरे वेदितृणं निरस्योपविश्य यूपाञ्जनीया अन्वाह “ अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव-
यन्त्रः ” इति सप्त, तासां त्रिः प्रथमामन्वाहोत्तमेन वचनेनार्धर्चं उपरमति ।
यदा जानात्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति “ यदूर्ध्वस्तिष्ठात् ” इति प्रतिपद्य “स मर्य
आ विदध्वे वर्धमानः ” इत्यर्धर्चं उपरमति । यदा जानाति परिवीयमाणायानु-
ब्रूहीति “ पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा ” इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः परिदधाति ”
इति । यद्यप्यत्राञ्जनार्थं एको मन्त्र उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः परिव्ययणार्थं एको
मन्त्रस्तथाऽप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छ्रित्रिन्यायेन सप्तापि मन्त्रा यूपाञ्जनीया इत्यु-
च्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह—

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त्रः । वनस्पते । मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्द्रविणेह धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या

उपस्थे, इति ।

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप देवयन्तो देवानिच्छन्त ऋत्विजो दैव्येन देव-
योग्येन मधुना मधुरेणाऽऽज्येनाध्वरे यागे त्वा त्वामञ्जन्ति श्रद्धां कुर्वन्ति ।
यद्यस्मात्कारणादूर्ध्वस्तिष्ठादुच्छ्रितः स्थास्यासि । इह कर्मणि द्रविणा धनानि
धत्तात्संपादायिष्यसि । यद्वा यस्माच्च कारणादस्या मातुः श्रेयसां निर्मात्या वेदे-
रुपस्थे पार्श्वस्थिते देशे क्षयस्तव निवासो भविष्यति तस्मात्कारणात्तद्योग्यतायै
त्वामञ्जन्तीति पूर्वत्रान्वयः । यूपायज्यमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणः प्रेषितो होतैता-
मृचमनुब्रूयात् ।

अथ यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषितेन होत्रा या केचैः पञ्चानुवक्त-
व्यास्तासां मध्ये प्रथमामाह—

उच्छ्रयस्व वनस्पते । वर्ष्मन्पृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे, इति ।

हे वनस्पते यूप त्वं पृथिव्याः संबन्धिनि वर्ष्मन्प्रधानभूतेऽस्मिन्देशेऽध्युपर्यु-
च्छ्रयस्वोत्तिष्ठ । कीदृशस्त्वं सुमी (मि) त्या शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन मीय-
मानः स्थाप्यमानः । यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चोधा वर्चसो
दीप्तेर्धाता संपादयिता ।

अथ द्वितीयामाह—

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् । ब्रह्म वन्वानो

अजरः सुवीरम् (१) । आरे अस्मदमतिं

बाधमानः । उच्छ्रयस्व महते सौभगाय, इति ।

हे यूप त्वं महते सौभगाय यजमानस्याधिकसौभाग्यसिद्ध्यर्थमुच्छ्रयस्वो-
च्छ्रितो भव । कीदृशस्त्वं समिद्धस्य सम्यक्प्रदीप्तस्याऽऽहवनीयस्य पुरस्तात्पू-
र्वस्यां दिशि श्रयमाण आश्रित्य वर्तमानस्तथाऽजरमविनाशं सुवीरं कल्याणपु-
त्रादिसमृद्धिकारणं ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म वन्वानः संभजमानस्तथाऽमतिमस्मदीय-
मज्ञानमस्मदारेऽस्मत्तो दूरे बाधमानो नाशय ।

अथ तृतीयामाह—

ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये । तिष्ठा देवो न

सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यद्-

जिभिः । वाघद्भिर्विह्वयामहे, इति ।

हे यूप न ऊतयेऽस्माकं रक्षणायोर्ध्व उ त्वमूर्ध्वाकार एव सुतिष्ठा सुष्ठु स्थितिं
कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्ध्व उपरिदेशे वर्तमानः सविता देवो न सूर्यो देव इव ।
कीदृशस्त्वं वाजस्य सनिताऽन्नस्य दाता । यद्यस्मात्कारणादङ्गिभिः कृत्वभि-
व्यक्त(क्ति)कारिभिर्वाघद्भिः कृत्वनुष्ठानभारं वहद्भिर्कृत्विग्भिः सहिता वयं विह्व-
यामहे विशेषेण त्वामाह्वयामः ।

अथ चतुर्थीमाह—

ऊ॒र्ध्वो नः पा॒ह्यः॑ ह॒सो नि के॒तुना॑ । वि॒श्वः
स॒म॒त्रिणं॑ द॒ह । ऊ॒र्ध्वा न ऊ॒र्ध्वान् च॒ रथा॑य
जी॒वसे॑ । वि॒दा दे॒वेषु॑ नो दु॒वः (२), इति ।

हे यूप त्वमूर्ध्वः सन्केतुना प्रज्ञया नोऽस्मानंहसः पापान्निपाहि नितरां पालय । अत्रिणं भक्षणशीलं राक्षसादि विश्वं सर्वमपि संदह समूहीकृत्य भस्मी कुरु । किंच रथाय जीवसे रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय नोऽस्मानूर्ध्वानुच्छ्रितान्ऊर्ध्वी कुरु । नो दुवोऽस्मदीयां परिचर्यां देवेषु विदा वेदय कथय ।

अथ पञ्चमीमाह—

जा॒तो जा॑यते सु॒दिन॑त्वे अ॒ह्नाम् । स म॒र्य आ
वि॒दथे॑ वर्ध॒मानः॑ । पु॒नन्ति॑ धी॒रा अप॑सो म॒नी॒षा । दे॒वया॑ वि॒प्र उ॒दिय॑ति॒ वाच॑म्, इति ।

अयं यूपो जातो नित्यप्रादुर्भूतोऽप्यह्नां दिवसानां मध्ये सुदिनत्वे यागयुक्तस्याहः सुदिनत्वाय पुनरप्याजायतेऽस्मदर्थमाभिमुख्येन प्रादुर्भवति । स यूपो मर्यैर्मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते विदथे यज्ञदेश आसमन्ताद्वर्धमान आस्ते । धीरा धीमन्तो यजमानादयोऽपसः कर्मणो निमित्तीभूतान्मनीषा रवकीयया बुद्ध्या पुनन्ति तमिमं यूपं शोधयन्ति । विप्रो ब्राह्मण ऋत्विक्संघो देवया देवगामिनीं वाचं यूपस्तुतिमुदियत्युद्धमयत्युच्चारयतीत्यर्थः ।

अथ यूपाय परिवीयमाणायानुब्रहीत प्रेषितेन होत्रा षट्नीयामृचमाह—

यु॒वा सु॒वासाः॑ परि॒वीत॑ आ॒गात् । स उ
श्रे॒यान्भ॑वति जा॒यमानः॑ । तं धी॒रासः॑ क॒वय॑
उ॒न्नय॑न्ति । स्वा॒धियो॑ म॒नसा॑ दे॒वय॑न्तः, इति ।

यथा लोके सुवासाः शोभनवा[स]सोपेतो युवा यौवनयुक्तः पुरुषोऽग्रत आगच्छति । एवमयं यूपः परिवीतो रसनया वेष्टित आगादिह कर्मण्यागतः । स उ स एव यूपो जायमान इह कर्मणि निष्पद्यमानः श्रेयान्दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । तं यूपं धीरासो बुद्धिमन्तः कवयो विद्वांसो यजमानादय उन्न-

यन्ति स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कीदृशा यजमानादयः । स्वाधियः स्वयमेव बुद्ध्या यन्ति स्वतन्त्रबुद्धय इत्यर्थः । मनसा स्वकीयेन देवयन्तो देवान्प्राप्तुमिच्छन्तः ।

कल्पः—“समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरं पृथुपाजवत्यौ धायं दधाति, पृथुपाजा आमर्त्यस्तं सबाधो यतः सुचः ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिर्णिक्स्वाहुतः । अग्निर्यज्ञस्य
हव्यवाद, इति ।

अयमग्निः पृथुपाजत्वादिगुणकः । पृथुपाजा विस्तीर्णबलः । अमर्त्यो मरणरहितः । घृतनिर्णिक्घृतस्य शोधकः । स्वाहुतः सुष्ठु होमं पूजितः । यज्ञस्य हव्यवाड्यज्ञसंबन्धि हविर्वहति ।

अथ द्वितीयामाह—

तं सबाधो यतस्तुचः । इत्था धिया यज्ञवन्तः । आच-
क्रुरग्निमूतये, इति ।

तमेवाग्निमूतये रक्षार्थमाचक्रुराह्वानं कुर्वन्ति । कीदृशा कृत्विजः । सबाधो बाधासहिता यज्ञविघ्नं बाधमाना इत्यर्थः । यतस्तुचो होमव्यापृतस्तुचो होमाय सुचं सर्वदा व्यापारयन्तीत्यर्थः । इत्थेत्थमनेन प्रकारेण धिया यज्ञया यज्ञवन्तः सम्यग्यागं कुर्वन्तः ।

कल्पः—“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिदधाति ” [इति] । पाठस्तु—

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः

(३), इति ।

सुवीरं दुवः स्वाहुतोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुणोऽसि । उतापि चेष्टप्रापकत्वान्मित्रोऽसि । वसिष्ठा वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा मतिभिर्मननीयाभिः स्तुतिभिस्त्वां पोषयन्ति ।

सुषणनानि सुष्ठुदानयोग्यानि वसूनि धनानि त्वे त्वयि सन्तु । यूयं सपरिवाराः
स्वस्तिभिः क्षेमैर्नोऽस्मान्सदा पात ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

हौत्रे तु पाशुकेऽञ्जन्ति यूपस्याभ्यञ्जने वदेत् ।
उच्छेति पञ्चोच्छ्रयणे परिव्याने युवास्विति ॥
पृथु धाय्ये उभे त्वं व परिधानीयका भवेत् ॥ १ ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

उदिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।
विकल्पः स्मारकत्वैक्यात्प्रकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“ उदिव२ स्तभाना-
न्तरिक्षं पृण पृथिवीमु परेण दृ३ह ” इति । उच्छ्रीयमाणाय यूपाय प्रेषितेन
होत्राऽयं मन्त्रः पठ्यते—“ उच्छ्रयस्व॑ वनस्पत॑ । वर्ष्म॑पृथिव्या अधि॑ ” इति ।
अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमकमेव कार्यम् । तस्माद्विकल्प इति चेत् ।
मैवम् । करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । हौत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रय-
णमनुवदन्ध्वर्योर्यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यमित्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्य-
स्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वा-
त्कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।
समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्यूतयोऽन्तिमः ॥

“ उच्छ्रयस्व ” इत्यृगेका । “ समिद्धस्य श्रयमाणः ” इति द्वितीया ।
“ ऊर्ध्व ऊ षु णः ” इति तृतीया । “ ऊर्ध्वो नः पाहि ” इति चतुर्थी । ता
एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मा-
रणस्य कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् । मैवम् । प्रथमं मन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृते-
रुत्तरोत्तरमनुस्यूतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात्समुच्चयः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतौत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमं जनवाकं सुषसंस्कारा उक्ताः । अथ द्वितीये प्रयाजविषया भैत्रावरु-
णप्रैषाः । तृतीये च होतृर्वाज्याश्वोच्यन्ते । तथा च बोधायन आह—“ यदा
जानाति समिद्धम् : प्रेष्यति तं भैत्रावरुणः प्रेष्यति ” होता यक्षदग्निः समिधा
सुषमिधा समिद्धम् ” इति, अथ होता यजति “ समिद्धो अथ मनुष दुर्गेण ”
इति, ताविमावेव व्यतिपङ्क्तमुत्तरेणोत्तरेण भैत्रावरुणः प्रेष्यन्मुत्तरेणोत्तरेण होता
यजति ” इति, अत्राश्वर्युः समिद्धम् : प्रेष्यति मन्त्रेण यदा भैत्रावरुणं प्रेष्यति तदा-
नीमयं भैत्रावरुणो “ होता यक्षतु ” इत्यादिभिर्गनुवाकैर्कर्मन्वैहोतां प्रेष्यति ।
तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

होता यक्षदग्निः समिधा सुषमिधा समिद्धं नामा पृथिव्याः
संगथे वामस्य । वर्षमन्दिव इहस्पदं वेत्वाज्यस्य होता-
र्यज, इति ।

यौग्ये देव्यो होता सोम्य समिधा समिधाय्यया प्रथमप्रयाजदेवतया सहि-
तमग्निं यक्षदजतु पूजयतु । कीदृशमग्निं, पृथिव्या वेदरूपायाः सर्वान्विन्यां
नामावुत्तरवेदमध्यगतायामुत्तरेणामौ सुषमिधा शोभनसमिध्वेनन समिद्धं सम्य-
ग्दीपितम् । कीदृशे नामिस्थाने । वामस्य वननीयस्य वनस्य संगथे सम्यक्प्रा-
प्तिनिमित्ते । दिवो वर्षमन्दिवाक्यासिनावुच्छ्रयकारिण । इहस्पदं ज्ञस्य प्रापके ।
आज्यस्य वेतु समिधेवतायुक्तोऽग्निरिदमाज्यं पिबतु । तदर्थं हे मानुष होतार्यज
याज्यां पठ ।

अथ द्वितीये मन्त्रमाह—

होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भे भुवनस्य गोपात्र । मध्वा-
द्य देव्यो देवभ्यो देवयानान्पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होता-
र्यज, इति ।

तनूनपातं तनूनपात्रात्मकं द्वितीयप्रयाजदेवं देव्यां होता पूजयतु । कीदृश-
मदितेर्गर्भे भूमेः पुत्रम् । भुवनस्य गोपां भूतजातस्य पालकम् । स देवस्तनूनपा-
त्रात्मकोऽग्निर्दिक्षोऽग्न्यास्मिन्कर्मणि देवयानान्पथो देवानामागमनमार्गान्देवभ्यो
देवार्थं मध्वा भधुरेणऽऽज्यमानक्यकान्करोतु । वेत्वाज्यस्ययादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

होता यक्षन्नराशस्त्रं नृशस्त्रं नृःप्रणेत्रम् । गोभिर्वपावा-
न्त्स्याद्वीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमयावा हिरण्यैश्चन्द्रीवेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज, इति ।

दैव्यो होता नराशंसाख्यमग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं पूजयतु । कीदृ-
शमग्निं नृशस्त्रं नृभिर्व्यजमानादिभिः स्तुतम् । नृःप्रणेत्रं मनुष्याणां प्रकर्षेण
नेतारम् । स च नराशंसाख्याऽग्निर्गोभिर्वपावान्समृद्धिमान्स्याद्गोसमृद्धिहेतुर्भव-
त्वित्यर्थः । तथा वीरैः पुत्रादिभिः शक्तीवान्सर्वकार्यसाधनसमर्थो भवतु । रथै-
र्मानाविधैः प्रथमयावा सर्वेभ्यः प्रथमतो गन्ता भवतु । हिरण्यैर्बहुभिश्चन्द्र्याह-
लादवान्भवतु । यजमानाय गोपुत्ररथहिरण्यानि प्रयच्छत्वित्यर्थः । वेत्वाज्य-
स्येति पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

होता यक्षदग्निमिड ईडिता देवा देवाः आवक्षददृतो हव्य-
षाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वेत्वाज्यस्य
होतर्यज, इति ।

इडेत्येतन्नामकमग्निं तृतीयप्रयाजदेवं दैव्यो होता यजतु । स च देव ईडितो
यजमानादिभिः स्तुतो देवान्तर्वानावक्षदिह कर्मण्यावहतु । दृतो दूतवद्भित्तकारी ।
हव्यषाडविषो वोढा । अमूरोऽमूढः । स देव इमं यज्ञमुपावतूपत्य रक्षतु । इमां
षोपावतु देवहूतिं मदीयं देवाह्वानमप्यवतु । वेत्त्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

होता यक्षद्वहिः मुष्टरीमोणघ्नदा अस्मिन्यज्ञे वि च प्र च
प्रथताः स्वामस्थं देवेभ्यः । एमेनदय वसंवा रुद्रा
आदित्याः सदेन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज, (१) इति ।

सृष्टीम गोभनेन वेद्यास्तरणेन युक्ते बर्हिर्नामिकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं दैव्यो होता यजतु । ऊर्णघ्नदाः कम्बलवन्मृदुमूर्तिः सदेवोऽस्मिन्मदीये यज्ञे विप्रथतां प्रप्रथतां च विविधमपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु । देवेभ्यो देवार्थं स्वासस्थं सुखासनत्वेन स्थातुं योग्यम् । ईमिन्मभूतमृदुत्वादिगुणयुक्तम् । एनद्धर्हिर्गद्यास्मिन्यज्ञे वसुरुदादित्या आसदन्त्वासीदन्तु । तच्च बर्हिर्गिन्द्रस्यापि प्रियमस्तु ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

होता यक्षददुरं ऋष्याः कवण्योऽकोषधावनीरुदाताभिर्जि-
हतां वि पक्षोभिः श्रयन्ताम् । सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे
विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज्ञे, इति ।

दुरो द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवतास्तद्रूपमग्निं दैव्यो होता यजतु । ताश्चर्षा महतीर्हस्वा वा कवण्यः कवाटवतीद्वाराभिमानित्वात् । अकोषधावनीर्याः सुच्छि-
द्वैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यस्तद्विपरीतास्ता द्वार उदाताभिर्दिग्भिर्दीप्तिभिर्वोजिह-
तामुद्गच्छन्तु । पक्षोभिः पार्श्वैर्विश्रयन्तां विविधं श्रयन्ताम् । अस्मिन्यज्ञे सुप्रा-
यणाः सुखेन प्रापणीया क्रतावृध क्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यो विश्र-
यन्तां विविधं सेवन्ताम् ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

होता यक्षदुषामानक्ता बृहती सुपेशसा नृःपतिभ्यो
योनिं ऋण्वाने । मःस्मयमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः
सीदितां वीतामाज्यस्य होतर्यज्ञे, इति ।

उषासानक्ताऽहश्च रात्रिश्चेति षष्ठप्रयाजदेवते तद्रूपमग्निं दैव्यो होता यजतु ।
कीदृशयौ देवते । बृहती गुणैर्महत्यौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते नृःपतिभ्यो नृणां
पतयो ये राजानस्तदर्थं योनिं ऋण्वाने स्थानं कुर्वाणे इन्द्रेण देवैश्च सह संस्म-
यमाने सम्यग्घर्षेण स्मितं कुर्वाणे तथाविधदेवते इदं बर्हिर्यज्ञमासीदताम् ।
वीतामित्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह—

होता यक्षद्वेव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा ।

स्विष्टमद्यान्यः कंरदिपा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा मतवमेमं

यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

देव्यहोतृनामर्का सप्तमप्रयाजदेवो तदात्मकमग्निं देव्यो होता यजतु । कीदृशो देवो । मन्द्रा हर्षयुक्तो पोतारा ओषधितारो कवी विद्वत्सो आश्रजावन एव प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानो । तयोरन्य एको देवोऽद्यास्मिन्कर्मणीपाऽन्नेन हविषा स्विष्टं करतु, सुष्टु यागो यथा भवति तथा करोतु । अन्य इतरो देव ऊर्जा रमेन स्वभिगूर्तं आभनाभिप्रेतफलसंबन्धं करोतु । कीदृश्या ऊर्जा । मतवसा बलसहितया । तौ चोभौ देवौ दिवि अलोके स्थितेषु देवेष्विमं यज्ञं धत्तां स्थापयताम् । वीतामित्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह—

होता यक्षन्निम्रो देवीरपसापस्तमा अच्छिद्रमद्येदमप-

स्तन्वताम् । देवेभ्यो देवीर्देवमपो वियन्त्वाज्यस्य होत-

र्यजं, इति ।

इडा सरस्वती भारतीत्येवंरूपास्त्रिस्तोऽष्टमप्रयाजदेव्यस्तद्वृषमग्निं देव्यो होता यजतु । कीदृशो देव्योऽपसामपस्तमाः । अपःजब्दः कर्मवाची तेन तद्वतीरूपलक्ष्यन्ते । अपसां कर्मवतीनां मध्ये प्रतिगमेन कर्मवत्यस्तादृश्या देव्योऽद्यास्मिन्दिन इवमपोऽस्मदीयं कर्माच्छिद्रं वैकल्यरहितं यथा भवति तथा तन्वतां संपादयन्तु । किंच देवीस्ता देव्यो देवेभ्यो देवार्थमपोऽस्मदीये कर्म देवं देवनशीलमभिमतफलपदानसमर्थं कुर्वताम् । वियन्त्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ दशमं मन्त्रमाह—

होता यक्षन्वष्टारमच्छिष्टमपाकं रेताधां

विश्रवसं यशोधाम् । पुरुरूपम-

कामकर्शनं सुपोषः पोषैः स्यात्सु-
वीर्यं वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

त्वष्टा नवमप्रयाजदेवस्तृप्तमग्निं देव्यो होता यजतु । कीदृशं त्वष्टारमचिष्टं
चेष्टनरहितं चाञ्चल्यरहितं स्थिरमित्यर्थः । अपाकमवाहं प्राजमित्यर्थः । रेतोधां
रेतसः पुत्रादिवीजस्य यजमाने धारयितारम् । विश्रवसे विविधकीर्तियुक्तम् ।
यशोधां यजमाने यशसो धारयितारम् । पुरुषं बहुस्वम् । अकामकर्शनं
कामानामनाशयितारम् । सोऽग्निमन्यजमाने पोषैर्वेत्तादिसृद्धिभिः सुपोषः स्यात्,
सुष्ठु पोषको भवतु । पोषैः पुत्रादिभिः सुवीर्यः यजमानापत्यप्रदो भवतु । वेत्विति
पूर्ववत् ।

अथैकादशं मन्त्रमाह—

होता यक्षद्वनस्पतिमुपावस्रक्षद्वियो जोष्टारं
शशमजरं । स्वदात्मवधितिक्रतुथाऽद्य देवो
देवेभ्यो हव्याऽवाहुवेत्वाज्यस्य होतर्यजं, इति ।

वनस्पतिं यूपधारभूतं दशमप्रयाजदेवताम्कमग्निं देव्यो होता यजतु । धियो
जोष्टारं बुद्धेः प्रीणयितारं त्वष्टारं देवं शशमत्पशोः शमिता नरः पुरुष उपा-
वस्रक्षत्पथर्थं यूपत्वेनोपावसृजतु संयोजयत्वित्यर्थः । किंच स वनस्पतिर्देवः
स्वधितिः स्वधितिमान्यूपस्तक्षणेन स्वधितिना संस्कृत इत्यर्थः । क्रतुथा क्रतौ
विहिते कालविशेषेऽद्यास्मिन्कर्मणि स्वदादरमाभिर्दीयमानं हविः स्वदयतु । किंच
स देवो वनस्पतिर्देवेभ्यो देवार्थं हव्या हवींष्यवाहुवहतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वादशमन्त्रमाह—

होता यक्षदग्निं स्वाहाऽऽज्यस्य स्वाहा मेदंसः
स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृतीनां
स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवाः
आज्यपान्स्वाहाऽग्निं हात्राज्जुपाणा अग्नि

आज्यस्य वियन्तु होतर्यज (२), इति ।

प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज सुवीर्यो वीर्येवेत्वाज्यस्य होतर्यज
चत्वारि च ।

अग्निं तनूनपातं नराशस्समग्निमिद ईडितो बर्हिर्दुर उषासानका देव्या तिस्र-
स्त्वष्टारं वनस्पतिमग्निम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

योऽज्यं स्वाहाशब्दादिते उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निस्तं देव्यो होता यजतु । तद-
ग्निप्रीत्यर्थमाज्यस्य स्वाहुतिरस्तु । मेदोरूपस्य मांसविशेषस्य स्वाहुतिरस्तु ।
स्तोकानां लेशानां स्वाहुतिरस्तु । स्वाहाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमानानां
सर्वाहुतिद्रव्याणां स्वाहुतिरस्तु । हव्यसूक्तीनां हविःस्तावकमन्त्राभिमानिदेवता-
नामर्थे स्वाहुतिरस्तु । ये त्वाज्यं पिबन्तो देवास्तान्सर्वानुद्दिश्य स्वाहुतिरस्तु । होत्रा-
द्धोमनिमित्तभूतादग्निं जुषाणाः सेवमाना ये देवास्तेषां स्वाहुतिरस्तु । अयमग्नि-
रन्ये च सर्वे देवा आज्यं पिबन्तु । हे मानुष होतस्तदर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ षष्ठे तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके प्रयाजविषया मैत्रावरुणपैषा अभिहिताः । अथ तृतीयानु-
वाके प्रयाजयाज्या आप्रीसंज्ञका होत्रा पठनीया उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह—

ममिद्धो अग्र मनुषो दुरोणे । देवा देवान्य-
जामि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकि-
त्वान् । त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः, इति ।

हे जातवेदः, देवो दीप्यमानस्त्वं मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे गृहेऽ-

द्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः प्रज्वालितः सन्देवान्यजसि यज हविषा पूजय । हे मित्रमहो मित्राणां पूजयितः, चिकित्वानभिज्ञस्त्वमावह च देवानामावाहनमपि कुरु । त्वं दूतो देवानां हितकारी कविः शास्त्राभिज्ञोऽन एव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानश्चासि ।

अथ द्वितीयामाह—

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् । मन्वा समञ्जन्स्वदया मुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन । देवत्रा च कृणु-
ह्यध्वरं नः, इति ।

हे तनूनपात्पथमकाशे हे मुजिह्व गोभनज्वाल, ऋतस्य यज्ञस्य यानान्फलप्राप्तिहेतून्पथो मार्गान्हवित्क्षणान्मन्वा मधुना रमेन समञ्जन्स्वदया कुर्वन्स्वदया स्वादू कुरु । किंच मन्मानि मननार्थान्यस्माकमभिप्रेतानि धीभिरात्मीयबुद्धिभिर्ऋन्धन्समृद्धानि कुर्वन्, उतापि च यज्ञमृन्धन्यज्ञमपि समृद्धं कुर्वन्, नोऽध्वरं चास्मदीयं यज्ञमपि देवत्रा कृणुहि देवेषु कुरु ।

अथ तृतीयामाह—

नराशंसस्य महिमानमेयाम् । उपस्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञः (१) । ते मुकृतवः शुचयः धियंधाः । स्वदन्तु देवा उभयानि हव्याः, इति ।

नराशंसनामकस्याग्नेर्महिमानं माहात्म्यमुपस्तोषामोपेत्य स्तुमः । कीदृशस्यैषा-मृत्विग्यजमानानां संबन्धिभिर्यज्ञैर्यज्ञतस्य पूजनीयस्यैवं नराशंसं स्तुतं सति देवा उभयानि हव्या आज्यपुरोडाशलक्षणानि द्विविधानि हवींषि, स्वदन्त्वास्वदन्ताम् । कीदृशा देवाः । मुकृतवः गोभनयज्ञाः शुचयः शुद्धा धियंधा जानानां धारयितारः । द्वितीयतृतीययोरनयोर्मन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह—“ नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वशिष्ठशुनकानां तनूनपादि-तरणां गोत्राणाम् ” इति ।

अथ चतुर्थीमाह—

आजुह्वान ईड्या वन्द्यश्च । आयात्यम वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानाममि यद्वत् होता । स एनान्यक्षीषितो यजी-
यान्, इति ।

हेऽग्ने त्वमायाहुरिमन्कर्मण्यागच्छ । कीदृशस्त्वमाजुह्वानो देवानामाह्वाता,
ईडयः स्तुत्यो वन्द्यश्च नमस्कार्योऽपि । वसुभिर्देवैः सजोषाः समानप्रीतिः । हे
यद्वत् प्रभूतसत्त्व देवानां होताऽऽह्वाताऽसि । स त्वमेनादेवान्यक्षि यज । ईषि-
तोऽस्माभिर्मध्येषितः प्राशितो यजीयान्मनुष्यादप्यतिशयेन यथा ।

अथ षष्ठ्यमीमाह—

प्राचीनं वह्निः प्रदिशा पृथिव्याः । वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे
अह्नाम् । व्युप्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये
स्योन्नम (२), इति ।

यादद् प्राचीनं प्रागग्रत्वेनाऽऽस्तीर्णं वह्निगस्तं तादद् प्रदिशा प्रकर्षणं दिश्य-
मानेन मन्त्रेण पृथिव्या वेदिस्थाया वस्तोरगच्छादनार्थमह्नामग्रे प्रातःकालेऽस्याः
प्राच्या दिशः सकाशाद्दृश्यते आहियते । तथा च मन्त्रान्तरम्—“ त-आवहन्ति
कवयः पुरस्तात् ” इति । तच्चाऽऽहते वह्निर्देवेभ्यो देवार्थमदितये भूम्यर्थं वितरं
विस्तीर्णतरं वरीयाऽन्यन्तश्रेष्ठं स्योनं सुखं यथा भवति तथा व्युप्रथते वेद्यां
प्रसूनं भवति ।

अथ षष्ठीमाह—

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताः । पतिभ्यो न जनयः शुम्भ-
मानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्वमिन्वाः । देवेभ्यो भवथ
मुप्रायणाः, इति ।

या द्वारंदेवताः सन्ति ता अस्मिन्कर्मणि विश्रयन्तां विशेषणं स्थिता भवन्तु ।
कीदृशो व्यचस्वतीरुर्वियाऽस्मिन्कर्मणा एवोर्विया अन्यन्तविस्तृताः शुम्भमानाः
शोभनाः । तत्र दृष्टान्तः पतिभ्यो न यथा पतीनामर्थाय संभोगकाले शुम्भमानाः
शोभमाना जनयो जाता विश्रयन्ति तद्वत् । देवीरित्यादीनि चत्वारि संबुद्ध्य-

न्तानि । बृहतीर्गुणैर्महत्यां विश्वमिन्वा विश्वस्य प्रीणयिष्यो द्वागं देवीर्द्वागभिमानिन्यः । हे देव्यो देवेभ्यो देवार्थं सुपायणाः सुष्टुगमनक्षमा भवथ ।

अथ सममीमाह—

आ सु॒ष्य॒यन्ती॑ य॒जंत॑ उ॒पा॒कं । उ॒षा॒-
गान॑क्ता॒ मदता॑ नि योनौ । दि॒व्ये
योष॑णे बृ॒हती॑ सु॒रु॒क्मे । अ॒धि
श्रिय॑ः शु॒क्र॒पि॒शं द॒धानि॑, इति ।

उषागानकाऽहोरात्रे देव्यो योषावाऽस्मन्प्रजभ्यानि नि नितरां नियमन वाऽऽस-
दतामासीदताम् । कीदृश्यो, सुष्ययन्ती सुष्टुवायन्त्या गच्छन्त्या । यजते यज-
नीये । उपाकं जनान्प्रश्नितुमुपकान्ति । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषिताविव प्रीण-
यिष्यो । यद्वा योषणे संमिश्रे परस्परतादिविविके । बृहती गुणैर्महत्या । सुरुक्मे
सुष्टुदीप्ति । शुक्रपिशं निर्मलरूपां श्रियमधिदधानि अधिकं धारयन्त्या ।

अथाष्टमीमाह—

दे॒व्या हा॒तारा॑ प्रथ॒मा सु॒वाचा॑ ।
मि॒माना॑ य॒ज्ञं मनु॑षो य॒ज्ञधै॑ (३) ।
प्र॒चा॒द॒यन्ता॑ वि॒दथै॑षु का॒रू । प्रा॒चीनं॑
ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑, इति ।

देव्या देवसंघविना हातारा हातृनामकौ देवाववाऽऽसीदतामिति शेषः । कीदृशौ
प्रथमा मनुष्यहातुः पूर्वभावितौ । सुवाचा गोभनस्तोत्रौ । मनुषो यजमानस्य
यज्ञधै यष्टुं यज्ञं मिमाना उत्पादयन्तौ । प्रचादयन्ता विदथेषु यज्ञेषु सर्वानृत्विजः
प्रयन्तौ । कारू स्वयं च कर्तारौ । प्रार्चीनं ज्योतिः प्राच्यां दिशि प्रणीतमाह-
वनीयाख्यमग्निं प्रदिशा प्ररुष्टेनोपदिष्टमार्गेण दिशन्तौ निर्वाहकौ ।

अथ नवमीमाह—

आ नो यज्ञं भारती तूयमेतु । इडां मनुष्व-
दिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिर्दे० स्यो-
नम् । सरस्वतीः स्वपसः मदन्तु, इति ।

भारत्याख्या देवी नोऽस्मदीयं यज्ञं तूयं क्षिप्रमेत्वागच्छतु । इहास्मिन्कर्मणि
मनुष्वच्चेतयन्ती यथा मनुष्यो मयाऽस्योपकर्तव्यमिति जानाति तद्विजानतीडाख्या
देवी चाऽऽगच्छतु । तथा सरस्वती चाऽऽगच्छतु । एवमेतास्तिस्रो देव्यः स्वपसः
शोभनकर्मणिः स्योनं मुखकर्मिदं बर्हिर्मिं यजमासदन्तु प्राप्नुवन्तु ।

अथ दशमीमाह—

य इमं द्यावापृथिवीं जनित्री । रूपैरपि० शङ्
भुवनानि विश्वा । तमद्य होतृरपितो यजी-
यान् । देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्, इति ।

यस्त्वष्टा देवो जनित्री विश्वस्य जनयित्र्याविमं द्यावापृथिव्यौ रूपैर्देवनिर्य-
ङ्मनुष्याद्याकारैरपिशद्वपवत्यावकरोत् । तथा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजाता-
न्यपिशद्वपयुक्तान्यकरोत् । हे होतर्यजीयान्यष्टतमस्त्वं विद्वानभिज्ञः सन्निषितोऽ-
स्माभिः प्रार्थितोऽद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि, तं त्वष्टारं देवं यक्षि यज ।

अथैकादशीमाह—

उपावसृजन्मन्यां समञ्जन । देवानां
पाथ ऋतुथा हवी०पि । वनस्पतिः
शमिता देवो अग्निः । स्वदन्तु
हव्यं मधुना घृतम्, इति ।

वनस्पतिर्देवो यूपो त्मन्याऽऽत्मनैव परनिरपेक्षयैवतुथा तत्तद्वत्तां देवानां
पाथः पशुलक्षणमन्त्रमन्यानि च हवींषि समञ्जसम्यक्प्रकाशयन्नुपावसृजदेवेभ्यः

प्रयच्छन्तु । किंच योऽयं वनस्पतिर्युपदेवो यश्च शमिता शमिता देवा योऽप्य-
ग्निर्देव एत सर्वे मधुना मधुर्णेन घृतेन हव्यं स्वदन्तु स्वाद् कुर्वन्तु ।

अथ द्वादशीमाह—

मद्योजातो व्यमिमीत यज्ञम् ।

अग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य

होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । स्वाहा-

कृतं हविर्दन्तु देवाः, इति ।

यज्ञैः स्योनं यजध्वं विद्वानष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मद्योजातो जातमात्र एवावमग्निर्यज्ञं व्यमिमीत विशेषणोत्पादयति । अत
एवायमग्निर्देवानां मध्ये पुरोगाः प्रथमगामी मुख्योऽभवत् । प्रदिशि प्रकृष्टायां
पूर्वस्यां दिशि स्थितस्यर्तस्य यज्ञनिष्पादकस्यास्याऽऽहवनीयाख्यस्य होतुरग्ने-
र्वाचि वागुपलक्षित आस्य स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवा
अदन्तु भक्षयन्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयं प्रयाजयाज्या आग्नीसंज्ञका अभिहिताः । चतुर्थे पर्यग्नीकरणीया
उच्यन्ते । कल्पः—“ यदा जानाति पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीति, तदा मैत्रा-
वरुणः पर्यग्निकरणायान्वाहाग्निर्होता नो अध्वरे ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

अग्निर्होता नो अध्वरे । वाजी सन्परिणी-

यते । देवो देवेषु यज्ञियः, इति ।

देवेषु मध्ये यज्ञियो यज्ञार्हो देवोऽग्निर्नोऽध्वरोऽस्मदीय यज्ञ हाता हामानपा-
दको वार्जा हविर्लक्षणान्नयुक्तः सन्पणिणियते परिता नीयते ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

परि त्रिविष्टयध्वरम् । यात्यग्नी रथी-
रिव । आ देवेषु प्रयो दधन्तु, इति ।

रथीरिव रथवानिवायं पर्याग्निकर्णार्थं उत्सृक्स्वपोऽग्निध्वरं यागमाधनं पञ्च
त्रिविष्टि वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा परियाति । किमर्थं प्रयोः प्रापणीयं हविर्दे-
वेष्वादधदादधात्वित्येवमर्थम् ।

अथ तृतीयामृचमाह—

परि वाजपतिः कविः । अग्निर्हव्यान्ध-
र्मातु । दधद्रत्नानि दाशुषे, इति ।
अग्निर्होता नो नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

=====

वाजपतिरन्ध्रस्य पालकः कविर्विद्वानयमग्निर्हव्यानि पुरुषरूपाणि पर्याक्रमी-
त्यग्निकान्तवान् । किं कुर्वन्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि दधन्मपादयन् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठमोऽनुवाकः ।

चतुर्थं पर्याग्निकर्णीया ऋच उक्ताः । पञ्चमेऽग्निगुपपवादिनं होतारं प्रति
भैत्रावरुणभैषोऽभिधीयते । कल्पः—“ यदा जानात्येष प्रप्य होतहव्या
देवेभ्य इति तदा भैत्रावरुणः प्रप्यत्यजदग्निः ” इति । पाठस्तु—

अजदग्निः । अमेनद्वाजं नि । देवा देवभ्यो
हव्यावाद । प्राञ्जोभिर्हिन्वानः । धेनाभिः

कल्पमानः । यजस्याऽऽयुः प्रतिरत्न । उप-

प्रेष्य होतः । हव्या देवेभ्यः (१) इति ।

अजैदृष्टौ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रपाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ संज्ञपनार्थं नीयमानस्य पञ्चोः पुरतो योऽयमुत्सृज्योऽग्निः सोऽयम-
जैज्जयतु । हविःसंपादन्सामर्थ्यमिव जयः । वाजमन्त्रं हविर्लक्षणं व्यसनन्नीय-
मानं संभजतु । देवो द्यान्नात्मकोऽयमग्निर्देवेभ्यो देवार्थं हव्या हवींष्यवाइवहतु ।
किं कुर्वन् अज्जोभिक्रव्विग्भिर्गतिभिः प्रहिन्वानोऽयतो गच्छन्, धेनाभिः प्रीण-
यित्रीभिर्दीप्तिभिर्धार्णिर्दार्भिर्वा कल्पमानः सामर्थ्यं संपादयन् यजस्य यजवतो यज-
मानस्याऽऽयुः प्रतिरत्नकर्षणं वर्धयन् । एवमयमग्निर्हव्यानि वहतु । हे होतर-
प्रेष्य प्रेष्यमाणमैत्रावरुणेन प्रेषितः सन्पश्चाद्विष्य जापय । किं जापितव्यमिति
तदुच्यते—देवेभ्यो हव्या देवार्थं हवींषि जापय ।

इति श्रीमन्मायणानार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यब्राह्मणभाष्ये तृतीयाष्टके पष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे मैत्रावरुणैषोऽग्निहितः । पष्ठे होतुरग्निगुप्तेषोऽग्निधीयते । कल्पः—
“ अथ मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽग्निगुमन्वाह देव्याः क्षमितारः ” इति । पाठस्तु—

देव्याः क्षमितार उत मनुष्या आर्गध्वम् ।

उपनयत मेध्या दुर्गः । आशामाना मेधप-

तिभ्यां मेधम् । प्रास्मा अग्निं भर्त । स्तृणीत

बर्हिः । अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता ।

अनु भ्राता सगेभ्यः । अनु सखा सयूथ्यः ।

उदीचीनाः अस्म्य पदो निधनान् (१) ।
 सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वानं प्राणमन्ववसृ-
 जतात् । दिशः श्रोत्रम् । अन्तरिक्षमसृम् ।
 पृथिवीः शरीरम् । एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्र-
 तात् । पुरा नाम्ना अपिशसो वषामुत्ति-
 दतात् । अन्तरेवोष्माणं वाग्यतात् । इय-
 मस्य वक्षः कृणुतात् । प्रशमां बाहू (२) ।
 शला दोषणी । कश्यपवाऽमा । अच्छिद्रे
 श्रोणी । कवपोरु मेकर्षणाऽष्टीवन्ता ।
 पद्मविः शतिरस्य बहुकृत्यः । ता अनुष्ठयो-
 च्यावतात् । गात्रं गात्रमस्यानृतं कृणुतात् ।
 ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् । अद्या रक्षः
 मः सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा गविष्ट (३) ।
 उरुकं मय्यमानाः । नेद्वंस्तोकं तनये । रवि-
 ता रवच्छमितारः । अधिगो शमीध्वम् ।
 मुशमि शमीध्वम् । शमीध्वमधिगो । इति ।

शमितारो विजयनकर्तारस्ते च द्विविधा देवरूपा मनुष्यरूपाश्च । ते च
 संबोध्यन्ते । हे देव्याः शमितारः, अपि च हे मनुष्याः शमितारो यूयमुभयेऽपि
 वक्ष्यमाणं कर्म कर्तुमारभध्वम् । किं कर्तव्यमिति तदुच्यते—मेध्या मेधार्हा
 दुगे द्वागे हविर्मार्गान्विजयन्ते हेतवीर्वोषनयत संनिधापयत । मेधपतिभ्यां यज्ञ-
 स्वाभिभ्यां पत्नीयजमानार्थमग्नीषोमदेवतार्थं वा मेधं यजमाशासानाः प्रार्थय-
 माना यूयमस्मै संजपनस्थानमुपनीयमानाय पशवेऽग्निमुल्मुकारख्यं प्रभरत प्रक-
 र्षण श्रेषणार्थं हरत । अथ संजपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्ताद्वर्हिस्तृणीतोपा-

करणयोर्वहिषोग्न्यतरदुपाक्षपत । अथने संज्ञप्यमानं पशुं मात्रादयोऽनुमन्यन्ता-
मङ्गी कुर्वताम् । समाने गर्भे भवः समर्थो भ्राता । समाने यूथे भवः समूथ्यः
सखा । संज्ञप्यमानस्यास्य पदः पादानुदीचीनानुत्तरदिग्गताब्जिधन्तास्थापयत ।
सूर्यं चक्षुर्गमयताच्चक्षुः सूर्यदेवतां प्रापयत । प्राणमसुं वायुदेवतां प्रत्यन्वसृज-
तादनुप्रापयत । ओत्रं दिग्देवताः प्रापयत । असुं जीवमन्नरिक्षं प्रापयत । शरीरं
पृथिवीं प्रापयत । एकैकविधया विच्छेदराहित्येनास्य त्वचमाच्छ्रयताच्छिन्नां
कुरुत । नाभ्या अपिशमश्लेदात्पृथमेव वषामुन्विदतादुद्धृत । ऊष्माणमुच्छवासम-
न्तरेव वाग्यनात्पिहितास्यं संज्ञपयोद्वयर्थः । ध्येनं ध्येनाकृतिकमस्य पशोर्वक्षः
कुरुत । बाहु पशसा प्रच्छेदने कुरुत । दोषर्णा प्रकोटा गदा कृणुताच्छ-
लाकाकारं कुरुत । अंता कथ्यपा, उभावप्येनौ कच्छपाकारे कुरुत । ओर्णा
उभे अप्यच्छिद्रे अन्यूने कुरुत । कवषा कपाटाकारे श्लेकपर्णाकर्ष्वारपत्रकाग-
वूरू अष्टावन्ता मूलयुक्ता कुरुत । अस्य पशोर्वङ्कयो वक्राणि पार्श्वस्थानि
षड्विंशतिर्भवन्ति ताः सर्वा अनुष्ठयाऽनुक्रमेण न्यस्थानगतान्युच्चावयतादुद्धृत ।
गात्रं गात्रं सर्वमप्यवदानीयमङ्गमनूतं कृणुताद्विकटं कुरुत । ऊवध्यगोहं पुरी-
षगूहनस्थानं पार्थिवं स्वनतात्पृथिवीसंघन्धमवटं स्वनत । अस्त्रा रुधिराण रक्षः
संसृजतात्पिशितलान्द्रुपं राक्षसादि संयोजयत । अस्य पशोर्वानष्टुं गुदसदृशमात्रं मांसं
मा राविष्ट लूनं छिन्ने मा कुरुत । उरुकं मन्यमानाः पश्निविशेषाकारमवगच्छन्त
उलूकसदृशं वनिष्टुं तथैवाद्धृत न तु मध्यतश्छिन्ने कुरुतेत्यर्थः । वां युष्माक-
मेवं कुर्वतां संघन्धिनि तोकं पुत्रे तनये तदीयापत्ये च रविता शमयिता नैत्रैव
रवद्रूपात् । यथाशास्त्रं छेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न
भवतीत्यर्थः । हे शमितारो देव्या मनुष्याश्च हेऽग्निगो तेषु मुख्यं दय यूयं सर्वं अपि
शमीध्वं विशसनादिना पशुं संस्क्रुरुध्वम् । पुनरपि विशषाकार्णोच्यते । शुशमि
सुष्ठुशमनं शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा शमीध्वं पशुं शमयत संज्ञपयत ।
हेऽग्निगो, इतरैः सह यूयं सर्वे शमीध्वं सर्वथा शमयत । न तृपचरितं शमनं
कुरुत । कूरं कर्मेति मत्वा तदुपेक्षणं मा भूदिति पुनः पुनर्वचनम् ।

कल्पः—“ अथाप्येतं जपं जपत्याग्निगुश्च ” इति । पाठस्तु—

अग्निगुश्चापापश्च । उभौ देवानां शमितारौ ।

ताविमं पशुः श्रपयतां प्रविद्वांसौ । यथा
यथाऽस्य श्रपणं तथा तथा, इति ।

यनाद्वाह मा गविष्ठ तथा तथा ।

इति कृष्णयजुर्वेदार्थतन्निर्गयब्राह्मणे तृतीयाष्टके पञ्चाध्याये
पञ्चाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

या ज्यमाध्रिगुनामका देवा यथापापनामकस्नावुमौ देवानां मध्ये शमितारो
विजयनस्य कर्तारो तावुमाविमं पशुं श्रपयतां श्रपणं पार्कं कुरुताम् । कीदृशो
यथा यथाऽस्य श्रपणं तथा तथा प्रविद्वांसौ येन येन प्रकारणास्य पशोः श्रपणं
भवति तं ते प्रकारे प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

अविकारो विकारो वा स्यान्मेषपतिशब्दयोः ।

विकारं स्वार्थिदेवार्थं एकार्थो वाऽन्तिमेषि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवार्थो वा स्यादन्त्यायवतोऽर्ग्रमः ।

अर्थमन्त्वाद्विकारोऽत्र द्विवर्थो शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यार्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्ध्यायया द्विता ।

देवार्थाऽऽर्गर्दिव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विवर्णम् ॥

आध्रिगुप्रपतिगदस्याऽऽदाविदमाम्नायते—“ देव्याः शमितार उत मनुष्या
आरम्भध्वम् । उपनयत मेध्या दुरः । आशानान्ता मेधपतिभ्यां मेधम् ” इति ।
शास्त्रान्तरे तु—“ मेधपतये मेधम् ” इति । अयमर्थः—शमितारः पशुवानिनो
द्विविधा देव्या मनुष्याश्च तानुभयान्मेधोऽध्य होता कर्तव्यविशेषानिर्दिशति—
प्रारम्भः कर्तव्यः । मेधो यजस्तद्योग्यान्दुरः पदार्थान्हिसाहेतूनिहाऽऽनयत । किं
कुर्वन्तो यजपतिभ्यां यजपतये या यजमाशासाना इति । तत्रैकवचनान्तस्य द्विव-
चनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य बहुपशुयुक्तानु विरुतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः ।
ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विवचनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्ये-
वमर्थमेदः । किंवा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि
यजमान एवार्थो देवतेव वेति संशयः । तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानोऽग्नी-
षोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयस्तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वाऽन्यायनिगदत्वेन
प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विरुतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ संम-

वेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतानुवृहः कर्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेक-पशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः, किंत्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तथाऽपि देवतायाः संप्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वं जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावैकवचनान्तो द्वित्वनोहनीयः । यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतो द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वः पक्षः । मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाऽऽशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो मेधमाशाना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थम् । संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धम् । देवत्वाकारणैकत्वादभित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते । तस्माद्देवतानुसारेण विकृतानुवृह इति गृहान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आदित्येष्वेकवचनस्य ऊहा नो दोह्यतन्यवत् ।

गणार्थत्वादनूतोऽनो विकल्पः प्रकृताविव ॥

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य चतुर्देवयः पशुगन्नायेत—“ यः कामयेन प्रथयेत् पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एताभ्यां वज्रामादित्यभ्यः कामायाऽऽजमेत ” इति । वशा वन्ध्या । कामाय कामुकभ्य इत्यर्थः । अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा पाशमित्येकवचनान्त ऊह्यते तद्वदिति चेत् । मैवम् । प्रकृतावग्रीवोमयोगेणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः । तस्माद्विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवात्रापि विकल्प्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

कृष्णग्रीवादिक नोह ऊहा वाऽऽस्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहा बह्वभिधित्सया ॥

सूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आन्नाताः—“ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति ।

मिथुनः सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन ”
इत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्राऽऽप्ताताः—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सार-
स्वती मेघा । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तत्रास्यैकवचना-
न्तस्य मेघपतिशब्दस्याऽऽदित्येष्विव नोह इति चेत् । भैवम् । वैषम्यात् । आदि-
त्यगणस्य तत्र देवत्वमिह त्वैकैकस्यैव पृथग्देवत्वम् । अतो बहुन्देवानभिधानुं
बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्विपथोश्चक्षुराद्यूहो न वाहः पशुभेदतः

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनुहनम् ॥

अग्नीषोमीयपशावधिगुपे पशुसंबन्धिवक्षुरादीनां सूर्यादिसंसर्ग आम्नायत—
“ सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वानं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः श्रोत्रम् ” इत्यादि ।
“ मैत्रं श्वेतमालभेन । वारुणं कृष्णम् ” इति विहितयोर्द्वयोः पश्चोर्मन्त्रगताश्च-
क्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः । पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वात् ।
इति चेत् । भैवम् । न खल्वेवेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन
विषक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादिकवचनान्तचक्षुःशब्दस्या-
नन्वयप्रसङ्गान् । गोलकस्य सूर्यादिप्राप्यसंभवाच्च । यन्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्य-
लक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दविवक्षितम् । तच्च पश्चनेकत्वेऽपि ततो
निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्समुद्रपथिष्ठनदीवत् भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासां वा सहत्वतः ।

आद्यो भैवं प्राकृतस्य सकृच्चस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाधिगुपे श्रूयते—“ एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात् ” इति । चिच्छ-
न्धीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पश्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः । तस्य
शब्दस्यैव सहत्ववाचित्वात् । “ एकधा गाः पाययति ” इत्यत्र यौगपद्ये प्रयो-
गदर्शनात् । पश्चनेकत्वेऽपि त्वगुत्पादनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटत
इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतावेकास्मिन्पशौ यौगपद्यलक्षणाऽर्था न संभवति । ततः
सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगियमवयवशो बहुकृत्वा न च्छेत्तव्या किंतु
सर्वाऽपि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत्प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावुचितम् ।
ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमेभिधानुमेकधेत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः ।

तत्रैव चतुर्थपादेऽन्यच्चिन्तितम्—

सादृश्यमन् साकल्यं ज्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तस्मत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥

अधिगुपैषवचन एतदाम्नायते—“ ज्येनमस्य वक्षः कृणुतात् ” इति । तत्र यथाऽमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिन्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते तथैवास्य पञ्चोर्वक्षः ज्येनं कृणुतादित्यत्र ज्येन-सादृश्यं वक्षामि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पञ्चचरणचञ्चवादिक् संपाद्य ज्येनसंस्थानं कर्तव्यमिति प्राप्तं ब्रूमः । वक्षामि ज्येनसादृश्यं भवत एव पूर्वमस्ति ततो यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनाद्धर्णीयमिति विवक्षया ज्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविर्गविकृतं भवति । अन्तादिष्वनेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तन्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतद्वाभिप्रेत्य श्रूयते—“ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् ” इति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

प्रशसेत्यमिगर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ।

स्तुतिः कान्स्नर्याय बाह्वोः स्यात्स्वधितिच्छेदसाधनम् ॥

अधिगुपैषे वाक्यान्तर्गमाम्नातम्—“ प्रशमा बाहू ” इति । तत्र शन्तु हिंसा-यामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्मप्रातिपदिकस्य तृतीयेकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चामेवाचकम् । तदतत्केनचिद्ब्राह्मणवाक्येनानूयते—“ दश प्रयाजानिष्ट्वाऽहं शासमाहरेति, अमिर्वै शास इत्याचक्षते ” इति । सोऽयमसिर्बाह्वोऽच्छेदनहेतुः । तस्माद्दृष्टार्थान्नाभादसिः प्रशसेत्यस्य पदस्वार्थ इति चेत् । मैवम् । शंसु स्तृताविन्यस्माद्धातोऽयमुत्पन्नः । प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य च्छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशसेति भवति । बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कान्स्नर्यम् । प्रशस्तौ बाहू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाहू इत्येतादृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र च्छेदनसाधनत्वमसंभवंति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्स्तुतिरेवास्य शब्दस्वार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमहनीयम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

षड्विंशतिर्वङ्कक्रयाऽस्येत्यनूहः स्यादुतासत ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ।

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टत्वाभात्तदूहनम् ॥

संख्यायाश्च पञ्चोयुक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यन्तेऽन्यस्ता अनुष्ठयेति शेषतः ॥

अधिगुप्ये वाक्यमिदमाम्नायते—“ षड्विंशतिरस्य वङ्कयः । ता अनुष्ठयो-
न्यावयतात् ” इति । अयमर्थः । वङ्कयो वङ्काणि पार्श्वस्थीनि तान्यस्य पञ्चोः
षड्विंशतिसंख्यानि । एकैकस्मिन्पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्री-
रनुष्ठयानुष्ठायानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्यवयतादुद्धरतादिति । सोऽयं
मन्त्रो वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः किंतु संज्ञपनात्प्राक्पञ्चो नीय-
मानो होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनुह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि
नादृष्टार्थत्वं शमितृणामुद्धरणीयार्थस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वाभात् । तस्मात्प्रकृतौ
समवेतार्थतया विरुद्धावहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन
प्रकाशयते । तेन द्वयोः पञ्चोर्द्विगुणितं षड्विंशतिरस्य प्रकाशयितुं द्विवचना-
न्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः । पञ्चोश्चेदितत्वेन मुख्यत्वात्त-
द्वाचकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पञ्चनुसरिणाऽऽवर्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः । युक्ति-
योगः । षड्विंशतिसंख्यायाः पञ्चानां सह संबन्धः । तस्य मुख्यत्वात्प्रतिपञ्च
विभक्तं संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः । अत्र
सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्युहनीयानि । संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वा-
त्तामामियत्ता समस्य वक्तव्या । ततो द्विपञ्चाशदन्तयोर्वङ्कयोऽष्टमसप्ततिरेषां वङ्क-
कय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशे-
षानुगुण्यात् । ता अनुष्ठयेत्ययं वाक्यशेषः । स च व्याख्यानः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

पक्षी वपाऽश्वोरुको रत्नयोगविशेषतः ।

पक्षी वपा मनिधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥

अधिगुप्ये वचनमिदमाम्नायते—“ वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट । उरुक् मन्थ-
मानाः ” इति । वनिष्ठुर्वपासर्मापवर्ती कश्चित्पशुङ्गविशेषस्तं मा राविष्ट तस्य
लवने मा कुरुत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः । उरुक् मन्थमाना
वनिष्ठावुल्लूकवृद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । अत्रोरुक्शब्देन काकविरोधी कश्चिदुल्लूक-
नामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुतः । रत्नयोगविशेषात् । पर्यङ्कः पत्यङ्कः

रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश्यलक्षकः । पक्षिसदृशं वनिष्ठं
विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरुकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः ।
उरुकशब्देनात्र वषा लक्ष्यते । कुतः । वनिष्ठुमनिधानात् । सति हि मनिधावुरुक-
त्वभ्रान्तिर्वनिष्ठौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्ते च लवनमत्र निषिध्यते । उरुक मन्य-
माना वनिष्ठुं मा राविष्टेत्युक्तत्वात् । वषालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्वनं तस्य
निषेधे सति दृष्टार्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्ठो-
ल्वनमेव नास्ति । तच्चायुक्तम् । हृदयाद्यङ्गवत्प्रवितव्यत्वात् । “ वनिष्ठुमधीधे
षडवत्तं संपादयति ” इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्य समवेतार्थ-
त्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्रूपावचन उरुकशब्दः । यद्यपि वषा-
यामप्रसिद्ध उरुकशब्दस्तथाप्युरु विस्तीर्णम्को भेदो यत्रत्यवयवार्थद्वारा भेद-
स्विन्यां वषायां युक्त उरुकशब्दः । एवं गत्यनेकवषासु विकृतिष्वेकवचनान्त
उरुकशब्द ऊहनीयः ।

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते साधवीर्य वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सायमाऽनुवाकः ।

षष्ठेऽधिगुपैषोऽभिहितः, सप्तमे स्तोत्रविषयं मैत्रावरुणानुवचनमुच्यते । कल्पः—
“ यदा जानाति स्तोत्रेभ्योऽनुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणस्तोत्राया अन्याह जुषस्व
सप्रथममम् ” इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

जुषस्व सप्रथममम् । वचो देवप्सरस्त-

मम् । हव्या जुह्वान आसनि, इति ।

हेऽग्ने त्वं हव्या हवींष्यस्मदीयान्यामन्यास्ये मुखे जुह्वानः प्रक्षिपन्वचोऽस्म-
दीयं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । कीदृशे वचः । सप्रथमममतिशयेन विस्तृतम् । देव-
प्सरस्तमं देवानां प्रीणयितृमम् ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

इमं नो यज्ञममृतैषु धेहि । इमा हव्या जात-

वेदो जुषस्व । स्तोत्रानामग्ने भेदमो घृतस्य ।

होतः प्राज्ञान प्रथमो निषद्य, इति ।

हे जातवेदो नोऽस्मदीयमिमं यज्ञममृतं देवेषु धेहि स्थापय । इमा हव्यमान्यस्मदी-
यानि हवींषि जुषस्व । हे होतर्होमनिष्पादकाग्ने मेदसो वषायाः संबन्धि यद्वृतं
तस्य स्तोकाणां चिन्दनां मध्ये स्वादन्विन्दन्धमस्त्वमेव मग्न्यः सन्निषद्यात्रोप-
विश्य प्राज्ञान प्रकर्षेण भक्षय ।

अथ तृतीयामुच्यते--

घृतवन्तः पावक ते । स्तोकाः श्रौतन्ति

मेदसः । स्वधर्मं देववीतये (१) ।

श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्, इति ।

हे पावक ओषकाग्ने त्वदर्थं मेदसो वषायाः संबन्धिनो घृतवन्तो घृतसहिताः
स्तोका चिन्दवः श्रौतन्ति अग्नि । देववीतये देवानां भक्षणाय । नोऽस्माकं
स्वधर्मं कुलोचितं यागाद्यनुष्ठानरूपं धर्मं धेहि संपादय । कीदृजे श्रेष्ठमतिप्रशस्त-
मत एव वार्यं सर्वैर्वर्णीयम् ।

अथ चतुर्थामुच्यते--

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतः । अग्ने विप्राय

मन्त्य । ऋपिः श्रेष्ठः समि-

ध्यमे । यज्ञस्य प्राविता भव, इति ।

सन्तिदानं तामर्हतीति सन्त्यः । हे सन्त्य फल्दानकुशलाग्ने विप्राय मेधाविने
तुभ्यं त्वदर्थं स्तोका चिन्दवो घृतश्रुतो घृतस्राविणो वर्तन्ते । त्वमप्यृषिर्मन्त्रदृष्टा
श्रेष्ठः प्रशस्ततमश्चास्माभिः समिध्यसे । अतो यज्ञस्यास्मदीयस्य प्राविता प्रकर्षेण
रक्षिता भव ।

अथ पञ्चमामुच्यते--

तुभ्यं श्रौतन्यग्निगो शचीवः ।

स्तोकामो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनाऽऽगाः ।

हव्या जुषस्व मेधिर, इति ।

हेऽग्निगवाधृतश्मे हे शर्चावः शक्तिमन्त्रे मेदसो वषायाः सन्विनो वृतस्य स्तोकासो चिन्द्वस्तुभ्यं त्वदर्थं श्रोतन्ति क्षरन्ति । त्वं च कविशस्तो विद्वद्भिर-
त्विग्भिः स्तुतः सन्बृहता मानुना महता तेजसा युक्त आगा आगच्छ । हे
मेधिर यजयोग्य हव्या जुषस्वास्मदीयानि हवींषि जुषस्व ।

अथ षष्ठीमुच्यते—

ओजिष्ठं ते मध्यता मेद उद्भूतम् । प्र ते वयं
ददामहे । श्रोतन्ति त वसो स्तोका अधि-
त्वाचि । प्रति तां देवशा विहि (२), इति ।

देववीतय उद्भूतं वीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणं तृतीयाष्टके षष्ठाध्यायं
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

हेऽग्ने ते त्वदर्थमोजिष्ठं बलवन्मम मेदो वषारूपं मध्यतः पशामध्यभागादुद्-
भूतमुत्कृष्य संपादितं वयं यजमानास्ते तुभ्यं पददामहे प्रकर्षेण दध्मः । हे वसो
सर्वेषां निवामहेतोऽग्नित्वाचि वषायामधिभ्रिताः स्तोका चिन्द्वस्तं च त्वदर्थं श्रो-
तन्ति क्षरन्ति । देवशस्तनदेवनुष्ठयर्थं स्तोकान्विन्दन्प्रति विहि प्रत्येकं पिय ।

इति श्रीमन्सायणाचार्यविरचितं माध्वर्यायं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमं स्तोत्रविषयं मैत्रावरुणानुवचनमुक्तम् । अष्टमं वषापुरोडाशस्विष्टकृतां
मैत्रावरुणवक्त्रकाः पुरोनुवाक्याः प्रेषाश्चाभिधीयन्ते । कल्पः—“ यदा जाना-

तीन्द्राग्नीभ्यां छागस्य वषाया मेदसोऽवदीयमानस्यानुव्रह्मति नदा मेवावरुणः
पुरोनुवाक्यामन्वाह—आ वृत्रहणा ” इति । पाठस्तु—

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः जुष्मः । इन्द्र यातं
नमोभिस्म अर्वाक । युवः राधोभिर्कवे-
भिर्गिन्द्र । अग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः, इति ।

हे इन्द्र हेऽग्ने युवामुभौ वृत्रहभिः पापवार्तिभिः ” आप्मानमेव वृत्रं तीर्त्वा ”
इति श्रुतेः । जुष्मर्बलेवृत्रहणा पापवार्तिना सन्तौ नमोभिर्गस्मदीयेनमस्कारैर्गर्वा-
गस्मदाभिमुख्येनाऽऽयातमागच्छतम् । हे इन्द्र हेऽग्ने युवं युवामुभावकवेभिर्गुत्सि-
तैरुत्तमेभिः श्रेष्ठे राधोभिर्धनैरस्मे भवतमस्मासु तिष्ठतम् ।

अथ प्रथमाह—

होता यक्षदिन्द्राग्नी । छागस्य वषाया
मेदसः । जुषेता हविः । होतयज, इति ।

इन्द्राग्नी उभौ देवा देव्यां होता यजतु । तौ चेन्द्राग्नी छागस्य संवन्धिनी
मेदस्विनी या वषा तस्याः संवन्धि हविर्जुषेताम् । तदर्थं हे मानुष होतयज
याज्यां पठ ।

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—

विं ह्यस्यन्मनमा वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञाम
उत वां सजातान् (१) । नान्या युवत्प्रमतिरस्ति
मह्यम् । स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम्, इति ।

यो यजमानो मनसा वस्यो वसीयः श्रेष्ठं धनमिच्छन्वर्तते । उत वाऽथवा
सजातान्बन्धुनिच्छन्वर्तते । हे इन्द्राग्नी स हि यजमानो युवामेव व्यस्यद्विशेषेण
प्रकाशयतीति ज्ञास एवं वृत्तान्तमहं जाने । मह्यं युवद्व्या युवाभ्यामन्यः कश्चि-
दपि प्रमतिः प्रकर्षेण मन्तव्यो नास्ति । सोऽहं वां युवयोर्धियं बुद्धिं वाजयन्ती-
मस्मदर्थमन्मिच्छन्तीमतक्षं भजामि संस्कृत्योत्पादयामि ।

अथ प्रैषमाह—

होता यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य

जुषेता ५ हविः । होतर्यज, इति ।

पुरोडाशसंयन्धि हविरिति विशेषः । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ स्विष्टकृतं: पुरोनुवाक्यमाह—

त्वामीडते अजिरं दूत्याय । हविष्मन्तः

सदमिन्मानुपासः । यस्य देवरासदो बर्हि-

रन्ने । अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु, इति ।

हविष्मन्तो हविर्युक्ता मानुपासो मनुष्या यजमानाः सदमित्सर्वदेव दूत्याय देवा-
न्प्रत्याह्वानादिदूतकर्मार्थमग्नेऽजरं गमनागमनसमर्थं त्वामीडते स्तुवन्ति । हेऽग्ने त्वं
देवैः सह यस्य यजमानस्य बर्हिर्यज्ञमासद आसीदस्यधितिष्ठसि, अस्मै यजमाना-
याहानि सर्वाणि सुदिना सुदिनानि भवन्तु ।

अथ प्रैषमाह—

होता यक्षदग्निम् । पुरोडाशस्य

जुषेता ५ हविः । होतर्यज (२), इति ।

सजातानग्निं द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् । स्विष्टकृतपुरोडाशस्येति विशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे षपापुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्चोक्ताः । नवमे तेषामेव
षाज्या उच्यन्ते । कल्पः—“ अथ होता यजति गीर्भिः ” इति । पाठस्तु—

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । ईदृशं रयिं
यशसं पूर्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा ।
प्र णो नव्येभिस्तिरतं दृष्णैः, इति ।

विप्रो यजमानो गीर्भिः स्तुतिभिरीदृ इन्द्राग्नी स्तौति । कीदृशो विप्रो रयिमि-
च्छमानो धनमिच्छन् । कीदृशं रयिं प्रमतिं प्रकर्षेण माननीयम् । यशसं यशो-
हेतुम् । पूर्वभाजं पूर्वाग्नित्रादीन्भजतीति पूर्वभाक्, यादृशं पित्रादीनां धनमासी-
त्तादृशमित्यर्थः । वृत्रहणा पापघातिनौ सुवज्रा शोभनवज्रयुक्तौ तादृशौ हे
इन्द्राग्नी नव्येभिर्नूतनैर्दृष्णैर्धनदानैर्नोऽस्मान्प्रातिरतं प्रकर्षेण वर्धयताम् ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—

मा छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः । पितृणां
शक्तीरनुयच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो
मदन्ति । ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थैः, इति ।

वृषणा(णौ) विद्वद्वृषभा यजमाना इन्द्राग्निभ्यामन्यं कं नाम देवं मदन्ति तोष-
यन्ति । हि यस्मात्कारणान्ताविन्द्राग्नी धिषणाया यजमानानां बुद्धेरुपस्थ उपर्यद्री
आदरणीयौ केनाप्यनभिभाव्यौ वर्तते । तस्मादेतावेवाऽऽदरणीयौ नान्यः कश्चि-
दित्यर्थः । कीदृशा विद्वद्वृषभाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः पितृपितामहादीनां
याः कर्मानुष्ठानशक्तयस्ताः सर्वा अनुवर्तमानाः । तदनुवृत्त्यर्थमेव रश्मिन्मा
छेद्मेति नाधमाना रश्मिवत्संतता ये कर्मविशेषास्तेषां विच्छेदं मा कार्प्पेत्यने-
नाभिप्रायेण ताविन्द्राग्नी प्रति प्रार्थयमानाः ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह—

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तः । नमस्याम-

स्त्वेड्यं जातवेदः । त्वां दुरमरतिं हव्यवाहम् । देवा
अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् (१), इति ।

जातवेदो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

==

हे जातवेद ईड्यं स्तुत्यं त्वा त्वां नमस्यामो नमस्कुर्मः । कीदृशा वयं सुदीर्ति
शोभनदानयुक्तं सुदृशं सुष्ठु द्रष्टुं शक्यमग्निं स्विष्टकृद्रूपं गृणन्तः स्तुवन्तः । देवाः
सर्वे त्वां स्विष्टकृतमग्निं दूतमकृण्वन्देवान्प्रति दूतकर्मयोग्यं कृतवन्तः । अत एवा-
न्यत्राऽऽस्मनात्—“ अग्निर्देवानां दूत आसीत् ” इति । कीदृशं त्वामरतिं रति-
रुपरमस्तद्रहितमालस्यहीनमित्यर्थः । हव्यवाहं हविषो वोढारम् । अमृतस्य नाभिं
कर्मफलस्य नाभिस्थानीयं संपादकमित्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठ्यष्टके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वषापुरोडाशस्विष्टकृतां याज्या उक्ताः । अथ दशमे मनोतासूक्तमभि-
धीयते । कल्पः—“ यदा जानाति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा
मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह त्वं ह्यग्ने प्रथमः ” इति । तत्र प्रथमा मृचमाह—

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अभवो दस्म
होता । त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु । सहो विश्वस्मै
सहसे सहधै, इति ।

हेऽग्ने प्रथमो मुख्यस्त्वं हि त्वमेव मनोता मनसोता रक्षिता सैर्वेदैः
प्रार्थिता देवता । हे दस्म दंसयितः कर्मकुशल, अस्या धियः कर्मानुष्ठानविष-
याया एतस्या अस्मद्बुद्धेरनुसारेण होता त्वमेवाभवः । हे वृषन्कामानां वरि-

तत्त्वं सीं त्वमेव दुष्टरीतु दुस्तरमिदं जगदृणोर्यागद्वारेण करोषि । विश्वस्मै
सहसे सर्वस्मादपि बलात्सहोऽधिकं बलं त्वमेवासीति शेषः । किमर्थं सहध्वै
शत्रूनभिभवितुम् ।

अथ द्वितीयामृचमाह—

अथा होता न्यसीदो यजीयान् । इडस्पद
इषयन्नीड्यः सन् । तं त्वा नरः प्रथमं देव-
यन्तः । महो राये चितयन्तो अनुगमन्, इति ।

अधेत्यानन्तर्यार्थः । हेऽग्ने त्वमेव यन्निषमन् सर्वस्य कुर्वन्नीड्यः स्तुत्यः सन्य-
जीयान्यष्टमो होता भूवेडस्पदेऽन्नस्य प्रापके यागस्थाने न्यसीदो नियमेनोपविष्टवा-
नसि । नरो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना देवयन्तो देवानिच्छन्तो महो राये महते
धनाय चितयन्तश्चिन्तयमानाः प्रथमं मुख्यं तं त्वामनुगमन्नुगताः सेवन्त इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामृचमाह—

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैः । त्वं रयिं जागृवांसो
अनुगमन् (१) । रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तम् ।
वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम्, इति ।

जागृवांसः प्रबुद्धा यजमाना रयिं धनवन्तं त्वं त्वामग्निमनुगमन्नुगच्छन्ति ।
तत्र दृष्टान्तो बहुभिर्वसव्यैर्धनसमूहैर्युक्तं वृता यन्तमिव वृता वर्तन्त्या सन्मार्गेण
गच्छन्तं राजानमिव यथा धनवन्तं दानशीलं राजानं धनार्थिनोऽनुगच्छन्ति
तद्वत् । कीदृशं त्वां रुशन्तं शत्रून् हिंसन्तम् । अग्निमग्रे नेतारम् । दर्शतं दर्शनी-
यम् । बृहन्तं महान्तम् । वपावन्तं वपाभिर्हविर्भिर्युक्तम् । विश्वहा सर्वेष्वहःसु
दीदिवांसं दीप्यमानम् ।

अथ चतुर्थीमृचमाह—

पदं देवस्य नमसा वियन्तः । श्रवस्यवः श्रव
आपन्नमृक्तम् । नामानि चिद्वधिरे यज्ञियानि ।
द्रायां ते रणयन्तं संदृष्टौ, इति ।

देवस्य तव पदं नमसा नमस्कारेण वियन्तो विशेषेण प्राप्नुवन्तः श्रवस्यवः

श्रवोऽन्नं यशो वा तदिच्छन्तो यजमानाः श्रव आपन्प्राप्तवन्तः । कीदृशं श्रवोऽ-
मुक्तममृदितमविनश्वरमित्यर्थः । यज्ञियानि यज्ञार्हाणि त्वदीयानि नामानि चिद-
धिरे यजमाना धारयन्ति । ते यजमानास्ते तव भद्रायां कल्याण्यां सदृष्टावनुग्रह-
दृष्टौ रणयन्त रमन्ते । किमु वक्तव्यमनुष्ठातारो रमन्त इत्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमीमृचमाह—

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्याम् । त्वं राय
उभयासो जनानाम् । त्वं त्राता तरणे चेत्योऽभूः ।
पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् (२), इति ।

पृथिव्यां भूमौ क्षितयो निवसन्तो यजमानास्त्वां वर्धन्ति हेऽग्ने स्तुतिभिर्हावि-
र्भिर्वा त्वां परितोषयन्ति । जनानां सर्वेषां त्वमुभयासो रायस्त्वमेव द्विविधानि
धनानि दिव्यानि पार्थिवानि च तत्संपादक इत्यर्थः । हे तरणे दुरितानां तरण-
कुशल त्वं त्राता त्वमेवास्माकं रक्षिता चेत्यः सर्वदाऽस्माभिः स्मर्तव्योऽभूर्भवसि ।
तथा मानुषाणां सर्वेषां सदमित्सर्वदैव पिता माता तदुभयसदृशः पालकस्त्वमे-
वासि ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

स पर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निः । होता मन्द्रो
निषसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम आ
दीदिवांसम् । उपञ्जु बाधो नमसा संदम, इति ।

योऽग्निः स पर्येण्यः परितो मन्तव्यः स एवाग्निर्विक्षु प्रजासु सर्वासु प्रिय-
स्तथा होता देवानामाह्वाता मन्द्रो हर्षहेतुर्यजीयान्यष्टृतमः सन्निषसाद नियमेनो-
पविवेश । दमे यज्ञगृहे दीदिवांसं दीप्यमानमुपजूपज्ञातं सुप्रसिद्धं तं त्वा तादृश-
मग्निं त्वां बाधः संसारेण बाध्यमाना वयं नमसा नमस्कारेणाऽऽसदम भजामहे ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

तं त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने । सुम्ना-
यव ईमहे देवयन्तः । त्वं विशो अनयो

दीद्यानः । दिवो अग्ने बृहता रोचनेन, इति ।

हेऽग्ने सुधियः शोभनबुद्धियुक्ताः सुघ्रायवः सुखमिच्छन्तो देवयन्तो देवा-
निच्छन्तो वयं नव्यं सर्वदा नूतनं ते त्वा तादृशमग्निं त्वामीमहे प्राप्नुमो भजाम
इत्यर्थः । हेऽग्ने बृहता रोचनेन महता प्रकाशेन दीद्यानः प्रकाशमानस्त्वं विशः
सर्वाः प्रजा दिवो द्योतमानान्स्वर्गादिलोकांश्चानयो नयसि प्रापयसि ।

अथाष्टमीमृचमाह—

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनाम् । नितो-
शनं वृषभं चर्षणीनाम् (३) । प्रेतीपणिमिषयन्तं
पावकम् । राजन्तमग्निं यजत रयीणाम्, इति ।

ईमह इत्यनुवर्तते । अग्निमीमहे प्राप्नुमः । कीदृशं शश्वतीनां निरन्तरप्रवृत्तीनां
विशां प्रजानां पालकमित्यध्याहारः । अत एव विश्पतिं प्रजास्वामिनम् । कविं
विद्वांसम् । नितोशनं शत्रूणां नितरां हन्तारम् । चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभं
कामाभिवर्षकम् । प्रेतीपणिं प्रकृष्टाया इतर्गतः सनितारं दातारम् । इषयन्तमेजं
कुर्वन्तम् । पावकं शोधकम् । राजन्तं दीप्यमानम् । यजतं यजनीयम् । रयीणां
धनानां दातारमिति शेषः ।

अथ नवमीमृचमाह—

सो अग्ने ईजे शशमे च मर्तः । यस्त आनन्द
समिधा हव्यदातिम् । य आहुतिं परिवेदा
नमोभिः । विश्वेत्स वामा दधते त्वातः, इति ।

हेऽग्ने यो मर्तो मनुष्यो यजमानः समिधा सह हव्यदातिं हविर्दानमानद्,
व्याप्नोति हविर्ददातीत्यर्थः । स यजमान ईजे यजति शशमे च यागफलभूतां
शान्तिमपि प्राप्नोति । शान्तिः सुखम् । यो यजमानो नमोभिर्नमस्कारैः सहाऽऽ-
हुतिं परिवेदा ददातीत्यर्थः । स यजमानस्त्वोतस्त्वया रक्षितो विश्वेद्विधान्येव
वामा वननीयानि धनानि दधते धत्ते प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अथ दशमीमृचमाह—

अस्मा उ ते महि महे विधेम । नमोभिग्ने समि-

धोत हव्यैः । वेदी मूनो सहसो गीर्भिरुक्थैः ।

आ ते भद्रायाः सुमतो यतेम (४), इति ।

हेऽग्ने महे महतेऽस्मा उ अस्मा एव ते तुभ्यं नमोभिर्नमस्कारैरुतापि च समिधा हव्यैश्च महि विधेम पूजां कर्त्तव्याम् । हे सहसः सूनो मथनजन्यत्वेन बलस्य पुत्र वेदी वेद्यामस्यां गीर्भिः स्तोत्ररूपैरुक्थैः शस्त्ररूपैश्च वाक्समूहेर्भद्रायां ते तव सुमतावनुग्रहात्मिकायां बुद्धावायतेम सर्वतः प्रयतामहे । त्वदनुग्रहनिमित्तं प्रयत्नं कुर्मः ।

अथैकादशीमृचमाह—

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा ।

श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तर्त्तः । बृह-

द्धिर्वाजैः स्थविरभिग्ने । रेव-

द्धिरग्ने वितरं विभाहि, इति ।

हेऽग्न यस्त्वं भासा स्वकीयया दीप्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याततन्थ व्याप्नोषि तथा श्रवोभिरन्नैश्च व्याप्नोषि । स त्वं श्रवस्यः प्रजार्थं श्रवोऽन्नमिच्छुस्तरुत्रो दुःखेभ्यः स्तारयिता चासि । तादृशस्त्वं रेवद्धिर्धनयुक्तैः स्थविरेभिश्चिरंतनैर्बृहद्धिर्वाजैर्महद्धिरन्नैर्युक्तोऽस्मे अस्मासु वितरमत्यन्तविशिष्टमनुग्रहं कुर्वन्विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ।

अथ द्वादशीमृचमाह—

नृवद्धसो सदमिद्धे ह्यस्मे । भूरि तोकाय तन-

याय पश्वः । पूर्वोरिषो बृहतीरारं अघाः ।

अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु, इति ।

हे वसो जगन्निवासहेतो वद्धे नृवन्मृभिर्मृत्यैर्युक्तं भूरि प्रभूतं धनं सदमित्सर्वदैवास्मे अस्मासु धेहि संपादय । तोकायास्मत्पुत्राय तनयाय तदीयपुत्राय च पश्वः

पशून्संपादय । किंच पूर्वीश्चिरंतनाः पूर्वपुरुषोचिता बृहतीः प्रभूता इषोऽन्धान्या-
रेऽस्मत्समीपेऽवाः क्षारय संपादयेत्यर्थः । अस्मे अस्मासु भद्रा कल्याणरूपाणि
सौश्रवसान्यतिशोभनकीर्त्यादीनि सन्तु ।

अथ त्रयोदशीमृचमाह-

पुरु॒ण्य॒ग्ने पुरु॒धा त्वा॒या । वसू॑नि
राज॑न्व॒सुता॑ति अ॒श्याम् । पु॒रू॒णि
हि त्वं पु॒रु॒वार॒ मन्ति॑ । अ॒ग्ने
वसु॑ वि॒धत्ते॒ राज॑नि॒ त्वं (५) इति ।

जागृ॒वा॒ंसो अनु॑ग॒मन्मानु॑षाणां च॒र्षणी॑नां य॒तेमा॒श्यां द्वे च॑ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

हे वसुताते धनस्य विस्तारयितर्हे राजन्दीप्यमानाग्ने त्वाया त्वया निमित्तभू-
तेन पुरुधा बहुप्रकाराणि पुरूणि प्रभूतानि वसूनि धनान्यश्यां व्याप्नुयाम् । हे
पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने त्वे त्वयि हि यस्मात्कारणात्पुरूणि बहूनि धनानि
सन्ति तस्मात्कारणाद्विधत्ते परिचरेत् यजमानाय वसु धनं राजनि त्वे त्वयि प्राप्नु-
यामिति शेषः ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादं चिन्तितम्-

मनोतामन्त्र ऊहांऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ।

आग्नेय्ये वेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्नौ नैव लक्षेतां वचनं विना ।

अनर्थकात्तत्र वाक्याद्विकृतावूहवारणम् ॥

“ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ” इत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः ।
वायव्यपशावप्ययं चोदकप्राप्तः । तत्र “ त्वं हि वायो प्रथमः ” इत्येवमूहोऽस्ति ।
यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव

च सार्थकम् । द्विदेवत्यपशवेकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् । मैवम् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विरुतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मादूहो नास्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अर्थकादशोऽनुवाकः ।

दशमे मनोनामूक्तमभिहितम् । एकादशे हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरेनुवाक्याः प्रेषाश्चोच्यन्ते । कल्पः—“ यदा जानातीन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽवदीयमानस्यानुवृहीति तदा मैत्रावरुणः पुरेनुवाक्यामन्वाह, आभरतः शिक्षतम् ” इति । पाठस्तु—

आभरतः शिक्षतं वज्रबाहू ।
अस्माः इन्द्राग्नी अवतः शचीभिः ।
इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य । येभिः
सपित्वं पितरो न आयन, इति ।

हे वज्रबाहू वज्रायुधपाणी इन्द्राग्नी आभरतं वनमाहरतम् । आहृत्य च शिक्षतं संस्कुरुतम् । शचीभिः स्वर्कायर्गाकाभिर्गवतमस्मान्स्कृतम् । नोऽस्माकं पितरो येभिर्भ्यः सूर्यस्य रश्मिभिः सपित्वमायन्मन्थन्धित्वं प्राप्तास्ते सूर्यस्य रश्मय इमे नु इम एव भवदधीना वर्तन्ते । अतः पितृनिवास्मान्पालयतम् ।

अथ प्रेषमाह—

होता यक्षदिन्द्राग्नी । छागस्य हविष आता-
मय । मध्यतो मेद् उद्धृतम् । पुरा द्वेषोभ्यः ।
पुरा पौरुषेय्या गृभः । घस्तां नूनम् (१) । घामे
अज्राणां यवसप्रथमानाम् । सुमत्क्षराणां
शतरुद्रियाणाम् । अग्निवात्तानां पीवोपवस-

नानाम् । पार्श्वतः श्रोणिः शितामत उत्सा-
दतः । अङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत एवे-
न्द्राग्नी । जुषतां हविः । हातर्यज, इति ।

दैव्यो होता यक्षत्पूजयतु । हे इन्द्राग्नी युवां हविषो हविर्भूतस्य छागस्य
मध्यतो मध्यदेशादुद्धृतं मेद उत्कृष्य संपादितं मेदःप्रभृति सारमद्यास्मिन्कर्मण्यात्तां
भक्षयताम् । द्वेषोभ्यः पुरा द्वेषोभ्यो रक्षाभ्यः पूर्वं रक्षांसि यावन्नोपेन्नन्ति ततः
पुरा, तथा पौरुषेय्या गृभः पुरा पुरुषसंबन्धिनो ग्रहणात्पूर्वं विरोधिनः पुरुषा
यावद्गृहीत्वा न गच्छन्ति ततः पूर्वमेव नूनं वस्तामवश्यं भुञ्जाताम् । वस्यन्ते
भक्षयन्ते हवींष्यस्मिन्कर्मणीति घासो यागस्तस्मिन्घासेऽज्जाणामजनयानां क्षेप्य-
माणानां सुसंस्कृतानामिति यावत् । यवसप्रथमानां यवसमन्त्रं प्रथमं मुख्यं येषां
हविषां तानि यवसप्रथमानि तेषां सुमक्षराणां सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं मुखा-
दुदरप्रवेशस्तादृशानां शतरुद्रियाणां शतं रुद्रा देवा येषामधिष्ठानभूतास्तेषामग्नि-
ष्वात्तानामग्निना जाठरेणाऽऽहवनीयेन वा स्वादितानां पीवोपवसनानां पीवा
स्थूला त्वक्सैवोपवसनमाच्छादनस्थानीयं येषां हविषां तानि पीवोपवसनानि
तेषाम् । तथा पार्श्वतः पार्श्वादिभ्यः प्रथममवत्तानाम् । पार्श्वश्रोणी प्रसिद्धे ।
शितामतशब्देन दोर्यरुद्राऽभिधीयते । उत्सादशब्देन गुदकाण्डम् । तत ऊर्ध्व-
मङ्गादङ्गात्सर्वस्मादन्यस्मादवयवादवत्तानां हविषां यान्यवदानानि तानि सर्वा-
णीन्द्राग्नी एव करतः कुरुताम् । ततो हविरिदं जुषताम् । तदर्थं हे मनुष्यहो-
तर्यज याज्यां पठ ।

अथ वनस्पतेः पुरोनुवाक्यमाह—

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि । हिग्न्यपर्ण
प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रंशनां नियुयं ।
ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः, इति ।

हे वनस्पते यूपात्मजग्रे हिग्न्यपर्णं सुवर्णवर्णपत्रोपेतं सुवर्णसदृशज्वालोपेतं
वा । त्वं देवेभ्यो हवींषि वक्षि वहसि । कीदृशानि हवींषि तेऽर्थं तव प्रयोज-

नभूतानि प्रदिवः प्रवराणि यथापूर्वं प्रवृत्तानित्यर्थः । किं कृत्वा रशनया यूपवे-
ष्टनहेतुभूतया प्रदक्षिणित्प्रदक्षिणाकारेण नियूय नितरगमात्मानं बद्ध्वा ततः क्रतस्य
यज्ञस्य संबन्धानि हवीषि रजिष्ठैः पथिभिर्ऋजुत्तमैर्गवैर्हसीत्यन्वयः ।

अथ प्रैषमाह—

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि । पिष्टतमया
रभिष्टया रशनयाऽधित । यत्रेन्द्राग्नियोऽष्टा-
गस्य हविषः प्रिया धामानि । यत्र वन-
स्पतेः प्रिया पाथाऽमि । यत्र देवानामाज्य-
पानां प्रिया धामानि । यत्राग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्र-
क्षत् । रभीयाऽममिव कृत्वी (३) । कर-
देवं देवो वनस्पतिः । जुषताऽहविः ।
होतर्यजं, इति ।

दैव्यो होता वनस्पतिरूपं देवं यजतु । हि यस्मात्कारणात्पिष्टतमया श्लक्ष्ण-
तमया रभिष्टया रभस्वत्तमया शीघ्रतमं प्रवृत्तया रशनयाऽभ्यधित वनस्पतिनामा-
त्मकमबध्नात् । अत एव रशनया नियूयेत्युक्तम् । तस्मात्कारणान्तादृशोऽयं यूप
एतं पशुं तत्रोपावस्रक्षत्तस्मिन्स्थान उपसंप्रापयतु । कुत्रेति तदुच्यते—इन्द्राग्न्यो-
र्देवयोः संबन्धिनश्छागस्वरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि स्थानानि यत्र विद्यन्ते ।
वनस्पतेर्देवस्य च प्रियाणि पाथांस्युदकानि यत्र विद्यन्ते । आज्यपानां प्रयाजा-
दिदेवानां च प्रियाणि स्थानानि यत्र विद्यन्ते । होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः प्रियाणि
स्थानानि यत्र विद्यन्ते । तत्रैतमुपावस्रक्षदित्यन्वयः । किं कृत्वा प्रस्तुत्येव प्रथ-
ममेव श्रपयित्वा किंचोपस्तुत्येव संनिधावेव प्रशस्य रभीयांसमिव कृत्वा देवानां
प्रीत्युत्पादनेन रभस्वत्तरमिव कृत्वा । उपावस्रक्षदित्यन्वयः । वनस्पतिर्देव एवं
करदुक्तप्रकारं करोतु । इदं हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्तदर्थं याज्यां पठ ।

अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—

पिप्रीहि देवाऽऽशतो यविष्ठ । विद्वाऽ

ऋतूँ ऋतुपते यजेह । ये देव्या ऋत्विजस्ते-
भिरग्ने । त्वँ होतॄणामस्याऽऽयजिष्ठः, इति ।

हे यविष्ठ युवतमाग्ने उगतः कामयमानान्देवान्प्रीह्यतिशयेन प्रीणय । हे ऋतुपते सूर्यात्मना कालपरिपालक त्वमतुन्कालविशेषान्विद्वाञ्जानन्वर्तसे तस्मादिहोचिते काले यज । देवेषु भवा ये देव्या ऋत्विजः सन्ति “ अग्निर्होताऽश्विनाऽध्वर्यु त्वष्टाऽग्नीत् ” इत्यादिनाऽऽम्नातास्तेभिस्तेर्देव्यैः सह त्वमस्य यजमानस्य संबन्धनां होतॄणामृत्विजां मध्य आयजिष्ठः सर्वतो यष्टतमोऽसि ।

अथ प्रेषमाह—

होता यक्षदग्निँ स्विष्टकृतम् । अयाडाग्निरि-
न्द्राग्नियोऽष्टागस्य हविषः प्रिया धामानि ।
अयाद्वनस्पतेः प्रिया पाथाँमि । अयाद्वदे-
वानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्ने
होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् ।
आयजतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा
जातवेदाः । जुषाताँ हविः । होतर्यज (४), इति ।

नूनमर्थं कृत्वा पाथाँसि सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देव्यो होता स्विष्टकृतमग्निं यजतु । इन्द्राग्नियोः संबन्धनशृङ्गाग्ररूपस्य हविषो यानि प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निरयात्पूजितवान् । तथा वनस्पतेः प्रियाणि पाथाँसि जलानि हवींषि वाऽयाडिष्टवान् । आज्यपानां प्रयाजादिदेवानां प्रियाणि स्थानानि पूजितवान् । होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः प्रियाणि स्थानानि स्विष्टकृतदयमग्निः पूजितवान् । उक्तानां सर्वेषां देवानां स्वकीयो महिमा योऽस्ति तमुद्दिश्य देव्यो होता यक्षयजतु । आयजतामाभिमुख्येन यागं कुर्वतां यजमानानामेज्या

आभिमुख्येन यष्टव्या इषोऽभीष्टा या देवताः सन्ति ताः सर्वा अध्वराऽस्मिन्यज्ञे
स जातवेदाः स्विष्टकृद्रूपः सोऽग्निः कृणातु स्विष्टाः करोतु । तदर्थमयं स्विष्टकृ-
दग्निरिदं हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतर्यज तदर्थं याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ पष्ठे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे हविषां वनस्पतेः स्विष्टकृतश्च पुगेनुवाक्याः प्रेषाश्चाभिहिताः । अथ
द्वादशे तेषां याज्या उच्यन्ते । कल्पः—“अथ होता यजतु, उपोह यत्”
इति । पाठस्तु—

उपोह॑ यद्विदथं॑ वाजिनो॑ गूः । गीभिर्विप्राः॑
प्रम॑तिमिच्छमानाः । अर्वन्तो॑ न काष्ठां नक्ष-
माणाः । इन्द्रा॑ग्नी जोहुवतो॑ नर॑स्तं, इति ।

यद्ये विप्रा ऋत्विज उपोह समीप एव विदथं गूर्यज्ञं गच्छन्तो वर्तन्ते । कीदृशा
विप्रा वाजिनो वाजेनान्नं हविर्भक्षणं युक्ताः । गीर्भिः स्तुतिभिः प्रमतिं प्रकृष्टां
मतिं देवताह्वानविषयां मतिमिच्छमानाः । काष्ठां कर्मसमामिं नक्षमाणा गच्छन्तः ।
तत्र दृष्टान्तः—अर्वन्तो नाथा यथा स्वकीयां गमनसमामिं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । ते
नरस्तादृशा ऋत्विज इन्द्राग्नी देवो जोहुवतो होमेनाऽऽगधयन्तो वर्तन्ते ।

अथ वनस्पतेर्याज्यामाह—

वनस्पते॑ र॒शनया॑ऽभिधाय॑ । पिष्ट-
तमया॑ व॒युनानि॑ वि॒द्वान् । वह॑
दे॒वत्रा दि॑धिषो ह॒वीऽपि॑ । प्र
च॑ दा॒तार॑ममृतेषु॑ वोचः, इति ।

हे वनस्पते यूप पिष्टतमया रक्षणतमया रशनयाऽभिधायाऽऽत्मानं बद्ध्वाऽ-

स्माकं देवानां वयुनानि जानान्यभिप्रायान्वा विद्वाञ्जानन्देवत्रा देवेषु हवींषि वह
प्रापय । किंच हे दिधिषो धारणाकुञ्जल वनस्पते श्वानां हविर्दाने प्रवृत्तं यजमा-
ममृतेषु देवेषु प्रवोचोऽनेनेतानि हवींषि दत्तानीति प्रवृद्धि ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह—

अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाडग्निर्गिन्द्राग्नियोश्छा-
गस्य हविषः प्रिया धामानि (१) । अयाइव-
नस्पतेः प्रिया पाथाः मि । अयाइदेवानांमा-
ज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । यक्षन्स्व महिमानम् । आयेजता-
मेज्या उपः । कृणोतु सो अध्वर जातवेदाः ।
जुषताः हविः । अग्ने यद्य विशो अध्वरस्य
होतः । पावक शोचं वेष्टवः हि यज्वा ।
ऋता यजामि महिना वि यद्भूः । हव्या वह
यदिष्ट या ते अद्य (२), इति ।

धामानि धृक् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृत्यामकृमाश वयं यजाष्ट इति उपः । अयाडग्निरित्यादिकं पूवानु-
वाकवद्व्याख्येयम् । हे स्विष्टकृतस्ते विजः प्रविष्टस्यानुष्ठितस्याध्वरस्य संबन्धि
यद्धविरस्ति तद्य वेष्टान भक्षय । होतर्होमकर्तः पावक शोधक शोचं दीप्य-
मान, एतान्यभिविषयाणि विशेषणानि । हि यस्मात्त्वं यज्वा यागस्य कर्ता
वस्माद्वताऽस्मदीये यजे महिना महिम्ना यजामि देवान्प्रीणयामि । यद्यस्मा-

त्कारणाद्विभूर्विशिष्टो भवांस तस्मात्कारणाद् यादष्ट युवतम्, अयं ते तव या हव्या यानि हव्यान्यस्माभिर्दीयन्ते यदि भर्षाणि वह स्वी कुरु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सान्नेर्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्पतिरिवष्टकता साध्या अर्भाहता । । यथादमेऽनुयाजानां
मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । कल्पः—“ यथा जातानि देवस्यः प्रेष्येति तन्मैत्राव-
रुणः प्रेष्यति देवं वह्निं सुदेवमिति । । अथ यजत यजति—“ देव वह्निः । वसु-
वने वसुनेयस्य वेतुः इति, तमेव व्यतिपङ्क्त्युत्तरणोत्तरणं वैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरणो-
त्तरणं होता यजति ” इति । तत्रास्मिन्ननुवाके प्रेषाः । उत्तरानुवाके याज्याः ।
प्रेषाणां मध्ये प्रथमं प्रेषमाह—

देवं वह्निः सुदेवं देवः यथाऽनुवाकं वारैर्वस्तो-

वृज्येताक्तोः प्रश्नियेतात्यन्यान्त्याया वहिष्मता

मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज, इति ।

देवं देवनङ्गीतं वह्निः प्रथमानूयाजदवस्वरूपं वह्निनामकं यदस्ति तदेवैरन्यैः
सह सुदेवं स्याच्छोभनदीप्तिकमस्तु । वारैस्मदीयैः पुत्रैः सह सुदीरै स्याच्छोभ-
नवीरोपेतमस्तु । वस्तोर्देवानां यासाय वेद्यामाच्छादनाय च वृज्येत वह्निर्भवेत् ।
अक्तोः सुचां हविषां वाग्निव्यक्तये प्रश्नियत प्रकर्षेण धार्येत । यदतद्वेद्यामा-
स्तरणीयं वहिस्तदभिमानो वह्निर्नामकोऽनुयाजदेवः, तस्मादवसङ्गाद्वर्णनं
युक्तम् । अस्य वह्निर्देवस्य प्रसादादप्यान्वहृष्मिन् इतरान्प्राप्तयुक्तान्पुरुषान्प्राया
धननातिक्रम्य मदेम हव्याम । वसुधेयस्य धनप्रदातृदेवस्य वसुवने धनदानाय
वेत्वाज्यं पिबतु । यज तदर्थं हे होतयाज्यां षठ् ।

अथ द्वितीयं प्रेषमाह—

देवीर्द्वारिः संवाते विडवोर्वाग्निच्छिप्रिग ध्रुवा

देवहृतौ दत्त ईमेनास्तरुण आभिमीयाक्रमाने

वा नवजातो मेना अर्वा रेणुककाटः पृणग्व-
सुवनै वसुधेयस्य वियन्तु यज, इति ।

द्वारशब्दाभिधेयाः स्त्रीमूर्तयो द्वितीयानूयाजद्वयतास्ता देव्यः संघाते विड्वी-
द्वीराभिमानिनीत्वात्कवाटद्वयमन्ते दृढशक्त्या यामन्याने निर्गमनकाले शिथिराः
कवाटोद्घाटनेन शैथिल्यं प्राप्ता देवहूता देवानामाह्वानं प्रवेशने वा ध्रुवा नित्यं
प्रवृत्तास्तिष्ठन्ति । एना द्वारो वत्सादिरामिमीयादागत्य प्रविशेयुः । महावकाश-
तया सर्वेषां प्रवेशं द्वारदेवता अनुमन्यन्ते न तु कश्चिदपि तत्र प्रतिबध्यत इत्यर्थः ।
वत्स ई वत्साऽपि तिर्यग्जातिरपि प्रविशेत्, तत्र मनुष्यः प्रविशेदिति किमु वक्त-
व्यम् । स च मनुष्योऽनेकविधस्तरुणो युवा कुमारो बालो नवजातस्य दानीमे-
वोत्पन्नः स सर्वोऽपि ता द्वारः प्रविशेत् । रेणुककाटो दुर्दान्तो भूमिं रेणुं कृत्य
यः संचरति तादृगर्वा धूर्तोऽथः कवाटमङ्गक्षम एना द्वारो मा पृणगाभिर्द्वीभिः
संपृक्तो मा भूत् । वसुवन इत्यादि पूर्ववत् । द्वारमूर्तीनां बहुत्वाद्वियन्त्विति बहु-
वचनम् ।

अथ तृतीयं प्रैषमाह—

देवी उषामानक्ताऽद्यास्मिन्यज्ञे प्रयत्यहेतामपि
नूनं देवीर्विशोः प्रायाशिष्टा सुप्रीते मुधिते
वसुवनै वसुधेयस्य धीतां यज, इति ।

उषासानक्तशब्दवाच्ये अहारात्राभिमानिन्यौ तृतीयानूयाजद्वयौ ते उभे
अद्यास्मिन्नहन्यस्मिन्यज्ञे पशुयोगे प्रयति प्रवर्तमाने सत्यहेतां देवादीनाह्वयेताम् ।
अपि देवीर्विशो देवसंबन्धिनीरपि प्रजाः सर्वा नूनमवश्यं प्रायाशिष्टां प्रकर्षेण
गतवत्यौ देवीः प्रजा आह्वानं तत्समीपं प्रतिगच्छत इत्यर्थः । कीदृशौ सुप्रीते
स्वयं सुष्ठु प्रीते न तु वैमुख्यं भजमाने । मुधिते सुस्थिरे सुष्ठुप्रारब्धनिर्वहणपरे ।
वसुवन इत्यादि पूर्ववत् । दव्याद्वित्वाद्धीतामिति द्विवचनम्

अथ चतुर्थं प्रैषमाह—

देवी जाष्ट्री वसुधिते ययोरन्याऽद्या द्वेषाऽसि
युयवदान्यावक्षद्वसु वायार्णि यजमानाय

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज, इति ।

जोष्टीशब्दवाच्ये चतुर्थानूयाजदेवमूर्ती द्वे देव्यौ वसुधेयौ । सुखप्राप्तियुक्ते ययो-
र्देव्योर्जोष्ट्योर्मध्येऽन्यैका देव्यघा पापानि द्वेषांसि द्वेष्याणि च रक्षःप्रभृतीनि च
यूयवत्पृथकुर्यान्नाशयेदित्यर्थः । अन्येतरा जोष्टी देवी यजमानाय वार्याणि वसु
वरणीयानि धनान्यावक्षत्सर्वतो वहति ।

अथ पञ्चमं प्रैषमाह—

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्याऽऽवक्ष-
त्सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पृवं
दयमाना स्याम पुराणेन नवं तामु-
र्जमुर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसु-
वने वसुधेयस्य वीतां यज, इति ।

ऊर्जाहुतीशब्दवाच्ये पञ्चमानूयाजदेवंत स्त्रीमूर्ती द्वे देव्यौ विद्यन्ते । तयोर्म-
ध्येऽन्यैका देवीषमन्मूर्ज क्षीरादिरसं चाऽऽवक्षदावहति । अन्येतरा देवी सग्धि
सहभोजनं सपीति सहपानं चोभयोः प्रापितवती । तयोर्देव्याः प्रसादादेव वयं
नवेन व्रीह्यादिना सहैव पुराणं व्रीह्यादिकं दयमाना रक्षन्तः कुसुमादिषु स्थाप-
यन्तः स्याम तिष्ठेम । तथा पुराणेन धान्येन सहैव नवं धान्यं दयमानाः स्याम ।
ऊर्जाहुती एवनामिके देव्यौ तां नवपुराणधान्यजातिमुपर्युपचीयमानवर्तुविधनवपु-
राणधान्यपूर्णांमूर्जमन्समृद्धिमूर्जयमाने सर्वस्य लोकस्य संपादयन्त्यावस्मभ्यमप्य-
धातां संपादयेताम् ।

अथ षष्ठं प्रैषमाह—

देवा दैव्याहोतारा नेष्टारा पोतारा हताधराः-
सावाभरद्वसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज, इति ।

दैव्याहोतृशब्दवाच्यौ षष्ठानूयाजदेवस्य द्वौ देवौ । तद्देवधारिणौ देवौ नेष्टारा
यज्ञस्य नेतारौ पोतारा शोधयितारौ हताधरांसौ हता अधरांसाः पापबुद्धयो
याभ्यां तादृशावाभरद्वसू आह्वियमाणधनौ तौ वीतामित्यन्वयः ।

अथ सप्तमं प्रपमाह—

दे॒वीन्ति॒ग्रस्ति॒श्रो दे॒वीरि॒डा सर॑स्वती भार॒ती
यां भार॑ग्यादि॒त्यैर॑स्पृक्षत्स॒रस्वती॑म* रु॒द्रैर्य॑-
ज्ञमा॒वीदि॒हैवे॒डया वसु॑मत्या स॒धमादं॑ म॒देम
वसु॑वने वसु॒वैर्यस्य॑ वियन्तु यजं, इति ।

इडादिनामयुक्तास्तिश्रो देव्यः सप्तमानूयाजदेवतास्तासां मध्य एकैकस्या मूर्तित्रययुक्तत्वात्पुनरपि तिस्रो देवीरित्युच्यन्ते । तासां मध्ये या भारती सेय-
मादित्यैः सह यां युद्धोक्तमस्पृक्षत्स्पृशतु हविषा देवांस्तर्पयितुं तत्र गच्छतु ।
सरस्वती तु देवी रुद्रैः सहैव यज्ञमावीदवतु रक्षत्वत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्तयतु ।
अथ वसुमत्या धनयुक्तयेडया देव्या सधमादं सहैकस्थाने हर्षो यथा भवति
तथा मदेम तृप्ता भूयात्म । इहैव यज्ञफलं नास्मान्योजयत्वित्यर्थः ।

अथाष्टममाह—

दे॒वा नरा॑श॒स्रसि॒र्षीर्षा पंड॑क्षः शत-
मि॒देन॑* शि॒तिपृ॒ष्ठा आ॒दध॑ति म॒हस्र॑मीं
प्रव॑हन्ति मि॒त्रावरु॑णे॒र्यस्य॑ हो॒त्रम॑र्ह॒तो
बृ॒हस्प॑तिः स्तो॒त्रम॑श्विनाऽऽध्व॒र्यवं वसु॑-
वने वसु॒वैर्यस्य॑ वतु यजं, इति ।

नराशंसस्रसिर्षीर्षा यः शंसस्रं त्रिभिः शिराभिः षड्भिरक्षिभिश्च
युक्तः, एनं नराशंसं यन्मिच्छन्संख्याका एव शितिपृष्ठाः श्वेतपृष्ठा गावो यज्ञे
दक्षिणा योग्या आदधन्नाभिमुख्येन धारयन्ति । सहस्रमीं सहस्रमेव सहस्रसंख्याका
एव शितिपृष्ठाः प्रवहन्ति यज्ञात्मकमेनं नराशंसं फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति । मित्रा-
वरुणेन्मित्रावरुणावेशस्य नराशंसस्य होत्रं होमव्यापारं कर्तुमर्हतो न त्वन्यः
कश्चित् । बृहस्पतिरेव स्तोत्रमर्हति । अधिनावेवाऽऽध्वर्यवमर्हति ।

अथ नवममाह—

देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग्धामश्रेणा-
स्पृक्षदान्तरिक्षं मध्येनाऽऽप्राः पृथिवीमुपरिणा-
ह * हीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं, इति ।

वनस्पत्याख्यो नवमानूयाजदेवो योऽस्ति सोऽयं वर्षप्रावा यज्ञद्वारेण वर्षस्य पूरयिता । घृतनिर्णिग्धृतस्य शोधयिता । द्यां द्युलोकाश्रेणास्पृक्षद्वारूपस्य स्वस्या-
ग्रभागेण स्पृशतु । मध्येन भागेनान्तरिक्षमाप्राः पूरयन्तु । पृथिवीमुपरिण तक्षणा-
हितेन मूलप्रदेशेनादंहीद्दृढी करोतु ।

अथ दशममाह—

देवं बर्हिर्वारितीनां निधे धामि प्रच्यु-
तीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुषस्पाहं
यशस्वदेना बर्हिषाऽन्या बर्हीऽप्यभिष्याम
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञं, इति ।

बर्हिराख्यं यदशमानूयाजदेवतारूपं तद्देवं द्यान्तमानं सद्धारितीनां वारां जला-
नामितयो गतयो वारितयस्तासां निधे निधानाय संपादनाय धामि स्वकीयं
मनो धारयति । कीदृशं बर्हिः, प्रच्युतीनामप्रच्युतं धिनाशवतां वस्तूनामवि-
नाशकारणम् । निकामधरणं स्वेच्छया सर्ववस्तूनां धारणसमर्थम् । पुरुषस्पाहं
बहुभिः स्पृहणीयम् । यशस्वद्यशस्करम् । एना बर्हिषाऽनेन बर्हिरभिमानिदेवे-
नान्या बर्हीषीतरयजमानसंबन्धीनि यज्ञनिष्ठानि बर्हीष्यभिष्यामाभिभावितुं वयं
समर्थाः स्याम ।

अथैकादशमाह—

देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः
सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुणायजीयानग्ने
यान्देवानयाह्या * अपिप्रेयं ते होत्रे अम-

त्सत ताः ससनुषीः होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु
यज्ञमेरयेमः स्विष्टकृच्छाग्ने होताऽभूर्वसुवने वसुधे-
यस्य नमोवाके वीहि यजं (१), इति ।

यजैकं च ।

देवं बर्हिर्देवीर्द्वारिणो देवी उषासानक्ता देवी जोष्टी देवी ऊर्जाहुती देवा दैव्या
होतारा देवीस्त्रिस्तस्त्रिस्तो देवीर्देवो नराशस्त्रो देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां
देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा वीहि यजं ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये-
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

यस्तु स्विष्टकृत्नामकोऽग्निर्देवः सोऽयं सुद्रविणा सुद्रविणः शोभनधनो मन्द्रो
हर्षणशीलः कविर्विद्वान्सत्यमन्मा सत्यमनन आजयी शास्त्रीयया मर्यादया यष्टा होता
देवानामाह्वाता होतुर्होतुरायजीयाल्लोके यो यो होताऽस्ति तस्मात्सर्वस्मादतिशयेन
शास्त्रीयमर्यादामनुलङ्घ्य यष्टा । हेऽग्न ईदृशस्त्वं यान्देवानयाडिष्टवानसि यांश्च
देवानपिप्रेः प्रीणितवानसि ये च देवास्ते तव होत्रे होतृकृत्येऽमत्सतामाह्वयन्तो
दिवि स्थितेषु तेषु देवेषु ससनुषीं हवींषि दत्तवतीं देवंगमां देवानेव गच्छन्तीं
तां होत्रां होतृक्रियामिममस्मदीयं यज्ञं प्रत्येरयाऽऽभिमुख्येन प्रापयास्मदीये यज्ञे
सर्वदैव तुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेदि(रि)त्यर्थः । हेऽग्ने त्वं स्विष्टकृद्धोता
चाभूः । यदस्मादिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं तादृशो होमस्य कर्ताऽभूः । अतो
नमोवाके यजमाननमस्कारोक्तौ सत्यां वसुवने धनस्य संभजनाय च वसुधेयस्य
व्रीह्यग्रावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय । हे मनुष्यहोतस्तदर्थं त्वं यज
याज्यां पठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे भैत्रावरुणप्रैषा अनूयाजविषया उक्ताः । चतुर्दशे होतुर्याज्या अनूयाजविषया उच्यन्ते । ता एता एकादश याज्या आह—

दे॒वं ब॒र्हिः । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वी-
द्वारिः । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वी
उ॒षा॒सा॒नक्ता॑ । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वीताम् ।
दे॒वी जा॒ष्ट्री । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वीताम् ।
दे॒वी ऊ॒र्जा॒हुती॑ । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वीताम्
(१) । दे॒वा दे॒व्या॒ हा॒ता॒रा । व॒सु॒वने॑ व॒सु-
धेय॑स्य वीताम् । दे॒वीस्ति॒म्रस्ति॒म्रो दे॒वीः ।
व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वा न॒रा॒श॒ः ।
व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वा व॒न॒स्पतिः॑ ।
व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वं ब॒र्हिर्वा॒रिती॑-
नाम् । व॒सु॒वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य वेतु (२) ।
दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॒ष्ट॒कृत॑ । सु॒द्र॒वि॒णा म॒न्द्रः
क॒विः । म॒त्यम॑न्माऽऽय॒जी हा॒ता । हा॒तु-
हो॒तुराय॑जीयान् । अ॒ग्ने या॒न्दे॒वान॑याद्र ।
या॒ऽअ॒पि॒प्रः । ये ते॒ हो॒त्रे अ॒म॑त्सत । ता॒ऽ
स॒स॒नुषी॑ऽ हो॒त्रां दे॒वंग॑माय । दि॒वि दे॒वेषु॑
य॒ज्ञमे॒रये॑मम । स्वि॒ष्ट॒कृ॒चा॒ग्ने हा॒ताऽभूः । व॒सु-
वने॑ व॒सु॒धेय॑स्य नमोवाकं वीहि (३), इति ।

वीतां वेत्वभूरेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

पूर्वानुवाकोक्तपैषवाक्यवदेतानि याज्यावाक्यानि सर्वाण्यपि व्याख्येयानि ।
पैषरूपत्वाभावाद्यजेति पदं न प्रयुज्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः । पञ्चदशे सूक्तवाकविषयो मैत्रा-
वरुणपैषोऽभिधीयते । कल्पः—“ यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति
तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति ‘ अग्निमद्य ’ इति । पाठस्तु—

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पच-
न्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां
छागेनार्घस्तां तं मेदस्तः प्रति पचताऽग्रभीष्टा-
मवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्ष आर्षेयर्षीणां
नपादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आसंगतेभ्य
एष मे देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या
देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वाऽऽ-
च गुरस्वेपितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि (१), इति ।

अग्निमद्यैकम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके षष्ठाध्याये

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥+

अञ्जन्ति होता यक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्द्व्या जुषस्वाऽऽवृत्रहणा गीर्भिस्त्व*
ह्यभरतमुपोहयदेवं बर्हिः सुदेवं देवं बर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके

षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ *

अद्यस्मिन्नहन्ययं यजमानोऽग्निमेव होतारं होमनिष्पादकमवृणीत । किं कुर्वन्, पक्कीः पक्त्व्यानि हवींषि पचन् । तथा पुरोडाशं विशेषेण पचन् । तथेन्द्राग्निभ्यां छागं यूपे बध्नन् । अद्यास्मिन्नहनि यूपरूपो वनस्पतिर्देव इन्द्राग्निभ्यां छागेन निमित्तेन तद्वधाय यूपस्था सुस्थिरा हि (?) स्थितिरभवत् । तं पशुं मेदस्तो वपाया आरभ्य ताविन्द्राग्नी अवस्तामभक्षयताम् । पचता पक्वानि सर्वाणि हवींषि प्रत्यग्रभीष्टामिन्द्राग्नी प्रतिगृहीतवन्ता । किंच ताविन्द्राग्नी पुरोडाशेनाऽऽत्मानमवीवृधेतामवर्धयताम् । अथास्मिन्कर्मणि हे ऋषेऽनीन्द्रियदर्शि-
न्होतस्वामयं यजमानोऽवृणीत वृतवान् । आर्पय हे ऋषिकुलोद्भव, ऋषीणां नपाद्धे ऋषिनप्तर्गोत्रप्रवर्तकमृषिं प्रति चतुर्थ इत्यर्थः । एतदुभयमृषिविशेषणम् । किमर्थं वृतवानिति तदुच्यते—आसंगतेभ्यो बहुभ्य आगत्यास्मिन्कर्मणि संब-
द्धानां बहूनां देवानामर्चनाभिप्रायेण वृतवानिति सोऽभिप्राय उच्यते । एष होता मे वसु वारि पशुरूपं वसु पृषदाज्यरूपं वारि च देवेष्वायक्ष्यते समन्ताद्यागं करिष्यतीति । ता या देवदानानि यानि तानि देवभ्यो दैयानि हवींषि देवा अदुर्कृत्विजो दत्तवन्तः, तानि सर्वाणि हविष्फलान्यस्मै यजमानायाऽऽ च

+एतदग्रे वैदिकपाठे प्रसिद्धमधिकं किञ्चित्तद्यथा—“अञ्जत्याग्निर्होता नो गीर्भि-
र्विप्र उपोहयद्विदथवाजिनां समत्रिंशत् । अञ्जन्त्युषावसृजन्नान्याकरदेवं देवो
वनस्पतिरष्टात्रिंशत् । अञ्जन्ति ते सुकृतवो जुषस्वाऽऽभरतं देवो वनस्पतिः पञ्च-
षत्वारिंशत्” इति ।

शास्त्वानायासेन सिध्यन्त्वित्येवमाभिप्रेतं च कुरु । आगुरस्व च तत्सिद्धयर्थमु-
द्यमं च कुरु । हे होतरिषितो यथाग्निहोत्रिनः प्रेषितश्चासि । भद्रवाच्याय
कल्याणवचनाय प्रेषितो मानुषो होता त्वं सूक्तस्य वाको वचनं यस्य सोऽयं देवः
सूक्तवाकस्तस्मै सूक्तवाकाय देवाय सूक्ता ब्रूहि “ इदं द्यावापृथिवी ” इत्यनुवा-
कोक्तानि शोभनानि वचनानि कथय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हादं निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहधरः ॥ १ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे
तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्रितं वेदा वेदेभ्योऽखिलं जगत्

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यामीर्थ्यमहधरम् ॥ १ ॥

कथितं पाण्डुके होमं षष्ठे पूर्वप्रपाठके ।

प्रपाठके सप्तमोऽस्मिन्नाच्छिद्रं काण्डमुच्यते ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञाच्छिद्रं प्रपूर्यते ।

तत्सर्वमुक्तमत्रेति काण्डोऽनच्छिद्रमीरितम् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽद्येनानुवाकत्रयेण प्रायश्चित्तमुच्यते । उपरितनैरेकादशभिरनुवाकैस्तत्र
तत्रापेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाके दर्शणोर्णमासविषयाणि कानि-
चिदुच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्य-
ञ्जुहुयात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति यत्र वसेत्तदेतामिष्टिं सःस्थापयेत् ”
इति । तमेनं होमं विधत्ते—

हविः ॐ ।

सर्वान्वा एषोऽग्नीं कामान्प्रवेशयति । योऽग्नी-

नन्वाधार्य व्रतमुपैति । स यदनिष्ट्वा प्रयायात् ।

अकामप्रीता एनं कामा नानुप्रयायुः ।
 अतेजा अवीर्यः स्यात् । स जुहुयात् ।
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम । विश्वाः सुक्षितयः
 पृथक् । अग्ने कामाय येमिर इति । कामा-
 नेवास्मिन्दधाति (१) । कामप्रीता एनं कामा
 अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वीर्यावान्भवति, इति ।

दर्शपूर्णमासाभ्यां यियक्षुः पर्वणि प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वमाहवनीयं प्रणीय देवा
 गातुविद इति मन्त्रं जपित्वा ममाग्र इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नीनामुपसन्निधनं करोति ।
 तदिदमग्नीनामन्वाधानमध्वर्युणा क्रियते । यजमानस्तु दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय
 व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा ध्यायत्यथ जपति—“ अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि ”
 इति । तदिदं व्रतोपायनं यः पुमानेवमग्निन्वाधाय व्रतं कर्मानुष्ठानलक्षणं करो-
 त्येष पुमान्सर्वानपि स्वकीयान्कामानभिलषितार्थानग्नौ प्रवेशयति । अग्निरव मम
 सर्वेषामर्थानां साधक इत्येवं निश्चित्य प्रवर्तते । अत एवाग्निविषयो मन्त्र एव-
 माग्रायते—“ त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ” इति । एवं सति सोऽन्वाहिताग्निर्य-
 दीष्टिमकृत्वा प्रयाणं कुर्यात्तदानीमेनं कामा अपेक्षिता अर्था न प्राप्नुयुः ।
 कीदृशाः कामा अकामप्रीताः कामेन प्रीताः कामप्रीता न कामप्रीता अकामप्रीताः ।
 पूर्वमग्नौ प्रवेशकाले यजमानसंबन्धिना कामेन सर्वेऽपि काम्याः पदार्थाः प्रीता
 इदानीं तस्यानादरेण सा प्रीतिर्व्यपगता । तस्मात्कामप्रीताः काम्यपदार्था एनं
 यजमानं परित्यजन्ति । ततश्चायं तेजोवीर्यादिकामरहितः स्यात् । तस्मान्तोऽन्वा-
 हिताग्निर्देवाननिष्ट्वा प्रयास्यन्नुक्तदोषवानस्यात्तस्य परिहाराय ‘ तुभ्यं ताः ’ इति
 मन्त्रेण जुहुयात् । प्रयास्यतो वास्तोष्पतीयहोमोऽप्यन्यत्राऽऽग्राहः—“ यदहुत्वा
 वास्तोष्पतीयं प्रयायात् । रुद्र एनं भूत्वाऽग्निरनूत्याय हन्याद्वास्तोष्पतीयं
 जुहोति ” इति । सोऽयमाहिताग्निमात्रसाधारणः । अयं त्वन्वाहिताग्निविषय
 इति विशेषः । मन्त्रार्थस्त्वतिशयेनाङ्गसौष्ठवयुक्तोऽङ्गिरस्तमस्तादृश हेऽग्ने कामाय
 सर्वकामप्रदत्वेन कामरूपाय तुभ्यमग्नये ता लोकेवदप्रसिद्धा विश्वाः सर्वाः सुक्षि-
 तयः कामभोगहेतवः सुभूमयः पृथक्प्रत्येकं येमिर प्रजापतिना नियमिताः सम-

र्षिताः । अतः कामानां त्वदधीनत्वान्मह्यं कामान्प्रयच्छेत्यर्थः । अनेन होमेन तुष्टः सोऽग्निरस्मिन्यजमाने कामितानर्थान्संपादयत्येव । ते च कामिता अर्था अन्वाधानकालवत्कामप्रीताः सन्त एनं यजमानमनुप्रयान्ति । ततोऽयं तेजोवीर्यादिकामयुक्तो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत्—अन्वग्निरुषसामग्र-
मरुयदित्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थाय ” इति । तदिदं विधत्ते—

संततिर्वा एषा यज्ञस्य । योऽग्नीन्वाधाय
व्रतमुपैति । स यदुद्वायति । विच्छित्तिरे-
वास्य सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत् ।
मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो यज्ञः (२) ।
मनसैव यज्ञः संतनोति । भूरित्याह ।
भूतो वै प्रजापतिः । भूतिर्भवांपैति, इति ।

यो यजमानः प्रथममग्नीन्वाधायानन्तरं व्रतमुपैति तस्य यजमानस्यैषाऽन्वा-
धानव्रतोपायनानुष्ठितिर्यज्ञस्य संततिर्वै, अविच्छेद एव संपद्यते । एवं सति
सोऽन्वाहिताग्निर्यदुद्वायति विनश्येत्तदानीमस्य यज्ञस्य सा वह्निविनाशरूपा
विच्छित्तिरेव संपद्यते । अनुष्ठानसांतत्याभावात् । अतो विच्छेदपरिहाराय
तमग्निं प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणीयेत्यर्थः । प्रणयनादूर्ध्वं मनसा
तमग्निमुपतिष्ठेत् भूरिति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । चाक्षुषव्यक्तरूपमूर्त्यभावेनाव्यक्त-
त्वात् । मन एव प्रजापतेः स्वरूपम् । यज्ञश्च प्रजापतिना सृष्टत्वात्प्राजापत्यः ।
अतो मनसोपस्थाने सति प्रजापतिरूपेण मनसा प्राजापत्यं यज्ञं विच्छित्तिपरि-
हारेण संततं करोति । तस्माद्भूरिति मन्त्रं जपेत् । भूतो नित्यसिद्धः प्रजापतिरेव
भूशब्दवाच्योऽतस्त्वन्मन्त्रपाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यद्याहिताग्नेरग्निरपक्षयेदाशम्या परासात्परि वाज-
पतिः कबिरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिण परिक्रम्य तं संभरेदिदं त एकम् ” इति ।
अदिवं विधत्ते—

वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण धर्यते । यस्याऽऽ-

हिताग्नेरग्निरपक्षायति । यावच्छम्यया प्रविध्येत ।
यदि तावदपक्षायेत । तः संभरत । इदं त एकं
पर उत एकम् (३) । तृतीयेन ज्योतिषा संवि-
शस्व । संवेशनस्तनुवै चारुरेधि । प्रिये देवानां
परमे जनित्र इति । ब्रह्मणैवेनः संभरति । सैव
ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

आहिताग्नेर्यस्य यजमानस्यायमाग्निरपक्षायति यदा स्वकीयादायतनादपेत्य
बहिः पतत्येष यजमान इन्द्रियेण वीर्येण च वियुक्तो भवति तदानीं शम्यां हस्ते
स्वीकृत्य स्वकीयेन सर्वेणापि बलेन दूरे परास्येत् । तथा शम्यया यावद्भूप्रदेशः
प्रविध्येद्व्याप्नोति तावतः प्रदेशस्य मध्ये यद्यङ्गारोऽपक्षायेतपतितः स्यात्तमङ्गारम्
' इदं ते ' इति मन्त्रेण संभरेदुद्धरेत्पुनरपि स्वकीयायतने स्थापयेत् । मन्त्रस्या-
यमर्थः—हेऽग्ने ते तव बहिः पतितमिदमेकं ज्योतिरुतापि च परः परस्तात्स्वकीय
एव स्थाने स्थितमेकं ज्योतिस्तदुभयमपि तृतीयेन ज्योतिषा परमात्मरूपेण संवि-
शस्व संयोजयस्व । तनुवै स्वकीयस्य शरीरस्य संवेशनः परमात्मज्योतिषि
संयोजयिता त्वं चारुरेधि प्रक्षालितदोषो भव । किं निमित्तमिति तदुच्यते—
देवानां प्रिये प्रीतिहेतौ । परमे जनित्रे प्रकृष्टे फलजनके यागे निमित्तभूवे सति
यागसिद्धयर्थमित्यर्थः । एवं कुर्वन् यजमानो ब्रह्मणैव मन्त्रेणैव परमात्मनैव वा-
त्मेनमग्निं संभरति पुनः समीचीनं करोति । सैव तथाविधसंभरणक्रियैव ततः
प्रायश्चित्तिस्तस्माद्बहिष्पतनदोषादपगमः (महेतुः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि परस्तरामपक्षायेत । अनु प्रयायावस्येत् । तद-
ग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

यदि परस्तरामपक्षायेत । अनु प्रयायाव-
स्येत् । सो एव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

यदि शम्यापतनदेशात्परस्तरामतिशयेन दूरदेशेऽपक्षयेदङ्गारोऽपगम्य पवे-
त्तदानीं स्वयमपि तदङ्गारमनु तत्रैव देशे प्रयायं यात्वाऽवस्येद्देवयजनमभ्यस्येत् ।

तत्र पाथिकृतीमिष्टिं कृत्वा श्रोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति । सो एव यथोक्तानुष्ठितिरेव प्रायश्चित्तिस्तस्माद्वोपादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्धेपदथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

ओषधीर्वा एतस्य पशून्पयः प्रविशति । यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयन्ति (४) । तान्यदुद्ध्यात् । यातयांन्ना हविषा यजेत । यन्न दुह्यात् । यज्ञपरुरन्तरियात् । वायव्यां यवागूं निर्वपेत् । वायुर्वै पयसः प्रदापयिता । स एवास्मै पयः प्रदापयति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽव-रुन्धे (५) । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकृत्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

यस्य यजमानस्य हविषे हविरर्थमपाकृता वत्सा गोभिः संयुज्य धयन्ति स्वनं पिबन्त्येतस्य यजमानस्य हवीरूपं पय ओषधीः पशूश्च प्रविशति । तत्र वत्सैः पीतत्वात्पशुप्रवेशः स्पष्टः । ओषधीर्देवताप्रवेशस्तु शास्त्रसिद्धः । अत्रेदं चिन्त्यते—तान्पीतपयसो वत्सान्पुनरपि सायंकाळे गोसमीप उपावसृज्य ता गा दुह्यान् वेति । यदि दुह्यात्तदानीं हविर्यातयामं वत्सैः पूर्वं पीतत्वेन गतसारं भवति । तादृशेन हविषा यजेत । यदि न दुह्यात्तदानीं यज्ञपरुरन्तरियात्सांन्याभ्याभावेन यज्ञावयवो विच्छिद्येत । अतस्तद्वोपपरिहाराय वायुदेवताकां यवागूं निर्वपेत् । “ वायवः स्थोपायवः स्थ ” इतिमन्त्रानुसारेणापाकृतानां वत्सानां वाय्वधीनत्वाद्वत्सद्वारेण वायुरेव पयसः प्रदापयिता । ततोऽस्मै यजमानाय स एव वायुः पयः प्रदापयति । किंच यवागूनिष्पादिका ओषधयः पय एव क्षीरस्य गोभक्षिततृणजन्यत्वात् । पयस्तु

स्वयमेव पयो न तु तत्रोपचारोऽस्ति । तथा सति यवागूहेत्वोषधिरूपेण पयसै-
वास्मै यजमानाय क्षीररूपं पयः संपादयति । अथ यवागूनिर्वापादूर्ध्वमुत्तरस्मै
हविषे परेद्युरनुष्ठेयस्य सांनाय्यस्य सिद्धये पुनरपि वत्सानपाकुर्यात्पृथक्कुर्यात् ।
सैव यवागूरेव ततः प्रायश्चित्तिस्तस्मादोपादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्य सायं दुग्धं हविर्गार्तिमाच्छेतीन्द्राय व्रीहीन्निरूप्यो-
पवसेद्यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यादथेतरे ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य प्रातर्दोहेन सम-
वदाय प्रचरेदेतदेव प्रातर्दोह आर्तिगतं प्रायश्चित्तं सायंदोहेनास्य समवदाय प्रच-
रेत् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

अन्यतरान्वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति ।
ये यजमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य
सायं दुग्धं हविर्गार्तिमाच्छेति । इन्द्राय
व्रीहीन्निरूप्योपवसेत् । पयो वा ओषधयः ।
पय एवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति । यत्प्रातः
स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् (६) । अथेतरे ऐन्द्रः
पुरोडाशः स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै समीचीं
दधाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः ।
पयसैवास्मै पयोऽवकन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे
वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

द्विविधा देवाः । केचन यजमानस्य गृहे सायमागच्छन्ति । अपरे पुनः
प्रातरागच्छन्ति । तत्र सायं दुग्धस्य विनाशे कांश्चिद्देवान्सायमागच्छतो भागेन
विरहितान्करोति । ततस्तत्परिहारयेन्द्रार्थं व्रीहीणां निर्वापमात्रं कृत्वा तस्मि-
न्दिने पुरोडाशमनिष्पाद्य वह्निसमीपे निवसेत् । तथा सत्योषधीनां पयोहेतु-
त्वेन पयोरुपत्वाोषधीरूपं पय एवोपक्रम्य देवताश्च स्वाधीनत्वेन गृहीत्वा
समीपे निवसति । ततो यत्प्रातर्दुग्धं स्यात्तच्छृतं पक्वं कुर्यात् । तथा सति
सांनाय्यरूपयोर्दधिक्षीरयोर्मध्ये क्षीरं मुख्यमेव संपद्यते । अथानन्तरमितरो हवि-
ष्पदार्थः पूर्वद्युर्निरूप्यैव्रीहिभिरेन्द्रः पुरोडाश एव भवेत् । तेन क्षीरेण पुरोडाशेन

चास्मै यजमानायेन्द्रिये हविर्द्वयसाध्ये द्वे फलोत्पादनसामर्थ्ये समीची अनुकूले संपादयति । पयो वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्योभौ दोहावार्तिमाछेयातामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैनद्रं पञ्चशरावमोदनमग्निं पुरोडाशेन यजेतेन्द्रं पञ्चशरावेण ” इति । तदेतद्विधत्ते—

उभयान्वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यजमानस्य मायं च प्रातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्योभयं हविरार्तिमाछति (७) । ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्वन्या देवताः । इन्द्रमन्वन्याः । ता एवोभयीः प्रीणाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽव-रुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् (८) । मैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

दधिपयसोरुभयोरप्यार्तौ सायं प्रातश्चाऽऽगतानुभयविधानमपि देवान्भागही-नान्करोति । अतस्तत्परिहारयेन्द्रद्वेदवताकं शरावपञ्चकपरिमितव्रीहिं निष्पाद्यौ-दनं निर्वपेत् । तस्मादैन्द्रादोदनात्पूर्वं देवतानां मध्ये मुख्यमग्निमष्टाकपालेन पुरोडाशेन यजेत्तेनाग्निमुख्या देवताः सर्वा एव प्रीणयति । काश्चिद्देवता अग्निमेवानुवर्तन्ते । अन्यास्त्विन्द्रमेव । हविर्द्वयेन द्विविधा अपि तास्तान्प्रीण-यति । पयो वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत । जघनेन वेदिमन्त्रवेदि वोदशुल्बं संहननं स्तृणीयाद्यक्षा त्रिरात्रीणा स्यादथैनामुप-ह्वयेतामूहमस्मि ” इति । तदिदं विधत्ते—

अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य मीयेत । यस्य व्रत्येऽ-

हन्पत्न्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत ।
 सर्वेणैव यज्ञेन यजेत । तामिष्टवोपह्वयेत । अमूह-
 मस्मि । सा त्वम् । द्यौरहम् । पृथिवी त्वम् ।
 सामाहम् । ऋक्त्वम् । तावेहि संभवाव । सह
 रेतो दधावहे । पुंसे पुत्राय वेत्तवै । रायस्पो-
 षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायति । अर्ध एवैना-
 मुपह्वयेत । सैव ततः प्रायश्चित्तिः (९), इति ।
 दधाति यज्ञ उत एकं धरन्ति रुन्धे कुर्यादच्छत्यपाकुर्यात्पृ-

थिवी त्वमष्टौ च ।

सर्वान्वै यदि परस्तरामन्यतरानुभयानर्धो वै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके मत्तमाध्याये
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ब्रह्मेऽह्न्यागानुष्ठानदिने यस्य यजमानस्य पत्न्यनालम्भुका स्पष्टमयोंग्या रज-
 स्वला भवति, एतदीयस्य यज्ञस्यार्ध एका भागा भीयते विनश्यति । दंपती हि
 कर्मणः कर्तारौ तेन स्त्रियाः कर्मायोग्यत्वादर्थहानिः । तदानीं हानिपरिहाराय तां
 स्त्रियमपरुध्य बहिर्भिः सार्य जवनेन वेदिमन्तर्वेदि वोदशुत्वं संनहनं स्तीर्त्वा
 यजेत । एवं कुर्वन्सर्वेणैव यज्ञेन यजेत । अथेष्टया अनन्तरं यदा रजस्वलाया
 रात्रित्रयमतीतं भवति तदा तां भोगार्थं ' अमूहमस्मि ' इत्यनेन मन्त्रेणोपह्वयेत ।
 मन्त्रस्यायमर्थः—सोमशब्दे योऽयं ममेत्युत्तरभागो यश्च सति पूर्वभागस्तयोर्मध्ये हे
 णायेऽहमुत्तरभागोऽस्मि त्वं पूर्वभागः । द्यावापृथिव्योर्मध्ये द्यौरहमस्मि । पृथिवी
 त्वमसि । ऋक्सामयोर्मध्ये सामाहमस्मि । ऋगूपा त्वमसि । तत्र यथा सामऋ-
 कशब्दावयवावेकी भवतः, यथा च द्यावापृथिव्या ऋक्सामे च तद्वत्तावे-
 वाऽऽवामुभौ संभवाव । अतस्त्वमेत्युभौ सह रेतो धारयाव । किमर्थं पुंसे पुत्राय

वेत्तवै पुंस्त्वसामर्थ्येपेतं पुत्रं लब्धुं तथा धनपुष्ट्यादिसिद्धयर्थं च । एवं कुर्व-
न्यजमानो यज्ञस्य यो लुप्तोऽर्थस्तस्मिन्नेवार्थं एनां पत्नीमुपह्वयते । सैव तथा-
विधानुष्ठितिरेव ततः प्रायश्चिन्ती रजस्वलादापादपगमहेतुः ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादं चिन्तितम्—

आर्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षयः ।

एकनाशेऽपि वाऽऽद्येऽस्तु हविर्विदुभयोक्तिः ॥

हविरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते—“ यस्याभयं हविरार्तिमार्छेदैनद्रं पञ्चशरा-
वमोदनं निर्वपेत् ” इति । सोऽयं यामो दोहद्वयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयो न त्वेक-
दोहक्षये । कुतः । उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् । आर्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूय-
माणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थस्तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि
विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्तिरेव निमित्तमिति चेत् । मैवम् । आर्तिमात्रोपन्यासे
साकाङ्क्षितत्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव
निमित्तस्य पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरार्तिमात्रस्य निमित्तत्वे
सति सायंदोहप्रातर्दोहाभ्यां उभयोर्निमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते । तस्मादे-
कनाशे द्वयनाशेऽप्यसावादनेो निर्वपणीयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावा भिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्तितो दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सितत्वनः ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विभिन्ना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विशातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चाद्यते ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः, तस्मात् कर्मान्तररूपः, किंतु पूर्व-
स्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽवचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधी-
यते । कुतः । दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वात् । इति चेत् । मैवम् । “ ऐन्द्रं
पञ्चशरावम् ” इति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतेः कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते, तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेव-
तयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्माद्द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

दर्शे प्रत्याघ्राय एतदङ्गं वा हविरार्तिः ।
दर्शयोगं निवृत्तेऽस्य प्रत्याघ्रायतया विधिः ॥
पूर्वं द्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ।
अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्तिवैगुण्यहानये ॥

पञ्चशरावद्रव्यकामिन्द्रदेवताकं यत्कर्मन्तरं कथितं तद्वददर्शयागस्य प्रतिनिधि-
त्वेन विधीयते । कुतः । उभयप्रहविगत्या दर्शयागस्य निवृत्तत्वात् । इति चेत् ।
मैवम् । पूर्वयोर्दधिपयसोर्नाशेऽपि पयोन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने हवि-
रार्तिरुक्तं वैगुण्यं परिहरन्त्यं पञ्चशरावधागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमं दर्शपूर्णमासेष्टिविषयाणि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि । द्वितीयेऽग्निहोत्रसो-
नाय्यसाधारणानि प्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्याग्निहो-
त्रं सांनाय्यं वा विष्यन्देतादृष्टोत्य वल्मीकवषायामुद्धृत्य ‘ प्रजापते न त्वदेतानि ’
इति प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवषायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुया-
द्यदि सांनाय्यपन्थदा गमयेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

यद्विष्ण्वेण जुहुयात् । अप्रजा अप्रजुर्गज-
मानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अना-
यतनः स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवषा-
यामवनीयेत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः
प्रजापतिः । प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति ।
भूरित्याह । भूतो वै प्रजापतिः (१) । भूति-
मेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्हो-

तव्यम् । सैव ततः प्रार्थश्चित्तिः, इति ।

विष्णुं विष्णुन्दितं श्रवणादिकाले पात्राद्बहिः पतितं तदवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं किंवा तद्विरग्न्यायतनादन्यत्र निमयेदिति चिन्तनीयम् । अत्र होमपक्षे यजमानः प्रजापशुरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपक्षे गृहरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय वल्मीकवपायां ' प्रजापते न त्वदेतानि ' इत्यृचा तदवनयेत् । वल्मीकस्य प्रजापतिवद्गुहायश्चित्तित्वात्प्रजापत्यत्वम् । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपः । अतो वल्मीकं तदवनयनेन वल्मीकरूपे प्रजापतावैव प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । ततो भूरिति मन्त्रेणोपतिष्ठेत् । सत्तावाचिनो भूधातोरुत्पन्नः शब्दो भूतं नित्यसिद्धं प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति । तदेतत्कृत्वा पुनरग्निहोत्रार्थमन्यां गां दुग्ध्वा होतव्यम् । सैव तथाविधक्रियैव ततो दोषादपगमहेतुः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि कीटोऽवपद्येत मध्यमेनास्तिमेन वा पलाशपर्णेन ' मही द्यौः पृथिवी च नः ' इति द्यावापृथिव्ययर्चान्तःपरिधिं निनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि सांनाय्यमन्यदा गमयेत् ” इति । तदिदं विधत्त—

यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्य-
जमानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् ।
अनायतनः स्यात् । मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथि-
व्ययर्चान्तःपरिधिं निनयेत् । द्यावापृथिव्योरे-
वैनत्प्रतिष्ठापयति(२) । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा
पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रार्थश्चित्तिः, इति ।

अग्निहोत्रार्थं यद्धविः कीटेनोपहतं तस्य होमपक्षान्यत्रनिनयनपक्षौ पूर्ववद्दुष्टौ । ततो मध्यमेन पलाशपर्णेन मही द्यौरिति मन्त्रेण परिधेरन्तःप्रदेशे निनयेत् । ततो द्यावापृथिव्योरेव प्रतिष्ठापितं भवति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् । यदि सांनाय्ये कीटपतनं स्यात्तदानीमन्तःपरिधिं निनीयान्यत्सांनाय्यं संपादयेदिति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यस्याग्निहोत्रमववर्षेन्मित्रौ जनान्कल्पयति प्रजानन् ।

मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोतेति तत्कृत्वाऽन्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयात् ” इति । तदिदं विधत्ते—

यद्ववृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्याऽऽत्मजा-
येत । किंलासो वा स्यादर्शसो वा । यत्प्रत्ययात् ।
यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मित्रो
जनान्कल्पयति प्रजानन् (३) । मित्रो
दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाऽभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवज्जुहो-
तेति । मित्रेणैवैतत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः, इति ।

अवपतितेन वर्षणे दूषितमववृष्टं तादृशं हविर्यदा भवेत्तदा किं तेन होतव्यं
किंवा होममकृत्वा प्रत्यागन्तव्यम् । होमपक्षेऽस्य यजमानस्याऽऽत्मनि स्वदेहेऽ-
परूपं निन्दितं रूपं प्रादुर्भवेत् । किं तन्निन्दितमिति तदुच्यते । किंलासः कुष्टी ।
अर्शसा रोगेण युक्तोऽर्शसः । उभयोरन्यतरदरूपं शरीरे प्रादुर्भवेत् । दोषद्वय-
निवृत्त्यर्थं मित्रो जनानिति मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः—योऽयं मित्राख्यो
देवः सोऽयं प्रजानंस्तत्तज्जनसामर्थ्यं प्रकर्षेण विद्वान्सञ्जनान्सर्वान्कल्पयति ।
इष्टसाधनसमर्थान्करोति । स च मित्रः पृथिवीं दाधार । उत द्यामपि दाधार ।
द्यावापृथिव्योर्दाढ्यं कृतवानित्यर्थः । किंच स मित्रः कृष्टीर्मनुष्यानिमिषा
निमेषरहिता आलस्यरहिता यथा भवन्ति तथाऽभिचष्टेऽभितः ख्यापयति बोध-
यतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव स्पष्टी क्रियते—हे मनुष्याः सत्यायावितथाय कर्म-
फलाय घृतवदघृतपूर्णं हव्यं जुहोत जुहुतेति । एवं सति मित्रदेवतामुखेनेवैमद्भविः
कल्पयत्यववर्षेण दोषेणदोषरहितं करोति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि पूर्वस्थामाहुत्याऽहुतायामुत्तराऽऽहुतिः स्कन्दे-

अदि वोत्तरया पूर्वामभिजुह्याद्यत्र वेत्थ वनस्पते ” इत्यादि । तदिदं विधत्ते—

यत्पूर्वस्यामाहुत्या ॥ हुतायामुत्तराऽऽहुतिः स्क-
न्देत । द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृध्येत ।
यदुत्तरयाऽभिजुह्यात् (४) । चतुष्पाद्भिः पशु-
भिर्यजमानो व्यृध्येत । यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां
गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामयेति वान-
स्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तुष्णीमेव पुनर्जुह्व-
यात् । वनस्पतिर्नैव यज्ञस्याऽऽर्ता चानार्ता
चाऽऽहुती विदाधार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा
पुनर्होतव्यम् । मैव ततः प्रायश्चिन्तिः, इति ।

अग्निहोत्रे द्वे आहुती होतव्ये, तत्रैकाहुतेरुर्ध्वं द्वितीयाहुतिद्रव्यस्य नाशे
सति यजमानसंबन्धिना द्विपात्पशवो मनुष्या विनश्येयुः । द्रव्यविनाशाभा-
वेऽपि होमकालेऽतिहाय पूर्वामाहुतिं जुहोतीति पूर्वाहुतिस्थानमतिलङ्घ्या-
न्यत्र होमविधानाद्यदि पूर्वाहुतेरुपर्युत्तराहुतिं जुह्यात्तदा चतुष्पात्पशवो विनश्येयुः ।
तस्माद्द्रव्यनाशे पूर्वाहुतिदेशहोमे च दोषपरिहाराय ‘ यत्र वेत्थ ’ इत्यादि-
मन्त्रेण समिधमाध्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे वनस्पते देवानां गोप्यानि नामानि
यस्मिन्देसे त्वं वेत्थ तस्मिन्देसेऽस्मदीयानि हव्यानि प्रापय । अनेन मन्त्रेण समि-
धमाधायान्निहोत्रहवण्यामवाशिष्टं द्रव्यं मन्त्ररहितमेव जुह्यात् । तथा सति
यज्ञस्य संबन्धिनी येयमार्ता द्वितीयाऽऽहुतिर्याऽप्यनार्ता प्रथमाऽऽहुतिस्तदुभयमपि
वनस्पतिदेवतामुख्ये स्वे नैव विभज्य धृतवान्भवति । तत्कृत्वेत्यादि
पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि पुरा प्रयाजेभ्यो बहिष्परिध्यङ्गारः स्कन्देत्तं
सुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् । ‘ मा तमो मा ’ इत्यादि । तदेतद्विधत्ते—

यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङ्गारः स्कन्देत । अध्व-

यवे च यजमानाय चाकं स्यात् (५) । यद्-
क्षिणा । ब्रह्मणे च यजमानाय चाकं स्यात् ।
यत्प्रत्यकः । होत्रे च पत्निये च यजमानाय चाकं
स्यात् । यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशुभ्यश्च यजमा-
नाय चाकं स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य
पशून्घातुकः स्यात् । यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः
प्रहिंयेत (६) । म्रुवम्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् ।
मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमानस्तमत । नमस्ते
अस्त्वायेत । नमो रुद्र परायेत । नमो यत्र निषी-
दसि । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन
स्कन्देत । तं प्रहरेत् । महस्रशृङ्गे वृषभो जात-
वेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्सुप्रतीकः । मा नो
हासीन्मेत्थितो नेत्वा जहोम । गोपोषं नो वीर-
पोषं च यच्छेति । ब्रह्मणैवेनं प्रहरति । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः (७), इति ।

वै प्रजापतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्यादधियेत । जहोम त्रीणि च ।

यद्विषण्णेन यत्कीटा यदव्वृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अङ्गारस्कन्दनं कालभेदेन द्विविधम् । प्रयाजेभ्यः पूर्वमुत्तरं चेति । तत्रोत्तर-
कालीनस्य स्कन्दनस्य पूर्वानुवाकोक्तं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि यस्याऽऽ-

हिताग्नेरग्निरपक्षायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि सर्वकालसाधारणं तथाऽ-
प्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतत्तुव्यनिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारा-
दिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाच्चतुर्विधम् । तत्र प्राच्यां स्कन्दने सत्यध्वर्युयजमा-
नयोरकं स्यात् । कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखम् । एवं दक्षिणादिदिक्ष्वपि योज्यम् ।
तस्य स्कन्नाङ्गारस्योपरि होमाहोमपक्षयोरुभयोरपि दोषोऽस्ति । होमपक्षे पशु-
हानिः । अहोमपक्षे रुद्ररूपोऽग्निरग्नान्त उग्रः सन्प्रहतः स्यात् । अतस्तदोषप-
रिहाराय स्रुवस्य मूलेन तमङ्गारं “ मा तमो मा ” इत्यादिमन्त्रेणाभिनिदध्यात् ।
मन्त्रस्य चायमर्थः—हेऽग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं मा तमो गतानि मा प्राप्नुहि यज्ञोऽपि
मा तमत्, गतानि मा प्राप्नोति । यजमानोऽपि मा तमत् । आयेत पुनः स्वस्थानं
प्रत्यागच्छते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र परायते परतो गच्छते तुभ्यं नमोऽस्तु ।
अथ यत्र स्थाने गत्वा निषीदसि तस्मै च स्थानाय नमोऽस्तु । पूर्वादिदिक्षु
मध्ये येन दिग्भागेनायमङ्गारः स्कन्देत्तस्मिन्दिग्भागे पूर्वोक्तस्याध्वर्युयजमाना-
देर्नाम गृहीत्वा मा हिंसीरित्येवं प्रार्थयेत् । अमुं मा हिंसीरिति द्विरुक्तिः सर्व-
संग्रहार्था । तद्विवरणं त्वापस्तम्बेन प्रपञ्चितम्—“ अध्वर्युं मा हिंसीर्यजमानं
मा हिंसीरिति यदि पुरस्ताद्ब्रह्माणं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि
दक्षिणतो होतारं मा हिंसीः पत्नीं मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यदि
पश्चादाग्नीध्रं मा हिंसीः पशून्मा हिंसीर्यजमानं मा हिंसीरिति यद्युत्तरतः ”
इति । अनेन प्रकारेणाङ्गारस्योपरि स्रुवमूलमाक्रमय्य तत ऊर्ध्वं सहस्रशृङ्ग इति
मन्त्रेण तमङ्गारं पुनरप्यग्नौ प्रहेरत् । मन्त्रस्यायमर्थः—सहस्रशृङ्गे बहुज्वालो
वृषभः कामानां वर्षिता जातवेदा जातानां वेदिता स्तोमपृष्ठः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिः
साध्यस्तोत्रो घृतवान्प्रशस्तेन बहुना घृतेन युक्तः सुप्रतीकः शोभनमुखस्तादृशो
भवान्मेत्थितोऽस्माभिरंकीभूतः सन्नोऽस्मान्मा हासीन्मा परित्यजतु । वयमपि त्वां
तथा वर्तमानं नेज्जहाम नैव परित्यजाम । किञ्च गवादिपुष्टिं पुत्रादिपुष्टिं च नोऽ-
स्मभ्यं प्रयच्छ । एवं सति ब्रह्मणेवानेन मन्त्राभिमानिना देवेनैवैनमग्निमायतने
प्रक्षिपति । इयमेवोक्तिर्दोषस्य प्रायश्चित्तिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तान्युक्तानि । तृतीये मुख्याग्न्यसंभवे सत्यनुकल्पा होमोघोरा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि कालसंनिकर्षेऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत यत्रान्यं पश्येत्तत आहत्य जुहुयादेथात्वस्माणः पुनर्मन्थेद्यद्यन्यं न विन्दे-
दजाया दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो नाश्रीयान् ” इत्यादि । तत्र प्रथम-
मनुकल्पं विधत्ते—

वि वा एष इन्द्रियेण धीयेण ध्वेत । यस्याऽऽ-
हिताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते । यत्रान्यं
पश्येत् । तत आहत्य होतव्यम् ।
अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति, इति ।

यस्य यजमानस्यारणिसमारुहो विनष्टो वाऽग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले निर्मथ्य-
मानोऽपि सहसा न जायत एष यजमान इन्द्रियघाटवेन शरीरसामर्थ्येन च
वियुक्तो भवति । तस्य होमकालातिपातो मा भूदिति लौकिकं कंचिदग्निमानयि-
मिहोत्रे हुते सति शास्त्रियाग्नावेव हुतं भवति । ततः पुनरग्निसिद्धयर्थं मन्थनं
कुर्यात् ।

अथाऽऽहर्तव्यस्याप्यग्नेरसंभवे पक्षान्तरं विधत्ते—

यद्यन्यं न विन्देत । अजायां होतव्यम् ।
आग्नेयी वा एषा । यदजां । अग्नावे-
वास्याग्निहोत्रं हुतं भवति (१), इति ।

यदा लौकिकोऽग्निरपि न लभ्येत तदानीमजामानीयाऽऽहवनीयस्थाने स्थाप-
यित्वा तदीये दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्नेरजायाश्च सृष्टिकाले प्रजापतिमुखे
समुद्भूतत्वात्परस्परसंबन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत्

अजाकर्णे हुतवतः कंचिन्नियमं विधत्ते—

अजस्य तु नाश्रीयान् । यदजस्यांश्री-

यात् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।

तामेद्यात् । तस्मादजस्य नाऽऽश्यम्, इति ।

अजासंबन्धि यत्क्षीरादिकं तदयं नाश्नीयात् । तद्भक्षणे त्वाहुतिरेव भक्षिता स्यात् । तस्मान्न भक्षेत् ।

अजाया अप्यलाभे पक्षान्तरमत्र विधत्ते—

यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते
होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्रा-
ह्मणः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति
(१) । ब्राह्मणं तु वसन्त्येनापरुन्ध्यात् । यद्ब्रा-
ह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावा-
हुतिं जुहुयात् । तं भागधेयेन व्यर्धयेत् ।
तस्माद्ब्राह्मणो वसन्त्येनापरुर्ध्यः, इति ।

वैश्वानरनामकस्याग्नेर्ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवतात्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वम् ।
तद्धस्ते हुतवान्पुरुषः स्वगृहे निवासार्थमागतं ब्राह्मणं न परिहरेत् । तत्परिहारे
स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्यात् । तस्माद्ब्राह्मणो वासाय नापरुर्ध्यः ।

अथ ब्राह्मणस्याप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते—

यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होत-
व्यम् । अग्निवान्वे दर्भस्तम्बः । अग्ना-
वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । दर्भास्तु
नाध्यासीत् (३) । यद्दर्भानध्यासीत् ।
यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामध्या-
सीत् । तस्माद्दर्भा नाध्यासितव्याः, इति ।

पुनराधानब्राह्मणे दर्भैरादधीत इत्येवमग्न्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुतत्वाद्-
भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वम् । तत्र होता दर्भाणामुपरि न वनेत ।

अथ दर्भाणामप्यलाभे पक्षान्तरं विधत्ते—

यदि दर्भान्न विन्देत । अप्सु होतव्यम् । आपो
वै सर्वा देवताः । देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं
भवति । आपस्तु न परिचक्षीत । यदापः परिच-
क्षीत (४) । यामवाप्साहुतिं जुहुयात् । न
परिचक्षीत । तस्मादापो न परिचक्ष्याः, इति ।

अन्यत्र—“ त दवा अग्नां तनूः सन्यदधत ” इत्यामवातादाहः सर्वदेवता-
त्मकः । स चाग्निरप्सु प्रविष्टः—“स निन्ध्यत सोऽयः प्रविश्यत ” इति श्रुतः ।
तस्मादपो सर्वदेवतारूपत्वम् । अप्सु होता कदाचिदप्यपो न विन्देत । अजस्य तु
नाश्रीयादित्यादिनां क्ता व्रतविशेषाः सांवत्सरिकाः । तथा चाऽऽहोऽऽयस्तम्बः—
“ सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानीत्यास्मरथ्या यावज्जीवांश्चयात्स्वमेतः ” इति ।

तदेवं मुख्याग्न्यसंभवेऽनुकल्पपरम्पराऽभिहिता । अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—
“ अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं यस्याऽऽहिताग्निरन्यग्निभिरग्नयः संसृजेरन्मियो
वा ” इति । तदिदं विधत्ते—

मेध्यां च वा एतस्याभिध्या च तनुवौ स०भू-
ज्येते । यस्याऽऽहिताग्निरन्यग्निभिरेतन्नयः
स०सृज्यन्ते । अग्नये विविचयं पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्यां चैवास्या-
मेध्यां च तनुवौ व्यावर्तयति, इति ।

आहिताग्निर्यस्य यजमानस्य स्वकीया अग्नयोऽन्यदायैः श्रौतस्मात्तर्ह्यौकिका-
ग्निभिः संसृजेरन् । एतस्य यजमानस्य मेध्यगोध्यतनुवौ संसृष्टे भवतः ।
स्वकीयाः श्रौताग्नयो यागयोग्यत्वान्मेध्या तनूः । अन्यन्तन्ममेध्या तनूः । तदु-
भयं योऽग्निर्विविनक्ति सोऽयं विविचिस्तस्मै हविर्निर्वापे सत्यसौ तनूद्वयं परस्परं
व्यावृत्तं करोति ।

अथ पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतधारणयोर्विशेषः सूत्रकारेणोक्तः—“ संवत्सरस्य पर-
स्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इति । तदिदं विधत्ते—

अ॒ग्नये॑ व्र॒तप॑तये पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं निर्वपेत् ।

अ॒ग्निमे॒व व्र॒तप॑ति॒ः स्वेन॑ भा॒गधे॒येनोप॑धावति ।

स ए॒वैनं॑ व्र॒तमा॑लम्भयति (५), इति ।

अजस्य तु नाश्रीयादित्यादीनां व्रतानां पालकां व्रतपतिः । तथाविधायाम्ने पुरोडाशनिर्वापे सति तमग्निं स्वाचितेन भागेन परितापयति । स च तुष्ट एनं यजमानं व्रतसंपूर्तियुक्तं करोति ।

“ अथ गर्भः स्रवन्तमित्यारभ्याग्निहोत्रस्थालीं श्रवन्तीमभिमन्त्र्य ” इति सूत्रकारेण यदुक्तं तमभिप्रेत्याह—

ग॒र्भः॑ स्र॒वन्तम॑ग॒दम॑कः । अ॒ग्निरिन्द्र॒स्त्वष्टा॑ बृह॒-
स्पतिः॑ । पृथि॒व्यामव॑चुश्चो॒तैतत् । नाभि॑प्राप्नोति
निर्ऋ॑तिं परा॒चैः । रेतो॒ वा ए॒तद्वा॒जिन॒माहि॑-
ताम्रेः । यद॑ग्निहोत्रम् । तद्यत्स्र॒वेत॑ । रेतो॑ऽस्य
वा॒जिनः॑ स्र॒वेत॑ । ग॒र्भः॑ स्र॒वन्तम॑ग॒दम॑करि॒-
त्याह॑ । रेत॑ ए॒वास्मिन्वा॒जिनं॑ दधाति (६), इति ।

अत्र गर्भमित्यारभ्य परार्चैरित्यन्तां मन्त्रः । तस्यायमर्थः—अग्निहोत्रस्थाल्यां हविर्लक्षणो यो गर्भो वर्तते स यदि स्थालीभङ्गः सति तच्छिद्रेण स्रवेत्तदानीमग्नीन्द्रादिदेवसंघस्तं गर्भमगदं स्रवणरूपरोगरहितमकः करोतु । एतदग्निहोत्रहविः पृथिव्यामवचुश्चोत गलितमासीत् । तदिदं गलितं हविर्निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखीभूत्वा (य) नाभिप्राप्त्याभिमुख्येन तद्धविर्नाऽऽप्नोत्विति । यद्यप्यनेन मन्त्रेण स्थालीमभिमन्त्रयेदिति विधिः साक्षान्न श्रुतस्तथाऽपि मन्त्रलिङ्गं शाखान्तरं च पर्यालोच्य सूत्रकारेण विधिरुचीतः । तस्मिन्मन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं रेतो वा इत्यादिनोच्यते । अग्निहोत्राख्यं हविर्यदस्ति तदेतदाहिताग्ने रेतो वाजिनं भोज्यान्वस्थानीयं च । अतो हविः=

स्रवणेन तस्योभयस्य स्रवणं भवति । ततो मन्त्रस्य प्रथमपादे—“ स्रवन्तमगद-
मकः ” इत्युक्त्वा(क्त्या)यजमाने रेतो वाजिनं चेत्युभयमपि स्थापितं भवति ।

द्वितीयपादगतानामग्निरित्यादीनां चतुर्णां पदानां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । रेत एव तद्-
धाति । इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति ।
त्वष्टेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां - रूप-
कृत् । रूपमेव पशुषु दधाति । बृहस्पतिरि-
त्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणे-
वास्मै प्रजाः प्रजनयति, इति ।

जाठराग्निर्वै रेतः पक्वं कृत्वा गर्भरूपेण धारयत्यतो रेतोधाः । इन्द्रो हीन्द्रि-
यस्याधिष्ठाता । त्वष्टा च रूपनिर्माता । बृहस्पतिश्च ब्रह्मरूपत्वात्प्रजोत्पादकः ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पृथिव्यामवचुश्चोततदित्याह ।
अस्यामेव नत्प्रतिष्ठापयति, इति ।

भूम्यां गलितमित्युक्त्वा तद्धविर्भूमौ प्रतिष्ठितं करोति ।
चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैरित्याह ।
रक्षसामपहत्यै (७), इति ।

अजाभावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्यासीत् परिचक्षीत् लम्भयति
दधाति देवानां बृहस्पतिः पञ्च च ।

वि वै यद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽप्सु होतव्यम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

निकृतेरप्राप्तिकथनेन सर्वाण्यपि रक्षांस्यपहतानि भवन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
गब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये श्रौताग्निप्रतिनिधौ लौकिकोऽग्न्यजादयः केचित्प्रायश्चित्तविशेषाश्चोक्ताः ।
चतुर्थपञ्चमपष्ठानुवाकैर्गैष्टिकयाजमानमन्त्रा उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसंप्र-
दायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके “ याः पुरस्तात् ” इति यो मन्त्रस्तस्य विनियो-
गमापस्तम्ब आह—“ प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति । उपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

ताभि रश्मिपवित्राभिः । श्रद्धां यज्ञभारभे, इति ।

या आपः पृथ्व्यां दिशि प्रवहन्ति याश्चोपरिष्ठाद्याश्च सर्वास्वपि दिक्षु प्रव-
हन्ति । रश्मिपवित्राभिः सूर्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासां तास्तादृशीभिः ।
अत एवोत्पन्नमन्त्रं समान्नायते—“ देवो वः सवितोत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिः ” इति । ताभिरग्निरहं श्रद्धां प्राप्य यज्ञं प्रारब्धं करोमि ।

“ देवा गातुविदः ” इत्यन्वाधानोपक्रमे जपेत् । पाठस्तु—

देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय

विन्दत । मनसस्पतिना देवेन ।

वाताद्यज्ञः प्रयज्यताम्, इति ।

गातुर्मार्गं विदन्तीति गातुविदस्तादृशा हे देवा यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं गातुं विन्दत
मार्गं लभध्वम् । सोऽयं यज्ञो मनसस्पतिनाऽऽस्मदीयमनःपालकेन देवेन परमेश्वरेण
वाताद्यायोः सकाशान्प्रयुज्यतां प्रेर्यताम् । अनुष्ठानस्य क्रियारूपस्य चलनहेतु-
र्वायः कारणम् ।

“ तृतीयस्यै ” इत्यनेन मन्त्रेण पलाशाखाखलेदने यः शकलो भूमौ पति-
तस्तमाददीत । पाठस्तु—

तृतीयस्यै दिवः । गायत्रिया सोम आभृतः

(१) । सोमपीथाय मंनयितुम् । वक्-

लमन्तरमाददे, इति ।

पृथिवीमारभ्य गणनायां येयं तृतीयश्लोकस्था द्यौस्तस्या दिवः सकाशाद्वा-
यत्रीछन्दोदेवतया सोमो बलुचात्मक आभृतः समानीतः । सोमपीथाय दिवः
साकाशादानीतस्य सोमस्य पानाय मंनयितुं सांनाय्यं कर्तुमन्तरं वक्लं पलाश-
शाखाया अभ्यन्तरं यच्छकलं तदाददे स्वी करोमि । अयमर्थः—पर्णवल्के-
रातश्चनं कृत्वा तेन निष्पन्नेन दध्ना सांनाय्येन हुत्वा तच्छेषे भक्षिते सोमः
पीतो भवति । दध्नो मन्त्रेण सोमीकृणात् । तथा चाऽऽतश्चनमन्त्रब्राह्मणे समा-
न्नातम्—“ सोमेन त्वाऽऽतनच्मीन्द्राय दध्न्याह । सोममेवेनत्करोति ” इति ।

आपो देवीरिति सांनाय्यपात्राणि शोधयमाणान्यभिमन्त्रयेत् । पाठस्तु—

आपो देवीः शुद्धाः स्थ । इमा पात्राणि

शुन्धत । उपातङ्कयाम देवानाम् । पर्ण-

वल्कमुत शुन्धत, इति ।

देवीर्द्योतनात्मिका हे आपो युयं स्वत एव शुद्धाः स्थ । तस्मादिमानि सांना-
य्यपात्राणि शोधयत । ततो देवानां संबन्धि यदुपातङ्कयमातश्चनं तदर्थं पर्ण-
वल्कं नूतनपलाशशकलमपि शुन्धत शोधयत ।

अथाऽऽतश्चनमन्त्रमाह—

पयो गृहेषु पयो अग्नियाम् । पयो वत्सेषु

पय इन्द्राय हविषे ज्ञियस्व । गायत्री पर्ण-

वल्केन । पयः सोमं करोत्विमसु(२), इति ।

अस्मदीयेषु गृहेषु यत्पयो विद्यते यच्च पयो गोषु स्थितं यदपि पयो वत्सेषु

पीतमविनष्टं तथाविधं हे पय इन्द्राय हविष इन्द्रसंवन्धिहविरर्थं ध्रियस्व धृतं भव । गायत्री देवी पर्णवल्केनाऽऽनञ्जनार्थं निक्षिप्यमाणेन पात्रस्थं पय इमं सोमं करोतु ।

अथाऽऽहवनीयेऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रत्रयम् । तत्र प्रथममाह—

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः । य उद्यन्त-
मारोहति सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योति-
रुत्तमम् । श्वा यज्ञाय रमतां देवताभ्यः, इति ।

योऽग्निर्मयोभूः सुखस्य भावयिता योऽग्निरहेऽहःसिद्धयर्थमुद्यन्तं सूर्यमारोहति । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पठ्यते—“ उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति ” इति । कीदृशं सूर्यमादित्यमदितेः पुत्रं ज्योतिषां चन्द्रादीनां मध्य उत्तमं ज्योतिरधिक-ज्योतिःस्वरूपमीदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति तादृशमग्निं सुरथं शोभनरथयुक्तं गृह्णामि स्वी करोमि । ततो गृहीतांऽयमग्निः श्वः पर्युर्देवताभ्यो देवता आराध-मितुं यज्ञाय यज्ञनिष्पत्तये रमतामस्मदगृहे क्रीडतु ।

अथ द्वितीयमाह—

वसूंरुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण सह
देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि ।
स्व आयतनं मनीषया, इति ।

वस्वादीनन्यांश्च देवता इन्द्रेण सहितास्ताः सर्वाः पूर्व इतरयजमानेभ्यः प्रथ-मभूतोऽहं स्व आयतनं स्वकीयस्थाने मनीषया प्रज्ञया परिगृह्णामि ।

अथ तृतीयमाह—

इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान्देवान्परि-
गृह्णामि पूर्वः (३) । अग्निर्हव्यवाडिह तानाव-
हतु । पौर्णमासं हविरिदमेषां मयि । आमा-
वास्यं हविरिदमेषां मयि, इति ।

इमां वर्तमानामूर्जमन्त्रहेतुं पञ्चदशीं शुक्लपक्षस्य कृष्णपक्षस्य वा पञ्चदशसं-
ख्यापूरणीं तिथिं ये देवाः प्रविष्टास्तान्देवानहमितरयजमानेभ्यः पूर्वभावी सन्प-
रिगृह्णामि । हव्यवाडयमग्निरह कर्मणि तान्देवानिहाऽऽवहन्तु । एषां देवानां
संबन्धि पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यमिदं हविर्मयि वर्तताम् । तथाऽभावास्यां[यां]प्रयो-
क्तव्यमेषां देवानामिदं हविर्मयि वर्तताम् । इदं च मन्त्रभागद्वयं य(त) योस्तिथ्यो-
र्व्यवस्थया पठनीयम् ।

अथाऽऽहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये स्थित्वा जप्यं मन्त्रमाह—

अन्तराऽग्नीं पशवः । देवममद्-
मागमन् । तान्पूर्वः परिगृह्णामि ।
स्व आयतने मनीषया, इति ।

अग्नी अन्तराऽनयोरग्नयोर्मध्ये येष देवसंसंद्धानां स्थानं तदुद्दिश्य पशवः
सर्वे समागमन् । तस्मात्तत्रस्थान्देवान्पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

अथ गार्हपत्येऽन्वार्धयमानं जप्यं मन्त्रद्वयम् । तत्र प्रथममाह—

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृह-
पतिमभिमं वसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि
(४) । स्व आयतने मनीषया, इति ।

गृह्णति गृहस्य पालकमिमं गार्हपत्याग्निमभिमं वसाना आभतः सम्यगाच्छाद्य
वर्तमाना विश्वरूपा बहुविधाः पुत्रपौत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा इहास्मिन्स्थाने रमन्तां
क्रीडन्तु । अतस्तत्र स्थितास्ताः सर्वा देवताः पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं
गृहपतिमभिमं वसानाः । तान्पूर्वः परिगृ-
ह्णामि । स्व आयतने मनीषया, इति ।

पशवो गवाधादयः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ दक्षिणाग्नावन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रमाह—

अयं पितॄणां अग्निः । अवाङ्मृष्या
पितॄभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि ।
अविषं नः पितुं कर्तु , इति ।

अयं दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानः पितॄणां संबन्धी वह्निः पितॄभ्यः पित्रर्थेना
समन्ताद्भव्या हवींष्यवाङ्मृष्य । तं दक्षिणाग्निमितरेभ्यः पूर्वभावी सन्नहं परि-
गृह्णामि । सोऽग्निर्नाऽस्मदीयं पितुमन्वाविषं कर्तुमपरहितं करोतु ।

अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह—

अजस्रं त्वा० सभापात्याः (५) । विजय-
भागं० समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे मभ्य ।
विजित्यै शरदः शतम् , इति ।

यत्राक्षैर्दीव्यन्ति विजयन्ते सा सभा दद्यात् सभाया साधुः सोऽग्निः सभ्यः ।
हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापात्याः समिन्धतां सम्यग्दीप्यन्ताम् । कीदृशं त्वाम-
जस्रमनवरतं विजयभागं विजयेन लभ्यो भागो यस्य तादृशम् । हे सभ्याग्ने
मे मम शतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान्विजित्यै विजयाय त्वं दीदाय
दीप्यस्व ।

अथाऽऽवसथ्योपस्थानमन्त्रमाह—

अन्नमावसथ्यस्य । अभिहराणि
शरदः शतम् । आवसथे श्रियं
मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु , इति ।

अद्वि द्यूते विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगन्त्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति स
प्रदेश आवसथस्तत्राऽऽनीतयावसथ्यं तादृशमन्नमभिहराण्याभिमुख्येनोपहरामि ।
कंचिदपि न हितस्तीत्याहिः । बुध्ने मूर्ध्नि जगदादौ भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय
इत्येतन्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरानावसथेऽस्मदीये
गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं मन्त्रमूगादिसमृद्धिं च नियच्छतु ददातु ।

अथ पञ्चस्वप्यग्निष्वन्वाहितेषु जप्यं मन्त्रमाह—

इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्र-
वीमि । इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यः (६) ।
रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुणज्येष्ठे-
भ्यः । आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि, इति ।

अग्निज्येष्ठो मुख्यो येषु ते वसवोऽग्निज्येष्ठास्तदर्थमस्मदीयं यज्ञमिदं प्रब्रवीमी-
दानीमेव भवदीयोऽयं यज्ञ इति कथयामि । एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि योज-
नीयः ।

कल्पः—‘ पयस्वतीरोषधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जायापती अश्रीतः ’
इति । पाठस्तु—

पयस्वतीरोषधयः । पयस्वद्वीरुधां पयः । अपां
पयसो यत्पयः । तेन मामिन्द्र ममृज, इति ।

सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वत्यः सारवत्यः । वीरुधां लनानां
संबन्धि यत्पयो निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये यत्पयः सारं
यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेण हे इन्द्र मां संमृज
योजय ।

अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह—

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छकेयं
तन्मे राध्यताम् । वार्यो व्रतपत आदित्य
व्रतपते (७) । व्रतानीं व्रतपते व्रतं चरि-
ष्यामि । तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्, इति ।

व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पालको व्रतपतिस्तादृश हेऽग्ने व्रतमिदमहं चरिष्यामि ।
त्वदनुग्रहेण त्वत्वं कर्तुमहं शकेयं शक्तो भूयासम् । तद्व्रतं मे मदर्थं राध्यतां
समृद्धं भवतु । वाग्वादित्यमन्त्रयोरपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषञ्जनीयम् ।

अग्निवाय्वादित्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि यः कश्चिदेवो यज्ञाणां सर्वेषां मध्ये विशेषणा-
स्मदीयस्य व्रतस्य पालकस्तद्विषयश्चतुर्थो मन्त्रः । ‘अग्ने व्रतपते ’ इत्येक एव
मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः । तदनुशासने ‘मम नाम प्रथमम् ’ इत्यनुवाके स
मन्त्र आघ्रातः । चत्वारोऽप्येते मन्त्रा ब्राह्मणस्येत्यप्येकः पक्षः । तथा च सूत्रकार
आह—‘ सर्वान्ब्राह्मणः ’ इति । एतदनुशासनाऽध्यमन्त्रस्यात्र पुनः पाठः ।

अथ वत्सापाकरणहेतोः पलाशशाखामाह आहरणमन्त्रमाह—

इमां प्राचीमुदीचीम् । इपमूर्जगमि म०स्कृताम् ।

बहुपर्णमशुष्काग्रम् । हरामि पशुषामहम्, इति ।

इमां पलाशशाखामहं हरामि गृहे प्राप्तवामि । काटणीं प्राचीं प्राच्यां दिशि
प्रसृताम् । उदीचीमुत्तरस्यां प्रसृतां वा । इपममूर्जं दीपदिरसं चाभि संस्कृ-
ताम्, “ इषे त्वोर्जे त्वा ” इति न्यपूर्वकच्छेदेन संपादिताम् । बहुपर्णत्वम-
शुष्काग्रत्वं च प्रसिद्धम् । पशुषां पशूनां वस्तूनां च पालयित्रीम् । आर्द्रत्वात्प-
र्णबहुत्वाच्च ताडने वेदनाभावः पालनम् ।

अथ प्रसारिते शुल्बे द्वाविंशतिभिराणमन्त्रैः । तयोः प्रथमं मन्त्रमाह—

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्त्वं

वनस्पतीन् । ततस्त्वायैकविंशतिधा ।

संभरामि सुसंभृतां (८), इति ।

हेऽग्ने त्वं यद्यस्मात्कारणात्कृष्णमृगां मुखा तदीये रूपं कृत्वा वनस्पती-
न्प्राविशः प्रविष्टवानसि । तथा च ब्राह्मण आचार्येण—“ अग्निदेवेभ्यो नित्या-
यत । कृष्णो रूपं कृत्वा । य वनस्पतीन् प्रविष्टम् ” इति । ततस्तस्मात्कार-
णाद्वनस्पतिषु प्रविष्टं त्वामेकविंशतिधा पञ्चदश शान्तिनीकाष्ठानि त्रयः परि-
धयो द्वे आचारसमिधावनूयाजसमिधेकत्येकविंशतिप्रकारम् । सुसंभृता सष्टु भरण-
समर्थेन शुल्बेन संभरामि संभूय धारयामि ।

अथ द्वितीयमाह—

त्रीन्परिधीशस्तिग्धः सन्निधः । यज्ञा-

युरनुसंचरात् । उपेवपं मेक्षणं

धृष्टिम् । संभरामि सुसंभृतां, इति ।

य एते त्रयः परिधयो ये चाऽऽवारसमिधोवकाऽनुयाजसमिदिति त्रयः समि
द्विशेषाः । एते षडपि यज्ञस्याऽऽयुरनुसंचरन्ति । उपवेशोऽङ्गाराणामुदीच्यां दिशि
निरूहणहेतुः । मेक्षणं चरोरुपधानसाधनम् । धृष्टिरङ्गाराणां प्रत्यङ्गनिरूहण-
साधनम् । एतत्सर्वं सुसंभृता संभरामि ।

अथ परिस्तरणार्थानां दर्भानां छेदनाय यस्त्रसंयोजनमन्त्रमाह—

या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रि-
युगं पुरा । तामां पर्वं राध्या-
मसु । परिस्तरमाहरन्, इति ।

युगशब्देन कालविक्षेपा नक्ष्यन्ते । ते च कालविक्षेपास्त्रिविधा वर्षाशरद्वस-
न्तात्मकाः । त्रियुगं यथाक्तकालं देवेभ्यो देवार्थं पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधयो
जाताः । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽग्रयणप्रकरणे सूत्रकारोक्तम्—“वर्षासु श्यामाकै-
र्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यदैः” इति । सागामोषधीनामहं पर्वं छेदनयोग्यं
संधिस्थानं राध्यासं साधयिष्यामि । किं कर्त्तव्यमिस्तरमाहरन्परिस्तरणसाधनहेतुं
दर्भमानयन् ।

अथ छेदनमन्त्रमाह—

अपां मेध्यं यज्ञियं । सदेवं शिव-
मस्तु मे (९) । आच्छेत्ता वो मा
रिषम् । जीवानि शब्दः इतसु, इति ।

अपां संबन्धि मेध्यं शुद्धमत एव यज्ञियं यज्ञयोग्यं सदेवं देवैः सहितं देवानां
परिस्तरणयोग्यं तादृशं यत्सारमस्ति तन्मे मम शिवमस्तु । तच्चापां सारं दर्भरू-
पम् । तथा चान्यत्रापः प्रकृत्याऽऽघ्रायेत—तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् ।
तदपोदक्रामत् । ते दर्भा अभवन्” इति । तादृशा हे दर्भा वो युष्माकमाच्छे-
त्ताऽप्यहं मारिषं हिंसितो मा भूवं किंतु शब्दं शरदः संवत्सराङ्गीवानि ।

अथ संनहनमन्त्रमाह—

अपरिमितानां परिमिताः । संनह्ये सुकृ-

ताय कम् । एनो मा निगां कतमच्च-

नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु, इति ।

अपरिमिता अनन्ता ये दर्भास्तेषां मध्ये परिमिताः कतिपये दर्भा मया गृहीता न तु सर्वे । ततः संतानविच्छेदं न करोमि । सुकृताय शोभनाय कर्मणे तान्दर्भानहं कं सुखं यथा भवति तथा संनह्ये बध्नामि । कतमच्चन किंचिदपि स्वल्पमप्येनः पापं मा निगां नितेरामहं मा प्राप्नवानि । पापाभावे हेतुः—एते दर्भाः पुनरुत्थाय भूयोऽप्याच्छेदनस्थानादुत्पद्य बहुलाः प्रभूता भवन्तु । अत आच्छेदनं दर्भाणां हितमेव ।

अथ पिण्डपितृयज्ञे बर्हिरास्तरणमन्त्रमाह—

सकृदाच्छिन्नं बर्हिरूणामृदु । स्योनं पितृ-
भ्यस्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे
पितरः सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चा-
नुगैः सह (१०), इति ।

सकृदाच्छिन्नमेकवारमेव लूनं यद्बर्हिरूणामृदु तूलवन्मृदुस्पर्शं स्योनं सुखक-
रमस्ति । हे बर्हिस्तादृशं त्वां पितृभ्यः पित्रर्थमहं भरामि संस्तृणामि । अस्मि-
न्नास्तीर्णे बर्हिषि सोम्याः सोमार्हा मे पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः स्वकी-
यैर्भृत्यैः सह सीदन्तु निवसन्तु ।

अथ शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्रणार्थौ द्वौ मन्त्रौ । तत्र प्रथममाह—

त्रिवृत्पलाशे दर्भः । इयान्प्रादेशसं-
मितः । यज्ञे पवित्रं पोतृतमम् ।
पयो हव्यं करोतु मे, इति ।

पलाशे पलाशशाखाविशेषे दर्भः पवित्ररूप आश्रित इति शेषः । कीदृशो
दर्भस्त्रिवृत्त्रिगुणः । तद्दर्भस्य परिमाणमियानित्यभिनीय प्रदर्श्यते । प्रादेशसंमित
इति वचनेनापि स्पष्टी क्रियते । सोऽयं दर्भो मे ममास्मिन्यज्ञे पयोऽस्माभिः

संपाद्यमानं क्षीरं हव्यं होमयोग्यं कर्तुम् । कीदृशं पयः पवित्रं स्वयंशुद्धं पोतुत-
ममस्माकमतिशयेन शोधकम् ।

अथ द्वितीयमाह—

इमौ प्राणापानौ । यज्ञस्याङ्गानि
सर्वशः । आप्याययन्तौ संचर-
ताम् । पवित्रं हव्यशोधने, इति ।

हव्यशोधने हविषां शोधके ह्ये पवित्रे दर्भरूपे तद्रूपाविमावस्मदीयौ प्राणा-
पानौ यज्ञस्य सर्वशोऽङ्गानि सर्वानप्यवयवानाप्याययन्तौ वर्धयन्तौ संचरताम् ।

अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह—

पवित्रे स्था वैष्णवी । वायुर्वा
मनसा पुनातु (११), इति ।

हे पवित्रे शुद्धिहेतू युवां वैष्णवी स्था यज्ञात्मकस्य विष्णोः संबन्धिनी स्थः ।
वायुर्देवो युवां मनसा स्मरणमात्रेण पुनातु शोधयतु ।

अथ प्रस्तरे पवित्रसंसर्जनमन्त्रमाह—

अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपिगच्छताम् ।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ । पवित्रं हव्यशोधने, इति ।

अयं दर्भरूपः प्राणश्चापानश्चेत्युभौ यजमानं प्रस्तररूपमपिगच्छतामनुप्रविश्य
वर्तेताम् । हि यस्मादतौ यज्ञे पोतारौ शोधकावप्यभूतां तस्मादिमे पवित्रे । हव्य-
शोधने सर्वस्यापि हविषः शोधके ।

अथ दर्भमयस्य वेदस्य निष्पादनमन्त्रमाह—

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीम् । त्वया
यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं
यज्ञमन्वेषि विद्वान् । त्वया होता संत-
नोत्यर्धमासान्, इति ।

हे वेद निष्पाद्यमान त्वया सहायभूतेन सर्वे देवाः पृथिवीं विस्तीर्णा भूम्या-

त्मिकां वा वेदिं विविदुर्लब्धवन्तः । अत एव ब्राह्मणमाप्नायते—“ वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम् ” इति । असुरवित्तं चेयं भूमिः । तथा चान्यत्राऽऽप्नातम्—“ असुराणां वा इयमग्र आसीत् ” इति । “ भूमिरेव वेदिः सा वा इमं सर्वेव वेदिः ” इति श्रुत्यन्तगात् । तस्माद्वेदेन साधनेन भूम्यात्मिका वेदिर्देवैर्लब्धा । किंच हे वेद त्वया यज्ञो विश्वदानिर्विश्वस्य फलस्य दाता जायते । किंच त्वं विद्वानभिज्ञः सन्नच्छिद्रमविगुणं यज्ञमन्वेष्यनुप्रामोषि संपादयसीत्यर्थः । किंच त्वया सहायभूतेन होता होमस्य कर्ताऽ-र्धमासाञ्जुकृष्टपक्षरूपान्संतनोति यज्ञानुष्ठानेन संततान्करोति । तथा च ब्राह्मणम्—“ वेदः होताऽऽहवनीयास्तृणजेति । यज्ञमेव तत्संतनोत्पुत्तरस्मादर्धमासात् । तं संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं काले काल आगते यजते ” इति । एवं पुनः पुनरनुष्ठानाद्यज्ञविशिष्टानामर्धमासानां सांतत्यं संपद्यते ।

अथ दोहने वत्सबन्धनरज्जुस्वीकारानुमन्त्रणमन्त्रमाह—

त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् । पवित्रेण
सहाऽऽगाहि (१२) । शिवेयं रज्जुर-
भिधानीं । अघ्नियामुपसेवताम्, इति ।

जायमानरज्ज्वंशा गुणास्तन्तवस्तेषां तन्तूनां त्रयस्त्रिंशोऽसि । हे वत्सबन्धनरज्जुविशेष त्वं त्रयस्त्रिंशत्संख्याविशिष्टः समूहोऽसि, तावद्विस्तन्तुभिर्निष्पादित इत्यर्थः । हविर्भुजां देवानां तत्संख्योपेतत्वात्तदात्मना प्रशंसितुमियं संख्योच्यते न त्वत्र विहिता काचित्तन्तुसंख्याऽस्ति । हे तथाविध रज्जुविशेष स त्वं पवित्रेण शुद्धिसामर्थ्येन सहाऽऽगत्यागच्छ । इयमभिधानी बन्धनरज्जुः शिवा सुखकरी सत्यघ्नियां गामुपसेवताम् ।

अथ क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भ्यामधिश्रयणे मन्त्रमाह—

अप्रस्रंसाय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः संनीतिं विभृताम् ।
इन्द्राय शृतं दधि, इति ।

हे उखे कुम्भि यज्ञस्य यज्ञार्थस्य सांनाय्यस्याप्रसंसाय संसनपरिहारार्थं

त्वामहमुपदधाम्यङ्गारेषु स्थापयामि । सेयमुखा पशुभिः संनीतं गोभिः संपा-
दितं क्षीरमिन्द्रार्थं शृतं पक्वं दधि च कृत्वा विभृतां धारयतु । यद्यपि “ मात-
रिश्वनो घर्मोऽसि ” इत्यधिश्रयणमन्त्रः संहितायामाम्नातस्तथाऽप्ययं मन्त्रस्तेन
सह विकल्प्यते ।

अथ वत्सापाकरणार्थायाः पलाशशाखाया मूलं छित्त्वा प्रादेशपरिमितं यमु-
पवेषं करोति तस्य कर्णे मन्त्रमाह—

उपवेषोऽसि यज्ञाय । त्वां परिवेषमधारयन् ।

इन्द्राय हविः कृण्वन्तः । शिवः शुग्मो भवासि

नः (१३), इति ।

हे पलाशशाखांश यज्ञार्थं त्वमुपवेषोऽस्युपेत्याङ्गारनिरूहणादिना व्यापकोऽसि
तस्मादिन्द्रार्थं हविः कुर्वन्त कर्त्तव्यमयजमानास्त्वां परिवेषं यज्ञस्य परितो व्याप-
कमधारयन् । तादृशस्त्वं नोऽस्माकं शिवः सुखकरः शुग्मः शान्तश्च भवसि ।

अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्यामपिधानकाले यजमानेन जप्यमन्त्रमाह—

अमृण्मयं देवपात्रम् । यज्ञस्याऽऽ-

युषि प्रयुज्यताम् । तिरःपवित्रमति

नीताः । आपो धारय माऽतिगुः, इति ।

यदेतद्देवपात्रं देवानां योग्यं पिधानपात्रं तदेतन्मृण्मयं न भवति । ‘ न मृण्मये-
नापिदध्यात् ’ इति निषेधात् । किं त्वयोमयं दारुमयं वा । ‘ अयस्पात्रेण वा
दारुपात्रेण वा पिदधाति ’ इति विधानात् । तच्च पात्रं यज्ञस्य यज्ञाङ्गस्य सांना-
य्यस्याऽऽयुष्यायुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं प्रयुज्यतां पिधाने साधनी क्रियताम् ।
पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते । तिरःपवित्रं कुम्भ्यां तिर्यक्त्वेन स्थापितं यत्पवित्रं
तदतिक्रम्याऽऽपो नीता दोहनपात्रसंक्षालनीया आपरितरःपवित्रव्यवधानेन कुम्भ्या-
मासिक्ताः । हेऽध्वर्यो ताः पवित्रगता आपो माऽतिगुर्यथा कुम्भीमतिक्रम्य बहिर्न
गच्छन्ति तथा कर्तुं पिधानमात्रेण धारय ।

अथ प्रोक्ष्यमाणानां सांनाय्यपात्राणामभिमन्त्रणं मन्त्रमाह—

देवेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य

रश्मिभिः । गां दोहपवित्रे रज्जुम् ।

सर्वा पात्राणि शुन्धत, इति ।

एताः प्रोक्षणसाधनभूता आपः सवित्रा सूर्येण देवेन वसोर्जगन्निवासहेतोस्तस्य सूर्यस्य रश्मिभिश्चोत्पूता उत्कर्षेण शुद्धा संपन्नास्तादृश्यो हे आप इमां गां दोह-
पवित्रे यदोहनपात्रं यच्च कुम्भ्यां स्थापितं तदुभयं रज्जुं बन्धनहेतुमन्यान्यपि
सर्वाणि सांन्याय्यपात्राणि शुन्धत शोधयत ।

अथ सायंकालेऽरण्यादागच्छन्तीनां गवां प्रतीक्षणे मन्त्रमाह—

एता आचरन्ति मधुमददुहानाः । प्रजा-

वर्तरिंशसो विश्वरूपाः (१४) ।

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह

व इन्द्रो रमयतु गावः, इति ।

एता दृश्यमाना गाव आचरन्ति, अरमानाभिमुख्येनाऽऽगच्छन्ति । कीदृश्यो
गावो मधुमन्मधुररसोपेतं दुग्धं दुहानाः प्रजावतीर्वहुवत्सा यशसो हेतुरूपा विश्व-
रूपाः शुक्लकृष्णादिनानारूपा बह्वीर्भवन्तीः संतानवृद्ध्या बहुभावं गच्छन्त्य उप-
जायमानाः कर्मसु पुनः पुनरुपयुज्यमानाः । तादृश्यो हे गावो वो युष्मानिह
मद्गृह इन्द्रो रमयतु क्षीरादिसमृद्ध्या रतिहेतून्करोतु ।

अथ वत्सबन्धने मन्त्रमाह—

पूषा स्थ, इति ।

हे वत्स त्वं पूषा स्थ पूषा गति क्षीरस्य पुष्टिहेतुगति ।

अथ दोग्धुरूपसादने मन्त्रमाह—

अयक्ष्मा वः प्रजया संसृजामि ।

रायस्पांशेण बहुला भवन्ती । ऊर्जं

पयः पिन्वमाना घृतं च । जीवो

जीवन्तीरुप वः संदयम्, इति ।

हे गावो वो युष्मानप्रजया संसृजामि वत्सेन संयोजयामि । कीदृशीर्युष्मा-

नयक्ष्मा रोगरहिता रायस्पोषेण धनपुष्ट्या बहुला भवन्तीर्बहुलाः प्रथिता भवन्ती
पुष्टिहेतुभूता भवन्त्वित्यर्थः । ऊर्जं रसोपेतं पयो घृतं च पिन्वमानाः सिञ्चन्तीर्युष्म-
त्पसादादहं जीवश्चिरंजीवी जीवन्तीश्चिरं जीवन्तीर्वो युष्मानुपसंदयमुपेत्य भजामि ।

अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् ।

धाता सोमैः सह वातेन वायुः । यज्ञ-

मानाय द्रविणं दधातु (१५), इति ।

द्यौः पृथिवी चेत्येतं उभे देवते इमं यज्ञमेतद्यज्ञसाधनं पयः संदुहाताम् । तथा
सोमैर्नौषधीशेन सहावस्थितो यो धाता वातेन प्राणात्मनाऽवस्थितो यश्च वायुस्ता-
वुभावपि संदुहाताम् । अथ सर्वोऽयं देवतागणो यजमानाय द्रविणं दधातु धनं
संपादयतु ।

अथ धाराघोषस्यानुमन्त्रणं मन्त्रमाह—

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् ।

इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदम् ।

तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत ।

तयजमानममृतत्वे दधातु, इति ।

दोग्धारः पुरुषा इडां गां कलशं कलशसमानमूढो दुहन्ति । कीदृशं कलश-
मुत्सं क्षीरमस्रवणोपेतं चतुर्विलं स्तनचतुष्टयगतैश्चतुर्भिर्विलैर्युक्तम् । कीदृशीमिडां
देवीं द्योतमानां मधुमतीं मधुररसोपेतां सुवर्विदं स्वर्गस्य लम्भयित्रीम् । तद्दुग्धमि-
न्द्राग्नी जिन्वतं प्रीणयतं प्रीतिहेतुं कुरुतम् । कीदृशं तद्दुग्धं सूनृतावन्प्रियसत्या-
त्मकवचनयुक्तमिदं क्षीरं मधुरं स्वादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः । तच्चेन्द्रा-
ग्न्यनुगृहीतं क्षीरं यजमानममृतत्वे कर्मफले दधातु स्थापयतु ।

अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रत्यध्वर्योः पञ्चमन्त्रमाह—

कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि ।

इन्द्राय हविरिन्द्रियम्, इति ।

हे दोग्धर्विद्यमानासु गोषु मध्ये गां कामधुक्षो दुग्धवानसि नाऽस्मभ्यं ब्रूहि ।
इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकारणमिदं हविरिन्द्राय संपाद्यते तस्माद्युक्तामचक्ष्व ।

अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह—

अमुं यस्यां देवानाम् । मनु-

ष्याणां पयो हितम्, इति ।

गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रियन्ते । स च नामविशेषोऽभूमितिसर्व-
नाम्ना निर्दिश्यते । इमां गङ्गानं दुग्धवानस्मात्यर्थः । यस्यां गङ्गायां देवानां मनु-
ष्याणां च हितं पयो वर्तते तामभूमिति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रमाह—

बहु दुग्धीन्द्राय देवभ्यः । हव्यमाप्या-

यतां पुनः (१६) । वन्मेभ्यो मनु-

ष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम्, इति ।

हे गौर्बहु क्षीरं दुग्धि । तत्क्षीररूपं हव्यमिन्द्राय देवार्थं च पुनराप्यायतां
भूयो वर्धताम् । ततो वन्सार्थं मनुष्यार्थं च । पुनर्दोहाय गौरियं कल्पतां शक्ता
भवतु ।

अथ दध्याद्यातश्चनस्योपर्याभिहातोच्छेषणस्याभ्यातश्चने मन्त्रमाह—

यज्ञस्य संततिरमि । यज्ञस्य

त्वा संततिमनु सतनेमि, इति ।

हर्षाभिहातोच्छेषण यज्ञस्य संततिरविच्छेदकारणं त्वमसि । तादृशं वां
यज्ञस्य संततिमनु यज्ञसंबन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य सतनेमि दुग्धेन सतनं
करोमि ।

अथ दारुपादादिना कुम्भ्या आभिधाने मन्त्रमाह—

अदस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञाधार्पि-

दधाम्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण ।

याः पूताः परिशेरन्ते, इति ।

हे क्षीरादस्तमनुपक्षीणं त्वमसि । या आपः पूताः शुद्धाः सत्यः परिशेरन्तेऽ-
पिधानपात्रस्योपरि वर्तन्ते तामिन्द्रिगरिक्तेन जलसहितेन पात्रेण विष्णवे व्याप्ति-
मते यज्ञाय हे क्षीर त्वामहमपिदधामि ।

अथ परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रमाह—

अयं पयः सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि-
गच्छतु (१७) । पर्णवल्कः पवित्रम् ।
सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः, इति ।

अयं क्षीरे प्रक्षिप्यमाणः पर्णवल्कः पलाशशाखासंवन्धिशकलः पवित्रं शुद्धं
पयः सोमं सोमसमानं कृत्वा स्वां योनिं स्वकीयस्थानमपिगच्छतु प्राप्नोतु ।
कीदृशः पर्णवल्कः सौम्यः सोमसंवन्धी तदेव स्पष्टी क्रियते—सोमाद्धि निर्मित-
स्तृतीयस्या दिवो गायत्र्या समानीयमानात्सोमाद्यः पर्णो भूमौ पतितस्तस्मात्सोम-
पर्णादुत्पन्नः पलाशवृक्षः । अतः पर्णवल्कस्य सोमसंवन्धित्वम् ।

अथ शाखापवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन क्वचिदवस्थापने मन्त्रमाह—

इमौ पर्णं च दर्भं च । देवानां हव्य-
शोधनौ । प्रातर्वेपाय गोपाय । विष्णो
हव्यं हि रक्षसि, इति ।

योऽयं पर्णः पलाशशाखारूपो यश्च दर्भः पवित्ररूपस्ताविमावुभौ देवानां
हविषः शोधकौ । प्रातर्वेपाय प्रातर्देहात्मने व्यापिने यज्ञाय तौ पर्णदर्भौ गोपाय
रक्ष । हि यस्मात्कारणाद्धि विष्णो त्वं हव्यं रक्षसि तस्मात्तदुपयुक्तस्य शाखा-
पवित्रस्य रक्षणं तवोचितम् ।

सायंकाले वह्निषु परिस्तीर्यमाणेषु जप्यं मन्त्रमाह—

उभावग्नी उपस्तृणन्ते । देवता उपवसन्तु
मे । अहं ग्राम्यानुपवसामि । मह्यं गोप-
तये पशून् (१८), इति ।

आभृतं इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिगृह्णामि सभापाला इन्द्रं ज्येष्ठेभ्य
आदित्यं व्रतपते सुसंभृता मे सह पुनातु गहिनो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु
पशून् ।

याः पुरस्तादिमामूर्जमिह प्रजा इह पशवोऽयं पितृणामग्निः ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आहवनीयगार्हपत्यावुभावप्यग्नी उपस्तृणतेऽध्वर्युरुपस्तृणाति । दक्षिणाग्नि-
रपि ताभ्यामुपलक्ष्यते । एतद्यागसंबन्धिन्यो देवता मे मदर्थमुपवसन्त्वत्रोपेत्य
निवसन्तु । अहं हि ग्राम्यान्पशूनुपवसामि नाश्रामि । किमर्थं मत्सं गोपतयेऽहं
गोपतिर्गवां स्वामी यथा स्यामिति । अत एवान्यत्राऽऽन्नातम्—“यद्ग्राम्यानुपव-
सति तेन ग्राम्यानवरुन्धे” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ दार्शिकमन्त्राः स्युर्याः पुरस्तेत्यपो जपेत् ।

प्रणीयमाना देवा गेत्यन्वाधानात्पुरा जपेत् ॥ १ ॥

तृतीयशकलमादद्यादापः पात्राभिमन्त्रणम् ।

सपर्णवल्कैरातञ्च्यादग्निं पूर्वाग्निसंजपः ॥ २ ॥

अन्तर्वहन्योर्जपेन्मध्य इह प्रेत्यपरानलम् ।

अयं त्रिभिर्जपेद्दक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यकान् ॥ ३ ॥

इदं जपेच्च सर्वाग्नीन्पयोऽश्रीतोऽत्र दंपती ।

अग्ने त्रेत्यादिका मन्त्रा व्रतोपायनकर्मणि ॥ ४ ॥

इमामाहरते शाखां यदिध्मं संभरेद्वयान् ।

याः परिस्तरणे दात्रस्पर्शच्छेदनबन्धनम् ॥ ५ ॥

सरुद्धर्भेण वेदिं तु पितृयज्ञे स्तृणाति हि ।

त्रिवृच्छाखापवित्रे तु क्रियमाणेऽनुमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

पविं कृत्वा पवित्रे द्वे अयं प्रस्तरयोजनम् ।

त्वयेति वेदं कुरुते त्रयो रज्ज्वभिमन्त्रणम् ॥ ७ ॥

अप्र कुम्भीं क्षिपेद्वह्नावुपवेषं करोत्युप ।

अमृज्जप्यं पिधाने स्याद्देवे पात्रोक्षणे जपः ॥ ८ ॥

एताः प्रतीक्षते धेनूः पूषा वत्साभिवन्धनम् ।

अयेति दोग्धोपसीदेद्यौश्च दोसेति गां जपेत् ॥ ९ ॥

उत्सं धाराघोषमन्त्रः कामधुक्षेति पृच्छति ।
 अमुं दोग्धा पतिं ब्रूयाद्बहुं ब्रूयात्त्रिदोहते ॥ १० ॥
 यज्ञाग्निहोत्रशेषं तु क्षिपेदातश्चनोपरि ।
 अदस्तं दारुपात्रेण पिधतेऽयं पयस्त्विति ॥ ११ ॥
 शकलं निदधातीमौ गूहच्छाखापवित्रकम् ।
 उभौ सायं पग्निस्तीर्यमाणेष्वग्निषु संजपेत् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
 रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥४॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः केचिन्मन्त्राः उक्ताः । पञ्चमे त्वपरे मन्त्राः किय-
 न्तोऽप्यभिधीयन्ते । तत्राऽऽहवर्नायागारे गार्हपत्यागारे वा शयानेन जप्यं मन्त्र-
 माह—

देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्विती-
 येषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा इह-
 माऽवत । इदं शक्यं यदिदं करोमि ।
 आत्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजम् ।
 इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना प्रावतं
 युवम् , इति ।

द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवा वर्तन्ते । एतच्च ये
 देवा दिव्येकादश स्थ इति मन्त्रे समाग्नताम् । तत्र द्युलोकवर्तिन एकादशसं-
 ख्याका देवाः प्रथमास्तादृशा हे देवा द्वितीयेषु पृथिवीवर्तिषु देवेषु पराक्रम-
 ध्वमप्रतिबन्धेन वर्तध्वम् । तथा द्वितीया हे देवास्तृतीयेष्वन्तरिक्षवर्तिषु देवेषु
 पराक्रमध्वम् । हे त्रिरेकादशास्त्रिरावृत्ता एकादशसंख्याका देवाः सर्वेऽपि यूयं
 संभूयेह कर्मणि वर्तमानं मामवत रक्षत । यदिदं कर्मेदानीं करोमि तदिदं कर्म
 शक्यं संपूर्णं कर्तुं शक्नो भूयासम् । तत्रैतद्देहस्थमात्मैव स्वार्थं करोतु । कोऽन्यः

सहायो भवितुमर्हति । तद्यथा संपद्यते तथा युष्माभिः प्रसादनीयम् । किंच भेषजं सर्वानिष्टोपशमनमिदं कर्म करिष्ये । हे विश्वभेषजा सर्वानिष्टोपशमनकुशलावधिनौ युवामपि मे मदीयमिदं कर्म प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ।

अथाङ्गनराणां पुरोडाशादपोहने मन्त्रमाह—

इदमहं^१ सेनाया अभीत्वयै

(१) । मुखमपौहामि, इति ।

अभीत्वय्या अभिभवितुं पुरोडाशमतिदाहेन हिंसितुं प्रवृत्तायै सेनाया अङ्गन-
रूपायां सेनायां मुखं प्रधानभूतमङ्गनरमहमिदमिदानीमिवापोहाम्यपनयामि ।

अथ पुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

सूर्यं ज्योतिर्विभाहि । महत इन्द्रियायं, इति ।

हे पुरोडाशोधिकस्येन्द्रियस्य सिद्धयर्थं सूर्यसमानदीप्तिः सन्विशेषेण दीप्यस्व ।

अथाभिधारणे मन्त्रमाह—

आप्यायतां घृतयोनिः । अग्निर्हव्याऽनुमन्य-

ताम् । खमङ्क्ष्व त्वचमङ्क्ष्व । सुरूपं

त्वा वसुविदम् । पशूनां तेजसा । अग्नये

जुष्टमाभिधारयामि, इति ।

घृतमेव योनिः कारणं यस्यासौ घृतयोनिः । घृतेन हि ज्वालोद्भवति । तादृशोऽग्निराप्यायतां हव्यानि चास्मदीयान्यनुमन्यतामङ्गी करोतु । हे पुरोडाश त्वमपि खं रन्ध्रं पाकजन्यमङ्क्ष्वाञ्जय । तथा त्वचमङ्क्ष्वाञ्जय । घृतेन पिहित-
रन्ध्रं स्निग्धच्छायां चाऽऽत्मानं कुरु । ततोऽहं सुरूपं शोभनरूपं च वसुविदं धनानां लम्भयितारमग्नये जुष्टं प्रियं त्वां पशूनां तेजसाऽनेन घृतेनाभिधारया-
म्युपरि घृतधारया संस्करोमि ।

अथ पात्र्यामुपस्तरणमन्त्रमाह—

स्योनं ते सदनं करोमि (२) । घृतस्य

धारया सुशेवं कल्पयामि, इति ।

हे पुरोडाश ते तव स्यानं सुग्वहेतुं सदनं स्थानं करोमि । घृतस्य धारया सुशेवं सुसेवितुं योग्यं यथा भवति तथा कल्पयामि संपादयामि ।

अथ पुरोडाशस्य सादने मन्त्रमाह—

तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां

मेध सुमनस्यमानः, इति ।

हे व्रीहीणां मेध सारभूत पुरोडाश तस्मिन्स्थाने सीदावस्थितिं कुरु । तथा सुमनस्यमानः सुप्रीयमाणोऽमृतं निरुपद्रवे तस्मिन्स्थाने प्रतितिष्ठ प्रविष्टो भव ।

अथ पुरोडाशस्योद्गासने मन्त्रमाह—

आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः । शृत

उत्स्नाति जनिता मतीनाम्, इति ।

आर्द्रो घृतेन शीतीकृतः प्रथस्नुः प्रथनशीलो भुवनस्य गोपा भूतजातस्य गोपायिता शृतः पक्वो मतीनां प्रा(प्र)ज्ञानां जनितात्पादयिता पुरोडाश उत्स्नाति स्वात्मानमग्नेः सकाशादुन्मुञ्चति ।

प्रातर्दोहस्याभिधारणे मन्त्रमाह—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । देवानां

विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वा-

न्त्सोम घृतवान्हि भूत्वा । देवान्गच्छ

सुवर्षिद यजमानाय मह्यम्, इति ।

हे प्रातर्दोहे ते तव य आत्मा घृतोपलक्षणः पशुषु प्रविष्टः प्रविश्य वर्तते । यश्च देवानां विष्टां विविधमवस्थानमनुलक्षीकृत्य स्वयमपि तदनुरूपं वितस्थे विविधं तिष्ठति । हे सोमसदृश पुरोडाश त्वमात्मन्वान्समीचीनस्वरूपवान्घृतवान्हि घृतयुक्तः प्रसिद्धो भूत्वा देवान्गच्छ प्राप्नुहि । यजमानाय मह्यं सुवर्षिद स्वर्गं लभस्व ।

अथ कपालानां प्रत्यञ्जने मन्त्रमाह—

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्कमीत (३), इति ।

इराऽन्नरूपो भूतिः प्रजानां भवनहेतुः पृथिव्यै रसः कपालरूपायाः पृथिव्याः सारांशो मोत्कमीत्कपालेभ्य उत्क्रान्तो मा भूत् ।

अथ होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च यजमानेन जप्यं मन्त्रमाह—

देवाः पितरः पितॄणां देवाः । योऽहमस्मि
स सन्यजे । यस्यास्मि न तमन्तरैमि । स्वं
मं इष्टं स्वं दत्तम् । स्वं पु॒र्तं स्वं श्रा-
न्तम् । स्वं हु॒तम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा ।
वायुरुपश्रोता । आदित्योऽनुख्याता । द्यौः
पिता (४) । पृथिवी माता । प्रजापति-
बन्धुः । य एवास्मि स सन्यजे, इति ।

हे देवाः पितरः पालयितारो हे पितॄणां देवा द्यातनात्मका उभयविधा यूयं
मद्विज्ञापनां शृणुतेति शेषः । योऽहमस्मि पुरा वर्णाश्रमाभ्यां यादृशाचारोऽह-
मस्मि स सन्यजे तादृशाचार एव सन्स्वाचिताचारस्य लोपमकृत्वा युष्मान्यजे ।
किंच यस्यास्मि यस्य पितुरहं पुत्रोऽस्मि तं पितरं नान्तरैमि तदीयस्याऽऽचार-
स्मान्तरायं न करोमि । ‘ अवश्यं पितुराचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत् ’ इति
हि सर्वे वदन्ति । तादृशस्य मे यदिष्टं तत्स्वं भवतु । इह लोके वषट्कारेण
देवेभ्यो यदत्तं तद्युष्मत्प्रसादात्परलोके भोगाय ममैव स्वं भवतु । तथा दत्तं
दक्षिणाद्रव्यादिकं मम स्वं भवतु । पूर्तं पक्वमन्नादि पितृभ्यो दत्तं मम स्वं भवतु ।
श्रान्तं तपो रूपेणानुष्ठितं मम स्वं भवतु । तथा हुतं स्वाहाकारेण दत्तं मम स्वं
भवतु । सर्वमेतद्यथा भवति तथा हे देवाः पितरश्च यूयमनुमन्यध्वम् । तस्य
यथाशास्त्रं कुर्वतो मेऽयमग्निरुपद्रष्टा समीपे स्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । अयं
वायुरुपश्रोता समीपे स्थित्वा मद्वृत्तान्तं साक्षित्वेन शृणोति । आदित्यश्चानु-
ख्याता मदीयस्य वृत्तान्तस्यानुक्रमेण ख्यापयिता । द्यौः पिता मम पितृस्थानीया
पृथिवी च मातृस्थानीया प्रजापतिश्च बन्धुस्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं य एवास्मि

यादृशाचारो यदीयपुत्रो यदेवतासाक्षिकश्चास्मि स तादृश एव सन्यजे यष्टुं योग्यतां मम कुरुंत्यभिप्रायः ।

अथ हविरवदाने मन्त्रमाह—

मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हि०मिषम् ।

मा ते तेजोऽपक्रमीत । भरतमुद्धरेमनु-
षिञ्च । अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मा हि०मीः, इति ।

हे पुरोडाश मा भेर्मा भैषीर्भयं मा कार्पीः । मा च संविक्था मा कम्पिष्ठाः कम्पं मा कार्पीः । कम्पमानं त्वामहं मा हिंसिषं हिंसां न करोमि । अतो भीतस्य ते तव तेजो माऽपक्रमीद्भयस्यास्माभिर्निगकृतत्वात् । अतस्तं भरतमिमं यजमानमुद्धर । देवेभ्यो हविर्भरणाद्यजमानो भरतः । ततोऽनुषिञ्च वृष्टिद्वारेण “ईम्” इमां छान्दसोऽयं मवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण सिक्तां कुरु । त्वदीयान्यवदानानि प्रत्यवदास्यामि प्रत्येकमवदानं करिष्यामि । ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मा मा हिंसीः प्रतिकूलस्यानाघरणात् ।

अथ हविषः प्रत्यभिवारणे मन्त्रमाह—

यदवदानानि तेऽवद्यन् । विलोमाकार्षमा-

त्मनः (५) । आज्येन प्रत्यनज्म्येनत् ।

तत्त आप्यायतां पुनः, इति ।

अवदानान्यवद्यन्तर्हं ते तव यद्विलोमं प्रतिकूलमकार्षं तद्द्वारेणाऽऽत्मनो ममापि प्रतिकूलमकार्षमेतदुभयमप्याज्येन प्रत्यनज्मि प्रतिसमाहितं यथा भवति तथाऽञ्जनं करोमि । किंच ते तव विरुतमङ्गं पुनराप्यायतां भूयो वर्धताम् ।

अथ प्राश्निवावदाने मन्त्रमाह—

अज्यायां यवमात्रात् । आव्याधात्कृत्यतामिदम् । मा

रूरूपाम यज्ञस्य । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः, इति ।

पुरा कदाचिदुक्षो यज्ञस्य साधनस्य पुरोडाशस्य कंचिदंशमविध्यत् । तथा

च ब्राह्मणमाप्नायते—“ देवा वै यज्ञाद्ब्रह्मन्तरायन् । स यज्ञमविध्यत् ” इति । तस्मादाव्याधाद्विप्रदेशादिदं हविः कृत्यतां छिद्यताम् । कियद्धस्त्रिर्यवमात्राद-
ज्यायो यवपरिमितमेव न तु ततोऽधिकं वयं यज्ञस्य पुरोडाशरूपस्य शरीरं मा-
रुरूपाम रोपणं विमोहनमुपद्रवस्तद्युक्तं न करवाम । यवमात्रादधिकावदाने ह्युप-
द्रवः स्यात् । तथा चान्यत्राऽऽम्नातम्—“ यज्ज्यायोऽवद्येदोपयेत्तद्यज्ञस्य ” इति ।
इदं तु यवमात्रं हविर्देवैश्छिन्नत्वाच्छुद्धम् । तथा चाऽऽम्नायते—“ तस्याऽऽविद्धं
निरुन्तन्त्यवेनं संमितं तस्माद्यवमात्रमवयेत् ” इति । किंचेदं हविः स्विष्टं शोभ-
नयागहेतुः । तदप्याम्नातम्—“ स्विष्टं वै न इदं भविष्यति ” इति ।

अथेडावदाने मन्त्रमाह—

मनुना दृष्टा घृतपदीम् । मित्रावरु-
णसमीरिताम् । दक्षिणार्धादसंभिन्दन् ।
अवेद्याम्येकतोमुखाम् (६), इति ।

दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य दक्षिणभागादसंभिन्दन्नितरावदानैरसंमिश्रयन्नहमिडा-
मुद्दिश्यावद्यामि पुरोडाशांगमवस्वण्डयामि । कीदृशीमिडां मनुना प्रथमं दृष्टां तथा
घृतं पादान्निष्पीडितं यस्याः सा घृतपदी तादृशीं मित्रावरुणाभ्यां सम्यक्पेरिता
मित्रावरुणसमीरिता ताम् । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नातम्—“ मानवी घृतपदी
मैत्रावरुणी ” इति । पदानां ब्राह्मणमेवमाप्नायते—“ मानवीत्याह । मनुर्हेता-
मग्रेऽपश्यत् । घृतपदीत्याह । यदेवास्मै पदाद्वृत्तमपीडयत् तस्मादेवमाह । मैत्रावरुणी-
त्याह । मित्रावरुणौ हेताः समैरयताम् ” इति । तथैकतोमुखामेकदिङ्मुखमभवां
दक्षिणदिश्येवावस्थितां न तु दिगन्तर इत्यर्थः ।

अथ यजमानपञ्चमानामृत्विजाग्निडाभक्षणे मन्त्रमाह—

इदं भागं जुषस्व नः । जिन्व गा जिन्वार्वतः । तस्यास्तं
भक्षिवाणः स्याम । सर्वात्मानः सर्वगणाः, इति ।

हे इदं इडाख्ये देवि नोऽस्माकं भागं जुषस्व प्रीतिपूर्वकमनुमन्यस्व । ततो
गा जिन्व गोमहिष्यादीन्प्रीणय समर्पयेत्यर्थः । अर्वतोऽर्वाश्च जिन्व तस्यास्तादृ-
श्यास्ते तव भक्षिवाणो भक्षयितारः सर्वात्मानोऽविकलस्वरूपाः सर्वगणाः सर्वैः
पुत्रैः पुत्रिणैश्च सहिताः [स्याम] ।

अथ बहिषदः पुरोडाशस्याभिषमशेन मन्त्रमाह—

ब्र॒ध्र पि॒न्वस्व । द॒दतो मे॒ मा क्षा॑यि । कु॒र्वतो
मे॒ मोष॑दसत् । दि॒शां क॒लृप्ति॑रमि । दि॒शो मे
क॒ल्पन्ता॑म् । क॒ल्पन्तां मे॒ दि॒शः (७) । दे॒वीश्च
मा॒नु॒षी॒श्च । अ॒हो॒रा॒त्रे मे॒ क॒ल्पेता॑म् । अ॒र्ध॒-
मा॒सा मे॒ क॒ल्पन्ता॑म् । मा॒सां मे॒ क॒ल्पन्ता॑म् ।
क्र॒तवो॑ मे॒ क॒ल्पन्ता॑म् । म॒न्वा॒त्म॒सो मे॒ क॒ल्पन्ता॑म् ।
क॒लृप्ति॑रमि क॒ल्पन्तां मे॒ , इति॑ ।

यज्ञो वै ब्रध्र इति श्रुतः, हे ब्रध्र यज्ञसाधकपुरोडाश पिन्वस्व त्वं प्रीतो भव । देवेभ्यस्त्वां ददतो मे मम मा क्षायि विद्यमानस्वरूपादुपक्षीणो मा भूः । यागं कुर्वतो मम फलं मोषदसत्क्षीणं मा भूत् । पूर्ववाक्येन(ण) साधनस्य यज्ञ-स्योपक्षयाभावः । उत्तरवाक्येन(ण) साध्यस्य फलस्याप्युपक्षयाभावः । हे पुरो-डाश त्वं दिशां दिग्वासिजनानां कलृप्तिः सामर्थ्यं स्वस्वव्यापारक्षमता सैव त्वमसि । अतस्त्वत्प्रसादान्मे मदर्थं दिशो दिग्वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । ताश्च दिशो द्विविधा दैव्यो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या संपादिताः प्राच्यादयो दैव्यः । मनुष्याणां परस्परावस्थानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो मानुष्यः । यद्वा दिशो देशकालव्यवस्थाः । ताश्च प्रजापत्यादिकृता दैव्यः । मन्वा-दिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्पष्टाः । किं बहुना सर्वत्र त्वमेव कलृप्तिः सामर्थ्यमसि । त्वज्जनितयज्ञाधनित्वात्सर्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो मे मदर्थं सर्वं दिगादिकं कल्पताम् ।

अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहनेन मन्त्रमाह—

आ॒शानां॑ त्वाऽऽशा॒पाले॑भ्यः । च॒तु॒र्भ्यो॑ अ॒मृ-
ते॑भ्यः । इ॒दं भू॒तस्या॑ध्यक्षे॒भ्यः (८) ।
वि॒धेम॑ ह॒विषां॑ व॒यम् । भ॒जतां॑ भा॒गी भा॒गम् ।
माऽभा॒गो भ॑क्त । निर॑भागं भ॒जामः॑ । अप-

स्निग्ध । ओषधीर्जिन्व । द्विपात्पाहि । चतु-
ष्पादव । दिवो वृष्टिमेरय । ब्राह्मणानामि-
दं हविः (९) । सोम्यानां सोमपीथिनाम् ।
निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहाब्राह्मणस्यास्ति, इति ।

हे पुरोडाश त्वामाशामां सर्वासां दिशां संबन्धिभ्य आशापादेभ्यो दिक्पा-
त्केभ्यश्चतुर्भ्य इन्द्रयमवरुणकुबेरभ्योऽमृतभ्यो देवेभ्यः समर्पयामीति शेषः ।
भूवस्य सिद्धस्यास्य पुरोडाशस्याध्यक्षेभ्यः स्वामिभ्य इदमिदानीं वयं हविषा
विधेम परिचरेम । अत्र भागी भागयोग्यः पुमान्स्वकीयं भागं भजताम् । अभा-
गस्तदयोग्यः पुमान्मा भक्त भागं मा प्राप्नोतु । अभागं पुरुषं निर्भजामो वयं
भागरहितं कुर्मः । अपः क्रियमाणमिदं कर्म पिन्व हे पुरोडाश त्वं वर्धय ।
ओषधीश्च जिन्व प्रीणय । द्विपात्पुत्रभृत्यादिकं पाहि । चतुष्पाद्गोमहिष्यादि-
कमव रक्ष । दिवः सकाशाद्वृष्टिमेरय प्रवर्तय । सोम्यानां सोमयोग्यानामत एव
सोमपीथिनां सोमपानयुक्तानां ब्राह्मणानामृत्विजामिदं चतुर्धाकृतं हविः संपादि-
तम् । अब्राह्मणस्तु निर्भक्तो भागान्निःसारितः । इहास्मिन्नाविज्ये कर्मण्यब्राह्म-
णस्य भागो नास्ति । याजनस्य ब्राह्मणकविषयत्वात् ।

अथ स्रुक्षु प्रस्तरस्याज्यमानस्यानुमन्वणे मन्त्रमाह—

समङ्कां बर्हिर्हविषां घृतेन । समा-
दित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । समि-
न्त्रेण विश्वेभिर्देवेभिर्गङ्गाम् । दिव्यं
नभो गच्छतु यत्स्वाहा, इति ।

इदं प्रस्ताराख्यं बर्हिर्घृतरूपेण हविषा समङ्कां सम्यगक्तं भवतु । तथाऽऽ-
दित्यवसुमरुदादिभिर्देवैर्घृतेन सम्यगज्यमानमस्तु । ततो दिव्यं द्योतमानं नभ
आदित्याख्यं यत्तेजोऽस्ति तत्तेजोऽयं प्रस्तरः प्राप्नोतु । स्वाहा समर्पितोऽयं
प्रस्तरः ।

अथ गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्न्या जपार्थं मन्त्रमाह—

इन्द्राणीवाविधवा भूयासम् । अदितिखि

सुपुत्रा । अस्थूरि त्वां गार्हपत्य (१०) ।

उपनिषदे सुप्रजास्त्वाय, इति ।

इन्द्रस्य पत्नीन्द्राणी सा कदानिदपि विधवा न भवति तद्वदहमपि यावज्जी-
वमविधवा भूयासम् । अदितिर्देवमाता तद्वदहं सुपुत्रा भूयासम् । हे गार्हपत्या-
स्थूरि सर्वार्थसाधनसंपूर्णं त्वां सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यत्वसिद्धय उपनिषद् उपेत्य
निषीदामि ।

अथ संपत्नीयहोममन्त्रमाह -

मं पत्नी पत्या मुकृतेन गच्छताम् । यज्ञस्य
युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहताम-
रातीः । दिवि ज्योतिर्जरमारभेताम्, इति ।

पत्या सहिता येयं पत्नी सा मुकृतेन मुष्टु संपादितेन कर्मफलेन संगच्छ-
ताम् । तावुभौ युक्तौ परस्परसंबद्धौ यज्ञस्य धुर्यो भारवाहकावभूतां यज्ञमनुतिष्ठ-
तामित्यर्थः । संजानानौ परस्परमैकमत्यं गतावरातीः शत्रुं विजहतां विनाशय-
ताम् । दिवि द्युलोकस्थितमजरं जगदहितं ज्योतिरादित्यात्मकमारभेतामाभिमुख्येन
प्राप्नुताम् ।

अथ नारिष्ठहोमार्थाश्चत्वारो मन्त्राः । तत्र प्रथममन्त्रमाह -

दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः
प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारि-
ष्ठयोः प्रशिषमीडमानः । देवानां
दैव्यंऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत्, इति ।

हे यज्ञ तदभिमानिदेवते तव यज्ञिया यज्ञयोग्यास्तनवः शरीराणि दशसं-
ख्याकाः सन्ति । ताः सर्वास्तनूर्यजमानो घृतेन प्रीणातु वर्षयतु । नारिष्ठयो-
र्यज्ञस्य नेतारो यजमाना नरास्तेषां संबन्धिनो नारास्तेष्वतिशययुक्तौ नारिष्ठा-
वग्निवायू जाटराग्निः प्राणवायुश्चातिशयेन नरेण संबद्धौ तयोर्नारिष्ठयोर्दैवयोः
प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमीडमानः स्तुवन्यजमान इह देवानां संबन्धी सदैव्ये देव-
योग्ये स्वर्गेऽप्यमृतो देवोऽभूत् ।

अथ द्वितीयमाह—

यं वां देवा अकल्पयन् (११) ।

ऊर्जो भागं शतक्रतु । एतद्वां तेन

प्रीणानि । तेन तृप्यतमः हृद्दौ, इति ।

हे शतक्रतू शतसंख्याककर्मनिष्पादकौ नारिष्ठौ वां युवयोरूर्जो रसस्य यं भागं देवा अकल्पयन्तदेतदिदानीं मया दीयत इति शेषः । तेन दत्तेन वां युवा-
मुभौ प्रीणानि प्रीतौ करोमि । तेन भागेन हेऽहहावंहसः पापरय हन्तारौ युवां
तृप्यतम् ।

अथ तृतीयमाह—

अहं देवानां सृष्टतामस्मि लोके । ममेदमिष्टं

न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि

विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अर्धाद्भागधेयम्, इति ।

सृष्टतां शोभनकर्मणां देवानां संबन्धानि लोकेऽहमस्मि भूयासं मम संबन्धि
मदिष्टं कर्म तदिदं मिथुर्न भवाति मिथ्या न भवेत्यदृश्यं फलप्रदमित्यर्थः । अहं
नारिष्ठौ देवौ विद्वांस्तदीयमहिमानं जानन्ननुयजाम्यनुकूलं पूजां करोमि । यद्यस्मा-
त्कारणादाभ्यां नारिष्ठाभ्यामिन्द्रो भागधेयं हविर्भागमर्धात्संपादितवान् । तस्मा-
त्पूर्ववान्वयः ।

अथ चतुर्थमाह—

अदारसृद्धवत देव सोम । अस्मिन्यज्ञे मरुतो

मृडता नः । मा नो विद्वदाभि भामो अशस्तिः

(१२) । मा नो विद्वद्वृजना द्वेप्या या, इति ।

हे देव सोम त्वमदारसृद्धवत दाराणामस्मदीयानां पत्नीनामसंसयिता भव
पाण्डको भवेत्यर्थः । हे मरुतो देवा यूयमस्मिन्यज्ञे नोऽस्मान्मृडता सुखयत । भामो
भवदीयः क्रोधो नोऽभ्यस्मदाभिमुख्येन मा विदन्मा प्रामोतु । तथाऽशस्तिरपकीर्तिः

शत्रुकृता नोऽस्मान्मा विदन्मा प्रामोतु । द्वेष्ट्या वृजना द्वेष्ट्यमन्यदपि पापं यदस्ति तन्मा प्रामोतु ।

अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोम मन्त्रमाह—

ऋषभं वाजिनं वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स
नो दोहताः सुवीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् ।
प्राणाय सुरार्धमे । पूर्णमासाय स्वाहा, इति ।

ऋषभं श्रेष्ठं वाजिनमन्त्रवन्तं पूर्णमासमेतन्नामकं देवं वयं यजामहे । स च देवः सुरार्धसे शोभनधनहेतवे प्राणाय प्राणवृत्तिस्थित्यर्थं नोऽस्माकं सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं सहस्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिं दोहतां दोग्धां संपादयत्वित्यर्थः । पूर्णमासाय देवाय स्वाहेदं हविः स्वाहुतमस्तु ।

अमावास्यायां पार्वणहोममन्त्रमाह—

अमावास्यां सुभगां सुशेवा । धेनुरिव भूय
आप्यायमाना । सा नो दोहताः सुवीर्यम् ।
रायस्पोषः सहस्रिणम् । अपानाय सुरार्धमे । अमावास्यायै स्वाहा, इति ।

इयममावास्या देवता सुभगा शोभाययुक्ता सुशेवा सुष्ठु सेवितुं योग्या । यथा धेनुः प्रतिदिनं क्षीरं प्रयच्छति पुनः पुनराप्याययति, एवमियममावास्या प्रतिमासं भूयो देवानामाप्याययति । सा न इत्यादि पूर्ववत् । अपानायापानवृत्तिस्थित्यर्थम् ।

अथ होतुरुपवेशनाधारदग्धेर्वेद्या अभिस्तरणं मन्त्रमाह—

अभिस्तृणीहि परिधहि वेदिम् । जामिं मा
हिः भीरमुया शयाना । होतृषदना हरिताः
सुवर्णाः । निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने, इति ।

अभीत्वैर्यै करोमि क्रमीत्पिताऽऽत्मन एकतांमुखां मे दिशोऽध्यक्षेभ्यो हवि-

गर्हिपत्याकल्पयन्नशस्तिः सा नो दोहताः सुवीर्यः सप्त च ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हे दर्भाभिस्तृणीहामित आस्तीर्णो भव । वेदिं परिधेसाच्छादय । अमुया
वेद्या सह शयाना शयनं प्राप्तस्त्वं जार्धं जायमानां प्रजां मा हिंसीः । होतृ-
षदना होता येषु दर्भेषु निर्षादति तादृशा दर्भा हरिता हरितवर्णाः सुवर्णाः
शोभनच्छाया इमे पुरतो वर्तमानाः सन्तो यजमानस्य ब्रध्ने कर्मफलभूत आदि-
त्वलोके निष्का अलंकाराः सन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

देवाः स्वामिजपायंदमङ्गाराणामपोहनम् ।
हविर्मन्त्रयते सूर्य आप्यायव्यभिवारयेत् ॥
स्योनं पात्र्यामुपस्तर्षि तस्मिन्निति हविः क्षिपेत् ।
आर्द्रेति हविरुद्रास्य यस्तं दोहाभिवारणम् ॥
इरा कपालान्यभ्यज्य देवास्तु प्रवरे जपेत् ।
मा मे हविरवद्येत यदा प्रत्यभिवारयेत् ॥
अज्या प्राशिवावदानं मनुनेडामवद्यति ।
इडे प्राश्नन्ति तां ब्रध्न पुरोडाशमभिस्पृशेत् ॥
आशा प्रतिदिशं व्यूहत्समङ्कां प्रस्तराञ्जनम् ।
इन्द्राणीति जपेत्पत्नी सं पत्नीति जुहोति हि ॥
दशेति नारिष्ठहाम ऋषमं पूर्णिमाहुविः ।
अमेति दर्शहामः स्यादभि वेदिं स्तृणानि हि ॥

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादं चिन्तितम्—

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ।
संकीर्णावुपकार्यस्य भेदोदितौ व्यवस्थितौ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्प्रयाजादिवद्दर्शोऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्ण-
मासेऽपि तथेति चेत् । भैवम् । उपकार्ययोः संघयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्हो-
मयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्थपञ्चमयोरनुवाकयोरनुक्ताः परिशिष्टा ये मन्त्रास्ते सर्वे षष्ठोऽस्मिन्ननुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र दोहादूर्ध्वं प्रेषमन्त्रमाह—

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्य-
जमानं भुनक्तु । अपा० रस ओषधीना०
सुवर्णः । निष्का इमे यजमानस्य सन्तु
कामदुषाः । अमुत्रामुष्मिँल्लोके, इति ।

हे दर्भा अग्निं परिस्तृणीत परित आच्छादयत । परिधत्त परितो धारयत । परिहितो युष्माभिः परितो धारितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु पालयतु । अयं दर्भ-
समूहोऽप्यां रसः सारभूत ओषधीनां मध्ये सुवर्णः शोभनवर्णोपेतः । इमे दर्भा
यजमानस्याभ्युत्र परलोके तत्राप्यमुष्मिन्निन्द्रादिलोके निष्का अस्त्वेकारभूता
कामदुषाः सन्तु ।

अथ ब्रह्मणो वरणे मन्त्रमाह—

भूपते भुवनपते । महतो भूतस्य पते ।
ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे, इति ।

हे भूपते भूमेः पालक भुवनपतेऽन्तरिक्षपालक महतो भूतस्य पते द्युलोक-
स्यापि पालक त्वां वृणीमहे ।

अथ वृतस्य ब्रह्मणो जप्यं मन्त्रमाह—

अहं भूपतिरहं भुवनपतिः । अहं महतो
भूतस्य पतिः (१) । देवेनं सवित्रा प्रसूत
आर्त्विज्यं करिष्यामि । देवसवितरतं त्वां
वृणते । बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणम् । तदहं
मनसे प्रब्रवीमि । मनो गायत्रियै । गायत्री

त्रिष्टुभे । त्रिष्टुब्जगत्यै । जगत्यनुष्टुभे । अनु-
 ष्टुक् पङ्क्त्यै । पङ्क्तिः प्रजापतये (२) ।
 प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः । विश्वे देवा
 बृहस्पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्म भूर्भुवः
 सुवः । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं मनुष्या-
 णाम् । बृहस्पते यज्ञं गोपाय, इति ।

यजमानोक्तप्रकारेणाहं भूम्यादिलोकत्रयस्य पालकोऽस्मि । तत्पालकदेवरू-
 पेण भावितत्वात्तादृशोऽहं सवित्रा प्रेरकेण देवेन प्रज्ञतोऽनुज्ञातः सन्नार्त्विज्यं
 करिष्यामि । हे सवितर्देव त्वामेवैतं ब्रह्माणं सर्वं यजमाना वृणते । कीदृशं त्वां
 बृहस्पतिरूपेणावस्थितं दैव्यं देवसंवन्धिनं ब्रह्माणं ब्राह्मणजातिम् । तत्सर्वं
 वृत्तान्तजातमहं मनसे मनोभिमानिने देवाय प्रब्रवीमि । मनोदेवश्च गायत्रिभै
 देवतायै प्रब्रवीति । एवं गायत्र्यादयस्त्रिष्टुबादिभ्यो ब्रह्मपर्यन्तेभ्यो ब्रुवन्ति ।
 तत्र ब्रह्मा(स्त) भूरादिलोकत्रयात्मकम् । देवानां मध्ये बृहस्पतिरेव ब्रह्मा मनुष्याणां
 मध्येऽहं ब्रह्मा । हे बृहस्पते यज्ञमिमं गोपाय रक्ष । अहमपि त्वत्प्रसादाद्रक्षा-
 मीत्यभिप्रायः ।

अथाऽऽग्निध्रेणाभिगृह्यमाणस्यात्करस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यां वां देवाश्चरन्ति
 ब्रह्मचर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी
 (३) । अन्तर्द्वितश्चरति मानुषीषु, इति ।

हे देवा वा युष्मानुद्दिश्य [यां] ब्रह्मचर्यं चरति नियमं करोति तस्मै निय-
 मवत् इदमिदानीं हर्म्यं निवासस्थानं करोमि । स ब्रह्मचारी मेधावी प्रज्ञावान् ।
 तपस्वी नित्यं तपोयुक्तः । मानुषीषु मनुष्ययोग्यासु दिक्ष्वन्तर्मध्ये मनसा विवे-
 केन युक्तः सन्दूतश्चरति हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञो वर्तते ।

अथ वेदेन समृज्यमानाया वेदेरनुमन्त्रणं मन्त्रमाह—

चतुःशिखण्डा युवातिः सुपेशाः । घृतप्रतीका

भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय ।

मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान्, इति ।

चतुःशिखण्डा चतुर्भिर्भूषणस्थानीयैर्युक्ता चतुष्कोणा वा युवतिराकारेण युव-
तिसदृशी यथा युवतिर्मध्ये संनततरा तथा वेदिरपि । अत एव सुपशाः शोभ-
नरूपयुक्ता घृतप्रतीका घृतोपकृता तस्यां हि वेद्यां प्रथमं घृतं स्थाप्यते । सा च
भुवनस्य समस्तलोकस्य मध्ये यजमानस्य मम महते सौभगाय मर्मज्यमाना वेदेन
भृशं शोध्यमाना वर्तते । तथाविधं हे वेदे यजमानाय मह्यं कामान्धुक्ष्व
संपादय ।

अथ क्रियमाणाया वेदेनृमन्त्रणमाह—

भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो
देवी वर्धयंत पयांसि । यज्ञिया
यज्ञं वि च यन्ति शं च । ओष-
धीराप इह शक्करीश्च, इति ।

इयं वेदिर्भूमिर्भूत्वा सर्वत्र पृथिवीभावेन वर्तमाना महिमानं माहात्म्यं पुपोष
पुष्णानि । तत इयं वेदिर्देवीरूपा यागद्वारेण पयांसि वृष्टिजलानि वर्धयते ।
ततो जलवृद्धेरूर्ध्वं यज्ञि जा यज्ञसंपादनार्हा ओषध्य आपः शक्कर्यः पशवश्चेह
वेद्यां यज्ञं वियन्ति च । विधं प्राप्नुवन्त्यपि । ततः श च सुखमपि प्रयच्छन्तीति
शेषः ।

अथाऽऽह्रियमाणस्य स्तम्बय षोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा
(४) । यो व्रतणा कर्मणा द्वेष्टि
देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेण्णता च ।
तस्मिन् वज्रेण शिरश्छिनन्ति, इति ।

हे देवा यः शत्रुर्मा हृदा तात्पर्ययुक्तेन मनसा द्वेष्टि यश्च वाचाऽधिक्षेप-

तया द्वेष्टि । यश्च ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनादिना वा कर्मणा तपोऽतिशयेन दानेन वा द्वेष्टि मात्सर्यं करोतीत्यर्थः । यश्च श्रुतेन बहुशास्त्रभ्रवणेनेष्णतैषणशीलेनेदं धनादिकं ममैव भूयादित्येवंरूपेण हृदयेन च द्वेष्टि । हे इन्द्र तस्य सर्वस्य शत्रोः शिरस्त्वदीयेन वज्रेण स्पर्शरूपेण छिद्यन्मिह ।

अथ समास्तीर्णस्य बर्हिषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

ऊर्णा॑मृदु॒ प्रथ॑मानं॒ स्यो॒नम् । दे॒वेभ्यो॑
जुष्टं॑ स॒दना॑य ब॒र्हिः । सु॒वर्गे लो॒के
यज॑मानं॒ हि धे॒हि । मां नाक॑स्य पृ॒ष्ठे
प॒रमे व्यो॑मन्, इति ।

ऊर्णामृदु कम्बलवन्मृदुस्वरूपं प्रथमानं विस्तारयुक्तं स्योनं सुखकरमिदं बर्हिः सदानयोपवेशनाय देवेभ्यो जुष्टं देवानां प्रियं हे तादृग्बर्हिर्नाकस्य पृष्ठे दुःखरहितस्य स्थानस्योपरिभागे परम उत्कृष्टेऽत एव व्योमन्विशेषेण रक्षके स्वर्गलोके यजमानं मां धेहि स्थापय । हिशब्दोऽवधारणे । सर्वथा स्थापयेत्यर्थः ।

अथ बर्हिषाऽऽस्तीर्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

चतु॑ःशिख॒ण्डा यु॒वतिः सु॒पेशाः॑ । घृ॒तप्र॑तीका
व॒युना॑नि व॒स्ते । सा स्ती॒र्यमा॑णा म॒हते सौभ॑-
गाय (५) । सा मे॑ धृ॒क्ष्व यज॑मानाय॒ कामा॑न् ।
शि॒वा च॑ मे श॒ग्मा चै॒धि । स्यो॒ना च॑ मे
मु॒षदा॑ चैधि । ऊ॒र्जस्व॑ती च॒ मे प॑र्य॒स्वती
चैधि । इ॒षमूर्जं॑ मे पि॒न्वस्व । ब्र॒ह्मते॒जो मे
पि॒न्वस्व । क्ष॒त्रमो॒जो मे पि॒न्वस्व । वि॒शं
पु॒ष्टिं मे पि॒न्वस्व । आ॒यु॒रन्नायं॑ मे पि॒न्वस्व ।
प्र॒जां प॒शून्मे॑ पि॒न्वस्व (६), इति ।

घृतप्रतीकित्यन्तं पूर्ववद्व्याख्येयम् । तादृशी वेदिर्व्युनानि कमनीयानि बर्हीषि वस्ते वस्त्रवदाच्छायति । सा तादृशी वेदिर्यजमानस्य महते सौभगाय बर्हीषा स्तीर्यमाणा वर्तते । हे वेदे सा त्वं यजमानाय मे कामान्धुक्व संपादय । किंच मे मदर्थं शिवा च शान्तोषद्रवा च शग्मा सर्वकार्यशक्ता चैधि भव । तथा स्योना च सुखहेतुश्च सुषदा च सुष्ठूपवेशनयोग्या चैधि । तथोर्जस्वती बलवती पयस्वती क्षीरादिमती चैधि । तथेषमन्नमूर्जं दुग्धादिरसं च मे मदर्थं पिन्वस्व वर्धय । ब्रह्माध्ययनादिसंपत्तिं तेजस्तन्निमित्तां कीर्तिं च मे पिन्वस्व । तथा क्षत्रं बलमोजः क्रान्तिं मे मदर्थं पिन्वस्व । विशं प्रजां शरीरपुष्टिं च मे पिन्वस्व । अथवा ब्रह्म-क्षत्राविशो वर्णत्रययुक्ताः प्रजाः । आयुः शतसंवत्सरोपेतमन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं प्रजां पुत्रादीन्पशून्गवादीन् ।

अथ परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

अस्मिन्यज्ञे उप भूय इन्द्र मे । अर्विक्षोभाय
परिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरियान् ।
अग्निर्द्वेषांसि निरितो नुदातै, इति ।

अस्मिन्यज्ञे भूय इन्द्र पुनः पुनरेव मे यजमानस्यार्विक्षोभाय चलनाभावाय परिधीनुपदधामि समीपे स्थापयामि । ते च परिधयस्त्रयोऽपि धारणशक्तियुक्ताः क्रमेण धर्तादिशब्दौस्त्रिभिरुच्यन्ते । तैः परिधिभिर्युक्तोऽग्निर्द्वेषांसि द्वेष्याणि रक्षः-प्रभृतीनितो यज्ञस्थानान्निर्गुदातै निष्कृत्य नाशयतु ।

अथ वेदेर्मध्ये तिर्यक्त्वेन साद्यमानयोर्विधृत्याख्ययोर्दर्मयोरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

विच्छिन्नाग्निं विधृतीभ्यां सपत्नान् । जाता-
न्प्रातृव्यान्ये च जनिष्यमाणाः । विशो-
यन्त्राभ्यां विधमाम्येनान् । अहं स्वानामुत्त-
मोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरा-
तिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुम् (७) ।

सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीं स्थो
विधृती स्वधृती । प्राणान्मयि धारयतम् । प्रजां
मयि धारयतम् । पशून्मयि धारयतम्, इति ।

विविधमधोऽवस्थितो बर्हिषः पृथक्त्वेन प्रस्तरो धारयत आभ्यामिति विधृती
ताभ्यां सर्पत्नाञ्जशत्रून्विच्छिनद्धि विनाशयामि । एवं सामान्येनोक्त्वा पुनर्विशेषे-
णोच्यते—जातान्पूर्वमुत्पन्नान्भ्रातृव्यान्विच्छिनद्धि । ये चान्ये जनिष्यमाणा
भ्रातृव्याः शश्रव एनान्भ्रातृव्यान्विशः प्रजाया यन्त्राभ्यां नियमनसाधकाभ्यां
दर्माभ्यां विधमामि विनाशयामि । प्रजानियमनहेतुत्वं “ विज्ञोयन्त्रे स्थः ”
इत्यस्मिन्नपि मन्त्रे समानातम् । हे देवा अहं स्वानामात्मीयानां जनानां मध्य
उत्तमोऽसान्युत्कृष्टो भूयासम् । विज्ञो यन्त्रे प्रजाया नियामके अरातिं शत्रुं नुद-
माने विनाशयन्त्यौ तथा विश्वं पाप्मानं समस्तमपि पापममतिं रोगं दुर्मरायुं दुर्म-
रणहेतुं च नुदमाने सुकृतस्य लोके सीदन्ती अस्मिन्स्थाने तिष्ठन्त्यौ देवी द्योत-
नवत्यौ तादृश्यौ हे विधृती युवां धृती स्थः सर्वस्य जगतो धारयिष्यौ स्थः ।
स्वधृती स्वायत्तधारणशक्तियुक्ते स्थः । तादृश्यौ युवां मयि प्राणान्धारयतं स्थाप-
यतम् ।

अथ साद्यमानस्य प्रस्तरस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता । धर्ता प्रयाजानां-
मृतानूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्व-
रूपाः । तस्मिन्सुचो अध्यासादयामि, इति ।

अबं साद्यमानः प्रस्तराख्यो दर्भमुष्टिरुभयस्य जुहूपभृलक्षणस्य धर्ता धार-
यिता । उतापि च प्रयाजार्थानामनूयाजार्थानां चाऽऽज्यानां धारयिता । अत
एव स प्रस्तर आज्यधारणद्वारा विश्वरूपा नानाविधरूपयुक्ताः समिधः समि-
दाद्याः प्रयाजदेवता दाधार धारयति । तस्मिन्नेवंविधं प्रस्तरे सुचो जुह्वादिका
अध्यासादयाम्युपरि स्थापयामि ।

अथ प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वा अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

आरौह पथो जुहु देवयानान् (८) । यत्रर्षयः
प्रथमजा ये पुराणाः । हिरण्यपक्षाऽजिरा संभृ-

ताङ्गा । वहासि मा सुकृतां यत्र लोकाः, इति ।

हे जुहु देवयानान्देवानां गमनयोग्यान्पथो मार्गानारोह । ये महर्षयः पुराणा अनादिसिद्धा वसिष्ठादयस्तं प्रथमजा अस्मत्तः पूर्वजा यत्र येषु कर्मानुष्ठानमार्गेषु वर्तन्ते तानारोहेति पूर्वेणान्वयः । हिरण्यपक्षा हितरमणीयपार्श्वोऽजिरा होमस्थाने गमनशीला संभृताङ्गा संपूर्णाविवेदशी त्वं सुकृतां पुण्यवतां लोका भोगभूमयो यत्र सन्ति तत्र मां वहासि प्रापय ।

अथ साद्यमानाया उपभृतोऽनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

अवाहं बाध उपभृतां सपत्नान् ।
जातान्भ्रातृव्यान्यं च जनिष्यमाणाः ।
दोहं यज्ञं सुदुघामिव धेनुम् । अहमु-
त्तरो भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः, इति ।

अहमनयोपभृता सपत्नानवबाधं विनाशयामि । जातानित्यादि पूर्ववत् । सुदुघां सुष्ठु दोहनयोग्यां धेनुमिव यज्ञमहं दोहै यज्ञसाधनभूताया उपभृतो दोहनं करवाणि तज्जन्यं फलं संपादयामीत्यर्थः । ततोऽहमितरेषु यजमानेषुत्तर उत्कृष्टो भूयासम् । मत्सपत्ना अधरे निरुद्धाः सन्तु ।

अथ साद्यमानाया ध्रुवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यो मां वाचा मनसा दुर्मरायुः । हृदाऽ-
रार्तायादभिदामदग्ने (१.) । इदमस्य
चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूयासम् ।
अधरे मत्सपत्नाः, इति ।

यः शत्रुर्वाचा मनसा च मां दुर्मरायुर्दुर्मरणमिच्छुर्हृदा स्वकीयेन मनसाऽरा-
र्तायाच्छत्रुत्वमिच्छेत् । हेऽग्नेऽभिदासदभितो हिंसां कुर्वदस्य शत्रोश्चित्तमिदं
ध्रुवाया अधरमधस्तान्यग्भूतत्वेनावस्थितं विनष्टप्रायमेव भवत्विति शेषः ।
अहमुत्तर इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ जुह्वा दक्षिणभागे सुवस्य सादने मन्त्रमाह—

ऋषभोऽसि शाक्रः । घृताचीनां सुनुः ।

प्रियेण नाम्ना प्रिये सदासि सीद, इति ।

हे सुवर्षभः श्रेष्ठः शाक्रः शक्तियुक्तो घृताचीनां घृतप्राप्तियुक्तानां जुह्वादीनां सुनुः पुत्रस्थानीयश्चासि । प्रियेण नाम्ना सुवाख्येन (ण) युक्तः प्रिये सदासि जुहूपार्श्वस्थाने सीद ।

अथ तस्य साद्यमानस्य सुवस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

स्योनां मे सीद सुषदः पृथिव्याम् । प्रथयि

प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद

पृथिव्यामन्तरिक्षे । अहमुत्तरो भूयासम्

(१०) । अधेर मत्सपत्नाः, इति ।

हे सुव सुषदः सुखेन सादनीयस्त्वं मे स्यानः सुखहेतुरत्र स्थाने सीद । अहमपि पृथिव्यां प्रजया पशुभिश्च प्रथयि प्रथितः स्याम् । तथा सुवर्गे लोके च प्रथितः स्याम् । त्वं द्युलोकादिस्वरूपेऽस्मिन्स्थाने सीद । अहमित्यादि पूर्ववत् ।

अथ साद्यमानाया आज्यस्थाल्या अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा ।

अच्छिन्नपयाः शतधार उत्सः ।

मारुतेन शर्मणा दैव्येन, इति ।

इयमाज्यस्थाली घृतस्य पूर्णा घृतेन पूरिता वर्तते । तत्र दृष्टान्तो यथोत्सः प्रवाहस्तद्वत् । कीदृश उत्सो दैव्येन शर्मणा देवसंबन्धिना सुखहेतुना मारुतेन वायुनाऽच्छिन्नपया अक्षीणोदको वर्षती वायौ वाति सति प्रवाहजलमविच्छिन्नमुत्स्यन्दते । अत एव शतधारोऽनेकधारायुक्तः ।

अथाऽऽसन्नस्य पुरोडाशस्याऽऽग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह—

यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः । सर्वतो मां भूतं

भविष्यच्छ्रयताम् । शतं मे सन्वाशिषः ।

सहस्रं मे सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशु-

मतीः । प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः (११) ।

सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयताम् । शतं

मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु सूनृताः ।

इरावतीः पशुमतीः, इति ।

हे आग्नेय पुरोडाश त्वमेव सर्वतः श्रितः सर्वेणापि प्रकांरण सेवितो यज्ञो यज्ञहेतुरसि । अतस्तादृशेन त्वया सह येन मामपि भूतं भविष्यच्च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं श्रयतां सेवताम् । किंच मे ममाऽऽशिषः प्रार्थनीयाः कामाः शतं सन्तु बहुतरा भवन्तु । तथा सूनृताः प्रिया वाचो मम सहस्रसंख्याकाः सन्तु । कीदृश्यः सूनृता या इरावतीरन्ववत्यः पशुमतीः पशुमत्यः । पथन्नादेर्दातारं पुरुषं बहुधा स्तुवन्ति ताः प्रिया वाचो भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं वृष्ट्यादिना सर्वस्थितिहेतुत्वात्प्रजापतिरिवासि । सर्वतः श्रित इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ पक्वे पयसि सादिते सव्यभिमर्शेन मन्वमाह—

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यम् । अनेनेन्द्राय

पशवोऽचिकित्मन् । तेन देवा अवतोप-

माम् । इहेषमूर्जं यशः सह ओजः मनेयम् ।

शृतं मयि श्रयताम्, इति ।

इदं क्षीरमिन्द्रियमिन्द्रेण जुष्टममृतं योगसाधनत्वेन विनाशरहितं वीर्यं वीर्यप्रदम् । अनेन क्षीरेणेन्द्रार्थं पशवोऽचिकित्सन्नारोग्यमकुर्वन् । पशुभिः क्षीराख्ये हाविषि संपादिते सति योऽयमिन्द्रस्य परितोषः सैवानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवास्तेनानेन पयसेहास्मिन्कर्षणि वर्तमानं मामुपावतोऽपत्यं रक्षत । ततो युष्मत्प्रसादादहमिषमूर्जं क्षीरादिरसं यशः कीर्तिं सहा बलमोजो बलकारणधातुपोषं च सनेयं लभेय । शृतं चेदं क्षीरं मयि श्रयतां पुनः पुनर्मामेव भजताम् ।

अथाऽऽसन्नस्य दध्नोऽभिमर्शने मन्त्रमाह—

यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टम् (१२) । येना-
सिञ्चद्वलमिन्द्रे प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं
मधुं वाजिनीवत् । येनोपरिष्ठादधि-
न्महेन्द्रम् । दधि मां धिनोतु, इति ।

यत्प्रसिद्धं दधि पृथिवीं सांनाय्यकुम्भिरूपां प्रविष्टं सत्, अचरत्तत्रैवावस्थित-
मासीत् । येन दध्ना प्रजापतिरिन्द्रे बलमसिञ्चत्स्थापितवान् । एतच्च प्रजापतिः
पशून्ब्रवीदेतस्मै संनयतेत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । येन दध्नोपरिष्ठाच्छ्रुतावस्थाया
अप्यूर्ध्वं वर्तमानेन महेन्द्रदेवमधिनात्प्रजापतिरप्रीणयत् । तदिदं दधि शुक्रं निर्मलं
मधुररसोपेतं वाजिनीवद्विशिष्टगतिप्रकर्मप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । तद्दधि मामपि
महेन्द्रमिव धिनोतु प्रीणयतु ।

अथाग्नेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदस्य निधाने मन्त्रमाह—

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दत् । गुहां सतीं गह्वरे
गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छिद्रं
यज्ञं भूरिकर्मा करोतु, इति ।

अयं वेदः पृथिवीं वेदरूपासतुरभ्योऽन्वविन्दतु क्रमेणालभत । अत एव
ब्राह्मणमाम्नायते—“ वेदेन वै देवा असुराणां विन्तुम् ” इत्यादि । कीदृशीं
पृथिवीं गुहा गोप्यस्थाने तत्रापि गह्वरे द्रष्टुमशक्ये स्थाने तत्रापि गह्वरेषु दुष्पा-
प्येषु प्रदेशेषु सतीं वर्तमानाम् । तथा च ब्राह्मणमाम्नातम्—“ वराहोऽयं वाममोषः
सप्तानां गिरीणां परस्तात् ” इत्यादि । स वादृशो वेदो यजमानार्थं लोकं स्थान-
विशेषं विन्दतु लभताम् । तत्सिद्धयर्थं भूरिकर्मा बहुव्यापारोऽयं वेदो यज्ञम-
च्छिद्रमविकलं करोतु ।

अथाऽऽसन्नानां सर्वेषां हविवामभिमर्शने मन्त्रमाह—

अयं यज्ञः समसदद्धविष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा
देवताभिः (१३) । तेन लोकान्सूर्यवतो जयेम ।
इन्द्रस्य सुख्यममृतत्वमश्याम्, इति ।

अयं प्रवर्तमानो यज्ञो हविष्मान्वहुभिर्हविर्भिर्युक्त ऋगादिमन्त्रैर्देवताभिश्च युक्तः
समसदत्सम्यगिह सीदति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति साम तथाऽपि सामप्र-
तिनिधिरूपम् ‘अग्न आयाहि’ इत्यादिमन्त्रजाते विद्यते । तथा च ब्राह्मण-
मात्रातम्—“अग्न आयाहि वीतस्य इत्यादि । स्थितस्यैष वर्णः” इत्यादि ।
तेन यज्ञेन वयं सूर्यवतः सूर्यकिरणान् तन्परकाह्लोकाद्भयम् । तत इन्द्रस्य
सख्यं सखिवत्सहविषयत्तममृतत्वं कमभोगान्स्वयं चाश्यां व्याप्नुयान् ।

अथाऽऽसन्नस्यैन्द्राग्नपुरोताशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यो नः कनीय इह कर्मणि । कनीयां प्रतिशयेनाल्पत्वमुद्गानवैकल्यं काम-
मानाय मह्यम् । अपि मिन्द्राग्नी भुवनान्नदेताम् ।
अहं प्रजां वीरवतीं विदेय इति ।

यः शत्रुर्नोऽस्मदीय इह कर्मणि कनीयां प्रतिशयेनाल्पत्वमुद्गानवैकल्यं काम-
यातै कामयेत, तथाऽस्मिन्यज्ञे वर्तमानाय मह्यं यजमानाय फलाघातं कामयेत
तं शत्रुमिन्द्राग्नी देवौ भुवनान्सर्वलोकादपनुदेताम् । तयोः प्रसादादहं वीरवतीं
वीरैर्भृत्यैर्युक्तां प्रजां पुत्रादिरूपं विदेय लभेयम् ।

अथाऽऽग्नीध्रस्येध्मसंनहतैरग्निसंमार्गे मन्त्रमाह—

अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्य-
न्तम् । वाजं जेष्यन्तम् । वाजिनं
वाजजितम् (१४) । वाजजित्यायै
संमार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नायाय, इति ।

हेऽग्ने वाजजिद्वाजस्यान्नस्य जेतस्त्वां वाजजित्याया अन्नजयार्थं संमार्ज्मि
दर्भैः सम्यक्शोधयामि । कीदृशं त्वां वाजमन्नमुद्दिश्य सरिष्यन्तं प्रवर्तिष्यमाणं
तथा वाजमन्नमुद्दिश्य शत्रून् जेष्यन्तं जित्वा च वाजिनं बहुन्नयुक्तं दातुं च त्वेन
प्रकारेण सर्वस्यान्नस्य जेतारम् । किंचान्नाद्यायान्नभक्षणसामर्थ्याद्यान्नादमन्नभ-
क्षणसमर्थमग्निं संमार्ज्मि ।

अथाऽऽग्नीध्रभागस्य विशेषे व्यूहने मन्त्रमाह—

उपद्रूतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिता

ह्वयताम् । अग्निराग्नीधात् । आयुषे वर्चसे ।
 जीवात्वे पुण्याय । उपहूता पृथिवी
 माता । उप मां माता पृथिवी
 ह्वयताम् । अग्निरग्नीधात् (१५) ।
 आयुषे वर्चसे । जीवात्वे पुण्याय, इति ।

द्यौः पिता द्युलोके देवाऽस्मात्पितृस्थानीय उपहूतोऽनुज्ञावः सोऽपि द्युलोकाख्यः
 पिता मामुपह्वयतामनुजानातु । तथैवाग्निः स्वयमुपहूतो मामप्सुपह्वयताम् । कुतो
 हेतोराग्नीधादाग्नीध्रभागनिमित्तम् । तदपि किमर्थमस्माकमायुषे चिरजीवनाय वर्चसे
 बलाय जीवात्वे जीवनौषधाय पुण्याय सुकृतसिद्धये च । एवमियं पृथिवी देवता
 मातृस्थानीयोपहूतोपमामित्यादि पूर्ववत् ।

अथेडाभक्षणाङ्गमार्जने मन्त्रमाह—

मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यम् । विच्छिन्नं
 यज्ञं मामिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं
 नः । विश्वे देवा इह मादयन्ताम्, इति ।

मनोभिमानी देवो ज्योतिः प्रकाशात्मकामिदमाज्यं जुषतां सेवताम् । विच्छिन्नं
 केनापि वैकल्येन युक्तमिमं यज्ञं संदधातु वैकल्यरहितं करोतु । बृहस्पतिर्देवो
 नोऽस्माकमिमं वैकल्यपरिहारं तनुतां कुरुताम् । विश्वे देवाश्चेह कर्मणि मादयन्ता-
 मस्मान्दर्शयन्तु ।

अथ समिध्यान्त्याजिक्यामाहितायामग्न्यभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यं ते अग्न आवृश्नामि । अहं वा क्षिपितश्चरन् ।
 प्रजां च तस्य मूलं च । नीचैर्देवा निवृश्चत
 (१६) । अग्ने यो नोऽभिदासति । समानो
 यश्च निष्ठयः । इध्मस्यैव प्रक्षायतः । मा
 तस्योच्छेषि किञ्चन । यो मां द्वेष्टि जात-

वेदः । यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाःस्ता-
नमे संदह । याःश्वाहं द्वेष्मि ये च माम्, इति ।

हेऽग्ने ते त्वदीयोऽहं यं रिपुमावृश्यामि सर्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । हे पितः
पालकाग्ने चरंस्त्वां परिचरन्नहं वा तेन रिपुणा क्षिपितः क्षयं नेतुं विक्रियाकृतोऽ-
स्मि । तस्य दुरात्मनः प्रजां पुत्रादिकां मूलं जीवनहेतुं धनं च हे देवाः संनि-
हिता नीचैर्निवृश्वत न्यग्भूतं यथा भवति तथा नाशयत । हेऽग्ने यः प्रचलः
शत्रुर्नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति यश्चान्यः समानबले निष्ठो नित्यं शत्रुत्वेनाव-
स्थितो हिनस्ति तस्य द्विविधस्य शत्रोः संबन्धि द्रव्यं किञ्चन किमपि मोच्छेप्य-
वशिष्टं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः—इध्मस्यैव प्रक्षायतो यथाऽग्नौ प्रक्षिप्तस्य प्रदाहेन
क्षीयमाणस्य न कोऽप्यङ्गोऽवशिष्यते तद्वत् । हे जातवेदो यः शत्रुर्मा द्वेष्टि, अहं
च यं द्वेष्मि । द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च । प्रत्यक्षश्चोभयकर्तृको द्वेष उदा-
हृतः । परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च मामिति पुनरुक्तम् । एवं च सति
द्वेष्यो द्वेष्टा च द्वौ प्रत्यक्षौ द्वौ परोक्षौ च तांश्चतुर्विधान्सर्वान्हेऽग्ने संदह सम्य-
ग्भस्मी कुरु । यौ मुख्यौ द्वेष्यद्वेष्टारौ तद्वद्वारा तदीया अन्येऽपि द्वेष्या द्वेष्टारश्च
ये सन्ति तान्संग्रहीतुं यानिति पुनरुक्तिः । तान्सर्वान्संदहेति पूर्वत्रान्वयः ।

अस्मिन्कर्मणि द्वावग्निसंमार्गौ स्तुच्याधारात्पूर्वमेकः संमार्गस्तत्र मन्त्रः पूर्वमभि-
हितः । अनूयाजसमिदाधानादूर्ध्वं द्वितीयः संमार्गः । तत्राऽऽह—

अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा समुवा-
सम् (१७) । वाजं जिगिवाःसम् ।
वाजिनं वाजजितम् । वाजजित्यायै
संमार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नाद्याय, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात्सरिष्यन्तमित्युक्तम् ।
अत्र तु निष्पन्नत्वात्सप्तवासमिति विशेषः ।

अथ हुतानामग्निसंमार्गाणां दर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

वेदिर्बाहिः श्रितः हविः । इध्मः परिधयः

शुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः । याज्याश्च

वषट्काराः । सं मे संनतयो नमन्ताम् ।

इध्मसंनहने हुते (१८), इति ।

भितमासादितं हविः । वेद्यादयो वषट्कारान्ताः सर्वे संनतयः संनमनशीलाः सन्तो मे मदर्थं संनमन्तां पुनः पुनर्विधेया भूयो वर्तन्ताम् । कस्मिन्काल इति तदुच्यते—इध्मसंनहन इध्मबन्धनहेतौ दर्भे हुते सति संनमन्तापित्यन्वयः ।

अथ यत्प्रस्तरात्तृणमपातं तस्मिन्नग्नौ प्रहियमाणे सति जप्यं मन्त्रमाह—

दिवः खीलोऽवततः । पृथिव्या अध्युत्थितः ।

तेन सहस्रकाण्डेन । द्विषन्तं शोचयामसि ।

द्विषन्मे बहु शोचतु । ओषधे मा अहं शुचम्, इति ।

हे प्रस्तरतृण त्वं दिवो घुलोकादवततोऽधस्तात्प्रसारितः पृथिव्या अध्युत्थितः ऊर्ध्वत्वेन स्थापितः खीलः स्तम्भो लोकद्वयधारणहेतुस्तम्भोऽसीत्यर्थः । तेन त्वया सहस्रकाण्डेन बहुप्रकारेण द्विषन्तं शोचयामसि दातुं शोकयुक्तं कुरु । तथा मे द्विषन्दात्रुर्बहु शोचत्वधिकं शोकयुक्तो भवतु । हे, ओषधे दर्भाहं त्वत्प्रसादान्मा शुचं शोकं मा प्रामवानि ।

अथानूच्यमानस्य शंयुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो नमश्च ते यज्ञ ।

शिवेन मे संतिष्ठस्व । स्योनेन मे संति-

ष्ठस्व (१९) । सुभूतेन मे संतिष्ठस्व ।

ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व । यज्ञस्यार्द्धि-

मनु संतिष्ठस्व । उप ते यज्ञ नमः । उप

ते नमः । उप ते नमः, इति ।

हे यज्ञ शंयुवाकरूपयज्ञाङ्ग ते नमोऽस्तु । किञ्च हे यज्ञ ते नमो नमः पुनः पुनर्नमस्कारोऽस्तु । आदरातिशयद्योतनार्थमेवमभिधानम् । हे यज्ञ मे शिवेन

सर्वोपदेवोपशमनरूपेण संतिष्ठस्व समाप्तिं गच्छ । तथा स्योनेन सुखमाप्तिरूपेण सुभूतेन सुष्ठु निष्पन्नत्वाकारेण ब्रह्मवर्चसेन मन्त्रबलेन च संतिष्ठस्व । तथा यज्ञस्य यजमानस्याङ्घ्रिं फलमनुलक्षीकृत्य संतिष्ठस्व । हे यज्ञ ते तवोप समीपे नमोऽस्तु । व्यभिधानमत्यादरार्थम् ।

अथ तण्डुलप्रक्षालनजलस्योत्करदेशे निनयनाय मन्त्रमाह—

त्रि॒ण्फली॒ क्रिय॑माणानाम् । यो न्य॒ङ्गो
अ॒वशि॑ष्यते । रक्ष॑सां भाग॒धेय॑म् । आप॒-
स्तत्प्रव॑हतादितः (२०), इति ।

तण्डुलानां कणादिनिरसनेन शोधनं फलीकरणं तत्रिवारं कर्तव्यम् । तथा-
क्रियमाणानां तण्डुलानां संबन्धी न्यङ्गो निरुद्धांशः कणादिरूपो यः स्वल्पोऽ-
वशिष्यते रक्षसां भागधेयं तत्कणादिरूपमङ्गं हे आप इतोऽस्मात्स्थानात्प्रव-
हतात्प्रकर्षणान्यत्र नयत ।

अथान्वाहार्यपचने पिष्टलेपस्य होमं मन्त्रमाह—

उ॒लू॒खला॑ सु॒मले॒ यच्च॒ शूर्पे॑ । आ॒शि॒श्लेष॑ ह॒षाद्
यत्क॒पाले॑ । अ॒व॒पुषो॑ वि॒पुषः॒ संय॑जामि । वि॒श्वे
दे॒वा ह॒विर्वि॑दं जु॒पन्ता॑म् । यज्ञ॑ या वि॒पुषः॒ सन्ति॑
ब॒ह्वीः । अ॒ग्नौ ताः सर्वाः॑ स्वि॒ष्टाः सु॒हुता॑ जुहोमि, इति ।

उलूखलादौ कपालान्ते द्वये यद्यत्पिष्टमाशिश्लेषाऽऽस्त्रिष्टमभूते सर्वे पिष्टांशा
अवपुषः प्रधानाहुतावनुयुक्ता विपुषो लेपास्तान्सर्वान्संयजामि संभूय बह्वौ
प्रक्षिपामि । इदं हविर्विदं देवाः संपन्ताम् । किंवास्मिन्यज्ञ उलूखलादावनास्त्रिष्टा
विपुषो या बह्वयः सन्ति ताः सर्वा अप्यग्नावेव स्विष्टाः सुष्ठु देवतोद्देशेन त्यक्ताः
सुहुताः सुष्ठु प्रक्षिप्ताश्च यथा भवन्ति तथा जुहोमि ।

अथाऽऽदित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः । तत्र प्रथममाह—

उ॒द्य॒न्न॒य मि॒त्रम॑हः । स॒प॒त्नान्मे॒ अनी॑-

नशः । दिवैनान्विद्युतां जहि । निम्नो-
चन्नधरान्कृधि (२१), इति ।

हे मित्रमहोऽनुकूलतजोयुक्ताऽऽदित्य त्वमुद्यन्नुदयं गच्छन्नद्यैवाहनिमे सपत्ना-
ज्जशत्रूमनीनशो नाशय । तत्प्रकार उच्यते—दिवा विद्युता विद्योतमानया तीक्ष्ण-
या भासैनाज्जशत्रूञ्जहि नाशय । अथ निम्नोचन्नस्तं गच्छन्नधरान्कृष्टान्कृधि
कुरु रात्रौ तमसैव पीडितान्कुरु ।

अथ द्वितीयमाह—

उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो
यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे । तस्य नो
देहि सूर्य , इति ।

हे सूर्याद्यास्मिन्नेवाहन्युद्यंस्त्वं नोऽस्मभ्यं विभज धनादिकं पृथक्पृथग्देहि ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो विभज्य ददाति तद्वत् । किंच दीर्घा-
युत्वस्य हेशिषे समर्थोऽसि । नोऽस्मभ्यं तस्य तदीर्घायुष्ट्वं देहि ।

अथ तृतीयमाह—

उद्यन्नद्य मित्रमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।
हृद्रोगं मम सूर्य । हरिमाणं च नाशाय, इति ।

मित्रमहोऽनुकूलतजोयुक्त हे सूर्याद्यास्मिन्दिन उद्यन्नुदयं गच्छन्नुत्तरामतिश-
येनोत्कृष्टां दिवमारोहन्मम हृद्रोगं मानसीं पीडां हरिमाणं च हरितता शोकप्रभवं
वैवर्ण्यं व्याधिप्रभवं विरूपत्वं च नाशय ।

अथ चतुर्थमाह—

शुक्लेषु मे हरिमाणम् । रोपणाकासु दध्मसि (२२) ।
अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि, इति ।

मे मदीयं हरिमाणं हरितवर्णं शुक्लेषु पक्षिविशेषेषु तत्रापि रोपणाकासु स्त्री-
जातिषु दध्मसि स्थापयामः । ते हि हरिमाणं प्रार्थयन्ते । अथो अपि च हारि-
द्रवेषु हरितालद्रुमेषु मे मम हरिमाणं निदध्मसि नितरां स्थापयामः ।

अथ पञ्चममाह—

उदगादयमादित्यः । विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मम रन्धयन् । भो अहं द्विषतो रन्धम्, इति ।

अयमादित्यो विश्वेन सहसा सर्वेणाणि यत्नेन सहोदगादुदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन्मम द्विषन्तं शत्रुं रन्धयन्हिसयन् । यस्मादयमेवं कुर्वन्नुदति तस्मादस्य प्रसादादहं द्विषतः सकाशान्मो रन्धं मैव हिंसां प्राप्नवानि ।

अथ षष्ठमाह—

यो नः शपादशपतः । यश्च नः शपतः

शपाति । उपाश्च तस्मै निमुक्च ।

सर्वं पापं समूहनाम्, इति ।

अशपतोऽनाक्रोशतो नोऽस्मान्यः शत्रुः शपाच्छपत्यधिक्षिपति यश्चान्यः शत्रुः शपतोऽधिक्षिपतो नोऽस्माञ्शपात्प्रत्यधिक्षिपति तस्मै तदर्थं तस्मिन्नावस्थापयितुमुपाश्च निमुक्चोदयास्तमथ देवावहोगत्रदेवौ सर्वं पापमस्मदीयं पापसमूहं समूहतां संगतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।

अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वमाहवर्नायभ्योपस्थाने मन्त्रमाह—

यो नः मयत्नो यो रणः । मर्तोऽभि-

दासति देवाः । इध्मस्यैव प्रश्नायतः ।

मा तस्योच्छेपि किञ्चन, इति ।

हे देवा यो मर्तो मनुष्यो नोऽस्माकं सपतः शत्रुः सन्ननर्थं चिन्तयति । यश्चास्माभिः सह रणो युद्धकारी सन्नभिदासत्युपक्षपयति तस्योभयविधस्य संबन्धि किञ्चन धनादिकं मोच्छेप्यवशिष्टं मा कुरुत । किंतु सर्वं विनाशय[त] । यथा प्रक्षायतः प्रकर्षेण क्षीयमाणस्य दह्यमानस्येष्वस्य काष्ठस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत् ।

अथाभिचरत उपवेशोद्वासाने विकल्पितं मन्त्रमाह—

अवसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसं-

शितः । गच्छामित्रान्प्रविश । मैषां
कंचनोच्छिषः (२३), इति ।

पतिः प्रजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय पशून्मे पिन्वस्व दुर्मरायुं देवयाना-
नग्नेऽन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासं प्रजापतिरासि सर्वतः श्रितः प्रविष्टं देवताभिर्वाज-
जितं पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीधाद्वृश्चत ससृवाऽसः हुतं स्थानेन मे संतिष्ठस्वेतः
कृधि दध्मस्यूहतामष्टौ च ।

परिस्तृणीत भुवनस्य मध्ये मह्यं धुक्ष्व भुवनानि वस्ते सा मे धुक्ष्व ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
षष्ठाऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हे, उपवेषावसृष्टो मया क्षिप्तः, परापतापुनरावृत्तां भव । शरो बाणो हिंस-
कस्त्वं ब्रह्मसंशितो मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतः सन्धितः स्थानाद्गच्छ । गत्वा चामित्रा-
ञ्जशत्रून्प्रविश । प्रविश्य चैषाममित्राणां संवन्धि किञ्चिदपि गृहादिकं मोच्छिषोऽ-
वशिष्टं मा कार्षीः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

परि दोहो परिप्रैषो भूपत ब्रह्मणो वृतिः ।

अहं वृतो जपेद्धीदमुत्करं त्वनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

चतुस्तु वेदिसंसृष्टिं भूमिर्वेदिकृतिं तथा ।

यो मा स्तम्बयजुश्चोर्णा बर्हिर्वेद्यास्तृतिं चतुः ॥ २ ॥

अग्निंस्तु परिधीन्विच्छि विभृती प्रस्तरं त्वयस् ।

जुहूपभृद्भुवास्तिस्रस्तिसृभी ऋषभः सुवम् ॥ ३ ॥

इयं स्थाली पुरोडाशं यज्ञोऽसीत्यभिसंस्पृशेत् ।

इदं क्षीरं यत्पृदध्ययं वेदं निदधाति हि ॥ ४ ॥

अयं सर्वहविःस्पर्शो यो न ऐन्द्राग्नमर्शनम् ।

अग्नेऽग्निं मार्ष्टि चोपाग्नीध्रभागमुपमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥

मनोऽद्भिर्माजयेद्यं ते समिद्धाग्न्यभिमन्त्रणम् ।

अग्नेऽग्निं मार्ष्टि वेदिस्तु जपेत्संमार्काहुतिम् ॥ ६ ॥

दिवः प्रस्तरसंहारं यजेति शंयुवाकम् ।

त्रिस्तण्डुलक्षालनं तु निनयेदुत्करे ह्युलू ॥ ७ ॥

पिष्टलेपाहुतिश्चाद्यन्नादित्यमुपातिष्ठते ।

यो नः पूर्वाग्न्युपस्थानमुपवेपं त्यजेदव ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

चतुर्थपञ्चमषष्ठेष्वनुवाकेषु दर्शपूर्णमासेष्टिशेषा मन्त्रा उक्ताः । तेषु मन्त्रेषु याजमानत्वादिविभागः कल्पसूत्रादवगन्तव्यः । उत्तरेष्वनुवाकेषु सोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके दीक्षाङ्गमन्त्राः । आदौ तावदेव यजनार्थं दैवतोपस्थानमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा न देवयजनं याचेद्देवता एवोपतिष्ठते ” इति । तत्रोपस्थानं मन्त्रमाह—

मक्षेदं पश्य । विधर्तरिदं पश्य । नाकेदं

पश्य । रमतिः पानिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् ।

अमृता यान्याहुः । सूर्यो वरिष्ठो अक्षभि-

र्विभाति । अनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे, इति ।

हे सक्ष सहनशील शत्रूणामभिभावकाग्ने, इदं देवयजनं पश्यानुजानीहि । हे विधर्तः सर्वस्य विविधं धारक वायो त्वमपीदं पश्य । हे नाक सुखैकस्थानस्थिताऽऽदित्य त्वमपीदं पश्य । इयं च देवयजनभूमी रमतिः पानिष्ठा चास्तु । रमन्तेऽस्यां देवपितृमनुष्या इति रमतिः । अतिशयेन व्यवहारयोग्या पानिष्ठा । ऋतं यज्ञं वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं भवतु । यानि चान्यानि प्राग्वंशसदोहविधानादीन्यपेक्षितान्याहुस्तान्यप्यमृताऽमृतत्वस्य फलस्य साधनानि सन्तु । वरिष्ठोऽप्युत्तमः । सूर्यश्चाक्षभिरक्षिस्थानीयैरशमिभिर्विभाति विविधं प्रकाशते । देवाः पुत्रा ययोस्ते देवपुत्रे तादृश्यौ द्यावापृथिव्यावप्यनुकूले भवताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथास्मै क्षौममहतं महद्वासः प्रयच्छति तत्परिगृह्णाति ”
इति । तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह—

दीक्षाऽसि तपसो योनिः । तपोऽसि
ब्रह्मणो योनिः (१) । ब्रह्मासि
क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्मृतस्य योनिः ।
ऋतमसि भृगुरभे श्रद्धां मनसा । दीक्षां
तपसा । विश्वस्य भुवनस्याधिपत्नीम् ।
सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु, इति ।

हे क्षौम दीक्षाऽसि त्वं दीक्षासाधनमसि । तपस एकस्नानादिनियमरूपस्य
योनिः कारणमसि । तच्च तपस्त्वमेवासि । तस्यापि कारणत्वात् । ब्रह्मणो ब्रह्मव-
र्चसस्य योनिः कारणमसि । कारणत्वादिव तच्च ब्रह्मापि त्वमेवासि । क्षत्रस्य
बलस्य योनिमसि । अत एव तदपि क्षत्रं त्वमेवासि । ऋतस्य यज्ञस्य योमिरसि ।
अत एव तदप्युक्तं त्वमेवासि । भृगुयज्ञद्वारा सर्वस्य भावयिताऽहं मनसा सह श्रद्धां
कर्मानुष्ठाने विश्वासमारभे । तथा तपसा सह दीक्षां नियमविशेषमारभे । कीदृशीं
दीक्षां विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्याधिपत्नीं यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीम् ।
ततश्च यजमानस्य सर्वे कामाः सन्तु संपद्यन्ताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पूर्णाहुतिः ह्यमानामनुमन्त्रयते ” इति । तत्र मन्त्रमाह—

वातं प्राणं मनसाऽन्वारभामहे । प्रजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्सु-
हमः (२) । ज्योग्जीवाजरामशीमहि, इति ।

यः प्रजापतिर्भुवनस्य गोपा रक्षकस्तं प्रजापतिं वातं देहाद्बहिर्वायुरूपं देह-
स्यान्तः प्राणरूपं मनसा भक्तियुक्तनान्वारभामहेऽनुक्रमेण परिगृह्णीमः । स प्रजा-
पतिर्नोऽस्मान्पमृत्योस्त्रायतामहंसः पापाच्च पातु । ज्योग्जीवाश्चिरकालं जीवन्तो
जगामशीमहि स्थविरत्वं प्राप्नुमः ।

अथ कृष्णाजिनस्य चतुर्दिक्षु मध्ये च स्पर्शं मन्त्रमाह—

इन्द्रं शाकरं गायत्रीं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि ।

इन्द्रं शाकरं त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि ।

इन्द्रं शाकरं जगतीं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि । इन्द्रं

शाकरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां तै युनज्मि । इन्द्रं शा-

करं पङ्क्तिं प्रपद्ये (३) । तां तै युनज्मि, इति ।

हे इन्द्र शाकर शकरीछन्दःस्वामिञ्शक्तिमत्त्वात्त्वदनुज्ञया गायत्रीं देवीं प्रपद्ये
प्राप्नोमि । ते त्वदीयां तां गायत्रीं युनज्म्यस्मिन्कर्मणि युक्तां करोमि । एवमुत्त-
रत्रापि योज्यम् ।

अथ कृष्णाजिनमारूढस्य जप्यं मन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामरूढमृतस्य पत्नीम् । गायत्रेण

छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतं सत्येऽधायि । सत्य-

मृतेऽधायि । ऋतं च मे सत्यं चाभूताम् । ज्योति-

रभूवः सुवर्गमगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् ।

ब्रध्नस्य विष्टपमगमम्, इति ।

ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीं दीक्षामहमरूढमारूढोऽस्मि । कीदृशोऽहं
गायत्रेण छन्दसा छन्दोभिमानिदेवेन ब्रह्मणा मन्त्रेण चानुगृहीतः । तादृशस्य
ममर्तं सत्ये स्थापितं सत्यमृते स्थापितम् । मानैसमृतम् । वाचिकं सत्यम् । ऋतं
च सत्यं चेत्येतदुभयं मे ममाभूतां सर्वदा मयि वर्तेताम् । तथा सत्यहं ज्योतिरभूवं
परं ज्योतिरेव संपत्स्ये । ततश्च सुवः स्वर्गमगमं गमिष्यामि । ततश्च सर्व(सुवर्ग)मपि
स्वर्गारूढं लोकं गमिष्यामि । ततो नाकस्याविद्यमानदुःखस्याऽऽदित्यमण्डलस्य
पृष्ठमुपरिभागं गमिष्यामि । ततो ब्रध्नस्य परिवृढस्य परमात्मनो विष्टपं स्थानम-
गमं गमिष्यामि ।

सूत्रकारेण दीक्षितं प्रत्युक्तम्—“ अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयते ” इति । तत्र
मन्त्रमाह—

पृथिवी दीक्षा (४) । तयाऽग्निर्दीक्षया
दीक्षितः । ययाऽग्निर्दीक्षया दीक्षितः ।
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं
दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया
वायुर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया
दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितः । ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः (५) ।
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा ।
तया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा
दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्ष-
यामि । आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा
दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा दीक्षया
दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।
ओषधयो दीक्षा (६) । तया सोमो राजा दीक्षया
दीक्षितः । यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः ।
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा ।
तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो
दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्ष-
यामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षताम् ।

अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षताम् । द्यौस्त्वा
 दीक्षमाणमनु दीक्षताम् (७) । दिशस्त्वा दीक्षमाण-
 मनु दीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् ।
 ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् । वाक्त्वा
 दीक्षमाणमनु दीक्षताम् । ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनु
 दीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् ।
 यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षन्ताम् । अहश्च रात्रि-
 श्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापचितिश्च (८) ।
 आपश्चौषधयश्च । उक्चं सुनृतां च । तास्त्वा दीक्ष-
 माणमनु दीक्षन्ताम् , इति ।

येयं पृथिवी सा दीक्षया निष्पादकत्वादीक्षा तया पृथिव्यात्मिकया दीक्ष-
 याग्निर्दीक्षितः संस्कृतः । अग्नेः संस्कारिकया तया दीक्षया हे यजमान त्वां
 दीक्षयामि । एवमन्तरिक्षद्युदिगोषधिवाक्क्षु योज्यम् । हे यजमान दीक्षमाणं
 संस्कारभाजं त्वामनु पृथिवी देवता दीक्षतां संस्कारयुक्ता भवतु । एवमन्तरिक्षादि-
 ष्वपि योज्यम् । अहराद्यभिमानिनां देवाश्च दीक्षमाणं त्वामनु दीक्षन्ताम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पुरस्तादीक्षणीयाया आहवनीयं यजमान उपतिष्ठते ”
 इति । तत्र मन्त्रमाह—

स्व दक्ष दक्षपितेह सीद । देवानां सुम्नो
 महते रणां । स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व ।
 पितेवैधि सुनव आसुशेवः । शिवो मां
 शिवमाविश । सत्यं मं आत्मा । श्रद्धा

मे क्षितिः (९) । तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्र-

सूता मा दिशो दीक्षयन्तु । सत्यमस्मि, इति ।

हेऽग्ने त्वं स्वे स्वर्काये दक्षे प्रवृद्धे स्थान इह कर्मदेशे महते रणायात्यन्तर-
मणार्थं सीदोपविश । कीदृशस्त्वं दक्षपिता दक्षस्य कुशलस्य यजमानस्य पाल-
यिता देवानां सुम्नः सुखहेतुः स्वासस्थः शोभनासनस्थितस्तनुवा शरीरेण संवि-
शस्व सम्यग्निह प्रविश । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता सुखहेतुस्तद्वदासुशेव
एधि सर्वतः सुखेन सेवितुं योग्यो भव । शिवः शान्तोपद्रवस्त्वं शिवं शान्तोपद्रवं
मामाविश । त्वत्पसादान्मे ममाऽऽत्मा स्वभावः सत्यमस्तु सत्यैकस्वभावो भूयासम् ।
तथा मे श्रद्धाऽक्षितिरक्षयाऽस्तु । तपो मे प्रतिष्ठा स्थैर्यहेतुरस्तु । सवितृप्रसूताः
सवित्रैवानुज्ञाता दिशो मा दीक्षयन्तु सर्वत्रैव दीक्षितत्वेन मां स्थापयन्तु । इदा-
नीमहं सत्यमेव परं ब्रह्मास्मि न तु मर्त्यः ।

अथ प्रायणीयायाः पुरस्ताद्यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अहं त्वदस्म्याजुह्वान इत्येता-
भ्यामाहवनीयं यजमान उपतिष्ठते ” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

अहं त्वदस्मि मदस्मि त्वमेतत् ।

ममामि यानिस्तव यानिरस्मि ।

ममेव मन्वहं हव्यान्यग्ने । पुत्रः

पित्रे लोककृत्जातवेदः, इति ।

हेऽग्नेऽहं त्वदस्मि त्वत्तः सकाशाद्यजमानोऽस्मि । त्वमप्येतद्रूपं मञ्जसि मत्तः
सकाशादेतदाहवनीयरूपं प्राप्नोषि । मया त्वाधीयमानस्य तवाऽऽहवनीयत्वम् ।
अतः कारणाच्चं मम यानिरहं च तव यानिः कारणमस्मि । हेऽग्ने ममैव संस्त्वं
मदीय एव भूत्वा हव्यानि वह । हे जातवेदः सर्वत्र पुत्रः पित्रे लोककृत्स्थान-
संपादको भवति, अतो यथा मया तव स्थानं संपादितं तथा त्वयाऽपि मम
पुण्यलोकः संपादनीयः ।

अथ द्वितीयमाह—

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् । अग्ने

स्वां योनिमासीद साध्या । अस्मिन्त्स-
धस्थे अध्युत्तरस्मिन् (१०) । विश्वे
देवा यजमानश्च सीदत, इति ।

हेऽग्न आजुह्वानो देवानाह्वयन्सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन्साध्या साधनीया
मन्त्रैः संस्करणीयां स्वां योनिमासीद स्वकीये स्थाने तिष्ठ । हे विश्वे देवा यूयं
यजमानश्चोत्तरस्मिन्नुत्कृष्टं सधस्थे सहावस्थानयोग्येऽस्मिन्स्थानेऽधिसीदताधि-
ष्ठाय तिष्ठत ।

अथ सोमकयणीपदविषये यदुक्तं सूत्रकारेण—“ निष्क्रम्यमाणेषु यजमानोऽ-
नुवर्त्तयित्वा ” (?) इति । तत्र मन्त्रमाह—

एकंमिषं विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्व ऊर्जं विष्णु-
स्त्वाऽन्वेतु । त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वाऽ-
न्वेतु । चत्वारि मायो भवाय विष्णुस्त्वाऽ-
न्वेतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
षड्भ्यास्पोषाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सप्त सप्तभ्यो
होत्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु, इति ।

हे सोमकयणि त्वामन्विषेऽन्वार्थं विष्णुर्देव एकं प्रथमं पदमेतु प्राप्नोतु ।
तथा त्वामनु, ऊर्जे रसार्थं द्वे प्रथमद्वितीये पदे विष्णुरेतु प्राप्नोतु । एवमुत्तर-
त्रापि योज्यम् । व्रताय कर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं मयोभूः सुखस्य भावयिता वायुः ।
‘ मयोभूर्वातो अभिवातूहाः ’ इति मन्त्रान्तरात् । तस्य संबन्धी मायोभवः
प्राणस्तदर्थं पशुभ्यः पश्वर्थं तान्पोषाय धनपुष्टयर्थं सप्तभ्यो होत्राभ्यो होता
मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसो पीता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्र इत्येताभ्यः सप्तभ्यो
होत्राभ्यस्तदीयसामर्थ्यासिद्धयर्थम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण “ सप्तमे पदे जपति ” इति । तत्र मन्त्रमाह—

सखायः सप्तपदा अभूम । सख्यं ते

गमेयम् (११) । सख्यात्ते मा

योषम् । सख्यान्मे मा योषाः, इति,

सप्तपदास्त्वया सह संचारवन्ति सप्तसंख्याकानि पदानि येषामस्माकं ते वयं तव सखायोऽभूम संपन्नास्ते त्वदीयं सख्यं गमेयं प्राप्नुयाम् । ते त्वदीयात्सख्यान्मा योषमहं पृथग्भूतो मा भूवम् । मे मदीयान्सख्यान्मा योषास्त्वमपि पृथग्भूतो मा भव ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वासु सुब्रह्मण्यासु सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानो जपति” इति । तत्र मन्त्रमाह—

साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः ।

साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः ।

साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते द्यौः पादः ।

साऽसिं सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः

(१२) । परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न

इषमूर्जं धुक्व । तेजं इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसम-

न्नाद्यम्, इति ।

हे सुब्रह्मण्याख्ये देवं त्वं सा पसिद्धाग्रिम् । तभ्याः पसिद्धायास्तव पृथिव्येकः पादः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । रजसः परस्ताद्वर्तमानः सात्त्विक आदित्यः परोरजास्तथाविधपञ्चमपादयुक्ता त्वं नोऽस्माकमिषमन्मूर्जं रसं च धुक्व संपादय । तथा तेजआदिकं च संपादय ।

अथ सौमिक्या वेदं विमानं मन्त्रमाह—

विमिमे त्वा पर्यस्वतीम् । देवानां धेनुः

मुदुघामनपस्फुरन्तीम् । इन्द्रः सोमं पियतु ।

क्षेमो अस्तु नः, इति ।

हे वेदे त्वां विमिमे विशेषेण मितिं करोमि, इयनी वेदिरिति निश्चिनोमि । कीदृशीं पयस्वतीं यागद्वारेण वृष्टिहेतुं देवानां धेनुं धेनुवत्पीणयित्रीं सुदुधां सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीमनपस्फुरन्तीं प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानाम् । ईदृश्यां वेद्यामिन्द्रोऽस्मदीयं सोमं पिबतु तेन चास्माकं क्षेपोऽरेगोऽस्तु ।

अथ वेदिकर्तृन्पति प्रेषमन्त्रमाह—

इमां नराः ऋणुत वेदिमेत्यम् । वसुमतीं
रुद्रवतीमादित्यवतीम् (१३) । वर्ष्मन्दिवः ।
नाभा पृथिव्याः । यथाऽयं यजमानो
न रिष्येत् । देवस्य सवितुः सवे, इति ।

हे नरा वेदिकर्तारः पुरुषाः सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवेऽनुज्ञायां सत्यामयं यजमानो यथा न रिष्येन्न विनश्येत्तथा पृथिव्या नाभावुपरि दिवः स्वर्गस्य हेतौ वर्ष्मन्नुच्छिन्नेत प्रदेशे यूयमागत्येमां वेदिं ऋणुत । कीदृशीं वस्वादिमतीं तेषां प्रियामित्यर्थः ।

अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका
भुवनस्य मध्ये । तस्यां सुपर्णावधि यो
निर्विष्टो । तयोर्देवानामधि भागधेयम्, इति ।

चत्वारि शिखण्डस्थानीयानि त्रेणानि यस्यासौ चतुःशिखण्डा युवतिर्यौ-
वनेपेता योषेव देवानां प्रीतिहेतुः, अत एव सुपेशाः शोभनरूपोपेता घृतप्रतीका
घृतं प्रतीकं प्रथममासाद्यते यस्यां सा घृतप्रतीका तादृशी वेदिरियं भुव-
नस्य लोकस्य मध्ये वर्तते । तस्यां वेद्यामध्युपरि सुपर्णी पक्षिसदृशौ यावग्नि-
वायू वर्तते तत्राग्निर्देवेभ्यो हवींषि वहति वायुस्तत्फलभूतां वृष्टिमुत्पादयति ।
ततस्तयोरग्निवाय्वोरन्येषां च देवानां हे वेदे त्वं भागधेयमधिकभजनीयस्वरूपं
भवसि ।

अथ वेद्याः सकाशालोष्टस्य बहिःक्षेपणे मन्त्रमाह—

अप जन्यं भयं नृद । अप चक्राणि

वर्तय । गृहं सोमस्य गच्छतम्, इति ।

हे दक्षिणहविर्धानरूपशकट त्वं जन्मं जन्मं वर्तमानं भयमपनुत् । हे उत्तरह-
विर्धान चक्राणि परबलान्यपवर्तय, एतच्छ्रोत्रवदपगमय । हे हविर्धाने युवापुत्रे
सोमस्य गृहं गच्छतं प्राप्नुतम् ।

अथ पशोः संज्ञाप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह—

न वा उवेतन्म्रियसे न रिप्यमि ।

देवाः इदेषि पथिभिः सुगेभिः ।

यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः ।

तत्र त्वा देवः संविता दधातु, इति ।

ब्रह्मणो योनिर्ऋतः पङ्क्तिं प्रपद्ये दीक्षा ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षित-
स्तया त्वा दीक्षया दीक्षयान्योषधयो दीक्षा द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनु दीक्षतामपि-
तिश्चाक्षितिरुत्तरस्मिन्गमेयं दिशः पार्द आदित्यवर्ती वर्तय पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके मममाध्याये
मममोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

हे पशो त्वमेतदेतेन संज्ञापनव्यापारेण न वा उ सर्वथा नैव म्रियसे । अत एव
न रिप्यसि न विनश्यसि । किंतु सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः पथिभिर्मार्गैर्देवानि-
देषि देवानेव प्राप्नोषि । यत्र यस्मिन्नुत्तमलोके सुकृतः पुण्यकृत एव यन्ति
गच्छन्ति दुष्कृतः पापिनो नापि नैव गच्छन्ति तत्र तस्मिन्नुत्तमलोके संविता
देवस्त्वां दधातु स्थापयतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अथ ज्योतिष्टोममन्त्रा देवांसक्षोपतिष्ठते ।

दीक्षा क्षौमे प्रगृह्णाति वातं पूर्णाहुतिं जपेत् ॥ १ ॥

इन्द्राजिनं स्पृशेदाऽहं तदारूढो जपेत्पृथि ।

यजमानं मन्त्रयस्त्वे स्वाम्यग्निमुपतिष्ठते ॥ २ ॥

अहमाजुह्वान इति द्वाभ्यां वहेरुपस्थितिः ।

एकमित्येकहायन्याः पदानित्यनुवर्तयेत् ॥ ३ ॥

सखा जपेदन्त्यपदे सुब्रह्मण्यमुपस्पृशेत् ।

जपेत्साऽसीत्यमुं मन्त्रं विमि वेदिं विमाति हि ॥ ४ ॥

इमां नरास्तु संप्रेष्य चतुर्वेदिं तु मन्त्रयेत् ।

अप लोष्टं क्षिपेन्निति निर्वर्तेत पशोर्वेध ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे दीक्षामारभ्याग्नीषोमीयपशुपर्यन्ते प्रयोगे छिद्रपूरणार्था ये मन्त्रास्तेऽभि-
हिताः । अष्टमे पशुविषया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदि पशु-
पाकृतो वाश्येत यदस्य पारे रजस इत्याहुतिं जुहुयात् ” इति । तन्मन्त्रपाठस्तु—

यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योति-

रजायत । तन्नः पर्षदाति द्विषः ।

अग्ने वैश्वानर स्वाहा, इति ।

हे वैश्वानर सर्वमनुष्यहितकारिन् अग्नेऽस्य रजसो रजोगुणयुक्तस्य संसारस्य पारे
परतीरे रजोगुणास्पृष्टे स्थाने शुक्रं निर्मलं त्वदीयं यज्ज्योतिरजायत, तज्ज्योति-
र्नोऽस्माकं द्विषः शत्रून्तत्पर्षदतिशयेन विनाशयतु, स्वाहेदं च स्वाहुतमस्तु ।

यत्पशोर्वाशनं शब्दं तन्निमित्तहोमार्थं एको मन्त्र उक्तः । अथ तत्रैव मन्त्रा-
न्तरमाह—

यस्मान्द्रीषाऽवाशिष्टाः । ततो नो

अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो

मृड । नमो रुद्राय मीढुषे, इति ।

हे पशो यस्मात्कारणान्द्रीषा भित्त्या त्वमवाशिष्टाः शब्दं कृतवानसि ततो
भ्रमरणात्पापान्नोऽस्माकमभयं कृधि यथा पापभीतिर्नास्ति तथा कुरु । किंच

प्रजाभ्यः सर्वाभ्यः सर्वप्रजार्थं मृड सुखहेतुर्भव । मीढुषे सेक्त्रे त्वामुत्पादितवत्
रुद्राय नमोऽस्तु । पूर्वोक्तो यदस्य पारे इति मन्त्रो वाशनवेपनादिषु सर्वेषु
निमित्तेषु साधारणः । अयं तु वाशन एवेति विशेषः ।

अथ षडोरुपवेशने होममन्त्रमाह—

यस्माद्भीषा न्यषदः । ततो नो अभयं
कृधि (१) । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे, इति ।

न्यषदो निषेणवतानसि । अन्यत्पूर्ववत् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तं मैत्रावरुणदण्डेनोत्थापयेत् ” इति । तत्र मन्त्रमाह—

उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा र्षिः । मेमं यज्ञं यज-
मानं च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि
धेहि । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे, इति ।

हे उस्र षडो, उत्तिष्ठोत्थाय च प्रतितिष्ठ स्थिरे भव । मा र्षो हिंसां
माऽऽप्नुहि । इमं यज्ञं यजमानं च मा रीरिषो मा विनाशय । इमं यजमानं
सुवर्गे लोके धेहि स्थापय । नोऽस्मदीये द्विपदे मनुष्याय शमेधि सुखहेतुर्भव ।
चतुष्पदे गवादिरूपाय च शमेधि सुखहेतुर्भव ।

अथ वेपनपलायनमरणेषु त्रिषु त्रीन्मन्त्रानाह—

यस्माद्भीषाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठाः समज्ञास्थाः ।
ततो नो अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे (२), इति ।

अवेपिष्ठा अकम्पथाः । पलायिष्ठाः पलायनं कृतवानसि । समज्ञास्थाः
संज्ञानं मरणं तत्प्राप्नोऽसि । अन्यत्पूर्ववत् । वेपनपलायनमन्त्रयोरपि ततो न
इत्यादिप्रमाणान्तरान्वयम् ।

अथ सर्वनिमित्तसाधारणं मन्त्रमाह—

य इदमकः । तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा, इति ।

यः पशुरिदं वाशनं निषदनं वेपनं पलायनं संज्ञानं चैतेष्वन्यतममकः कृतवां-
स्तस्मै पशवे नमोऽस्तु । तस्मै पशवे स्वाहिदं हविः स्वाहुतमस्तु । अत्र वाशना-
दावेकैकस्मिन्निमित्ते न तदसाधारणः पुरस्तात्, यदस्य पारे इति होमः । पश्चान्तु
य इदमक इति होमो द्रष्टव्यः ।

अथ पशौ स्वयमेव मृते सति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ न वा उवेतन्म्रियस
आशानां त्वा विश्वा आशा आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येताभिश्चतसृभिरपोऽभ्यवह-
त्यान्यं तद्रूपवर्णवयसं तद्देवतमुपाकृत्य यजेत् ” इति । तत्र मन्त्रत्रयस्य प्रती-
कानि दर्शयति—

न वा उ वेतन्म्रियस । आशानां

त्वा विश्वा आशाः, इति ।

न वा इति मन्त्रः पूर्वानुवाके व्याख्यातः । “ आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः ”
इति मन्त्रो देवा देवेष्वित्यनुवाके व्याख्यातः । “ विश्वा आशा मधुना ” इति
मन्त्रः पुनर्न इन्द्र इत्यनुवाके व्याख्यातः ।

अथ ग्रहचमसयोर्हुते ऋषो यः सोमो योऽप्यहुतस्तयोः संसर्गे होममन्त्रमाह—

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विग्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च ।

हुताहुतस्य तृप्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य

चाहुतस्य च । अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य

सोमस्य । वीतं पिबतं जुषथाम्, इति ।

हे इन्द्राग्नी युवां हि यस्मात्कारणाद्यज्ञस्यत्विग्यौ स्थ ऋत्विक्सदृशौ निर्वा-
हकौ भवथः, चेतनस्य यजमानस्य च रतामिनौ भवथ इति शेषः । तादृशौ
युवां हुताहुतस्योभयविधस्य सोमस्य सारेण तृप्यतम् । हुतस्येत्यादिस्मिरम्यासोऽ-
त्यन्तमादरार्थः । तादृशस्य सोमस्य सारं हे, इन्द्राग्नी वीतं युवां प्राप्नुतां प्राप्य
च पिबतं पीत्वा च जुषथाम् गतियुक्तौ भवतम् ।

अथ सोमभक्षणे मन्त्रमाह—

मा यजमानं तमो विदत् । मत्विजो मो
इमाः प्रजाः । मा यः सोममिमं पिबत् ।
मसृष्टमुभयं कृतम् (३), इति ।

रुधि मीदुषे हुतस्य च सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यदज्ञानरूपं तमोऽस्ति तद्यजमानं मा विदन्मा लभतां तस्मिन्नज्ञानं मा प्रवि-
शत्वित्यर्थः । मत्विजोऽपि मा विदत् । इमाः प्रजा अपि मा सर्वथैव मा प्रा-
प्नोतु । एतेषु मध्ये यः कोऽसीमं सोमं पिबत्पिबामि तं पातारं तमो मा विदत् ।
कीदृशं सोममुभयं हुताहुतरूपं संसृष्टं कृतं परस्परमिश्रणेनैकीकृतम् । तादृशसो-
मपानेऽपि तमो मा प्रविशतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

यदस्येति निर्मितेषु प्रायश्चित्ताहुतिः पशाः ।
सर्वसाधारणं त्वेतद्यस्मान्द्वाषेति वाशने ॥ १ ॥
शयनेऽपि तथा यस्मादुदुस्त्रोऽस्थापयेत्ततः ।
कम्पे पलायने मृत्यौ यस्मान्मन्त्रत्रयं क्रमात् ॥ २ ॥
वाशनादौ हि सर्वत्र य इदेत्यपि चाऽऽहुतिम् ।
न वा आगेति विश्वेति स्वयमेव मृतं सति ॥ ३ ॥
अप्सु तं संप्राप्य तद्गन्धं पशुमाहरेत् ।
हुताहुतस्य ह्यप्सु संसर्गे जुहुयादिमम् ॥
यज्ञस्येत्यथ मा येति शेषभक्षणमिष्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे पशुविषया अच्छिद्रमन्वा उक्ताः । नवममभिषवार्दिविषया मन्वा उच्यन्ते । तत्रोपांगुग्रहार्थाभिषवे मन्वमाह—

अनागमस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप ।

वायुष्टे अस्त्वशभूः । मित्रस्ते अस्त्वश-

शभूः । वरुणस्ते अस्त्वशभूः, इति ।

हे सोम, अनागसोऽपराधरहिता वयं त्वां प्रतीन्द्रेणोपप्रेषितास्तस्मान्नामस्य-
स्माकमपराधः । वायुर्देवस्ते तवांगभूस्तु कस्यचिदंगस्य भावयिता भवतु ।
तथा मित्रो वरुणश्च ।

अथ सन्नातां ग्रावाणामभिमन्वणे मन्वमाह—

अपां क्षया ऋतस्य गर्भाः । भुवनस्य गोपाः

श्यना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः प्रयुता

नपातारः । वग्ननेन्द्रो ह्वयत । घोषिणामी-

वाश्चातयत (१) । युक्ता स्थ वहत, इति ।

एतं ग्रावाणांऽपां क्षया जलस्य निवासहेतवः । यज्ञद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात् ।
ऋतस्य गर्भा यज्ञस्य गर्भवद्गर्वाणिनिः । भुवस्य गोपाः कर्मनिष्पादनेन लोकस्य
पालकाः । श्यनाः श्येनवदतिव्रजलाः । अतिथयोऽतिथिवदिहोभिषवर्भदशे समा-
गताः । पर्वतानां ककुभः पाच्छादिदिग्बत्परितो वर्तमानाः । ग्रावाणो हि पर्वतेषूप-
सृजन्ते । प्रयुतः प्रकर्षेण सोमं मिश्रयन्तः । नपातारः पालका न भवन्ति किंतु
सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे ग्रावाणो यूयं वग्नना वाचा भवदीयेन शब्देनेन्द्रो
ह्वयत । इन्द्रो हि ग्रावध्वनिं श्रुत्वा तदानीमिवाऽगच्छति । घोषिण भवदीयेनो-
च्चध्वनिनाऽभीवाप्सोर्गांश्चातयत विनाशयत । युक्ताः स्थ परस्परं संबद्धा भवत
वहत, इममभिषवं निर्वहत ।

अथ माध्यंदिनसवनेऽभिषवादूर्ध्वं प्रतिस्थातुर्गाङ्गामनुमादने मन्वमाह—

देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्येवादिषुः । ऐन्द्रमनु-

च्यवुः । परमस्याः परावतः । आऽऽमात्सध-
स्थात् । ओरोरन्तर्गिक्षात् । आ सुभूतमासुषवुः ।
ब्रह्मवर्चसं म आसुषवुः । समर रक्षाऽस्यवाधिषुः ।
अपहतं ब्रह्मज्यस्य, इति ।

ये प्रावाणो देवा द्योतमानास्तदभिमानिनो देवाः सन्ति ते सर्वेऽप्ययमिन्द्र
इन्दुश्चन्द्रवदाह्लादकारीत्यवाधिषुः । स्वयमपि परमस्याः परावतोऽत्यन्तं दूरादेशा-
दिन्द्रं प्रति आचुच्यवुराभिमुख्येन प्राप्ताः । सधस्यात्सर्वेषां सहावस्थानप्रदेशाद-
स्माद्भूलोकादागत्य तथोरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादागत्य सुभूतं मधु निष्पन्नमिमं सोम-
मासुषवुः साकल्येनाभिषुतं कृतवन्तः । ये मम यजमानस्य ब्रह्मवर्चसं यागानुष्ठा-
नरूपमासुषवुः साकल्येन संपादितवन्तः । समरं संग्रामं रक्षाऽस्यवधिषुर्हृतवन्तः ।
ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षयितुर्दुःशतमनो गक्षसस्यापहतमपघातं
विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।

अथ दधिधर्मं सुचिं गुहीतस्याभिधारितस्य दध्नः अर्धार्धायाम्नावधिभ्रयणं
पञ्चमाह—

वाक्च त्वा मनश्च श्रीणीताम् (२) । प्राणश्च
त्वाऽपानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं च
श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा बलं च श्रीणीताम् ।
ओजश्च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा
जरा च श्रीणीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च
श्रीणीताम् । शृतोऽमि शृतं कृतः । शृत्यं त्वा
शृतेभ्यस्त्वा, इति ।

त्रे दधिद्रव्यं वाक्च वाग्देवताऽर्धं त्वां श्रीणीतां तवाधिभ्रयणं करोतु ।
एवमनश्चेत्यादिषु योज्यम् । दक्ष उत्साहः । बलं शरीरशक्तिः । ओजः

कान्तिः । सहः शत्रूणामभिभवकम् । आयुर्मिथुप्यम् । जरा तस्मादुपपत्तिः ।
वस्था । आत्मा जीविः । तनूः शरीरम् । ऐतदेवैः शृतं कृतः पक्वं यथा भवति
तथा कृतः सञ्जृतांशसि त्वं पक्वोऽसि । हे दधिपदार्थ शृताय पाकाय त्वामह-
मत्र श्रपयामि, शृतेभ्यः पूर्वपक्वेभ्यो हविर्भ्यस्त्वामतिशयेन पक्वं करोमि ।

अथ दधिघर्मस्य होमे मन्त्रमाह—

यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । यं मित्रमाहुर्म-
सत्यमाहुः (३) । यो देवानां देवतमस्त-
पोजाः । तस्मै त्वा तेभ्यस्त्वा, इति ।

शास्त्राभिज्ञाः पुरुषा यममिन्द्रादिरूपमाहुः । सत्यं परं ब्रह्म । यश्चाग्निर्दे-
वानां दीप्तिमतां मध्ये देवतमो दीप्तिमत्तमः । तपोजा नियमरूपेण तपसा जन्यः ।
तस्मै सर्वदेवसमष्टिरुपायाभये हे दधिद्रव्य त्वां जुहोमि तेभ्य इन्द्रादिभ्यस्त्वा
जुहोमीति शेषः ।

अथ भक्षणमन्त्रमाह—

मयि यदिन्द्रियं महतु । मयि दक्षो मयि
ऋतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशुग्धर्मो
विभाति मे । आकूत्या मनसा सह । विराजा
ज्योतिषा सह । यज्ञेन पयसा सह । तस्य दोह-
मशीमहि (४) । तस्य सुम्नमशीमहि । तस्य
भक्षमशीमहि । वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु, इति ।

त्यत्प्रासिद्धं महदिन्द्रियं सामर्थ्यं मयि धीयतां स्थाप्यताम् । तथा दक्ष उत्साहः ।
ऋतुरनुष्ठानम् । सुवीर्यं सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यम् । तत्सर्वं मयि स्थाप्य-
ताम् । त्रिशुक्, अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रिधाभिन्नदीप्तिघर्मोऽग्निर्मे मदर्थमाकूत्या-
दिभिः सह विविधं दीप्यताम् । आकूतिः संकल्पः । मनः संकल्पसाधनम् ।
विराडन्नम् । ज्योतिस्तेजः । यज्ञः ऋतुः । पयः क्षीरम् । तस्य तैराकूत्यादिभि-
र्युक्तस्याग्नेर्दोहं वृष्ट्यादिसमृद्धिं वयमशीमहि । तस्य सुम्नं तन्निमित्तं सुखं चाशी-

महि । तस्याग्नेः प्रसादाद्भक्षं सोमं चाशीमहि ध्याप्नुयाम । वाक्च मदीया जुषाणा
प्रीयमाणा सोमस्य भक्षणेन तृप्यतु ।

अथ नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—

मित्रो जनान्प्रसमित्र, इति ।

मित्रो जनान्यातयतीत्येको मन्त्रः । प्रसमित्र मर्तो अस्त्वित्यपरो मन्त्रः । एत-
च्चोभयम्—“ त्वमग्ने बृहद्वयः ” इत्यत्र व्याख्यातम् ।

अथ षोडशीग्रहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह—

यस्मान्न जातः परोऽन्यो अस्ति । य आविवेश
भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संविदानः ।
त्रीणि ज्योतीःपि सचते स षोडशी, इति ।

यस्मान्प्रजापतेरन्यः पुरुषः कश्चिदपि पर उत्कृष्टो जातो नास्ति । यश्च प्रजा-
पतिर्विश्वा भुवनानि सर्वभूतजातान्याविवेश । अत एवोपनिषद्याध्यायते—“ तत्सृष्ट्वा
तदेवानुमाविशत् ” इति । स एव प्रजापतिः प्रजया स्वसृष्ट्या सह संविदानं
एकमयं गतः सर्वानुकूलस्वभावः सन्षोडश्येष्टनामकग्रहो भूत्वा त्रीणि ज्योतीं-
प्यग्निविद्युदादित्यरूपाणि सवनत्रयरूपाणि वा सचते समवैति ।

तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे द्वितीयं मन्त्रमाह—

एष ब्रह्मा य ऋत्वियः । इन्द्रो
नाम श्रुतो गणे (५), इति ।

एष षोडशी ग्रहः स्वयं ब्रह्मा प्रजापतिरूपो यो ग्रह ऋत्विyo वसन्ताद्युतु-
काले प्राप्तो गणे सर्वस्मिन्ग्रहसमूह इन्द्रो नामैश्वर्ययोगादिन्द्र इत्येवं नाम धृत्वा
श्रुतो वेदेऽवगतः स एष ब्रह्मेति पूर्वत्रान्वयः ।

अथ तत्रैव तृतीयं मन्त्रमाह—

प्र ते महे विदथे शःमिषः हरी । य ऋत्वियः
प्र ते वन्वे । वनुषो हर्यतं मदम्, इति ।

हे इन्द्र महे महतस्ते तव हरी अश्वौ विदथे यज्ञे प्रशंसिषं प्रशंसामि । यो
मदो हर्ष ऋत्विगो वसन्ताद्यृतकाले प्राप्नो वनुषः संभजनीयस्य ते तव हर्यन्तं
प्रेप्सितं तादृशं मदं हर्षं प्रवन्वे प्रकर्षेण संभजामि ।

अथ तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे चतुर्थमन्त्रमाह—

इन्द्रो नाम घृतं न यः । हरिभि-
श्चारु मेचते । श्रुतो गण आ त्वा
विशन्त । हरिवर्षमं गिरः, इति ।

यो देव इन्द्रो नामेन्द्र इत्येतादृशं नाम धृत्वा घृतं न घृतमिव प्रियो भूत्वा
हरिभिरश्वैश्चारु शोभनं सेचते समवति । गणे देवतानां समूहे श्रुतः प्रख्यातो
यस्त्वमिन्द्रस्तं त्वामिन्द्रं हरिवर्षसं मनोहरवपुषं गिरोऽस्मदीया स्तुतय आविशन्तु
प्राप्नुवन्तु ।

अथ षोडशिनो होमे मन्त्रमाह—

इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानाममि ।
अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्च-
स्वन्तं मनुष्येषु कुरु (६), इति ।

हेऽधिपतेऽधिष्ठानपालकेन्द्र त्वं विशेषतो देवानामधिपतिरसि । अतो मामपि
मनुष्येष्वधिपतिमधिष्ठानपालकमायुष्मन्तं दीर्घिणाऽऽयुषा युक्तं वर्चस्वन्तमधिकेन
वर्चसा तेजसा युक्तं कुरु ।

अथ षोडशिनो भक्षणे मन्त्रमाह—

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा । तौ ते भक्षं
चक्रतुरग्र एतम् । तयोर्गुं भक्षं भक्ष-
यामि । वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु, इति ।

सम्राट्साम्राज्ययुक्त इन्द्रश्च राजा वरुणश्च यौ देवौ विद्येत तावुभौ देवावग्रे
प्रथमं हे षोडशिग्रह ते तवैतमंशं भक्षं चक्रतुस्तयोर्भक्षमन्वहमपि भक्षयामि ।
मदीया वाग्जुषाणा प्रीतियुक्ता सती सोमस्य भक्षणेन तृप्यतु ।

अथ विहारे बहिर्वा यदा भयमागच्छेत्तदा होमे मन्त्रमाह—

प्रजापतिर्विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन

राध्यासम् । अर्थे गा अस्य जहितः ।

अवमानपतेऽवमानं मे विन्द, इति ।

विश्वं सर्वमपि जगत्कर्म कर्तव्यं यस्यासौ विश्वकर्मा । तादृशः प्रजापतिर्योऽस्ति तस्य प्रजापतेर्देवं द्योतनात्मकं मनो यज्ञनानेन राध्यासमाराधयिष्यामि । अर्थे गा अस्मद्रक्षणप्रयोजने निमित्तभूते सत्यस्मत्समीपं गतः प्रजापतिरस्य भयहेतोर्दुरात्मनः शरीरादिकं जहितः परित्यजतु विनाशयतु । हेऽवसानपते विघ्नमन्तरेणावसानस्य यागसमाप्तेः पादक प्रजापते मे ममावसानं कर्मसमार्पिं विन्द लभस्व ।

अथावभृथगमनकाले होममन्त्रमाह—

नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने विद्रवणे

(७) । उद्याने यत्परायणे । आवर्तने

विवर्तने । यो गोपायति तं हुवे, इति ।

वास्तोष्पतये गृहग्रामादिभूमिस्वामिने रुद्राय नमोऽस्तु । आयने वास्तुं प्रत्यागमने प्रवेशावसरे विद्रवणे वास्तोः सकाशादन्यत्र गमनावसर उद्यानेऽन्यत्र वासार्थं वास्तोः परित्यागे परायणे मरणेन वास्तोः परित्यागे यत्र यो रुद्रो गोपायति । आवर्तनं कुत्रचिद्वत्वा पुनर्वास्तुं प्रत्यागमनमावर्तनम् । तस्मिन्नेव वास्तौ विविधं वर्तनं विवर्तनम् । तत्रोभयत्र च यो रुद्रो गोपायति तं रुद्रं हुवे, आराधयितुमाह्वयामि ।

अथ यस्त्रिविधः सक्तुहोमस्तत्र प्रथमो मन्त्रो “ विश्वतोपविश्वदावस्य ” इत्यसौ संहितायामेवाऽऽघ्रातः । अत्र द्वितीयमन्त्रमाह—

यान्यपामित्यान्यप्रतीतान्यस्मि । यमस्य बालि-

ना चरामि । इहैव मन्तः प्रति तद्यातयामः ।

जीवा जीवेभ्यो निहराम एनत् , इति ।

अपामित्यान्यपाकर्तव्यान्यपर्तानि पूर्वमप्रत्यर्पितानि तादृशानि यान्यृणानि प्राप्येति शेषः । अहमस्मि वर्ते तेषां सर्वेषामपाकरणाय यमस्य देवस्य बलिना पूजया चरामि पूजां करेमाव्यर्थः । इहैव जन्मनि सन्तो वर्तमाना वयं तत्सर्वमृणं प्रतियातयामः+ ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

अ॒नृ॒णा अ॒स्मिन्न॑नृ॒णाः पर॑स्मिन् । तृ॒तीये॑ लो॒के
अ॒नृ॒णाः स्या॑म । ये दे॒व॒याना॑ उ॒त पि॒तृ॒याणाः
(८) । सर्वा॑न्प॒थो अ॒नृ॒णा आ॒क्षी॑य॒म, इति ।

अस्मि वर्तमाने मनुष्यजन्मन्यनृणाः कर्णरक्षिताः स्याम । परस्मिन्नेतदपेक्षया भविष्येऽपि मनुष्यजन्मन्यनृणाः स्याम । उभयोपेक्षया तृतीये लोके त्रिसंख्यापूरके स्वर्गजन्मन्यनृणाः स्याम । ततश्च ये देवयाना देवगमनयोग्याः पन्थान उतापि च पितृयाणाः पितृगमनयोग्या ये पन्थानः सन्ति तान्सर्वान्पथो वयमनृणा एवाऽऽक्षीयिमाऽऽभिमुख्येन प्राप्य निवसाम । यद्वा मन्त्रद्वयमिदमवभृथा-
दागमने द्रष्टव्यम् ।

अथ सैमिकेवन्दः प्राच्यामुर्ध्व्यां वादवसायेष्टेदेवयजनाध्यवसाने मन्त्र-
माह—

इ॒द॒मू॒नुः श्र॑यो॒व॒मान॒माग॑न्म । शि॒वे ना॑ या॒वापृ॑थि॒वी
उ॒भे इ॒मे । गो॒म॒द॒ध॒न॒व॒द॒श्व॒व॒द॒र्ज॑स्वत् । सु॒वी॒रा
वी॒रैर॑नु॒ संच॑रेम, इति ।

इदमूनुरिदमेव परिदृश्यमानं श्रयोऽतिशयेन प्रशस्तमवसानं देवयजनरूपं भूमेः प्रदेशं प्रत्यगन्माऽऽगताः स्मः । इमे यावापृथिवी उभे अपि नोऽस्मान्प्रति शिवे यागनिष्पादनेन सुखं हन्तुं भवताम् । अतस्तद्गोमद्वहृभिर्गोभिर्युक्तं धनवद्वहृधनोपेतमथवद्वहृधमूर्जस्वद्वहृन् जीवने यथा भवति तथा सुवीराः शोभनापत्या वयं वीरैर्भृत्यादिभिः सहानुसंचरेमानुक्रमेण यावापृथिव्यां वर्तमहि ।

अथ महाव्रते फलकं कूर्चं वाऽधिरुह्याध्वर्युः शस्त्रं प्रतिगृणाति । तत्राऽऽरोहणे द्वौ मन्त्रौ । तयोः प्रथममन्त्रमाह—

अ॒र्कः प॒वित्रं रज॑सो वि॒मानः । पु॒नाति॑
दे॒वानां॑ भुव॑नानि वि॒श्वा । द्यावा॑पृथि॒वी पय॑-
मा संवि॒दानं । धृतं॑ दु॒हातं अ॒मृतं॑ प्र॒पीने॑, इति ।

योऽयमर्क आदित्यः सोऽयं देवानां मध्ये पवित्रं पावनो रजसो रञ्जना-
त्मकस्यान्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण परिच्छेत्ता तादृश आदित्यो विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजानानि पुनाति शोधयति । ततस्तेनाऽऽदित्येन पूतं
द्यावापृथिव्यौ पयसा युक्ते सत्यौ संविदाने वरस्वरमैकमत्यं गते प्रपीने प्रक-
र्षेण वृद्धे सत्यौ धृतं भूलोके पातव्यमाज्यममृतं स्वर्गे पातव्यं पीयूषं च दुहाते
संपादयतः ।

अथ द्वितीयमाह—

प॒वित्रं॑ म॒र्को रज॑सो वि॒मानः । पु॒नाति॑ दे॒वानां॑
भुव॑नानि वि॒श्वा । भुव॑ज्योतिर्य॒शो मह॑त् ।
अ॒र्शाम॑हि गा॒धमु॑त प्र॒तिष्ठा॑म (९), इति ।

चानयतः श्रृणोताः सत्यमाहुर्शामहि गणे कुरु विद्रवणे पितृयाणां अर्को
रजसो विमानस्त्रीणि च ।

इति छण्णयजुर्वेदीयैतन्निर्वायब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
नवमोऽनुदाकः ॥ ९ ॥

अत्र विवेच्यन्तं पूर्ववत् । तस्याऽऽदित्यस्य प्रसादाज्ज्योतिः प्रकाशोपेतं यशः
कीर्त्या युक्तं महत्प्रभुतं गाधं सुस्थितं सुवः स्वर्गमर्शामहि व्याप्नुयाम । उतापि
च प्रतिष्ठामिह लोके स्थैर्यं चार्शामहि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

अनोपांशोऽग्निषवे अर्वा द्यावृणाऽभिमन्त्रयन् ।
देवाः पुनर्ग्रविमन्त्रो वाक्त्रयैर्दिविचर्मकम् ॥ १ ॥

यं होमे दधिघर्मस्य मयीत्येतस्य भक्षणम् ।

मित्रो नाभिं स्पृगेदद्वाभ्यां यस्मात्प्रादक्षिण्यमन्त्रणम् ॥ २ ॥

इन्द्राधि जुहुयादितमिन्द्रश्चेति प्रभक्षयेत् ।

प्रजापतिर्भये होमो नमोऽवभृथहोमकः ॥ ३ ॥

यान्यागच्छेदवभृथादिदम् यागभूग्रहः ।

अर्को महाव्रते कूर्चे शस्त्रं प्रतिगृण्यसेत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽनुवाक उपांशमिषवादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे प्रार्थान्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र हविर्धानादिपाते होमादिमन्त्रानाह—

उदस्ताप्सीत्सविता मित्रो अर्यमा । सर्वानमि-
त्रानवधीद्युगेन । बृहन्तं भामंकरद्वीरवन्तम् । रथं-
तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये श्रयस्व
स्वाहाऽन्तरिक्षे । बृहति श्रयस्व स्वाहा दिवि ।
बृहता त्वापस्तम्भोमि, इति ।

योऽयं सविता सोऽयमुदस्ताप्सीत्पातितस्य हविर्धानादिरुत्तम्भनं करोतु । एवं मित्रोऽर्यमा चोत्तम्भनं कुरुताम् । सोऽयं देवतात्रयसमूहो युगेन योगेन युगपदेव सर्वानमित्रान्वैरिणोऽवधीत्, तथा मां यजमानं बृहन्तं धनादिसमृद्धियुक्तं वीरवन्तं कर्मशूरैः पुत्रैरुपेतमकरत्करोतु । रथंतरे साम्नि पृथिव्यां च श्रयस्व । हे देवतासमूह हविर्धानमिदं तत्रोभयत्राऽऽश्रितं कुरु । स्वाहा तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु । तथा वामदेव्ये साम्न्त्यन्तरिक्षलोके चैतरादः श्रयस्वाऽऽश्रितं कुरु । तथा बृहति साम्नि दिवि द्युलोके च श्रयस्व । पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु । तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु । रथंतरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादिषु त्रितु व्यरन्ध्रियाः । उदस्ताप्सीदिति सर्वशेषोऽनुषज्यते । हे हविर्धानदेव त्वां बृहता साम्ना तत्सामर्थ्येनो-

१ क. 'तिगृणात्यसौ ॥ ४ ॥ २ क. ख. 'न्तं बृहन्तं ध' ।

पस्तभ्नोम्युपेत्योत्तम्भितं करोति । सोऽयमुपस्तम्भनमन्त्रः ।

अथ यदि वषा हविरवदानं वा स्कन्देत्तदादाने मन्त्रमाह—

आ त्वां ददे यज्ञसे वीर्याय च । अस्मा-
स्वग्निया यूयं दधाथेन्द्रियं पर्यः, इति ।

हे स्कन्धद्रव्य मम यशो वीर्यसिद्धयर्थं त्वां पुनराददे । हेऽग्निया गावो यूय-
मिन्द्रियं पर्य इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरमस्मासु दधाथ संपादयत ।

अथ पूर्वमन्त्रेण स्कन्धे द्रव्ये सुच्यवस्थापिते सति स्कन्दनप्रायश्चित्तार्थहोमम-
न्त्रमाह—

यस्ते द्रप्सो यस्तं उदर्षः (१) । दैव्यः केतुर्विश्वं
भुवनमाविवेश । स नः पात्यरिष्ट्यै स्वाहा, इति ।

हे हविस्तव संबन्धी यो द्रप्सो लेशो यश्चोदर्ष उद्भूतावयवः स सर्वोऽपि
दैव्यो देवयोग्यः केतुर्दैवैः प्रज्ञातश्च सन्विश्वं भुवनं सर्वं जगदाविवेश न त्वसौ
विनष्टः । स त्वमरिष्ट्यै हिंसाराहित्याय नोऽस्मान्पाहि रक्ष । तदर्थं स्वाहुतामिद-
मस्तु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यद्येनमार्विज्याद्भुतं सन्तं निर्हरेरन्नाग्नीध्रे जुहुयात् ”
इति । तत्र मन्त्रमाह—

अनु मा सर्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः
सामार्कः । आप्रियश्छन्दांसि निविदो
यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम्, इति ।

अयं यज्ञः सर्वः कृत्स्नावयवसंयुक्तो मामन्वेतु न त्वन्यमनुगच्छतु । सर्वश-
ब्दार्थ एव स्पष्टी क्रियते—ये च विश्वे देवा यज्ञनिष्ठा ये च मरुतो देवा यच्च
साम रथंतरादिकं यश्चार्क आदित्यो याश्चाऽऽप्रियः प्रयाजयाज्या यानि च गाय-
त्र्यादीनि च्छन्दांसि याश्च निविदः शस्त्रावयवा यानि च यजूंषि च्छन्दोरहिता
मन्त्रा यच्चान्यद्यज्ञियं यज्ञार्हमङ्गमस्यै पृथिव्या अस्यां पृथिव्यां वर्तते तत्सर्वं
मामन्वेतु मदीयो यज्ञः सगुणो भवतु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यद्येककपालः स्कन्देत्परि वा यथास्थानं कल्पयति ”
इति । तत्र मन्त्रमाह—

प्रजापतेर्वर्तनिमनुवर्तस्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः ।

अन्वश्वैरन सर्वैरु पुष्टैः । अनु प्रजयाऽन्विन्द्रि-

येण (२) । देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु, इति ।

हे, एककपाल प्रजापतेर्वर्तनिं प्रजापतिना योऽयं मार्गस्तव सृष्टस्तमेव मार्गम-
नुवर्तस्वानुसर । ततो वयमपि वीरैः पुत्रादिभिर्गनुक्रमेण समृद्धा भूयास्म । तथा
गोभिरश्वैः सर्वैरपि पुष्टैर्धनैः प्रजया भृत्यादिरूपयोन्दिष्येण चक्षुरादिपाटवेन च
समृद्धा भूयास्म । देवाः सर्वे नोऽस्मदीयं यज्ञमृजुधा वैकल्यराहितेन मार्गेण नयन्तु ।

अथ तस्यैककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह—

प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतिति-

ष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये ।

विश्वमन्याऽभिवावृधे । तदन्यस्यामधिश्चितम् ।

दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः, इति ।

क्षत्रे राष्ट्रस्वामिनि राजनि प्रतितिष्ठामि स्वतन्त्रो भवामि । तथा राष्ट्रेऽश्वेषु
गोषु पुत्रादिरूपायां प्रजायां भव्ये प्रशस्ते स्वर्गे च प्रतितिष्ठामि स्वतन्त्रो भवामि ।
तथाऽन्या द्यावापृथिव्योर्मध्य एका द्यौर्विश्वं भूतजातमभिवावृधे वृष्टिद्वाराऽऽभिमु-
ख्येन वर्धयति । तदभिर्वर्धितं विश्वमन्यस्यां पृथिव्यामधिश्चितमुपरि स्थितम् ।
विश्वकर्मणे कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै दिवे च जगतो धारयित्र्यै पृथिव्यै च नमो
नमस्कारमकरं करोमि ।

अथैककपालस्कन्नप्रायश्चित्तहोमे मन्त्रमाह—

अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः

(३) । स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः

प्रजनयतु । अस्कानजनि प्राजनि । आस्कन्ना-
ज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषीमहि, इति ।

अत्र स्कन्दतिधातुः प्राप्त्यर्थो न तु शोषणार्थः । द्यौरियं वृष्टिद्वारेण पृथिवी-
मस्कान्प्रामोति । युवा ऋषभेश्च वत्सोत्पादनाय गा अस्कान्प्रामोति । इमा विश्वा
भुवनानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि स्कन्ना परस्परं प्रामोति (प्राप्नुवन्ति) ।
स्कन्नः प्रामोऽयं यज्ञः प्रजनयतु प्रजामुत्पादयतु । यदिदं हविरस्कान्स्कन्दति स्म
तदिदं न विनष्टं किंत्वजनि हविष्ट्वेनैव निष्पन्नम् । अत एव प्राजनि प्रजापशु-
रूपेण प्रकर्षेण जायते । स्कन्नादस्माद्धविषो वृषा सेचनसमर्थ आजायते । अतो
वयं च स्कन्नाद्धविषः प्रजनिषीमहि प्रजापशुसमृद्धा भूयास्म ।

यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति तदा सर्वयागद्रव्याणि द्रोण-
कलशे गृहीत्वा होममन्त्रमाह—

ये देवा येषामिदं भागधेयं बभूव । येषां
प्रयाजा अनूयाजाः । इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुण-
राजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, इति ।

ये देवा द्युलोकवासिनः सन्ति, येषां देवानामिदं सर्वं पुरोडाशादिकं भागधेयं
बभूव संकल्पितं भवति, येषां च भयाजा अनूयाजाश्च भागधेयं, तेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहुतमस्तु । कीदृशेभ्यो देवेभ्य इन्द्रज्येष्ठेभ्य इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानभूतो येषां
तेभ्यः, वरुणो राजा येषां तेभ्यः, अग्निहोतृभ्यो अग्निहोता येषां तेभ्यः ।

अथ यद्यभक्षिते चमसे स्तोत्रमुपाकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तहोमार्थास्त्रयो मन्त्राः ।
तत्र प्रथममाह—

उत त्या नो दिवा मतिः (४) । अदितिरूत्याऽऽ-
गमत् । सा शन्ताची मयस्करत् । अप स्निधः, इति ।

उतापि च त्या येषा दिवा द्योतनवती, अदितिरखण्डनीया नोऽस्माकं मति-
रूत्या रक्षणेन निमित्तेनाऽऽगमदागच्छेत्सा तादृशी मतिः शन्ताची, अनिष्टशम-
नप्रापिका सती मयस्करत्सुखं करोतु । स्निधः शोषणकर्मविस्मरणनिमित्तमस्मदीयं
शरीरादिक्षयमपकरदपकरोत्वपगमयतु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

उत त्या दैव्या भिषजा । शं नस्करतो अश्विना ।

यूयातामस्मद्रपः । अप स्निधः, इति ।

उतापि च त्या दैव्या भिषजा तां देवसंबन्धिनौ चिकित्सकावधिनौ नोऽस्माकं शं करतः सुखं कुरुताम् । किंच रपो विस्मरणनिमित्तं पापमस्मद्यूयातामस्मत्तः पृथक्कुरुताम् । स्निधः शोषणमपगमयताम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

शमग्निरग्निभिस्करत् । शं नस्तपतु सूर्यः । शं

वातो वात्वरपाः (५) । अप स्निधः इति ।

अयमग्निराहवनीय इतरैरग्निभिः सह शं करदस्माकं सुखं करोतु । सूर्यश्चास्माकं शं सुखं यथा भवति तथा तपतु । अरपा अपापो दुःखमकुर्वन्वातो वायुर्वातु प्रवर्तताम् । स्निधः शोषणमपगमयतु ।

अथ तस्य चमसस्य प्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजने मन्त्रमाह—

तदिदं न विचिकेत विद्वान् । यन्मृतः

पुनरप्येति जीवान् । त्रिवृद्धुवनस्य रथ-

वृत् । जीवो गर्भो न मृतः स जीवात्, इति ।

यद्यस्मिन्कर्मानुष्ठानरूपे पदे स्थितो मृतः पुरुषः पुनर्दे(र्जी)वानप्येति न तु नरकं प्राप्नोति, तदिदं तदेव कर्मानुष्ठानं मुख्यं पदं, तच्च शास्त्रतो विद्वानपि पुरुषो न विचिकेत विविच्य न जानाति । यद्यस्मात्कारणाद्भुवनस्य गर्भो लोकस्य मध्ये वर्तमानो जीवस्त्रिवृत्सात्त्विक्याद्यास्तिस्रो वृत्तयो यस्यासौ त्रिवृत्, रथवद्गन्धर्वचक्रवत्पुनः पुनरावर्तमानः, अत एव लोकदृष्ट्या मृतोऽपि वस्तुतः स जीवो न मृतः किंतु जीवाज्जीवत्येव । सर्वात्मना तिरोहिते रथचक्रवत्पुनः पुनरावृत्तिर्न स्यात् । अतो देहस्यैव मरणम् । आत्मा तु जीवत्येव । अयमर्थः—यथा रथचक्रं पुनः पुनः पर्यावर्तते तथा जीवोऽपि संसारे पुनः पुनः परिभ्रमति । स च सत्त्वरजस्तमोगुणैरावृतत्वात्कदाचित्सत्त्वगुणाधिक्येन शास्त्रार्थं जानन्नपि कालान्तरे तमोगुणाधिक्ये सति तं शास्त्रार्थं न जानात्यतस्तमोगुणकृतं प्रामादिकं चमसभक्षणविस्मरणं नत्वयं पुरुषापराध इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अववृष्टं भक्षमभिमन्त्र्य ” इति । तत्र मन्त्रमाह—

प्रत्यस्मै पिपीषते । विश्वानि विदुषे भर । अरं-

गमाय जग्मवे । अपश्वाद्दध्वने नरे, इति ।

हे वृष्टिजलमिश्रितभक्षास्मै भक्षकाय प्रतिहर तदीयं स्वरूपं प्रत्यावर्तय । कीदृशाय पिपीषते पातुमिच्छते । विश्वानि कर्माणि विदुषे जानते । अरंगमायारमलमन्यूनं यथा भवति तथा प्राप्नुवते । जग्मवे पुनः पुनः कर्मसु गच्छते प्रवर्तमानाय । अपश्वाद्दध्वने पश्वाद्भक्षोत्तरकालं दीप्तिरहिताय, भक्षितं जरयितुमसमर्थाय । नरे ऋत्विगादिरूपाय मनुष्याय ।

अथाववृष्टस्याभिमन्त्रितस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रमाह—

इन्दुरिन्दुमवागात् । इन्दोरिन्द्रोऽपात् ।

तस्य त इन्द्रविन्द्रपीतस्य मधुमतः ।

उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि (६), इति ।

उदर्ष इन्द्रियेण गामतिररपा अंगात्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

इन्दुर्देवतारूपः सोम इन्दुं लतारूपं सोममवागात्स्वकीयत्वेनावगच्छति । इन्द्रो देव इन्दोर्लतात्मकस्य सोमस्यांशमपात्पीतवान् । हे, इन्दो लतात्मसोम तस्य ते तादृशस्य तवांश उपहूतोऽन्यैरनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव, इन्द्रपीतस्येन्द्रेण प्रथमं स्वीकृतस्य मधुमतो मधुरसोपेतस्योपहूतस्यान्यैरनुज्ञातस्य ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

हविर्धाने सदासि चाऽऽग्नीध्रिये पतिते सति ।

उदस्ता जुहुयान्नेदो रथवामबृहत्त्रिभिः ॥ १ ॥

बृहोष्ठयेन्मण्ठपांस्तान्यानास्कन्धहविर्ग्रहः ।

यस्ते होमोऽनुमाऽऽर्त्विज्यानिहतावाहुतिर्भवेत् ॥ २ ॥

स्कन्देदेककपालश्चेत्स्वस्थानं कल्पयेत्प्रजा ।

प्रति तं मन्त्रयेदस्कान्प्रायश्चित्तं जुहोति हि ॥ ३ ॥

ये दे भयं यज्ञविघ्नकरे सर्वहविर्हुतिः ।

उत त्याऽभाक्षिते सोमचमसे तिसृभिर्हुतिः ॥ ४ ॥

तदिहक्षालितं पात्रं चमसेष्वपि संसृजेत् ।

प्रति वृष्टं मन्त्रयेत तमिन्दुरिति भक्षयेत् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । एकादशे दार्शिकादौ प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचः । ब्रह्मं यज्ञानां
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् ।
यज्ञः पर्वाणि प्रतिरञ्जेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽ-
हुतिरेतु देवान्, इति ।

ब्रह्म सर्वजगदपादानं यत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युपनिषदि प्रोक्तं तदेव मनसो वाचो यज्ञानां दर्शपूर्णमासादीनां हविषां पुरोडाशादीनां विशेषत आज्यस्य च प्रतिष्ठा निर्वाहहेतुः । सृष्टिस्थित्यादिकारित्वात् । एवं सति यदतिरिक्तं मन्त्राद्याधिक्येन कृतं यच्च कर्मणः संबन्धि हीनं मन्त्रादिभिर्न्यूनं तत्सर्वं यज्ञो यष्टव्यं तदेव परब्रह्म कल्पयन्फलसाधनसमर्थं कुर्वन् । पर्वाणि यागकालांश्च प्रतिरन्वर्धयन् । यागैरशून्यं कुर्वन्नेत्यविच्छेदेन वर्तते । तस्मादियं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण संस्कृताऽऽहुतिर्देवानेतु गच्छतु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यन्तं च
यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः
पर्वाणि प्रतिरञ्जेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहु-

तिरतु देवान् (१), इति ।

अस्मिन्यज्ञे यद्धविराश्रावितं समीचीनाश्रावणयुक्तं यच्चात्याश्रावितमतिरि-
क्ताश्रावणयुक्तं यच्च वषट्कृतं सम्यग्वषट्कारेण दत्तं यच्चात्यनूक्तमातिक्रान्तानुव-
चनयुक्तं तत्सर्वं यज्ञः कल्पयन्नेतीत्यन्वयः । अतिरिक्तमित्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

यद्दो देवा अतिपादयानि । वाचाचिप्रयतं देव
हेडनम् । अरायो अस्माः अभिदुच्छुनायते ।
अन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन, इति ।

हे देवा मरुतो वो युष्माकं संबन्धि यत्कर्मातिपादयानि, अहमतिपन्नं करोमि ।
अकरणमन्यथाकरणं चातिपत्तिः । वाचाचिद्वाचा मनसाऽपि देवानां क्रोधकारणं
यदस्माभिः प्रयतं प्रयत्नेन संपादितम् । अरायोऽरिः शत्रुर्यः कोऽप्यस्मानभिलक्ष्य
दुच्छुनायते दारिद्र्ययुक्तान्करोति तत्सर्वमस्मत्तोऽन्यत्र निधेतन हे मरुतः स्थाप-
यत । तत्फलमस्मासु मा भूत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

ततं म आऽपस्तदु तायते पुनः । स्वादिष्ठा धीतिरु-
चथाय शस्यते । अयः समुद्र उत विश्वभेषजः ।
स्वाहाकृतस्य समुतृष्णुतर्भुवः, इति ।

मे मदीयमपः कर्माऽऽततं सर्वतो विस्तीर्णं यावज्जीवं संकल्पेन प्रवृत्तत्वात् ।
तदु तदेव कर्मेदानीं पुनस्तायते भूयो विस्तार्यते । किंच स्वादिष्ठा स्वादुतमा
धीतिर्धारणहेतुराज्याहुतिरुचथाय कर्मणे शस्यते प्रशस्यतां भजते । ‘ उच ’
समवाय इति धातुः । हविःसमवायाधीनत्वादुचथः कर्म । यस्मादयं हविर्विशेषः
प्रशस्तस्तस्मादयं समुद्रः समुद्रसमानः । ‘ यावदेका देवता कामयते यावदेका ।
तावदाहुतिः प्रथते ’ इति श्रुतेः । उत विश्वभेषजोऽपि च सर्वानिष्टशमनहेतुः ।
हे ऋभुवो देवाः स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण प्रत्यर्पितस्य हविषः स्वीकारेण समु-
तृष्णुत सम्यगेव तृप्ता भवत ।

अथ पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां मन्त्राणां प्रतीकार्णं दर्शयति—

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् (२) । इमं
मे वरुण तच्चा यामि । त्वं नो अग्ने म त्वं नो
अग्ने । त्वमग्ने अयासि प्रजापते, इति ।

उद्वयं तमस इत्ययं मन्त्रः समास्वाग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्वं जातवेदमं
चित्रं देवानामित्येतौ मन्त्रौ तदु त्वमित्यनुवाके व्याख्यातौ । इमं मे वरुण श्रुधी
हवं तच्चा यामि ब्रह्मणेत्येतौ मन्त्रौ, इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नम इत्यनुवाके
व्याख्यातौ । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेष्वम इत्येतावायुष्ट
आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याख्यातौ । त्वमग्ने अयास्ययासन्नित्ययं जुष्टो दमूना
इत्यत्र व्याख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विपिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ।

अथ चतुर्दशमन्त्रमाह—

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि । मेषां नु गाद-
परो अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः ।
तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन, इति ।

जीवेभ्यः सर्वेषां जीवानामर्थे, इमं होमं परिधिं परितो धारकं दधामि स्थाप-
यामि । एषां जीवानां मध्येऽपरः कश्चिदप्येतमर्थं शतसंवत्सरसंख्याकस्याऽऽयु-
षोऽर्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं मा गान्मा प्राप्नोतु । किंतु शतं शरदः शतसं-
ख्याकान्संवत्सरास्तीवन्तु । कीदृशी. शरदः पुरुचीः पुरुन्वहून्भोगानश्चान्ति
प्राप्नुवन्तीति पुरुच्यस्तादृशीः । एषां जीवानां मृत्युं पर्वतेन पर्वतसदृशेनानेन
होमेन तिरो दधतां व्यवहितं कुर्वताम् । यद्वा गोमागुपननादिर्निमित्तं सति “इमं
मे वरुण” इत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः प्रायाणं स्थापयेत् । मन्त्रस्त-
त्परतया व्याख्येयः ।

अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह—

इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा । भवजं
इरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराव्र्यै स्वाहा

दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा (३) । ऋद्ध्ये स्वाहा
समृद्ध्ये स्वाहा, इति ।

इष्टेभ्यः सम्यग्यागेनाऽऽराधितेभ्योऽग्न्यादिभ्यस्तृप्यतिशयार्थमिदं स्वाहुतमस्तु ।
ये त्वनिष्ठा अनाराधितास्तेभ्य इदं वषट्कविदत्तं तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ।
दुरिष्टिरन्यथानुष्ठानं तस्य भेषजं समाधानहेतुरिदं स्वाहुतमस्तु ।
निष्कृत्यै प्रायश्चित्तार्थमिदं स्वाहुतमस्तु । आसमन्तादद्विरार्द्धिर्दुष्टा चासावार्द्धिश्च
दुरार्द्धिः फलवैकल्यं तत्समाधानार्थं स्वाहुतमिदमस्तु । याश्चान्या दैव्यस्तनव-
स्ताभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु । ऋद्धिः फलप्राप्तिः समृद्धिस्तत्रैवातिशयस्तदुभयार्थं
स्वाहुतमस्तु ।

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह—

यत् इन्द्र भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छग्धि
तव तन्न ऊतये । वि द्विषो वि मृधो जहि, इति ।

हे इन्द्र यतो मृत्युरोगचोरादेर्भयामहे वयं भीतिं प्राप्नुमस्ततः सर्वस्मान्नोऽ-
स्माकमभयं कृधि कुरु । हे मघवंस्तत्र भयस्थाने नोऽस्माकं तवोत्पये त्वदीयर-
क्षार्थं शक्तो वर्तस्व । किंचास्माकं द्विषः शत्रून्विजहि विनाशय, मृधः संग्रा-
मांश्च विजहि ।

अथ चतुर्विंशमाह—

स्वस्तिदा विशस्पतिः । वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः । स्वस्तिदा अभयंकरः, इति ।

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं पुर एवव्रतो रक्षकत्वेन वर्तताम् । कीदृशः स्वस्तिदाः
क्षेमस्य दाता । विशस्पतिः प्रजायाः पालकः । वृत्रहा पापस्य हन्ता । विमृधो
विनिवारितसंग्रामः । वशी जितेन्द्रियः । वृषा सेका । स्वस्तिदाः शोभनं
सद्भावमस्मभ्यं प्रयच्छन् । अभयंकरो भयनिवृत्तेः कर्ता ।

अथ पञ्चविंशमाह—

आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनम् (४) । आप्यायय
हरिवो वर्धमानः । यदा स्तोत्रभ्यो महि गोत्रा

रुजासि । भुयिष्ठभाजो अध ते स्याम, इति ।

हे हरिवोऽथयुक्तेन्द्राऽऽभिर्गीर्भिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्धमानस्त्वमतोऽस्मात्कर्मण ऊनमङ्गं नोऽस्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय । हे हरिवो यदा यस्मिन्काले स्तोस्तृभ्यः स्तोत्रनुग्रहार्थं महि गोत्रा महतः पर्वतान्मेवान्वा रुजासि भग्नान्करोषि, अध तदा वयं ते तवानुग्रहान्द्रुयिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म ।

अथ षड्विंशमाह—

अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथुं । अग्ने
तदस्य कल्पय । त्व० हि वेत्थ यथातथम्, इति ।

यज्ञस्य संबन्धि कियदङ्गमनाज्ञातं शास्त्रक्रमेणास्माभिरज्ञातं यदप्याज्ञातं सम्य-
ग्विज्ञातं सन्मिथु क्रियते मिथ्या क्रियते ज्ञानादज्ञानाद्वाऽन्यथाऽनुष्ठियते । हेऽग्नेऽस्य
कर्मणः संबन्धि तत्सर्वमङ्गं कल्पय फलप्रदानसमर्थं कुरु । हि यस्मात्कारणात्त्वं
यथातथं कर्मणो वस्तुतत्त्वं वेत्थ ।

अथ सप्तविंशमाह—

पुरुषसंमितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने
तदस्य कल्पय । त्व० हि वेत्थ यथातथम्, इति ।

यो यज्ञः सोऽयं पुरुषसंमितः पुरुषसदृशो यथा पुरुषोऽयमन्यूनातिरिक्तवि-
शिष्टावयवस्तथा यज्ञोऽपि । किंचायं यज्ञः पुरुषसंमितः पुरुषेण सम्यङ्गुनिर्मितश्च
यस्मादेवं तस्माद्धेऽग्ने तदस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अष्टाविंशमाह—

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते
मतसिः । अग्निष्टद्धोता ऋतुविद्विजानन् ।
यजिष्ठो देवा ऋतुशो यजाति (५), इति ।

देवाश्चित्रं तनूभ्यः स्वाहोनं पुरुषसंमितोऽग्ने तदस्य कल्पय पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

पाको बालस्तद्वदन्यैस्त्रायन्ते रक्ष्यन्ते इति पाकत्रा बालवदप्रबुद्धमतयो दीन-
दक्षाः क्षीणोत्साहा मर्तासो मनुष्या यजमाना यज्ञस्य यदङ्गं मनसा स्वकीयेन
न मन्वते नावबुध्यन्ते तदङ्गं विजानन्क्रतुवित्कृत्स्नयागाभिज्ञो यजिष्ठोऽतिशमेन
यष्टुं समर्थो होता देवानामाह्वाताऽग्निर्देवान्यष्टव्यान्तुशो यजाति तत्तद्वतुकांले
पूजयतु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

ब्रह्म प्रतिष्ठा दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्बेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽग्निष्टोमादावेकविंशत्या
दर्भपुञ्जिलैः पाव्यमानस्य यजमानस्य जपार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्र-
माह—

यद्देवा देवहेडनम् । देवासश्चकृमा वयम् । आदि-

त्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । क्रतस्यर्तेन मामुत, इति ।

देवासो देवनशीला आदित्या आदितेः पुत्रा हे देवा देवहेडनं देवानां क्रोध-
कारणं यत्कर्म वयं चकृम तस्मादपराधान्मां यूयं मुञ्चत । उतापि चर्तस्य यज्ञस्य
संचन्धिना, क्रतेन सत्येनानेन होमेन मा मां मुञ्चत ।

अथ द्वितीयमाह—

देवा जीवनकाम्या यत् । वाचाऽनृतमूदिम ।

अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता

यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् (१), इति ।

हे देवा वयं जीवनकाम्या जीवनमात्मन इच्छन्तो यदनृतं वाचोदिम राज-
सेवादौ तत्प्रियार्थमनृतमुक्तवन्तस्तस्मादनृतजन्यादेनसः पापाद्गार्हपत्योऽग्निर्मा प्रमु-
ञ्चतु । यानि चान्यानि दुरितानि चकृम वयं सपुत्रपौत्रास्तत्र मामनेनसं पापरहितं
करोतु । एतच्चोपलक्षणं, पुत्रादीनपि पापरहितान्करोतु ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन त्व० सरस्वति ।

ऋतान्मां मुञ्चता० हंसः । यदन्यकृतमारिम, इति ।

हे द्यावापृथिव्यावृतेन यज्ञेन विगुणेन यत्पापं प्राप्तं तथा हे सरस्वति ऋतेन यत्पापं प्राप्तमृतात्प्राप्तात्तस्मादंहसस्त्वं द्यावापृथिव्यौ चेत्येता यूयं मां मुञ्चत मुक्तं कुरुत । यच्चान्यकृतमन्येन यज्ञव्यतिरिक्तेन निमित्तेन कृतं पापमारिम वयं प्राप्त-
वन्तस्तस्माच्च मां मुञ्चत ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

सजातश० सादुत वा जामिश० सात् । ज्यायंसः

श० सादुत वा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं

यदेनः । तस्मात्त्वमस्मान्जातवेदो मुमुग्धि, इति ।

सजाताः समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः सखायो वा तैर्मयि कृतः शंसः प्रशंसा स्तुतिरुत वाऽथवा जामयो जाया भार्यास्ताभिर्मयि कृतः शंसः स्तुति-
ज्यायान्ज्येष्ठभ्राता तस्य शंसस्तेन मयि कृता स्तुतिरुत वाऽथवा कनीयान्क-
निष्ठभ्राता तस्य शंसस्तेन मयि कृता स्तुतिस्तस्मात्स्तुतिसंघान्मत्तेन मयाऽ-
नाज्ञातं स्वचित्तेनापरामृष्टं देवकृतं देवविषये संपादितं यदेनः पापं हे जातवेद-
स्त्वमस्मात्पापान्मुमुग्धि मां मुक्तं कुरु ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

यद्वाचा यन्मनसा । बाहुभ्यामूरुभ्या-

मष्ठीविद्भ्याम् (२) । शिश्रैर्यदनृतं चकृमा

वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

अष्टीविद्भ्यां जानुभ्यां शिश्रैः शिश्रचापलप्रकारैर्वागादिभिः सर्वैर्यदनृतं लोक-
वेदविरुद्धं व्यापारं वयं चकृम । अग्निरित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य वाक्यशेषस्य
प्रतीकं स वाक्यशेषोऽत्राध्याहृत्य योजनीयः ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाणि । अक्षाणां

वग्नमुपजिघ्रमानः । दूरेपश्या च राष्ट्र-
भृच्च । तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि, इति ।

यद्यानि किल्बिषाणि परद्रव्यापहरणादीनि हस्ताभ्यां वयं चक्रेम । अक्षाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां वग्नं वर्जनीयं गन्तव्यं रूपादिविषयमित्यर्थः । तं विषयमुप-
जिघ्रमान उपहतं कुर्वन्, यत्पापं कृतवामस्मि तानि पापात्मकान्यृणानि दूरेपश्या
च राष्ट्रभृच्चेत्येतन्नामधारिण्यावप्सरसावनुदत्तामानुकूल्येन प्रत्यर्पयताम् । पापंरू-
पमृणं यथाऽस्माकं न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

अदीव्यन्नुणं यदहं चकारं । यद्वाऽदास्यन्त्संज-
मारा जनैभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनंसः, इति ।

अदीव्यन्तमीचीनं व्यवहारमकुर्वन्नहं यादृशं चकार कपटेन परकीयं यद्वस्तु
गृहीतवानस्मि, यद्वा यच्चान्यद्वस्तु, अदास्यन्नप्रत्यर्पयिष्यन्ननेभ्यः सकाशादादाय
सम्पग्भक्षितवानस्मि । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथाष्टममन्त्रमाह—

यन्मयि माता गर्भे सति (३) । एनश्चकार
यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनंसः, इति ।

मयि गर्भरूपेणोदरं प्रविष्टे सति माता यदेनश्चकार परपुरुषसेवादिकं कृत-
वती । पिता यदेनः प्रतिषिद्धदिने मैथुनादि चकार । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ नवमं मन्त्रमाह—

यदा पिपेष मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो
धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् ।
तदमे अनुणो भवामि, इति ।

यदा बोलः पुत्रः शिशुरहं प्रमुदितः प्रकर्षेण हृष्टो धयन्स्तनं पिबन्मातरं
पिपेष पीडितवानस्मि तथा पितरं च हस्तपादोषघातेन पीडितवानस्मि तत्तदानीं
पितरौ मातापितरावुभौ मयाऽहिंसावनुपद्रुतौ भवताम् । तत्तन्माता-

पित्रोर्विषये हेऽग्नेऽहमनृणो भवामि प्रत्युपकारराहित्यरूपं यत्पापं तेन मुक्तो भूयासम् ।

अथ दशमं मन्त्रमाह—

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम् । यमान्तरं पितरं
वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं जिहिंसिम वयं हिंसितवन्त इति यच्च तथा मातरं पितरं च जिहिंसिमेति यत् । लोकत्रयवर्तिनां मातापित्रोश्चानिष्टाचरणमेव हिंसा । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथैकादशं मन्त्रमाह—

यदाशसां निशसा यत्पराशसा (४) । यदेनश्चक्रमा
नूतनं यत्पुंसणम् । अग्निर्मा तस्मादेनसः, इति ।

शसु हिंसायामिति धातुः । आशसाऽऽभिमुख्येन कृतया हिंसया यत्पापं निशसा नितरां कृतया हिंसया यत्पापं पराशसा परावृत्तेन कृतया हिंसया यत्पापमन्यदपि नूतनमिदानींतनं यदेनश्चक्रम पुराणं चिरकालव्यवाहितं यदेनश्चक्रम् । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वादशं मन्त्रमाह—

अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । जहामि रिपं
परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सुकृतो नापि
दुष्कृतः । तमारोहामि सुकृतां नु लोकम्, इति ।

दुरितं दुर्गतिकारणं यदेनस्तादृशमग्नेः प्रसादादतिक्रामामि । किंच परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने विद्वत्सभादौ कृतं रिपं पापं जहाम्यग्नेः प्रसादात्परित्यजामि । ततश्च यत्र यस्मिँल्लोके सुकृतः पुण्यकृतो यन्ति न कदाचिदपि दुष्कृतो यन्ति तं सुकृतां पुण्यकृतां लोकं नु क्षिप्रमारोहामि ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह—

त्रिते देवा अमृजतेतदेनः । त्रित एतन्मनुष्येषु
मामृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानशे । अग्निर्मा

तस्मादेनसः (५) । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दु-

रिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् , इति ।

एकतद्वितत्रिताख्यानां पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरौडाशिककाण्ड उक्ता । योऽयं त्रितस्तत्रोक्तस्तस्मिन्देवा एतदेनः पापममृजत । अत एव ब्राह्मणमाध्यायते—
‘ ते देवा आप्येष्वमृजत ’ इति । अद्भ्यो जाता एकतद्वितत्रिता आप्या देवले-
पितपापापराधाः । सोऽयं त्रित एतत्पापं मनुष्येषु मामृजे मृष्टवाँल्लेपितवानित्यर्थः ।
एतदपि तत्रैवाऽऽघ्नातम्—“ आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते सूर्याभ्युदितः सूर्या-
भिनिम्नुके ” इत्यादि । तत्र सूर्याभ्युदितादिमनुष्येष्ववस्थितात्पापात्सकाशात्कि-
चित्पापं यदि मामानशे प्राप्नुयात् । अभिरित्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्दशमन्त्रमाह—

दिवि जाता अप्सु जाताः । या जाता ओषधीभ्यः । अथो

वा अभिजा आपः । ता नः शुन्धतु शुन्धनीः, इति ।

या आपो दिविजाता द्युलोके प्रादुर्भूता नित्या वर्तन्ते याश्चाप्सु कर्मसु जाताः
कर्मजन्या आपः कृपादिष्वाविर्भूता याश्चौषधीभ्यो रसात्मिका आविर्भूता आपोऽ-
थो अपि च याश्चाऽऽपोऽग्निजा विद्युतो जाता वर्ष्यास्ताः सर्वा अपि शुन्धनीः
सर्वस्य लोकस्य शोधयिष्यो नोऽस्माञ्शुन्वन्तु शोधयन्तु ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह—

यदापो नक्तं दुरितं चराम । यद्वा दिवा नूतनं

यत्पुराणम् । हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनीत नः, इति ।

नक्तं रात्रौ यद्दुरितं चराम यद्वा दिवा यच्च दुरितमहानि चराम यत्पापं
नूतनमिदानीतनं यत्पुराणं चिरकालव्यवहितं हे, आपो हिरण्यवर्णाः सुवर्णवत्ते-
जस्विन्यो यूयं ततः सर्वस्मात्पापान्नोऽस्मानुत्पुनीतोत्कर्षेण शुद्धान्कुरुत ।

अथ षोडशादीनां विंशान्तानां पञ्चानां मन्त्राणां प्रतीकानि दर्शयति—

हमं मे वरुण तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्ने स

त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अयासि (६), इति ।

अनेनसमष्टीवद्भ्यां सति यत्पराशसा नशेऽग्निर्मा तस्मादेनसः पुनीत नखी-
णि च ।

गार्हपत्यं कृतेन यद्वस्ताभ्यां यन्मयि माता यदा विषे यदन्तरिक्षं यदाशसाऽ-
तिक्रामामि त्रिते देवा गार्हपत्यो दिवि जाता यदाध्वं मे मे वरुण तत्त्वा यामि
त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयासि ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

एतानि प्रतीकानि पूर्वानुवाकवद्व्याख्यायानि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यद्वेवा दर्भपुञ्जलिः पूतो जयति मन्त्रकान् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे यजमानेन जप्या मन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे त्वयमुद्यकर्मण्युजीपस्य
दध्ना पयसा वा मधुमिश्रणं प्राक्षणेन मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यत्ते ग्राव्णा चिच्छिदुः सोमराजन् । प्रियाण्य-
ङ्गानि स्वधिता परस्मिन् । तत्संवत्स्वाऽऽज्ये-
नोत वर्धयस्व । अनागसो अवमिदन्तरमेव, इति ।

हे सोमराजंस्ते तव यद्यानि प्रियाण्यङ्गानि प्रिया अवमवाः स्वधिता परस्मिन्
स्वास्थ्येनावस्थितानि पर्वाणि च ग्राव्णा पाषाणेन चिच्छिदुश्चिच्छन्तस्तदङ्ग-
जातमाज्येनाऽऽज्यसदृशेन दध्ना पयसा वा संवत्स्व संधानप्राधानि प्रकृतिस्थानि
यथा भवन्ति तथा कुरु । उक्तापि च वर्धयस्व भूयो वृद्धिप्राप्तिं कुरु । ततो
वयमनागसोऽपराधराहिता अवमिदन्तरमेव संक्षयेम सम्यङ्निवेशेम ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

यत्ते ग्रावा बाहुच्युतो अचुच्यधुः । नरो
यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेन । तत्त आप्यायतां

तन्नै । निष्ठचायतां देव सोम, इति ।

बाहुच्युत ऋत्विजो बाहुना प्रेरितो ग्रावा ते तव यदङ्गमचुच्यवुरच्यावयत् ।
नरः पुरुषा ऋत्विजो दक्षिणेन हस्तेन ते यदङ्गं दुदुहू रसस्वीकारेण रिक्तीकृत-
वन्तस्ते तव तदङ्गमाप्यायतामनेन प्रोक्षणेन वर्धयाम् । हे देव सोम ते तदङ्गं
निष्ठचायतां पूर्वं पीडनेन विच्छिष्टं सत्पुनः संधी भवतु ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनैम् । यदास्थाना-
त्प्रच्युतो वेनसि त्मना (१) । त्वया तत्सोम गुप्त-
मस्तु नः । सा नः संधाऽस्तत्परमे व्योमन्, इति ।

हे सोम ते तव त्वचं विभिदुर्यच्च योनैम् । भिन्नवन्त इति यद्योनै च कारणं
कन्दमूलमपि विभिदुरुत्पादितवन्त इति यत्, त्वया त्वमास्थानादुत्पत्तिस्थानात्म-
च्युतः संस्तमना वेनस्यात्मना स्वचित्तेनैव तत्स्थानं स्मरसि, इति यत्, हे
सोम नोऽस्मदीयं तत्सर्वमपराधजातं त्वया गुप्तं रहस्येयावस्थापितमस्तु । नोऽस्माकं
परम उत्कृष्टे व्योमन्विशेषेण रक्षितं स्वर्गे निमित्तभूतं सति त्वया सह सा संधा
तत्संधानमपकारणाविस्मृतिलक्षणमसदस्तु ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

अहाच्छरीरं पर्यसा ममत्यं । अन्योऽन्यो भवति
वर्णो अस्य । तस्मिन्वयमुपहृतास्तव स्मः ।
आ नो भज सर्वमि विश्वरूपे, इति ।

अस्यर्जितरूपस्य सोमस्य पर्यसिद्धो योऽन्यो वर्णो नीरसत्वाकारः स तु
प्रोक्षणसाधनेनानेन पयसा संमत्यं च शरीरं पूर्यति त्वं स्वस्त्वमहात्त्यक्तवान् । अन्यो वर्णो
नूतनः सरसत्वाकारोऽस्य भवति । तस्मिन्नीरसत्वे गते सरसत्वे समागते सति हे
सोम तादृशे त्वय्युपहृता अनुज्ञाता वयं तव स्मस्त्वत्संबन्धिनः कर्मणि समर्था
भूयास्म । अतस्त्वं विश्वरूपे सर्वभोग्यफलसमुद्भूतं सदसि स्थाने नोऽस्मानाभज
सर्वतः स्थापय ।

अथ पञ्चममन्त्रमाह—

नुचक्षाः प्रोषं उत शुश्रुगस्तु । मा नो विहा-

सीद्भिर् आवृणानः । अनांगास्तनुवो वावृ-
धानः । आ नो रूपं बहत्तु जायमानः, (२) इति ।

उतापि बायं सोमो नृचक्षा नृमप्याननुग्रहदृशा पश्यञ्जुश्रुगस्त्वस्मद्भिर्वा
श्रोता भवतु । गिरः स्तुतीगवृणानः संभजमानोऽयं सोमो नोऽस्मान्मा विहा-
सीन्मा परित्यजतु । स्तुतिभिः प्रसन्नः सन्नभिषवाग्रपराधं क्षमतमित्यर्थः । ततोऽ-
यमनागा विस्मृतास्मदीयापराधः संस्तनुयो निजशरीराणि वावृधानः प्रत्यङ्गं वर्ध-
यन्नोऽस्माकमाजायमानः सर्वतः सर्वकार्येषु वर्तमानो रूपं तदमुकूलस्वरूपं बहत्तु
स्वी करोतु ।

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

उपेक्षरन्ति जुह्वो धृतेन । प्रियाण्यङ्गानि तव
वर्धयन्तीः । तस्मै ते सोम नम इद्वषट्च ।
उप मा राजन्सुकृते ह्वयस्व, इति ।

जुहूपभृतयः सुचो धृतेन क्षरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येणोपक्षरन्ति हे सोम
त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति । कीदृशो जुह्वस्तव प्रियाण्यङ्गान्यवयवानाप्यायनेन वर्ध-
यन्त्यः । हे सोम तस्मै ते तादृशाय तुभ्यं नम इजमस्कार एव । वषट्च वषट्-
कारो हविष्ट्वेन प्रदानं हे राजन्सुकृते शोभनं कर्मफले मामुपह्वयस्वानुजानीहि ।

अथ सप्तममन्त्रमाह—

संप्राणापानाभ्यां शमु चक्षुषा त्वम् ।
सं श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् ।
यत्त आस्थितं शमु तत्ते अस्तु ।
जानीतां नः संगमने पथीनाम्, इति ।

हे सोम राजंस्त्वं प्राणादिभिः संगच्छस्व पूर्वमभिषवादिना त्वत्तो वियुक्ताः
प्राणादयः पुनस्त्वया संयुज्यन्ताम् । यत्तव शरीर आस्थितमस्माभिः कृतं
निष्पीडनादिविकारजातमवस्थितं तत्सर्वं ते तव शमु सुखनिमित्तमेवास्तु ।
पथीनां स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां संगमने सम्यक्प्राप्तौ जानीताद्धे सोम त्वं नोऽ-
स्माञ्जानीहस्माभिः कथितमित्येवमनुस्मर ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह—

एतं जानीतात्परमे व्योमन । वृकाः सधस्था विद
रूपमस्य (३) । यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः ।
इष्टापूर्ते कृणुतादाविरस्मै । इति ।

हे हो (सोम) परमे व्योमन्नुत्कृष्ट विशेषण रक्षके स्वर्ग एतं यजमानं जानीतात्त्वं जानीहि स्वर्गमाप्स्यथमत्तमदुग्धाण । हे सधस्था अनेन यजमानेन सहास्मिन्-
वस्थिता हे देवा वृकाः पापनिवारकाः सन्तोऽस्य यजमानस्य रूपं कर्मानुष्ठाने वृत्त-
लक्षणं विद जानीहि तावत्पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत । तत्र सतो यदाऽयं यजमानो
देवयानैर्देवगमनार्हैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छाद्गच्छेत्तदानीमस्मा अस्य यजमानस्येष्टापूर्ते
श्रौतस्मार्ते कर्मणी देविकैपतृककर्मणी वाऽऽविष्कृणुताद्दे सोम स्वर्गलोके
प्रकटी कुरु ।

अथ नवमं मन्त्रमाह—

अग्निं राजन्नगदः परेहि । नमस्ते अस्तु
चक्षमे रघूयते । नाकमारोह सह यजमा-
नेन । सूर्यं गच्छतात्परमे व्योमन, इति ।

हे सोम राजन्नरिष्टः केनचिदप्यहिंसितोऽगदो रोगरहितश्च सन्परेहि परावृत्य
स्वस्थाने गच्छ । चक्षसे दर्शने कुशलाय रघूयते लघ्वीं शीघ्रां गतिमात्मन
इच्छते ते तुभ्यं नमोऽस्तु । त्वं यजमानेन सह नाकं स्वर्गमारोह । परमे व्योम-
न्नुत्कृष्ट विशेषण रक्षकं स्वर्गस्थाने स्थितं सूर्यं गच्छतादयं यजमानो गच्छतु ।

अथ दशमं मन्त्रमाह—

अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नः । इदानीमहं
उपवाच्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मान-
वेभ्यः । श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत्, इति ।

सविता देवो नोऽस्माकं नु क्षिप्रमेव वन्द्यो नमस्कार्योऽभूत् । इदानीमस्मि-

क्षुदयकोलेऽहो निमित्तभूतानृभिर्मनुष्यैरयं सवितोपवाच्य उपेत्य वक्तव्यः
स्वस्वव्यापारसिद्धयर्थं प्रकाशं कुर्विति प्रार्थनीयः सविदा मानवेभ्यो रत्ना
श्रेष्ठानि धनानि भजत्यस्येदमिति विभागं करोति । सोऽयं सविताऽवास्मिक-
नोऽस्माकं श्रेष्ठं द्रविणमतिप्रशस्तं धनं यथा दधद्यथावत्संपादयतु ।

अथैकादशं मन्त्रमाह—

उप नो मित्रावरुणाविहावन्तम् । अन्वा-
दीध्याथामिह नः सखाया । आदित्यानां
प्रसितिर्हेतिः । उग्रा शतापाष्टा घ विषा
परि णो वृणक्तु, इति ।

हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सोमापराधरहितानिह कर्मण्युपावतमुपेत्य रक्षतम् ।
हे सखाया सखिवदत्यन्तस्निग्धौ युवामिह कर्मणि नोऽस्मानन्वादीध्याथामनुक्रमेण
सर्वतो दीप्तान्कुरुतम् । आदित्यानां संबन्धिनी हेतिः पापिषु हिंसाकरणसाधन-
मायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । कीदृशी हेतिः प्रसितिः प्रकृष्टबन्ध-
नोग्रा तीक्ष्णा शतापाष्टा बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः । विषा व्यापिनी ।
घशब्दो यथोक्तविशेषणसमुच्चयार्थः ।

अथ द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः प्रतीकं दर्शयति—

आप्यायस्व सं ते (४), इति ।

त्मना जायमानोऽस्य दधत्पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

‘ आप्यायस्व समेतु ते, सं ते पयांसि ’ इत्येतौ मन्त्रौ मा नो हिंसीज्जनिते-
त्यनुवाके व्याख्यातौ ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यत्ते ग्राव्णा ऋजीवांस्तु प्रोक्षेद्दध्ना च शाखया ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश ऋजीषप्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः । चतुर्दशे त्ववभृथादिसेचनादिमन्त्रा उच्यन्ते । अत्र यजमानोऽवभृथे स्नात्वा त्रिभिर्मन्त्रैरञ्जलिनाऽपो विषिञ्चति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यद्विदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्च-
क्षुषा यच्च श्रोत्रेण । यद्रतसा मिथुनेनाप्या-
त्मना । अद्भ्यो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् ।
शुक्रा दीक्षायै तपसा विमोचनीः । आपो
विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्, इति ।

अहं यजमानो मनसा यद्विदीक्षे मां दीक्षां प्राप्तवानस्मि । मनसो नियम-
नमेव मानसी दीक्षा । एवं वागादिषु ब्रष्टव्यम् । ब्रह्मचर्यं रतसो दीक्षा । स्त्रिया
सह विनोदाभावो मिथुनेन दीक्षा । प्रकृतकर्मव्यतिरिक्तात्पुरुषार्थान्निवृत्तिरात्मनो
दीक्षा । तस्याः सर्वस्या मदीयदीक्षाया एता आपो विमोक्त्रीर्विमोचनकर्त्र्योऽत-
स्ताभिर्दीक्षाभिर्विमोचिते मयि तेज इन्द्रियं च संपद्यताम् । अपां विमोचनहेतुत्वं
तेजआदिहेतुत्वं च स्पष्टी क्रियते । लोकाः सर्वेऽप्यद्भ्यः सकाशात्तेज इन्द्रियं
च दधिरे । अप्सु स्नानेन शरीरमलाभावात्कान्तिर्भवति । अपां पानेन चेन्द्रियं
वर्धते । तथा शुक्रा निर्मला आपो दीक्षायै तपसा विमोचनीः सर्वस्य दीक्षादि-
रूपस्य तपसो विमोचनहेतवः । स्नानादिना नियमसमाप्तिर्भवति । तस्मान्ममापि
आप एव दीक्षाया विमोचनं कृत्वेन्द्रियादिकं प्रयच्छन्तु ।

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह—

यद्वचा साम्ना यजुषा । पशूनां चर्महविषा
दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभिर्वनस्पतौ ।
अद्भ्यो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् (१) ।

शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो
विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्, इति ।

अहमृगादिभिर्दिदीक्षे यां दीक्षामृगादिदेवतानुग्रहार्थं दीक्षानियमं प्राप्तोऽस्मि
तथा पशूनां चर्मणि कृष्णाजिनादौ यदिदीक्षे यच्च हविषा पयआदिना दिदीक्षे
यच्च च्छन्दोभिर्मन्त्रगतेर्दिदीक्षे यच्चापधीभिर्दर्भपुञ्जीलादिभिर्दिदीक्षे यच्च वनस्पतौ
दण्डादौ दिदीक्षे । अद्भ्य इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

येन ब्रह्म येन क्षत्रम् । येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः
सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो
यनं प्राणाः । अद्भ्या लोका दधिरे तेज इन्द्र-
यम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः ।
आपो विमोक्त्रीर्मयि तेज इन्द्रियम्, इति ।

येन दीक्षाकर्मणा ब्रह्मक्षत्रादीनि स्वस्वमहिमानं प्रतिपेदिरे । प्राणाश्च यज-
मानानुष्ठितदीक्षाकर्मणैव स्वकीयोऽश्वास्तनिःधासादिव्यापारक्षमत्वं प्रतिपेदिरे ।
अद्भ्य इत्यादि पूर्ववत् ।

य आहिताग्निरसोनयाज्यन्यर्दायि याग आर्त्विज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत्तस्य
होमार्थास्त्रयो मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं
धाम (२) । अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा, इति ।

हे, आज्य त्वमपां पुष्पं कार्यमसि । अप्सु गोभिः पीतासु क्षीरद्वारेणाऽऽ-
ज्यनिष्पत्तेः । तथौषधीनां रसः सारभूतमसि । गोभिर्भक्षिताभ्य ओषधीभ्यो
निष्पन्नत्वात् । तथा सोमस्य प्रियं धाम स्थानमसि । सोमो हि देवता-
त्माऽऽज्येन हुतेन परितुष्यति । किंचाग्नेः प्रियतमं हविरसि । तादृशं त्वां
स्वाहृतं करोमि ।

अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावाह—

अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं
धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां
पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ।
विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तथाऽऽज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रमाह—

वयं सोम व्रते तवं । मनस्तनूषु पिप्रतः ।
प्रजावन्तो अशीमहि (३), इति ।

हे सोम वयं व्रतेऽस्मिन्कर्मणि वर्तमाना मनश्च तनूषु शरीरेषु पिप्रतः पूर-
यन्तः प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादियुक्ता अशीमहि हविःशेषं भक्षयामः ।

अथ ये दक्षिणाग्नौ होममन्त्रास्तानाह—

देवेभ्यः पितृभ्यः स्वाहा । सोम्येभ्यः पितृभ्यः
स्वाहा । कव्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा, इति ।

ये पितरो देवा दीप्तिमन्तो ये च सोम्याः सोमाह्नाः कव्या हविर्भुजस्तेभ्यः
पितृभ्यः स्वाहुतमस्तु ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तं जघनेन दक्षिणाग्नेः प्रागग्रान्दर्भान्संस्तीर्य दधि
दधाति ” इति । तत्र मन्त्रत्रयमाह—

देवांस इह मादयध्वम् । सोम्यांस इह मादय-
ध्वम् । कव्यांस इह मादयध्वम्, इति ।

देवसोम्यकव्यशब्दवाच्याः पूर्वोक्तास्त्रिविधाः पितर इहास्मिन्नहनि स्वयं
हृष्टा अस्मानपि हर्षयध्वम् ।

अथोपस्थाने मन्त्रमाह—

अनन्तरिताः पितरः सोम्याः सोमपीथात्, इति ।

सोम्याः सोमयोग्याः पितरः सोमर्षिथात्सोमपानादनन्तरिता अन्तरायरहिता भवन्तु ।

अथ द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारब्धेषु गार्हपत्ये होममन्त्रमाह—

अपैतु मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो
अभयं कृणोतु । पर्णं वनस्पतैरिव (४) । अभि
नः शीयता* रयिः । सचतां नः शचीपतिः, इति ।

योऽयं मृत्युः सोऽयमपैतु । अमृतं मरणराहित्यं नोऽस्मान्प्रत्यागन्तागच्छतु ।
वैवस्वतो यमोऽस्माकमभयं कृणोतु मरणभीतिराहित्यं करोतु । किञ्च यथा वन-
स्पतेः पक्वं पर्णमयत्नेनैव पतति तथा रयिर्धनं नोऽभ्यस्मानभिलक्ष्य शीयतां पततु
स्वयमेवाऽऽगच्छत्वित्यर्थः । अपि च शचीपतिरिन्द्रो नोऽस्मान्सचतां समवैतु ।

अथ दक्षिणाग्नौ होममन्त्रमाह—

परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थाम् । वस्ते स्व इतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते नै ब्रवीमि ।

मा नः प्रजा* रीरिषो मोत वीराम्, इति ।

हे मृत्यो परं पन्थामस्मान्मार्गादन्यं मार्गमनुपरेहि, अनुक्रमेण पुनरावृत्तिरहितो
गच्छ । देवयानात्स्वर्गलोकमार्गादितरो यो मार्गस्ते तव स्वः स्वकीयस्तमनुपरे-
हीति पूर्वब्रान्धः । चक्षुष्मतेऽस्मास्वनुग्रहकारिदृष्टियुक्ताय शृण्वतेऽस्माद्विज्ञापनमा-
दरेण स्वीकुर्वते ते तुभ्यमिदं ब्रवीमि । नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां मा रीरिषो
मा हिंसीः, उक्तापि च वीरान्मृत्यान्पि मा रीरिषः ।

अथाऽऽहयनीये होममन्त्रमाह—

इदम् नु श्रेयोऽवसानमगन्म । यद्गोजिद्धं न जिद्धं-
श्वजिद्यत् । पर्णं वनस्पतैरिव । अभि नः शीयता*
रायिः । सचतां नः शचीपतिः (५), इति ।

११५४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३ तृतीयकाण्डे—

वनस्पतावद्भ्यो लोकादधिरे तेज इन्द्रियं धामाशीमहीवाभि नः शीयतां रयि-
रेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

सर्वान्याद्विष्णवेण वि वै याः पुरस्ताद्देवा देवेषु परिस्तृणीत सक्षेदं यदस्य
पारोऽनागस उदस्ताप्सीद्ब्रह्म प्रतिष्ठा यद्वैवा यत्ते ग्राव्णा यद्विदिक्षे चतुर्दश ।

सर्वान्भूतिमेव यामेवाप्स्वाहुतिं व्रतानां व्रतपते पणवल्कः सोम्यानामस्मिन्य-
ज्ञेऽग्ने यो नो ज्योऽजीवाः परोरजास्ते प्रतेमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रिंशदुत्त-
रशतम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

यद्यागगृहं गोधनाश्वजयकारणमिदमु, इदमेव श्रेयः प्रशस्यतरम् । अवसानं
यागगृहं नु क्षिप्रमागन्माऽऽगताः स्मः । पर्णमित्यादि पूर्ववत् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

यदीत्यवभृथे स्नात्वा त्रिभिर्नारिं विषिञ्चति ।

अपां पुष्पेत्याहिताग्निरातिज्यं सोमभक्षणे ॥ १ ॥

वयं सोम भक्षयेत देहो मे इक्षिणानले ।

देवा दर्भे दधि क्षिप्त्वा ह्यनमित्तुगतिष्ठते ॥ २ ॥

अपै होमो द्वादशाहे ऋमादग्निचये त्रिभिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तया हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यतीर्थपहेत्यः ॥ ४ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

सप्तमः प्रपाठः समाप्तः ॥ ७ ॥

आनन्दाश्रमीयग्रन्थान्तर्गतानि
निदर्शनत्राणि ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मुससूरी
MUSSOORIE

अवार्पित मं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्न लिखित दिनांक या उससे पहले वापस
कर दें ।

Please return this book on or before the date last stamped
below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GLSANS294.59214

TAT

125365
LBSNAA

Sans

294.59214
तैत्तिरी

अवाप्ति सं. ~~13245~~

ACC No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No .....

लेखक

Author.....

शीर्षक तैत्तिरीयब्राह्मणम् - कृष्णयजुर्वेदोऽथ

Title.....

निर्गम दिनांक Date of Issue	उधारकर्ता की सं. Borrower's No.	हस्ताक्षर Signature

Sans

294.59214

LIBRARY

तैत्तिरी

RAJ BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 125365

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving